تۈزگۈچى: قابىلەت نۇردۇن (قۇرغار)

«ھۇدۇدۇم سۈلەيمان»

(«دۇنيانىڭ چىگرا - پاسىللىرى»)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن سامانىيلار خاندانلىقى
(870 — 1000) دەۋرىدە پارسچە يېزىلغان
قىممەتلىك يازما يادىكارلىق —

«ھۇدۇدۇل ئالەم»

(«دۇنيانىڭ چېگرا - پاسىللىرى»)

تۇزگۇچى: ئابلەت نۇردۇن قۇرىغار

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

地理文献；世界境域志/阿布来提·努尔东编著.
喀什：喀什维吾尔文出版社，2003.10
ISBN 7—5373—1111—0

Ⅰ.地... Ⅱ.阿... Ⅲ.区域地理—中亚—维吾尔语（中国少数民族语言）

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2003）第 092522 号

责任编辑：肉孜·赛丁
责任校对：古丽巴哈尔·买买提依明
封面设计：艾来提·毛拉尼亚孜
策划者：艾尔肯·伊不拉音

世界境域志
编者：阿不来提·努尔东

喀什维吾尔文出版社出版发行
（喀什市塔吾古孜路 14 号，邮编：844000）
各地新华书店经销
新疆社会科学院印刷厂印刷
850×1168 毫米 1/32 开本 印张：13.75
2003 年 12 月第 1 版 2003 年 12 月第 1 次印刷
印数：1 — 3,500

ISBN 7—5373—1111 — O/K.139 定价：20.00 元

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
بىرىنچى باب مۇقەددىمە 15
ئىككىنچى باب يەر شارىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى ۋە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 17
ئۈچىنچى باب دېڭىز ـ ئوكيانلار ۋە دېڭىز قولتۇقلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى 20
تۆتىنچى باب ئاراللار توغرىسىدا 29
بەشىنچى باب تاغ تىزمىلىرى ۋە كان مەھسۇلاتلىرى توغرىسىدا 37
ئالتىنچى باب دەريا ـ ئېقىنلار توغرىسىدا 51
يەتتىنچى باب چۆل ـ بایاۋان ۋە قۇملۇقلار 67
سەككىزىنچى باب دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر توغرىسىدا 72
توققۇزىنچى باب جۇڭگو (چىن) غا تەۋە يەرلەر توغرىسىدا 96
ئونىنچى باب ھىندىستان ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا ... 101
ئون بىرىنچى باب تىبەت ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا 112
ئون ئىككىنچى باب توققۇز ئوغۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا 116
ئون ئۈچىنچى باب ياغمىلار دۆلىتى ۋە ئۇلارنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا 119
ئون تۆتىنچى باب قىرغىز دۆلىتى توغرىسىدا 121
ئون بەشىنچى باب قارلۇق دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا 123

ئون ئالتىنچى باب چىگىل دۆلىتى توغرىسىدا 126
ئون يەتتىنچى باب تۈركەش دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى 127
ئون سەككىزىنچى باب قىماق دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ
بازارلىرى توغرىسىدا 128
ئون توققۇزىنچى باب ئوغۇز دۆلىتى توغرىسىدا 130
يىگىرمىنچى باب تۈرك پېچىنىگلىرى توغرىسىدا 131
يىگىرمە بىرىنچى باب قىپچاق دۆلىتى توغرىسىدا 132
يىگىرمە ئىككىنچى باب ماجارلار دۆلىتى توغرىسىدا 133
يىگىرمە ئۈچىنچى باب خۇراسان ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى
توغرىسىدا 134
يىگىرمە تۆتىنچى باب خۇراسان چېگرىسىدىكى رايونلار..... 147
يىگىرمە بەشىنچى باب ماۋارائۇننەھر ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى
توغرىسىدا 152
يىگىرمە ئالتىنچى باب ماۋارائۇننەھرنىڭ چېگرا رايونلىرى
ۋە بۇ يەردىكى بازارلار توغرىسىدا..... 165
يىگىرمە يەتتىنچى باب سىند دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ شەھەر-
بازارلىرى 193
يىگىرمە سەككىزىنچى باب كېرمان ئۆلكىسى ۋە ئۇنىڭ
شەھەر - بازارلىرى 196
يىگىرمە توققۇزىنچى باب فارس ۋە ئۇنىڭ شەھەر -
بازارلىرى توغرىسىدا 201
ئوتتۇزىنچى باب قۇجىستان ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى..... 208
ئوتتۇز بىرىنچى باب گىبارى ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى..... 212
ئوتتۇز ئىككىنچى باب دايلامان ۋە ئۇنىڭ شەھەر -
بازارلىرى 216
ئوتتۇز ئۈچىنچى باب ئىراق ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى..... 224
ئوتتۇز تۆتىنچى باب جەزىرە ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى... 229
ئوتتۇز بەشىنچى باب ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە، ئارران ۋە
ئۇلارنىڭ شەھەر - بازارلىرى 232

ئوتتۇز ئالتىنچى باب ئەرمىنىيە ۋە ئالان 234
ئوتتۇز يەتتىنچى باب ئەرەبىستان ۋە ئۇنىڭ شەھەر -
بازارلىرى 239
ئوتتۇز سەككىزىنچى باب سۇرىيە ۋە ئۇنىڭ شەھەر -
بازارلىرى 245
ئوتتۇز توققۇزىنچى باب مىسىر ۋە ئۇنىڭ شەھەر -
بازارلىرى 250
قىرىقىنچى باب مەغرىب ۋە ئۇنىڭ شەھەر-بازارلىرى..... 253
قىرىق بىرىنچى باب ئىسپانىيە ۋە ئۇنىڭ شەھەر -
بازارلىرى 256
قىرىق ئىككىنچى باب رۇم دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆلكىلىرى
شەھەر - بازارلىرى 259
قىرىق ئۈچىنچى باب سىلاۋيانلار دۆلىتى (ساقلاب)
توغرىسىدا 263
قىرىق تۆتىنچى باب رۇس دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ شەھەر -
بازارلىرى 265
قىرىق بەشىنچى باب ئىچكى بۇلغار دۆلىتى توغرىسىدا ... 267
قىرىق ئالتىنچى باب مىرۋان دۆلىتى توغرىسىدا 268
قىرىق يەتتىنچى باب ھازار، پېچېنىگ دۆلىتى توغرىسىدا..... 269
قىرىق سەككىزىنچى باب ئالان دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ شەھەر-
بازارلىرى 270
قىرىق توققۇزىنچى باب ساھىبىل سارىر ۋە ئۇنىڭ شەھەر-
بازارلىرى 271
ئەللىكىنچى باب ھازارلار دۆلىتى توغرىسىدا..... 272
ئەللىك بىرىنچى باب بۇرتاس (ئوقۇلۇشى بۇلغار) دۆلىتى
توغرىسىدا 274
ئەللىك ئىككىنچى باب B. radhas دۆلىتى توغرىسىدا 275
ئەللىك ئۈچىنچى باب V. n. ndr دۆلىتى توغرىسىدا 276

ئەللىك تۆتىنچى باب جەنۇبتىكى دۆلەتلەر توغرىسىدا 277
ئەللىك بەشىنچى باب رەڭگىستان ۋە ئۇنىڭ شەھەر ـ
بازارلىرى 278
ئەللىك ئالتىنچى باب زەبەج دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ شەھەر ـ
بازارلىرى 279
ئەللىك يەتتىنچى باب دەبەشتان (ئابىسىنىيە) دۆلىتى ۋە
ئۇنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى..... 280
ئەللىك سەككىزىنچى باب بۇجا (بۇگا) دۆلىتى توغرىسىدا..... 281
ئەللىك توققۇزىنچى باب نۇبىيە دۆلىتى توغرىسىدا 282
ئاتمىشىنچى باب سۇدان ۋە ئۇنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى..... 283
ئاتمىش بىرىنچى باب خاتىمە 285
«ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ خەنزۇچە نەشرىگە كىرىش
سۆز ..... ۋاڭ جىلەي 323

قىممەتلىك يازما يادىكارلىق — «ھۇدۇدۇلئالەم»

— تۇزگۈچىنىڭ «كىرىش سۆز»ى

«ھۇدۇدۇلئالەم» ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى گۇزگان (جۇزجان — ئامۇ دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىغا، بەلخنىڭ غەربىگە جايلاشقان شەھەر) دېگەن جايدىكى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن ھىجرىيە 372 ـ يىلى (مىلادىيە 994 ـ يىلى)* يېزىلىپ، شۇ جايدا قۇرۇلغان پارگون خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى (جۇزجان شەھىرىنىڭ ئەمرى) ئەبۇھارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدكە تەقدىم قىلىنغان.

بۇ كىتابنىڭ يېزىلغان ۋاقتى توغرىسىدا يۇقىرىقىغا ئوخشاشمايدىغان قاراشلارمۇ بار.

تارىخ تەتقىقاتچىسى خۇاتاۋ ئەپەندى يازغان، شائۇخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2000 ـ يىل 2 ـ ئايدا نەشر قىلغان، تارىخشۇناس، ئالىي مۇھەررىر ئابلەت نۇردۇن تەرجىمە قىلغان «غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسەردە مۇنداق دېيىلمدۇ:

ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرى 977/367 ـ يىلى تاماملانغان، «ھۇدۇدۇلئالەم» 982/272 ـ يىلى يېزىلىشقا باشلىغان. خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىنىڭ تارقالغانلىقى ھەققىدە بىرەر خاتىرە يوق، شۇڭا «ھۇدۇدۇلئالەم»

---

* بەزى مەنبەلەردە، ئالايلۇق ئىسلاۋىيان يېزىقىدا يېزىلغان مەنبەلەردە مىلادىيە 893 ـ يىلى يېزىلغان، دېيىلمدۇ.

نىڭ ئاپتونۇمنىڭ مەزكۇر ئەسەردىن پايدىلانغانلىقىنى قىياس قىلىش قىيىن. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىدىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان، ئەمما ئىستەھرىنىڭ «ئەللەر» ناملىق ئەسىرىدە (BGA، 1 ـ توم) ئۇچرىمايدىغان ئەھۋاللار توغرىسىدا مەنبەسكى كىشىلەرنى «ئىبن ھەۋقەل ئىستەھرىنىڭ ئەسىرىدىكى پۈتكۈل قۇرلارنى ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن» ئەھۋالغا دىققەت قىلىشقا ئاگاھلاندۇرىدۇ (مىنورسكىي 1970، 355 ـ بەت). تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىدىكى مەنبەگە ئاساسلانغاندا «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى بەزى ئوخشاشلىقلارمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم» 89 ـ بەت No25 دا مۇنداق دەيىلىدۇ: «ئىسپىجاب بىلەن (سىر دەريا‌سى) ئارىلىقى، پۈتكۈل ئىسپىجابنىڭ يايلىقى، شۇنداقلا شاش، فاراب ۋە Kunjdih نىڭ قىسمەن جايلىرىدا ئىسلامغا كىرگەن ۋە جەڭدىن قول ئۈزگەن بىرەر مىڭچە تۈرك ئائىلىسى (چېدىرى) بار». ئۇنىڭدىن سىرت، «ھۇدۇدۇلئالەم» No25—93 تىكى تالاس ھەققىدىكى تەسۋىرمۇ ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىدىكىگە ئوخشاشمايدۇ. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا جەڭدىن قول ئۈزگەن تۈركلەر ھەققىدىكى ئىككى ئەسەردە بېرىلگەن ماتېرىيال ئىپتىمال زامانداش مەنبەنى ئاساس قىلغان بولسا كېرەك.

خۇاتاۋ ئەپەندى «ھۇدۇدۇلئالەم» بىلەن گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» ناملىق ئەسىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇپ، X — IX ئەسىرىدىكى ياغمىلار بىلەن قەشقەرگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى يۇقىرىقى ئىككى يازما يادىكارلىقتىن كەلگەن، دېگەن خۇلاسىنى چىقارغان.

X ئەسىردە تارىخ ـ جۇغرا‌پىيە، تەبىئەتشۇناسلىق ساھەسىدە پارلاق سەھىپە ئاچقان يېگانە مەنبەلەردىن بىرى — نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم مىنەل ـ مەشرىقەل ـ

مەغرىب» ، يەنى «شەرقتىن غەربكىچە بولغان دۇنيا چېگرىسى» دۇر. ئۇ ئىلىم - پەن تارىخىدا «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن قىسقارتىلغان نامى بىلەن مەشھۇردۇر.

1892 - يىلى روسىيىلىك شەرقشۇناس تومانسكىغا ئۇنىڭ پېرسىيىلىك دوستى گۇلىپە باقەنى بۇخارادىكى كىتابپۇرۇشلاردىن سېتىۋالغان «ھۇدۇدۇلئالەم» نامىلىق قولىيازمىنى تەقدىم قىلغان. بۇ كىتاب تۇمانسكى تەرىپىدىن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرۇلغان ھەمدە رۇسچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىنگلىزچە ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەسەر فارس - تاجىك تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، كېيىنچە — 1258 - يىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بىرقانچە قېتىم قايتا كۆچۈرۈلگەنلىكى بىرقانچە مەنبەلەردە قەيت قىلىنىدۇ (يا. غۇلاموف، 1970 - يىلى، ھى. ھەسەنوف، 1964). تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، «ھۇدۇدۇلئالەم» ئەسلىدە ئىزاھلىق خەرىتىلەر توپلىمى بولۇپ، خەرىتىلىرى يوقىلىپ كېتىپ، ئىزاھلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. ئاپتور بۇ كىتابتا ئالدى بىلەن ئۇزۇنىڭ بىلگەنلىرىگە ئاساسەن، دۇنيانى دېڭىز - ئوكيان، ئارال، تاغ تىزمىسى، دەريا ۋە قۇملۇقلارغا ئايرىغان. ئۇ ئەينى زامانداۋى ئامېرىكا قىتئەسى ۋە ئاتلانتىك ئوكيانىنى بىلمىگەچكە، بۇ ھەقتە توختالمىغان؛ دۇنيادىكى دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى شەرقتىن غەربكە رەتكە تۇرغۇزۇپ بايان قىلغان. مەسىلەن، 9 - بابتىن 11 - بابقىچە شەرقىي جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (توققۇز ئوغۇز، ياغما، قارلۇق، چىگىل، تۈركەش) گە دائىر ئەھۋاللار؛ 18 - بابتىن 22 - بابقىچە غەربىي جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (ئىچكىن، ئوغۇز، پېچېنىگ، قىپچاق، ماجار) گە دائىر ئەھۋاللار؛ 23 - بابتىن 26 - بابقىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارائۇننەھر (ئامۇ دەريا‌سى بىلەن سىر دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى جايلار)، خۇراسان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا دائىر

ئەھۋاللار ھەققىدە توختالغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلاردا پېرسىيە (ئىران) نىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرى، ئىراق، ئازەربەيجان، ئەرمىنىيە، ئەرەبىستان، سۈرىيە، شىمالىي ئافرىقا، ئىسپانىيە ۋە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى) ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. ئاخىرىدا شەرقىي ئافرىقا بىلەن سۇدانغا ئائىت ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. ئاپتور ھەربىر دۆلەت ياكى رايون ھەققىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ چېگرىسى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالى، ئۇنىڭدىكى ئۆلكە، شەھەرلەر ۋە جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، مىللەتلىرى، بايلىقى، مەنزىرىسى، سودا - سېتىق، چارۋىچىلىق، ھايۋانات - ئۆسۈملۈكلىرى ھەم شۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللارنى مۇپەسسەل تونۇشتۇرغان.

ئەسەرنىڭ بەزى باب - پاراگرافلىرى باشقا مەملىكەتلەر، ئۆلكىلەر، ئۇلارنىڭ چېگرىلىرى، ئۇلار بىلەن قوشنا ئەللەر، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى، يەر شەكلى، خەلقلىرى، ئىگىلىكى، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسى ھەم باشقا پايدىلىق تەبىئىي بايلىقلار مەنبەسىگە بېغىشلانغان. ئاپتور ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەر شەكلى، ھاۋا كىلىماتى ھەققىدە ئۆزگىچە ۋە تەپسىلىي مەلۇماتلارنى بەرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆپلىگەن تاغلار قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇ يەردە چوڭقۇر دەريالار، كۆللەر، كەڭ كەتكەن سەھرالار ۋە ئورمانلار بار، شۇنداقلا بىپايان يايلاقلاردا ياپيېشىل ۋادىلار، ۋاھەلەر، ئاۋات شەھەرلەر، قىشلاقلار مەۋجۇت. ئۇ يەرلەردە تۈرلۈك خەلقلەر ۋە ئىرقلار ياشايدۇ. ئۇلار تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. شەھەرلەردىكى ئاھالە توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولۇپ، ئۇلاردا يىپەك گىلەملەر، يىپ گەزلىمىلەر ۋە تۈرلۈك ياغاچ ئەسۋابلار ئىشلىنەتتى. سەمەرقەند ئۆزىنىڭ سۇپەتلىك قەغىزى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنى چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلاتتى.

شۇنىڭدەك بۇ شەھەردە ساپال تۇرۇبا ئارقىلىق تاغدىن بۇلاق سۇلىرى باشلاپ كېلىنگەن.

ئوتتۇرا ئاسىيا تۇپرىقى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا، يايلاقلىرى بولسا چارۋىچىلىققا، بولۇپمۇ يىلقا ۋە قوي بېقىشقا مۇۋاپىق.

ماۋارائۇننەھر تاغلىرىدا تەبىئىي بايلىقلار ناھايىتى كۆپ. بۇ يەردىن ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، سىماب، قوغۇشۇن ۋە باشقا قىممەتلىك مەدەنلەر چىقىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا چوڭ ـ كىچىك قاناللار كۆپ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمىدىن سۇ قاتنىشىدا پايدىلانغىلى بولىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا قىممەتلىك دورا ئۆسۈملۈكلىرىگىمۇ باي رايوندۇر.

«ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئاپتورىنىڭ ئەجدادلىرى ئوتتۇرا ئاسىيالىق بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھازىرقى تەشكىلىي بۆلەكلىرىدىن بولغان ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، تۈركمەنستان، قىرغىزستان ۋە غەربىي جۇڭگو رايونلىرىدىكى شەھەرلەر، خەلقلەر، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ئۇلارغا قوشنا بولغان ئۇلكىلەر ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان ۋە كۆپلەپ ماتېرىياللارنى نەقىل كەلتۈرگەن. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ھايۋانات دۇنياسى توغرىسىدا توختالغاندا، مۇئەللىپ تالاس ۋادىسى (قىرغىزستان) دا سامۇر (تېيىن)، سەنجاب (ئالمىخان)، ئاھۇمۇشىك (بۇغا) كۆپتۈر. كەك دالىلىرىدا بولسا قۇلانلار، ياۋا ئاتلار ۋە سايغانلار ناھايىتى كۆپ، دەپ يازىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىقلىمى، تەبىئىي بايلىقلىرى، شەھەرلىرى، ئاھالىسى، مەدەنىيىتى، سانائىتى ۋە ھۇنەرۋەنچىلىك ئەھۋالى ھەققىدە توختىلىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

«ماۋارائۇننەھر كەك، ئاۋات ۋە ئاجايىپ كۆركەم بىر

ئۆلكىدۇر. بۇ تۈركستاننىڭ دەرۋازىسى ۋە سودا يولىدۇر. ئاھالىسى جەڭگىۋار ۋە ئوستا مەرگەنلەردۇر. ئۇنىڭ تاغلىرىدا ئالتۇن، مىس قاتارلىق تۈرلۈك مەدەنلەر، ئېسىل تاشلار ۋە ھەر خىل جاۋاھىراتلار بار.

بۇخارا — قەدىمىي شەھەر، ماۋارائۇننەھرنىڭ ئەڭ ئاۋات شەھىرى. بۇ يەردە مەلىكەئى مەشرىقنىڭ (شەرق ھاكىمىنىڭ) قارارگاھى بار. ۋاھەلىرى سۇغىرىلىدىغان بولۇپ، مېۋىسى ۋە ئاقار سۇيى كۆپ. بۇ يەردە ياخشى يىپەك گىلەملەر توقۇلىدۇ.

سوغدى — شەرقىي ئەللەر ئارىسىدا مەشھۇر ئاۋات جايدۇر، ئاقار دەريالىرى بار، دەرەخلىرى كۆپ، ئېقلىمى بىباھا، ئادەملىرى مېھماندوست ۋە خۇشخۇي.

تاۋاۋىس* — بۇخارانىڭ سوغدى چېگرىسىدىكى كىچىك شەھەر. بۇ يەردە ھەر يىلى مۇقىم بىر كۈندە بازار بولىدۇ ۋە كۆپلەپ ئادەملەر توپلىنىدۇ.

سەمەرقەند — بۇيۇك، ئاۋات ۋە نېمىتى تەڭداشسىز شەھەر، بۇ يەرگە دۇنيانىڭ ھەممە مەملىكەتلىرىدىن سودىگەرلەر كېلىدۇ. بازارلىرىغا ساپال تۈرۈبىلار ئارقىلىق سۇلار ئېقىپ كېلىدۇ. شەھەردە قەغەز ئىشلىنىدۇ. بۇخارا (زەرەپشان) دەرياسى شەھەر دەرۋازىسىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئوتىدۇ. بۇ يەرگە سۇ تەقسىملىگۈچى تۇغان سېلىنغان.

كېش — ئىسسىق ھاۋارايىدىكى شەھەرلەرنىڭ بىرى. شەھەر دەرۋازىلىرى يېنىدىن ئېقىپ ئوتىدىغان ئىككى دەريا سۇيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. تاغلىرىدا دورا تاشلار كۆپ.

تىرمىز — جەيھۇن بويىدىكى ئاۋات شەھەرلەردىن بىرى، بۇ شەھەر خاتلان ۋە چاغانىيوننىڭ سودا مەركىزىدۇر. بۇ يەردە

---

* تاۋاۋىسنى ئەرەبلەر «ناتۇل تاۋاۋىس»، يەنى تاۋۇزنىڭ ئىگىسى دەپ ئاتىغان. ئىلگىرى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە كۆپلەپ تاۋۇز ساقلانغانىكەن.

ياخشى سوقۇم، كۆك بورا ۋە باشقا ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىشلىنىدۇ.

چاغانيون — قىشلاق ئىگىلىكى ئۈچۈن قۇلاي ۋە كەڭ جاي، ئەمما ئاھالىسى بەكلا كەمبەغەل، ئىقتىسادى مۇتەدىل، زېمىنى مۇنبەت، سۇلىرى دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇ يەردە ئات بېقىلىدۇ، يۇڭ گەزلىمە، گىلەم، زىلچا توقۇلىدۇ.

زامىن — ئۇسرۇشان شەھەرلىرىدىن بىرى، قوقەند بىلەن پەرغانە يولىدا، بۇ شەھەرنىڭ مۇستەھكەم قورغانى بار.

جىززاخ — سۇ بويىدىكى كىچىك شەھەر. ئۇنىڭ يېنىدا مارسمىندا ناملىق بىر جاي بار. بۇ جايدا ھەر يىلى بىر كۈندە بازار بولىدۇ، بۇ بازاردا 100 مىڭ دىنارلىق سودا بولىدىكەن.

پەرغانە — چوڭ، ئاۋات ۋە ئاجايىپ كۆركەم بىر ۋىلايەت، ئۇنىڭ تاغلىرى، ئاقار سۇلىرى ۋە شەھەرلىرى كۆپ. بۇ تۈركىستاننىڭ دەرۋازىسىدۇر. تاغلىرىدا مىس، سىماب، ماگنىت ۋە باشقا دورا تاشلار كۆپ.

چاغدال (چانقال) — پەرغانىنىڭ بىر قىسمى. تاغلار ئارىسىدىكى يايلاقتا جايلاشقان. كىچىك شەھەرلىرى ۋە قىشلاقلىرى كۆپ، ئات ۋە قوي بېقىلىدۇ. مەدەن كانلىرىمۇ بار.

شاش — كاتتا ۋە ئاۋات، كۆركەم جايدۇر، ئادەملىرى باتۇر. بۇ يەردە قىممەت باھالىق دەرەخ ئۆسىدۇ. ئۇنىڭدىن كامالەك ۋە نەيزە ياسىلىدۇ، پايتەختى — بىنكەت.

نۇجاكەت — كىچىك شەھەر، بۇ جايدا پاررات (چىرچىك) ۋە قارارات (سىر) دەريالىرىدا قاتنايدىغان سالچىلار ياشايدۇ.

ئىسپىجاب (سايرام) — تۈركىستان چېگرىسىدىكى كەڭ، ئاۋات جايدۇر، قوي بېقىلىدۇ، ئىسپىجاب بىلەن سىر دەرياسى ئوتتۇرىسىدا كەڭ ياياق بار.

كات — خارەزمنىڭ پايتەختى، تۈرك ئوغۇزلىرىغا ئۆتىدىغان

دەرۋازا. بۇ شەھەر تۈركىستان، ماۋارائۇننەھر ۋە خارەزمنىڭ سودا مەركىزىدۇر، بۇ شەھەردە ياستۇق قېپى، چاپان، كارباس ۋە باشقا نەرسىلەر ئىشلىنىدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دە، IX — X ئەسىرلەردە ياشىغان يافىملار ۋە قەشقەر توغرىسىدىمۇ قىممەتلىك مەلۇمات قالدۇرۇلغان:

«ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ 12 — 10 بابلىرىدا J. imlikathb بۇرۇن قىماقلار، قارلۇقلار، ياغمىلار تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىنغان، دېيىلگەن.

«ھۇدۇدۇلئالەم» 6 - 21 دە on. Khaylam دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا khaylam شەھىرى بولۇپ، قارلۇقلار بىلەن ياغمىلار زېمىنىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. o.31—n1 دا Ighraj—art تېغىنىڭ قاپتىلىدىكى ياغمىلارغا قاراشلىق رايونلار، دېيىلگەن.

«ھۇدۇدۇلئالەم» No.13—1 دا قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەزەلدىن قارلۇقلار بىلەن ياغمىلاردىن ئىدى، دېيىلگەن.

«ھۇدۇدۇلئالەم» No12_1 دا قەشقەر چىنىستان (جۇڭگو) غا قارايدۇ. ئورنى ياغمىلار، تىبەتلەر، قىرغىزلار ھەم ئۇدۇن ئارىسىغا جايلاشقان، دېيىلگەن.

«ھۇدۇدۇلئالەم» No31_ 2 ۋە No 13 — 3 ئاتۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى Khirmiki مەھەللىسىدە دەسلەپتە كىشىلەرنىڭ كۆچۈپ كەتكەنلىكى، كېيىنچە ياغمىلار، قارلۇقلار، ئوغۇزلار ياشىغانلىقى ئېيتىلغان.

مۇئەللىپ: يەر يۈزىنىڭ پەقەت 1/9 قىسمىدا ئادەملەر، شەھەرلەر، پادىشاھلىقلار، دېڭىزلار، دەريالار مەۋجۇت؛ ئۇ يەردە ھايۋانات ۋە بېلىقلار تارقالغان؛ ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىدا دېڭىز كېڭەيگەنلىكتىن ھارارەت ناھايىتى ئوبدان، تروپىك ئىقلىم مەۋجۇت؛ بۇ يەرلەردە نېگىرلار، ئەرەبلەر، ھەبەشلەر ۋە باشقا خەلقلەر ياشايدۇ؛ جەنۇبىي قۇتۇپ ناھايىتى ئىسسىق، ئۇ يەردە

هېچكىم ياشىمايدۇ دەپ ھېسابلىمىغان.

سەرەندىپ (سەگلون) نىڭ قىرغاقلىرىدا مەرۋايىت كۆپ، سەرەندىپ پەرلىرىدە كوكۇس ياغاچلىرى، سۇمبۇل ۋە قاقىلار، شۇنداقلا باشقا كۆپ خىل خۇشبۇي مېۋىلەر ھەم دورا ئۆسۈملۈكلىرى ئۆچرايدۇ. ھايۋانلىرىدىن ئاھۇلار، كېيىكلەر، كەركىدانلار ۋە سۇ ئايغىرلىرى كۆپتۈر. تەبىئىي بايلىقلىرىدىن قىممەت باھالىق مەرۋايىت كۆپ. ئۇ يەردىكى تاشلاردا ئىنسانلارنىڭ قەدىمىي ئىزلىرى بار، ئۇ يەردە ئاساسەن ھىندىلار ياشايدۇ.

ئاپتور بۇ كىتابنى «ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئەسلىمىلىرىگە ئاساسەن يازغان» لىقىنى ئەسكەرتكەن. ئەمما، ئۇ ئۆز كىتابىدا يۇنان ئالىملىرىدىن ئارستوتېل بىلەن پىتولىمىنىلا تىلغا ئېلىپ، باشقا ئالىملار ۋە پايدىلانغان ماتېرىيال مەنبەسى ئۇستىدە توختالمىغان. ئالىملارنىڭ تەنقىد قىلىشچە، ئاپتور بۇ كىتابنى ئاساسەن IX ، X ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى ۋە سەييا ھلىرىنىڭ نەتىجىلىرى ھەم سايا ھەت خاتىرىلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان.

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى X ئەسىردە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز كىتابىدا شۇ چاغدىكى جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىتاب شىنجاڭ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخ ـ جۇغراپىيىسىگە ئائىت ئەھۋاللارنى تەنقىد قىلىشتا بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاپتور خۇراساندىكى گۇزگان دېگەن جايدىن بولغاچقا، كىتابتا خۇراسان ۋە ماۋارائۇننەھرگە دائىر ئەھۋاللار بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئاپتور سامانىيلار خانلىقى (999 ـ يىلى قاراخانىيلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان) نىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغانلىقى

ئۇچۇن، بۇ خانلىققا ئائىت ئەھۋاللارنى بايان قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسىلەن، شۇ چاغدا بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى بۇخارا ئىكەنلىكى، بۇ خانلىقنىڭ خان جەمەتى پىرسىيەدىكى سامانىيلار خانلىقىنىڭ بۇيۇك سەركەردىسى بەھرام چۇساينىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى، پەرغانە، ئىراق، تاشكەند، خۇشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى (چېگرا رايون ۋالىيسى) بارلىقى؛ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالى، ھەتتا كابۇل دەرياسى بويلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقى؛ كابۇلنىڭ ئاھالىسى مۇسۇلمانلار ۋە ھىندىلاردىن تەركىب تاپقانلىقى، ھىندىلارنىڭ ئىبادەتخانىسى بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن ھەمدە ماۋارائۇننەھرنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان سەمەرقەند شەھىرىدە نۇرغۇن مانى مۇخلىسلىرى ۋە مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان.

بۇ كىتابتا يەنە تۇرپاندىن ئىسسىق كۆلگىچە بولغان جايلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ، قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان جايلاردا توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ ياشايدىغانلىقى، كىنگىت (قارا شەھەر) دىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۆز باشلىقىنى يابغۇ دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدىمۇ ياغما قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ 12 ـ بابىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بەزى يەرلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

1 ـ 12: نومۇر: «جىنانجكث» (Jinan Jkath) ئەسلىي كىتابتا بۇ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مەركىزى شەھىرى، ئوتتۇرا ھال شەھەر، «ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي. جۇڭگو بىلەن چېگرىداش. يازدا قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، قىشتا سوغۇق ئانچە قاتتىق بولمايدۇ» دېيىلگەن. بۇنى «چىن شەھىرى» ياكى

«جۇڭگو شەھىرى» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ، ئۇ قۇچۇ ياكى شىنجۇدۇر.

1 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «طفقان» (Tafqan) قۇچۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. تاغنىڭ كەينىدە بەش كەنت ـ بازار بار. خامىلتون ئۇنى دانشان (Ten Shan) يەنى تيانشان (تەڭرىتاغ) دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

2 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «كولوك» (Kuazr. k) Tafqan. (تەڭرىتاغ) تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش كەنت بازارنىڭ بىرى. خامىلتون ئۇنى كۇلۇك (Kuluk) دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

4 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «جىملكث» T. fqan J. m. lkath تېغىنىڭ كەينىدىكى كەنت ـ بازارلارنىڭ بىرى. 10 ـ 12 ـ نومۇرغا قارالسۇن.

4 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «پەنجىكەنت» (Panjikanth)، بۇ سۆزنى «بەش شەھەر» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. T. fqan تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش شەھەر ـ بازارنىڭ بىرى. ئەسلىي كىتابتا «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى ياز پەسلىدە مۇشۇ يەردە تۇرىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭ نامىدىن (بەش شەھەر ۋە ئۇنىڭغا قىلىنغان تەسۋىرلەردىن قارىغاندا بۇ جاي شۇبھىسىز بېشبالىق Besh—baliq، تۈرك تىلىدا بەش شەھەر دېيىلىدۇ).

5 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «بارلۇغ» (T. fqan Barlugh) تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش كەنت ـ بازارنىڭ بىرى. خامىلتون ئاللىبۇرۇن ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ «يارلىغ» (Yarligh) يەنى يارلىغ دەپ ئاتاشنى ئويلىغان.

6 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «جامغار» (Jamghar).

ئەسلىي كىتابنىڭ 15 ـ بابىنىڭ 12 ـ بۆلىكىدە بۇ جايىنىڭ قارلۇقلار تەسىر كۆچمىنىڭ شەرقىي چېكى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. مىنورسكىي ئۇنى بارسخاننىڭ شەرقىدە، ماناس ئەتراپلىرىدا بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلىغان.

3 ـ 12 ـ نومۇر: «كمسيغيه» Kimsighiya ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «ئىككى تاغ ئارىلىقىدىكى كەنت بازىرى»، دەپ ئاتىغان. خامىلتون ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ «كۇمۇشتاغ» (Kumushtag) دەپ، يەنى مەنچىك دەۋرىدىكى «ئۇجمىلىك» دەپ ئاتىغان.

4 ـ 12 ـ نومۇر: «سنكت» (S. tkath) ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «بىر كىچىك رايون، ئۇچ كەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دېگەن. بۇ توغرىدا ئالىملارنىڭ پىكرى بىر دەك ئەمەس، ئېھتىمال قاراشەھەر بىلەن ئۇجمىلىك ئارىلىقىدىكى «ئۇششاقتال» بولسا كېرەك.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خۇراسان، ماۋارائۇننەھرگە دائىر خاتىرىلەردە يالغۇز سامانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى بايان قىلىنىپلا قالماي، بەلكى بۇ خانلىقنىڭ قوشنا رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. سامانىيلار خانلىقى فارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئونتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان ئاخىرقى خانلىق بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە قوشنا بولغان رايونلارغا سودا ۋە ئۇرۇش يولى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. بۇ خانلىق 999 ـ يىلى قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرىدىن ئارسلان ئىلىك ناسىر ئىبنى ئەلى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئافغانىستاندا قۇرۇلغان غەزنە خانلىقى بىلەن بىرلىكتە ئامۇ دەريانىڭ پاسىل قىلىپ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالغان.

دېمەك، مەزكۇر ئەسەر ئونتۇرا ئاسىيا تەبىئەت پەنلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئاجايىپ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە مەنبەدۇر (بارتولد، 1 ـ توم؛ يا. غۇلاموف، 1966؛ ھ. ھەسەنوف، 1964)، «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن ئەسەر ئۇستىدە ناھايىتى كۆپ شەرقشۇناس ئالىملار تەتقىقات ئېلىپ بارغان. بۇلاردىن روسىيىلىك ئالىم ئا. ت. تۇمانىسكى، ئى. يۇ.

كىراچكوۋسكى، ئىرانلىق ئالىم سەئىد، جامالىدىن تەھرانىيلارنى كۆرسەتىش مۇمكىن.

مەزكۇر قوليازما ھازىر روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ سانكىت - پېتېربۇرگتىكى ئاسىيا خەلقلىرى بۆلۈمىدە NO. C612 نومۇرىدا ساقلانماقتا.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دە بېرىلگەن مەلۇماتلارنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، بىز ئۇنى ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرى، جۈملىدىن «تۇركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلار، ئەرەبچە، فارسچە يېزىلغان مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر ۋە غەرب سەيياھلىرىنىڭ ساياھەتنامىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئەستايىدىل تەتقىق قىلساق، XI — VII ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ۋە ئۇ يەردە ياشىغان مىللەت، قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ئەھۋاللارنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشىنەلەيمىز.

بۇ كىتابنى تۈزۈشتە، مۇرات رەسۇلۇف يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تەبىئەتشۇناسلىق پەنلىرى تارىخى»، (ئۈزبېكچە، 1993 - يىل تاشكەند، «ئوقۇتقۇچى» نەشرىياتى نەشرى)، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» (ۋاڭ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم»)، خۇاتاۋ يازغان، ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، (خەنزۇچە نەشرى)، ئابلەت نۇردۇن يازغان: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى) قاتارلىق پايدىلانمىلاردىن، بەزى ئاتالغۇلارنى تەرجىمە قىلىشتا، «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئىنگلىزچە (بىر قىسمى) دىن پايدىلىنىلدى، شۇنى ئەسكەرتىش ھاجەتكى، مەزكۇر كىتابتا خاتىرىلەنگەن يەر - جاي ناملىرى ۋە باشقا ئاتالغۇلار بەك كۆپ بولغاچقا، چامىمىنىڭ يېتىشىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن

بولساموۋ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئەسلىي خەنزۇچە ئوقۇلۇشى بويىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىشقا توغرا كەلدى. شۇڭا، كىتابتا يېتىشسىزلىك ۋە سەۋەنلىك كۆرۈلگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. قايتا نەشرىدە تۈزىتىۋېلىش ئۈچۈن، كەسپداشلار ۋە كىتابخانلارنىڭ قىممەتلىك تۈزىتىش پىكىرلىرىنى بەرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

تۈزگۈچىدىن

بىرىنچى باب

مۇقەددىمە

بىز بەختىيارلىق، خۇرسەنلىك ئىلكىدە ئاللا تائالاغا ھەمدۇسانا ئوقۇيمىز، ھەممىگە قابىل، مەڭگۈلۈك دۇنيانىڭ يارانتۇچىسىغا رەھمەت ئېيتىمىز. ئاللا تائالا بارلىق مۇشكۈلاتلارنىڭ ئاسان قىلغۇچىسىدۇر. ئاللا ئىگەم بەندىلىرىنى توغرا يولغا باشلايدۇ. ئۇ ھەر خىل ھېكمەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنى بىلدۇرىدۇ [1]. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە ئوقۇيمىز!

ئادىل ھۆكۈمدار، مۇسىلمانلىق يولباشچىسى خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا ئۇزاق ئۆمۈر ئاتا قىلسۇن) نىڭ تەۋسىيىسى بىلەن دۇنيادىكى كىشىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پادىشاھ ئەبۇل ھارس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد [2] نىڭ شۆھرىتى، غەلىبىسى ۋە قۇدرىتى بىلەن، شۇنداقلا ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خەلق پاراۋان بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز پەيغەمبىرىمىز (ئاللا ئۇنىڭغا بەخت ئاتا قىلسۇن) ھىجرەت قىلغاندىن كېيىنكى 372 - يىلىدىن [3] باشلاپ بۇ جۇغراپىيە كىتابىنى يېزىشقا كىرىشتۇق. مەزكۇر كىتابتا يەر شارىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە چەك - چېگرىلىرى، تېرىلغۇ يەر ۋە چۆل - جەزىرىلەرنىڭ كۆلىمىنى تونۇشتۇرىمىز ھەم ئىلگىرى كىشىلەرگە مەلۇم بولغان دۇنيادىكى بارلىق رايونلار ۋە خانلىقلار، بۇ خانلىقلاردىكى ھەربىر مىللەتنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ ھازىرقى خانلىرىنىڭ

مىجەز ـ خۇلقى ۋە ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

بىز دۇنيادىكى بارلىق رايونلار توغرىسىدا توختىلىمىز. بۇ رايونلار توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ئىلگىرىكى پېشقەدەملەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ئەسلىمىلىرىدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ رايونلارنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىنى، مەنزىرىلىك جايلىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى، بايلىقى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ھەم ھەربىر رايونىنىڭ تاغ ـ ئېدىرلىرى، دەريا ـ ئېقىنلىرى، دېڭىز ـ ئوكيانلىرى، قۇملۇقلىرىنىڭ جايلىشىشى ۋە ماددىي مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق تەپسىلاتلار بار.

بىز پۈتۈن دۇنيادىكى دېڭىز ـ ئوكيانلارنىڭ جايلىشىشى، كەڭ ـ تارلىقى، دېڭىز قولتۇقى، كۆللەر ۋە دېڭىزلاردىكى ماددىي مەھسۇلاتلارنى؛ بارلىق چوڭ ئاراللارنى، ئېتىزلىق ۋە باياۋانلارنى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ۋە باشقا ماددىي مەھسۇلاتلىرىنى ھەم دۇنيادىكى بارلىق مۇھىم تاغ ـ ئېدىرلارنى ۋە خىلمۇخىل مەدەنىيەتلەرنى، ھايۋاناتلارنى تونۇشتۇرىمىز.

بىز يەنە دۇنيادىكى بارلىق چوڭ دەريالارنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى ھەم دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزلىرىنى، دېھقانچىلىق قىلىشتا دەريا سۇيىنىڭ رولى، بولۇپمۇ ئۇنىڭدا كېمە بىلەن قاتنىغىلى بولىدىغانلىقىنى (بىز چوڭ دەريالارنى دېمەكچى، چۈنكى كىچىك دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس) تونۇشتۇرىمىز.

بىز يەنە دۇنيادىكى داڭلىق قۇملۇقلارنى ھەم ئۇنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىنىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئىككىنچى باب

يەر شارىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى ۋە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى

1. يەر شارى شارسىمان جىسىم، ئەتراپىنى ئاسمان ئوراپ تۇرىدۇ، ئىككى قۇتۇپى بولۇپ، ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ، بىرى، شىمالىي قۇتۇپ، يەنە بىرى، جەنۇبىي قۇتۇپ دەپ ئاتىلىدۇ.

2. ئەگەر ھەرقانداق شار جىسىمدا توغرا بۇلۇڭ گرادۇسى بولسىلا ئىككى چەمبەرگە ئايرىلىدۇ ۋە بۇ شار جىسىمنى تۆت بۆلەككە بۆلگىلى بولىدۇ، يەر شارىمۇ ئوخشاشلا ئىككى چەمبەر، تۆت قىسىمغا ئايرىلىدۇ. بىر چەمبەر ئۇپۇق سىزىقى، يەنە بىرى ئېكۋاتور دەپىلىدۇ. ئۇپۇق سىزىقى شەرقىي قىسىمدىن باشلىنىپ، جەنۇبىي قۇتۇپتىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ يېنىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ؛ غەربىي قىسىم ئارقىلىق يەنە شەرققە قايتىپ كېلىدۇ. ئۇپۇق سىزىقى يەر شارىنى كۆرگىلى بولىدىغان، ئادەم ئولتۇراقلاشقان يېرىمى بىلەن، كۆرگىلى بولمايدىغان يەنە بىر يېرىمغا بۆلۈنىدۇ. ئىككى قۇتۇپ (ئارىلىقى ئوخشاش) قا ئەڭ يىراق بولغان بىر سىزىق ئېكۋاتورنى بويلاپ يەر شارىنىڭ ئوتتۇرىسى ئارقىلىق شەرقىي قىسىم يېنىدىكى رايوندىن بىۋاستە غەربكە كېلىپ، داۋاملىق ئالغا قاراپ سوزۇلۇپ، يەنە شەرقىي قىسىمغا قايتىپ كېلىدۇ.

3. شىمالىي يېرىم شارنىڭ بىر تەرىپىدە ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايون ئېكۋاتور بىلەن تۇتاشقان رايونلارغا

جايلاشقان. جەنۇبىي يېرىم شارنىڭ بۇ بىر تەرىپىدىمۇ ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايون ئېكۋاتور بىلەن تۇتاشقان رايونلارغا جايلاشقان. شىمالىي قىسمىدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ كۆلىمى كەڭلىكى °63، ئۇزۇنلۇقى °180، چۈنكى يەر شارىنىڭ بىر قېتىم ئايلىنىشى °360. جەنۇبىي قىسمىدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ كۆلىمى كەڭلىكى °17، ئۇزۇنلۇقى °180. بۇ ئىككى رايوننىڭ ئومۇمىي كۆلىمى يەر شارى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ توققۇزدىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. دۇنيادىكى بارلىق شەھەرلەر، ھەر قايسى خاندانلىقلار، دېڭىز - ئوكيان، تاغ - دالىلار، دەريا - ئېقىنلار، ھايۋانات ۋە ئېلىقلارنىڭ ھەممىسى بىز كۆرسەتكەن يۇقىرىقى رايونلارغا جايلاشقان.

4. شەرقىي قىسمىدىكى ئەڭ يىراق شەھەر جۇڭگو پايتەختى — قۇمدان (khumdan) [4] يېشىل دېڭىزنىڭ ياقىسىغا [5] جايلاشقان. يۇنانلىقلار يېشىل دېڭىزنى شەرقىي ئوكيان [6] دەپ ئاتايدۇ، ئەرەبلەر بولسا يېشىل دېڭىز دەپ ئاتايدۇ. ئارستوتېلنىڭ «ھاۋارايى ئىلمى» دېگەن كىتابىدا شىمالىي دېڭىز ئۇيۇق سىزىقىغا ئوخشاش يەر شارىنى ئايلىنىدۇ، بۇ دېڭىزدا كېمىلەر قاتنىمايدۇ، ھېچكىم بۇ دېڭىزنى كېسىپ ئۆتۈپ باقمىغان ھەم بۇ دېڭىز قىرغىقىنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ؛ ھەربىر ئاھالە رايوننىڭ چېتىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ دېڭىزنى كۆرەلەيدۇ، لېكىن كېمە بىلەن كېسىپ ئۆتەلمەيدۇ، پەقەت ئاھالە رايونلىرىغا يېراق بولمىغان دېڭىز ۋادىلىرىدىلا قاتنىغىلى بولىدۇ، دېيىلگەن.

غەربتىكى ئەڭ يىراق جاي سۇسەل ئەقسا (Sus al—Agsa، يېراقتىكى سۇس) [7] دېيىلىدۇ، ئۇ غەربىي ئوكياننىڭ دېڭىز ياقىسىغا جايلاشقان. بۇ دېڭىزنىڭ سۇيى بىلەن شەرقىي ئوكيان سۇيىنىڭ رەڭگى، تەمى ئىنتايىن ئوخشىشىدۇ. ئوخشاشلا، غەربىي قىسمىدىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار

شىمال ۋە جەنۇب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دېڭىز بىلەن قوشنا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلار بۇ دېڭىزدا كېمە بىلەن قاتناپدۇ.

شۇڭلاشقا، كىشىلەر بۇ ئىككى دېڭىزنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى دېڭىز ئەمەلىيەتتە بىر گەۋدە، ئىككى قۇتۇپ ئارقىلىق شەرق ۋە غەربتىن يەر شارىنى ئايلىنىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دېڭىزنىڭ ئايرىپ تۇرۇشى سەۋەبىدىن، كىشىلەر يەر شارىنىڭ يەنە بىر تەرىپىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز قالغان.

5. يەر شارىنىڭ بىر تەرىپىدىكى ئېكۋاتور دائىرىسىدىن «ئۇلۇغ دېڭىز»[8] ئۆتىدۇ، ئېكۋاتورنىڭ شىمالىدا ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار 63° قىچە سوزۇلۇپ، يەنە شىمالغا قاراپ بۈاستە شىمالىي قۇتۇپقا تۇتىشىدۇ. قاتتىق سوغۇق بولغانلىقتىن، ھايۋانات ھەرگىز ياشىيالمايدۇ.

ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىنىڭ كۆپ قىسمى دېڭىز بولۇپلا قالماي، يەنە ھاۋاسىمۇ ئىنتايىن ئىسسىق. بۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر، مەسىلەن زەنگىلەر، ھەبەشلەرنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن ياۋايى. يەنە جەنۇبقا قاراپ بۈاستە جەنۇبىي قۇتۇپ رايونىغا بارغىلى بولمىدۇ. بۇ يەرلەر پۈزغىرىم ئىسسىق بولۇپ، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشمىغان.

ئۇچىنچى باب

دېڭىز ـ ئوكيانلار ۋە دېڭىز قولتۇقلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى

1. يېشىل دېڭىز بىز شەرقىي دېڭىز دەپ ئاتىغان، ئىلگىرى بىلىدىغان دېڭىز. بۇ دېڭىز جەنۇبتىكى دېھقانچىلىق ئېتىزلىقلىرىدىن ئېقىپ يىراق بولغان ئېكۋاتورغا قەدەر سوزۇلۇپ، ۋاقۋاق ئارىلى (Waqwaq) [9] ۋە ۋاقۋاقلىقلار رايونى ئارقىلىق چىنىستان، قىرغىز ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزدا دېڭىز قولتۇقى يوق.

2. غەربىي ئوكيان [10]، ئىلگىرى بىز بىلىدىغان بۇ دېڭىزنىڭ قىرغاق لىنىيىسى سۇدان دۆلىتى ـ مەغرىب [11] سۇسال ـ ئاقسا دۆلىتىنىڭ ئېقىپ يىراق چېگرىلىرىدىن باشلىنىپ، رۇم [12] دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق رۇم (Rum) [13] ۋە ساقلاب (Saqlab) [14] دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغچە ۋە تۇلى [15] ئارىلىغچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزدىكى دېڭىز بوغۇزى [16] بىلەن رۇم دېڭىزى تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

3. يەنە بىر ئوكيان «ئۇلۇغ دېڭىز» [17] دەيىلىدۇ. بۇ دېڭىزنىڭ شەرق تەرىپى شەرقىي ئوكيان بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، ئېكۋاتورنىڭ ئوچتىن بىر قىسمى مۇشۇ دېڭىزنى ئوراپ تۇرىدۇ. باشقا شىمالىي دېڭىزنىڭ قىرغاقلىرى جۇڭگو، تايلاند دۆلىتىدىن باشلىنىپ، ھىندىستان ۋە سىند، كېرمان، فارس، كۇچىستان،

سايمارا (Saymara) (ئەسلىي مەنبەدىمۇ شۇنداق) قاتارلىق جايلاردىن ئايلىنىپ ئۆتىدۇ [18]. بۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي دېڭىز قىرغاقلىرى جەبىلتارىق (jabal al-at,in) [19] دىن باشلىنىپ، زەبەج (Zabaj) [20] دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، زەڭگىستان [21] ۋە ھەبەشكە يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزنىڭ غەربىي ئوچى ھەربىر ئەرەب دۆلىتىنىڭ دېڭىز قولتۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ.

بۇ دېڭىزدا بەش قولتۇق بار: بىرىنچى، بەربەر (Barbari) [22] دېڭىز قولتۇقى. بۇ دېڭىز قولتۇقى ھەبەشتىن باشلىنىپ، غەربتە سۇدانغا يېتىپ بارىدۇ. ئىككىنچى، ئەرەب قولتۇقى [23]. بۇ بەربەر قولتۇقى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، شىمالغا قاراپ مىسىر چېگرىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بارغانسېرى تارىيىپ، ئەڭ ئاخىرى بىر ئىنگلىز مىلى كەڭلىكتە قالىدۇ، بۇ يەنە ئەيلا (Ila ياكى Ayla) ياكى قۇلزۇم (QULZUM) مۇ دېيىلىدۇ؛ ئوچىنچى، ئىراق [24] قولتۇقى. بۇ قولتۇق پېرسىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ سوزۇلۇپ، ئەيلا قولتۇقىدىن 60 مەنزىل يىراقلىققىچە بارىدۇ. ئەرەب زېمىنىنىڭ ھەممىسى ئەيلا قولتۇقى بىلەن ئىراق قولتۇقى ئارىسىغا جايلاشقان. تۆتىنچى، فارس قولتۇقى [25]. پېرسىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، دېڭىز قولتۇقىنىڭ نىسبەتەن تار جايىدىن ئۆتۈپ سىند چېگرىسىغچە يېتىپ بارىدۇ. بەشىنچى، ھىندى قولتۇقى [26]. ئۇ ھىندىستاندىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ سوزولۇپ يەنە بىر دېڭىز قولتۇقىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

«ئۇلۇغ دېڭىز»نىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ئۇنىڭغا قوشنا بولغان شەھەر ـ بازارلار ۋە دۆلەتلەرنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتالغان، مەسىلەن فارس دېڭىزى، بەسرە (Basra) دېڭىزى، ئۇممان دېڭىزى، زەڭگىستان دېڭىزى، ھىندى دېڭىزى قاتارلىقلار. بۇ دېڭىزلاردىن قىممەتلىك دېڭىز مەھسۇلاتلىرى چىقىدۇ.

ئۇزۇنلۇقى 8000 دېڭىز مىلى كېلىدۇ، كەڭلىكى ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئوخشاش ئەمەس. قۇلزۇم دېڭىز قىرغاقلىرىدىن جۇڭگو دېڭىز قىرغاقلىرىغا بارغىلى بولىدۇ، بۇ دېڭىزدا بىر كېچە - كۈندۈزدە ئىككى قېتىم بوران - چاپقۇن بولىدۇ. دولقۇن كۆتۈرۈلگەندە دېڭىز سۇيىنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، دولقۇن پەسەيگەندە سۇ ئورنى تۆۋەنلەيدۇ. باشقا دېڭىزلاردا بوران - چاپقۇن بولمايدۇ.

4. يەنە بىر دېڭىز بولسا غەربتىكى رۇم دېڭىزى[27] دۇر. بۇ دېڭىزنىڭ شەكلى كونۇسقا ئوخشىشىدۇ. غەربتە غەربىي ئوكيان بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، شىمالىي قىرغىقىدا ئەندەلۇس (Andalus)، فرانكلار دۆلىتى (Ifranja) ۋە رۇمىيان (Rumiyan)؛ شەرقىي قىرغىقىدا ئەرمىنىيىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرى[28] ۋە رۇمنىڭ مەلۇم رايونلىرى؛ جەنۇبىي قىرغىقىدا سۇرىيە، مىسىر، ئافرىقا ۋە تەنگىر (Tangier) نىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرى بار. بۇ دېڭىزدا ئىككى دېڭىز بوغۇزى بار، بىرى ئۇلۇغ ئوكيان بىلەن تۇتىشىدۇ، يەنە بىر دېڭىز بوغۇزى خۇددى دەريادەك رۇم دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كونستانتىن قەلئەسىنى ئايلىنىپ، گرۇزىيە دېڭىزىغا يېتىپ بارىدۇ. باشقا دېڭىزلاردا بۇ دېڭىزغا ئوخشاش بۇنداق ئەتراپى گۇللەنگەن رايونلار يوق. بۇ دېڭىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4000 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ، كەڭلىكى ئوخشاش ئەمەس. كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى 4ئىنگلىز مىلى بولۇپ، غەربتىكى دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئەڭ تار يېرىنىڭ ئون ھەسسىسىگە توغرا كەلگەچكە، بۇ تەرەپتىن قارشى قىرغاقنى[29] كۆرگىلى بولىدۇ.

5. قاسار دېڭىزى[30]، شەرقىدە بىر قۇملۇق بار، ئوغۇزلار (Ghuz) ۋە خارەزم بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالىدا ئوغۇز ۋە بىر قىسىم قاسارلار بىلەن قوشنا؛ غەربىدە قاسار ۋە

ئەزەربەيجاننىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرى بار؛ جەنۇبىدا گىلان (Gilan) ، دايلامان (Daylaman) ، توباستان ۋە گۈرگانلارنىڭ ھەرقايسى شەھەر ـ بازارلىرى بار، بۇ دېڭىزدا دېڭىز بوغۇزى يوق، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 400 يول[31] كېلىدۇ، پەقەت بېلىقلا چىقىدۇ.

6. گرۇزىيە (Gurziyan) دېڭىزى، بۇ بونتوس دېڭىزى (Bontos) ، قارا دېڭىزنى كۆرسىتىدۇ) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرقىي قىرغىقى ئالان (Al—Lan) بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ شىمالىي قىرغىقى پېچىنىگلەر، قاسارلار، مىرۋاتلار[32]، بۇلغارلار، ساجسلار ئىگىلىگەن رايون؛ غەربىي قىرغىقى بۇرجانلار[33] (Burjan) دۆلىتى؛ جەنۇبىي قىرغىقى رۇم دۆلىتى. بۇ دېڭىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1300 ئىنگلىز مىلى، كەڭلىكى 350 ئىنگلىز مىلى.

7. يەنە بىرى خارەزم دېڭىزى[34]، خارەزم (شەھىرى) نىڭ غەربىي شىمالىدىن 40 يول يىراقلىقتا، ئەتراپىنىڭ ھەممىسى ئوغۇزلارنىڭ يېرى. بۇ دېڭىزنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 يول كېلىدۇ.

يۇقىرىقى يەتتە دېڭىزدىن باشقا يەنە نۇرغۇن كۆل، تاتلىق سۇلۇق كۆللەر ۋە تۇزلۇق كۆللەر بار.

تۇزلۇق كۆلدىن 11ى بار.

8. بىرىنچىسى بولسا مېئوتىس كۆلى (Mawts, maeotis، ياسۇ دېڭىزنى[35] كۆرسىتىدۇ) بولۇپ، ساجسلارنىڭ ئەڭ شىمالىي تەرىپىدە، ئۇزۇنلۇقى 200 يول، كەڭلىكى 300 يول. گرۇزىيە دېڭىزى بىلەن بىر دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئارقا تەرەپتە يەنە بىر دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق غەربىي ئوكيان بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ[36]. مېئوتىس كۆلىنىڭ ئەتراپى قاقاسلىق.

9. ئىككىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا ئەرمىنىيىنىڭ كابزان

(Kabvdhah) [37] كۆلى. ئۇزۇنلۇقى 50 يول، كەڭلىكى 30 يول. كابزان كەنتى مۇشۇ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا، كۆل ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان. كۆل سۇيى تۇزلۇق بولغانلىقتىن كۆلدە ئۇچەي قۇرت تېپىدىكىلەردىن باشقا جانلىقلار يوق.

10. ئۇچىنچىسى بولسا، سۇرىيىدىكى ئۆلۈك دېڭىز. سۇيى ئاچچىق بولغانلىقتىن، كۆلدە جانلىقلار يوق. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۇنلۇك يول، كەڭلىكى ئىككى كۇنلۇك يول.

11. ئوتتىنچىسى بولسا رۇمدىكى ناۋىتا (Nawyta) [38] كۆلى. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۇنلۇك يول، كەڭلىكى ئىككى كۇنلۇك يول، ئوت ئەتراپىدا ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايونلار بار. كۆلدە نۇرغۇن بېلىق بار.

12. بەشىنچى تۇزلۇق كۆلمۇ رۇمدا بولۇپ، ميمات (Mymaty, smaty?) [39] كۆلى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۇنلۇك يول، كەڭلىكى بىر كۇنلۇك يول. ئەتراپىدا ئادەم ئولتۇراقلاشقان. كۆلدە كۆپ مىقداردا بېلىق، يەنە ئېيتىشلارغا قارىغاندا سۇ ئېتىمۇ بار.

13. ئالتىنچىسى بولسا پېرسىيىدىكى يۇن (yun) كۆلى بولۇپ، كارزۇن (Kazrun) [40] غا يېقىن. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 8 يول كېلىدۇ. ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان رايون بار. بۇ كۆلدىن نۇرغۇنلىغان مەھسۇلات چىقىدۇ.

14. يەتتىنچىسى بولسا پېرسىيىدىكى بەسفەخرى [41] (Basfahri, basafuya) كۆلى بولۇپ، شىرازغا يېقىن. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 يول، كەڭلىكى 7 يول كېلىدۇ. ئوت ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بار. بىراق، مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ئانچە يۇقىرى ئەمەس.

15. سەككىزىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا پېرسىيە چېگرىسى

ئىچىدىكى جىكان (J,nkan) كۆلى. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 يول، كەڭلىكى 10 يول كېلىدۇ. بىر قىسىم مەھسۇلاتلار چىقىدۇ. تۆت تەتراپى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى.

16. توققۇزىنچىسى بولسا پېرسىيەدىكى بىجاگان (BIJAGAN) كۆلى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 20 يول، كەڭلىكى 15 يول كېلىدۇ، تۇز چىقىدۇ، تۆت تەتراپى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ماكانى. بۇ كۆلدىن بىر دەريا [42] ئېقىپ چىقىپ، داراگىرد (Daragird) چېگرىسى ئارقىلىق دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.

17. ئونىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا تۇزكۆل (Tuz—kul, Tauz—kuk) [43] بولۇپ، قارلۇقلار چېگرىسى ئىچىدە. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 9 يول كېلىدۇ، تۇز چىقىدۇ. قارلۇقلارنىڭ يەتتە قەبىلىسى ئاش تۇزىنى مۇشۇ كۆلدىن ئالىدۇ.

18. ئون بىرىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا، ئايسكۇك (Ayskuk) كۆلى بولۇپ، چىگىللار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 يول، كەڭلىكى 20 يول [44] كېلىدۇ. بارخون (بارسقان) شەھىرى مۇشۇ كۆل بويىغا جايلاشقان.

تاتلىق سۇلۇق كۆللەرنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس. بەزىلىرى كۆل دەپ ئاتالسىمۇ، بەزىلىرى سازلىق دېيىلىدۇ. داڭلىق كۆللەردىن يەتتىسى بار:

19. بۇھايرا تىننىس (Buhayra tinnis) [45] كۆلى، بۇ كۆل مىسىر چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، رۇم دېڭىزى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ، نىل دەرياسى مۇشۇ كۆلگە [46] قۇيۇلىدۇ. بۇ كۆلنىڭ سۇيى يازدا تاتلىق، قىشتا نىل دەرياسىنىڭ سۇيى پەسلىگەن چاغدا تۇزلۇقلىشىپ كېتىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى شەھەر بار: بىرى، تىننىس شەھىرى (ياكى Tinais)،

بىرى، دىميات شەھىرى (Dimyat)[47]. مىسىرنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان قىممەتلىك توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئىككى شەھەردىن چىقىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 يول، كەڭلىكى 11 يول كېلىدۇ.

20. سۇرىيەدىكى تىبرىيا كۆلى (تايبال ياكى جەلىل دېڭىزى). ئۇزۇنلۇقى 12 يول، كەڭلىكى 7 يول.

21. رۇمدىكى نىسيا كۆلى ياكى (T. ntiya)[48]، بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 يول، كەڭلىكى 5 يول بولۇپ، ئەتراپىدا ئاھالىلەر رايونى بار.

22. رۇم چېگرىسى ئىچىدىكى رىياس كۆلى (Riyas، ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق)[49]، ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بار. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 5 يول كېلىدۇ.

23. پېرسىيەدىكى ئەرزان (Arzhan) كۆلى، شىرازغا يېقىن. شىرازنىڭ بېلىقلىرى مۇشۇ كۆلدىن چىقىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 8 يول كېلىدۇ.

24. سىيىستان چېگرىسى ئىچىدىكى زاراخ كۆلى (Zarah)، قۇملۇق بىلەن تۇتىشىپ تۇرغان بىر تەرىپىدىن باشقا، كۆل ئەتراپىدىكى يەرلەر ۋە يېزا ـ كەنتلەردە ئادەم بار. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 يول، كەڭلىكى 7 يول كېلىدۇ. زاراخ كۆلىنىڭ سۇ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتتا، بۇ يەردىن بىر دەريا كېرمان ئۆلكىسىگە ئېقىپ كىرىپ، بىر چوڭ كۆلنى شەكىللەندۈرىدۇ.

25. سۇرۇشانا (Surushana) چېگرىسى ئىچىدىكى دەريازا (Daryazha)[50] كۆلى، بۇ كۆل بۇتتامان (Buttaman) تاغ تىزمىلىرىدىن ئېقىپ چىققان تۆت دانە ئېقىننىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، تاغ تىزمىلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ كۆلدىن بىر دەريا ئېقىپ چىقىپ، سەمەرقەند، بۇخارا

ۋە سوغدىلارنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 4 يول كېلىدۇ.

كۆللەر توغرىسىدا كىشىلەر بىلىدىغانلىرى ۋە كىتابلاردا خاتىرىلەنگىنى مۇشۇنچىلىك.

ئۇنىڭدىن باشقا كىچىك كۆللەر ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن:

26. مانغىت تېغى چېگرىسىغا، خۇشكەند تاغلىرى ئىچىگە جايلاشقان بىر كۆل بولۇپ، بەستىراب (Bastarab) [51] قا يېقىن، ئۇزۇنلۇقى بىر يول، كەڭلىكى يېرىم يول كېلىدۇ.

27. تۇس ۋە تۇباستان تاغلىرى ئارىسىدىكى كۆللەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامى چىقىمغان ياكى قەدىمىي ئەمەس. بەزىلىرى ھەتتا قۇرۇپ كەتكەن، شۇڭلاشقا بىز بۇ كۆللەرنى كۆرسىتىپ ئۆتمىدۇق.

يەنە نۇرغۇن سازلىقلار بار، بىراق داڭلىقلىرى پەقەت توققۇز [52]:

28 ـ 30. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچى جەنۇبىي نۇبىيە (Nubia, Nuba) دىن باشقا جەبەلىل بولۇپ، كامارغا يېقىن چۆللۈككە جايلاشقان. بۇ سازلىقلاردىن 10 ئېقىن ئېقىپ چىقىدۇ، ھەر بەش ئېقىن يەنە بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھەر ئىككى سازلىقتىن يەنە ئۇچ ئېقىن ئېقىپ چىقىدۇ، بۇ ئالتە ئېقىن يەنە قوشۇلۇپ بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ سازلىقتىن ئېقىپ چىققان نىل دەرياسى نۇبىيە ۋە مىسىرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بىۋاستە تىننىس كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

31 — 32. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىسى بەسرەدىكى سازلىقلار بولۇپ، ئەتراپىدا نۇرغۇن ئاھالىلەر رايونى، يېزا ـ كەنت ۋە شەھەر ـ بازارلار بار.

33. ئالتىنچىسى كۇفە (Kufa) دىكى سازلىق بولۇپ،

ئەتراپىدا نۇرغۇن ئاھالىلەر رايونى بار، مەنزىرىسى گۈزەل.

34. يەتتىنچىسى بۇخارادىكى سازلىق بولۇپ، ئاۋازا — يىپايكاند (Avaza — yipaykand) [53] دەپىلىدۇ. قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.

35. سەككىزىنچى سازلىق جۇڭگونىڭ يۇقىرىسىدا [54] بولۇپ، قۇمدان شەھىرى رايونىغا جايلاشقان.

36. توققۇزىنچى سازلىق جۇڭگونىڭ شىمالىدا [55].

بارلىق تاتلىق سۇلۇق كۆللەر ۋە سازلىقلاردا ناھايىتى نۇرغۇن بېلىقلار بار. بۇ كۆللەردە بېلىقچىلار مۇشۇ بېلىقلارغا تايىنىپ ھايات كەچۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قۇرۇپ كەتكەن سازلىقلار بار، بىز بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىمىزدۇق.

تۆتىنچى باب

ئارالالار توغرىسىدا

دېڭىز ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ھەم سۇ يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان ھەرقانداق يەر ۋە تاغلارنىڭ ھەممىسى ئارال [56] دەپ ئاتىلىدۇ.

1. شەرقىي ئوكيانىدا كۈمۈش ئارىلى دەپ ئاتىلىدىغان داڭلىق بىر ئارال بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇن تېكتون دەرىخى ۋە كۈمۈش كانلىرى بار. يەنە ئارالدىكى يەتتە چوڭ ئېقىن ئوخشاش بولمىغان يەتتە جايدىن باشلىنىپ دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. ئارالدا بىر مەشھۇر چوڭ شەھەر بولۇپ، جۇڭگوغا تەۋە دەپ قارالغاچقا، كۈمۈش ئارىلى شەھىرى دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەر ئىنتايىن گۈللەنگەن بولۇپ، ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ.

2. «ئۇلۇغ دېڭىز» دا 13 داڭلىق ئارال ۋە ئىككى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان تاغ تىزمىسى بولۇپ، بىرى، جەنۇبتىن دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن، يەنە بىرى، ئالدىنقىسىنىڭ ئەكسىچە شىمالدىن دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن. بۇ ئىككى تاغنىڭ نامى تولمى كىتابلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ ئىككى تاغ تىزمىسىنىڭ بىر قىسمى قۇرۇقلۇقتا، يەنە بىر قىسمى دېڭىزدا.

3. «ئۇلۇغ دېڭىز» دىكى بىرىنچى ئارال ئالتۇن ئارال [57] دېيىلىدۇ، ئايلانمىسى 300 يول كېلىدۇ، ئالتۇن كانلىرى ۋە نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر بار، ئاھالىسى ۋاقۇاقلىق زەڭگىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. قىپىيالىڭاچ يۈرىدۇ، ئادەم يەيدۇ. كۆپلىگەن جۇڭگو سودىگەرلىرى دائىم تۆمۇر ۋە ئاشلىقلارنى بۇ ئارالغا [58]

ئاپىرىپ، ئالتۇنغا ئالماشتۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا تىل ئۇقۇشالمىغاندا، قول ئىشارىتى ئارقىلىق سودا قىلىشىدۇ.

4. بۇ دېڭىزدىكى يەنە بىر ئارال تاپروبانى ئارىلى [59] (Taprobane) دەيدۇ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 1000 يول كېلىدۇ. بۇ ئارالنىڭ ئەتراپىدا 59 چوڭ ئارال بار، بەزى ئاراللاردا تېرىلغۇ يەر بار، بەزىلىرى قاقاس ئارال. بۇ ئارالدا نۇرغۇن شەھەر ـ بازار، يېزا ـ كەنت، دەريا ـ ئېقىن ۋە تاغ تىزمىلىرى بار. يەنە ھەر خىل رەڭدىكى ياقۇت كانلىرى بار. بۇ ئارال جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ چېگرىسىغا جايلاشقاندىن تاشقىرى، ئارالدا يەنە مۇۋاس (Muwas) دەپ ئاتىلىدىغان بىر چوڭ شەھەر بولۇپ، ئارالنىڭ چېتىگە، ھىندىستان تەرەپكە جايلاشقان. بۇ ئارالدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ شەھەرگە توشۇلۇپ، ئاندىن مۇشۇ يەردىن دۇنيادىكى ھەرقايسى شەھەرلەرگە توشۇلىدۇ.

5. ئۇچىنچىسى رامى (Rami) [60] ئارىلى بولۇپ، سەرەندىب رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تېرىسىنىڭ رەڭگى قاپقارا بولۇپ، ياۋايى، قىپيالىڭاچ يۈرىدۇ. ئۇلار سۇغا شۇڭغۇشقا ئۇستا. بۇ يەردىن مەرۋايىت چىقىدۇ. يەنە مۇشك ـ ئەنبەر، سۇم دەرىخى ھەم كەركىدان بار. يەرلىك ئاھالىلەر كەھرىۋاغا تۆمۈر تېگىشىدۇ. بۇ ئارالدىن چىقىدىغان سۇم دەرىخى كۆچلۈك زەھەر قايتۇرۇش دورىسىنىڭ ماتېرىيالىدۇر.

6. تۆتىنچىسى سىرىخ ئارىلى (S. rih, zabaj?)، سەرەندىبنىڭ غەربىدە. ئارالدا كامفورا دەرىخى بار. ئاھالىسى ياۋايى بولۇپ، يىلان [61] كۆپ.

7. بەشىنچىسى جەبە (Jaba) ئارىلى ۋە سالھىت (Salhit) ئارىلى بولۇپ، بۇ يەردىن كۆپ مىقداردا مۇشك ـ ئەنبەر، پىلپىل، سەندەل ياغىچى، قارىغاي ۋە قەلەمپۇر چىقىدۇ.

8. ئالتىنچىسى بولسا بالۇس [63] (Balus) ئارىلى. بۇ ئارال

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن جەبە ئارىلىنىڭ غەربىگە جايلاشقان؛ ئىككى ئارال ئارىلىقى ئىككى يول كېلىدۇ. يەرلىك ئاھالىنىڭ تېرىسى قارا بولۇپ، ئادەم يەيدۇ. بۇ يەردىن ناھايىتى ياخشى كامفورا، كوكۇس، بانان ۋە شېكەر قومۇشى چىقىدۇ.

9. يەتتىنچىسى بولسا كالا (Kala) [64] ئارىلى بولۇپ، بالۇس ئارىلىنىڭ جەنۇبىدا، ھىندىستانلىقلارنىڭ ياۋا خانلىقىدۇر. بالۇس بىلەن كالانىڭ ئارىلىقى ئىككى كۇنلۇك دېڭىز يولى كېلىدۇ. كالا ئارىلىدا كۆپ مىقداردا بامبۇك بار، كۇمۇش كانلىرى كۆپ.

10. سەككىزىنچىسى بولسا لەنكا بالۇس ئارىلى [65] (Lankabalus) دېيىلىدۇ، كالا ئارىلىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ئىككى ئارالنىڭ ئارىلىقى ئالتە كۇنلۇك دېڭىز يولى كېلىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر قىپىيالىڭاچ بولۇپ، سودىگەرلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. تاۋار مەھسۇلاتى تۆمۇر، يىمەكلىك مەھسۇلاتى بانان، بېلىق ۋە كوكۇس قاتارلىقلاردۇر. بۇ ئارال بىلەن مالاي شەھەرلىرىنىڭ ئارىلىقى 20 كۇنلۇك يولدۇر.

11. توققۇزىنچىسى ھارەنج(Haranj) ئارىلى بولۇپ [66]، شىنەڭگە يېقىن، كامفورا چىقىدۇ.

12. ئونىنچىسى بولسا لافت (Laft) [67] ئارىلى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ گۇللەنگەن بىر شەھىرى بولۇپ، ئۇمۇ لافت دەپ ئاتىلىدۇ. ئارالدا ئېتىزلار، دەريا ـ ئېقىنلار ھەم نۇرغۇن چىرايلىق مەنزىرىلىك جايلار بار. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئادەملەر كېلىپ بۇ يەردە سودا قىلىدۇ. بۇ ئارال بىلەن پېرسىيە دېڭىز قىرغاقلىرىنىڭ ئارىلىقى يىراق ئەمەس.

13. ئون بىرىنچىسى بولسا نارا (Nara) ئارىلى دېيىلىدۇ. ئېكۋاتور سىزىقىغا، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. بۇ ئارالنىڭ شەرقىتىن غەربكىچە بولغان مېرىدىئانى 90° كېلىدۇ. ئاسترونومىيىلىك سانلىق مەلۇماتلار، كۆزىتىش ماتېرىياللىرى ھەم سەييارىلەر ۋە تۇرغۇن

يۇلتۇزلارنىڭ ئورنى توغرىسىدا بۇ ئارالدىكى قەدىمكى ئاسترونومىيە كالېندارلىرىدا ئاللىقاچان ھېسابلاپ كۆرۈلگەن. شۇڭلاشقا، بۇ ئارال «ئېكۋاتور ئارىلى» (كېچە - كۈندۈز تەڭ بۆلۈنگەن ئارال) دەپ ئاتىلىدۇ.

14. ئون ئىككىنچىسى بولسا ۋال (Wal)[68] ئارىلى بولۇپ، پېرسىيە دېڭىز ساھىلىغا جايلاشقان، نۇرغۇن گۈزەل يېزا - كەنتلىرى بار. بۇ يەردە يەنە بىر پورت بولۇپ، ھەرقانداق ۋاقىتتا كېمە يالليغلى بولىدۇ.

15. ئون ئۈچىنچىسى بولسا خارەك (Kharak) ئارىلى بولۇپ، بەسرەنىڭ جەنۇبىدىن 50 يول يىراقلىققا جايلاشقان. ئارالدا ئاجايىپ گۈللەنگەن بىر شەھەر بولۇپ، ئىسمى كاراك. ئارالنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىدا قىممەتلىك، ئەلا سۈپەتلىك مەرۋايىت بار.

16. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا ئىنتايىن يېقىن كېچىك ئارالار بولۇپ، سوكوترا (Socotra)[69] دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇمان دۆلىتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، كىشىنى جەلپ قىلغۇدەك يەرلىرى ئىنتايىن ئاز، بىراق ئاھالىسى ئىنتايىن كۆپ.

بۇ دېڭىزدا يەنە نۇرغۇن ئارال بار، بىراق ھەممىسى ئىسمى يوق قاقاس، كىچىك ئارالاردىن ئىبارەت، شۇڭلاشقا توختىلىپ ئۆتمىدۇق.

17. سۇرىيە قۇملۇقىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى دېڭىزدا[70] ئىككى مارجان خادا[71] تاش بار: بىرى، فاران (Faran)، يەنە بىرى، جۇبەيلات (Jubaylat) دۇر. بۇ يەردىكى دېڭىز سۈيى ئاساسەن دولقۇنلاپ، مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدۇ.

غەربىي ئوكياندا 25 داڭلىق ئارال بولۇپ، بۇ ئاراللارنىڭ ناملىرى تولمى كىتابلىرىدا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇداننىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن جايلاشقانلىرىدىن ئالتىسى بار. ئۇلار:

18. جەزائىرىل خالىيە (Al—jazair—khaliya)[72] تاقىم

ئارالىرى، نۇرغۇن ئالتۇن كانلىرى بار. سۇدان، سۇس - ئال ئاقسانئاك [73] شەھەر - بازارلىرىدىكى كىشىلەر ھەر يىلى بىر قېتىم ئارالغا چىقىپ ئالتۇن يېغىدۇ، بىراق كىلىماتى ئىنتايىن ئىسسىق بولغانلىقتىن، ئارالدا ھېچكىم ئولتۇراقلاشمىغان.

19. ئون يەتتىنچىسى بولسا غادىرا (ghadira ياكى adira) ئارىلى، رۇم دېڭىزى بىلەن غەربىي ئوكيانىنىڭ تۇتىشىدىغان يېرىگە جايلاشقان. بىر چوڭ بۇلاقنىڭ مەنبەسى مۇشۇ ئارالدا، بۇ دېڭىز قولتۇقىدىن رۇم دېڭىزىغا چىقىلىدۇ. سەككىزىنچى ۋە توققۇزىنچى ئارالنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يېقىن [74].

20. بىرى، رودېس (Rhodes)[75] ئارىلى.

21. يەنە بىرى، بولسا ئارۋاد (Arwadh) ئارىلى [76] بولۇپ، رۇم دېڭىزى قىرغاقلىرىغا يېقىن. يۇنانلىقلار مۇشۇ ئىككى ئارالدا تۇرۇپ يۇلتۇزلارنىڭ ئورنىنى كۆزىتىدۇ. ئونىنچى ۋە ئون بىرىنچى ئارالنىڭ ئارىلىقى پەقەت يېرىم يول كېلىدۇ، رۇم دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ يىراق چېگرىسىنىڭ دېڭىزغا يېقىن يېرىگە جايلاشقان.

22. بىرى، «ئەرلەر ئارىلى» دېيىلىدۇ.

23. يەنە بىرى «ئاياللار ئارىلى» دېيىلىدۇ. ئالدىنقىسىنىڭ ئاھالىسى پۇتۇنلەي ئەرلەر، كېيىنكىسىنىڭ بولسا پۇتۇنلەي ئاياللاردۇر. ئەۋلاد قالدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار ھەر يىلى تۆت كېچە ئۆزئارا ئۇچرىشىدۇ، ئوغۇل بالا ئۈچ ياشقا تولغاندا «ئەرلەر ئارىلى»غا ئۆزىتىپ قويۇلىدۇ. «ئەرلەر ئارىلى»دا 36 چوڭ دەريانىڭ مەنبەسى بولۇپ، دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. «ئاياللار ئارىلى» دېمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش دەريادىن ئۈچى بار. غەربىي ئوكيانىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بۇ ئارالاردىن باشقا يەنە 20 ئارال بار.

24. بېرىتانىيە (Britaniya) [77] ئارىلى، بۇنىڭ ئىچىدە

بەزىلىرى ئادەم ئولتۇراقلاشقان ئارال، بەزىلىرى بولسا قاقاس ئاراللاردۇر. بۇ ئاراللاردا نۇرغۇن تاغ تىزمىلىرى، دەريا ـ ئېقىنلار، يېزا ـ كەنتلەر ۋە ھەر خىل كان بايلىقلىرى بار.

25. يېگىرمە تۆتىنچى ئارال بولسا تۇۋاس (Tus دەپمۇ يېزىلىدۇ) دېيىلىدۇ، برىتانىيە تاقىم ئاراللىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ ئارالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 يول كېلىدۇ. بىر چوڭ دەريا بۇ ئارالدىن ئېقىپ چىقىپ، قۇرغاق جايلاردىن ئۆتۈپ، ساجلىنىڭ شىمالىدىكى مارتس (marts) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ، بىز بۇ دېڭىزنى ئىلگىرى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن.

26. يېگىرمە بەشىنچىسى بولسا تۆلى ئارىلى [78]. شىمالدىكى بىر قىسىم شەھەر ـ بازارلارنىڭ مېرىدىئانى مۇشۇ ئارالنىڭ ئوستىگە (ئەسلىي مەنبەدە شىمال) چۈشىدۇ. ئېكۋاتورغا پاراللېل بولغان چەمبەرلەر شىمالدا مۇشۇ ئارالدىن ئۆتۈپ دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىنىڭ چېتى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي ئوكياندىكى داڭلىق ئاراللار بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلەر شۇ.

رۇم دېڭىزىدا ئاھالە ئولتۇراقلاشقان ئارالدىن ئالتىسى ۋە ئىككى تاغ بار.

27. بۇ ئىككى تاغنىڭ بىرى جەبەلتارىق بولۇپ، ئۇنىڭ بىر بۆلىكى ئىسپانىيىدە، يەنە بىر بۆلىكى رۇم دېڭىزى ۋە ئوتلۇغ ئوكيانىنىڭ دېڭىز ساھىلى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرگەن. تاغدا كۆمۈش كېنى بار، يەنە بۇ دۆلەتتە دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان دورا بۆيۈملىرى، مەسىلەن گېنتسىئانا ۋە باشقىلار چىقىدۇ.

28. يەنە بىرى [79] جەبەلىل قىلال دېيىلىدۇ، رۇم شەھىرىنىڭ يېنىدا. بۇ تاغنىڭ غەربىدە بىر تاغ تىزمىسى [80] بار. ئېيتمىشلارغا قارىغاندا، ھېچكىم بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىقالماپتۇ، چۈنكى ئۇ ئىنتايىن ئېگىز ئىكەن. بۇ تاغدا ئوۋ جاندارلىرى، ياغاچ ماتېرىياللىرى ۋە يېقىلغۇ ماتېرىياللىرى بار.

ئالتە ئارال: 29. بىرى (قۇبراس ياكى Qubras) ئارىلى،

ئايلانمىسى 350 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. ئارالدا كۆمۈش كېنى، مىس كېنى ۋە يېشىل قاشتېشى كانلىرى بار. ئۇ قەيسەرىيە (Qaysariya)، ئاخا (Akha) ۋە سۇر (Sur)[81] لارنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان ئەتراپلىرىغا جايلاشقان.

30. ئىككىنچىسى سپرۇس ئارىلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، كۆرنۇس (ياكى Qrys) ئارىلى[82] دېيىلىدۇ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 350 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ.

31. ئۈچىنچىسى بولسا بالۇس ئارىلى Balus[83] بولۇپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ.

32. تۆتىنچىسى سىتسىلىيە ئارىلى بولۇپ، ساقلىيە رۇم دۆلىتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، بۇ ئارال بىر تاغنى ئوراپ تۇرىدۇ. قەدىمدە بۇ ئارال سىرلىق بولغانلىقتىن، رۇمنىڭ بايلىقلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئارالدا ساقلانغان. بۇ ئارالنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە مەنزىل (manzil)، كەڭلىكى بەش مەنزىل كېلىدۇ.

33. بەشىنچىسى بولسا ساردىنىيە Sardaniya ئارىلى بولۇپ، رۇم دۆلىتىنىڭ جەنۇبىغا[84] جايلاشقان، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ.

34. ئالتىنچىسى كرىت ئارىلى (Iqritas)[85]، ئەترابۇلۇس (Atrabulus)[86] نىڭ شىمالىغا جايلاشقان، دېڭىز قىرغىقى بىلەن بولغان ئارىلىقى يىراق ئەمەس. ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. بۇ ئالتە ئارالدا تېرىلغۇ يەرلەر ۋە ئورمان مەنزىرىلىك جايلار بار. ئارالدا يەنە ئورمان شەھەر ـ بازار ۋە رايونلار بار، ئاھالىسى ئىنتايىن كۆپ. يەنە ئورمان سودىگەرلەر، لەشكەرلەر ۋە بايلىقلار بار. رۇم دېڭىزىدىكى بۇ ئاراللار دۇنيادا ئەڭ كۆپ ئېچىلغان ئاراللاردۇر.

35. ئەرمىنىيە دېڭىزىدا كابۇدان (Kabudhan)[87] ئارىلى دېيىلىدىغان بىر ئارال بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر قورۇق بار، بايلىق مول، ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ.

ئىچكى دېڭىزدا ئىككى ئارال بار: بىرى، دەززى دەربەند (Khazarian Darband) بولۇپ، دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن جايلاشقان.

36. ئىسمى جەزىرەتول باب (Jaziratal—bab) [88] ئارىلى، بۇ ئارالدىن چىقىدىغان رويان دۇنياسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلۇپ، نەزىر - چىراغ ئىشلىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ.

37. يەنە بىرسى بولسا سىياھ كۆھ (Siyah kuh) [89] ئارىلى، بۇ يەردە ئوغۇز تۇركلىرىنىڭ بىر قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قۇرۇقلۇقتا ۋە دېڭىزدا بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. بۇ دېڭىزدا يەنە بىر ئارال بار، بىراق بۇ ئارالنىڭ بىر بۇرجىكى دېھىستان (Dihistan) [90] بىلەن يېقىن بولغان رايونلارغا تۇتىشىدۇ، ئىسمى دېھىستانان - سۇر (Dihistanan—sur) ئارىلى [91] دېيىلىدۇ. ئارالدا ئاھالە ئاز بولۇپ، ئاساسەن قارىچىغا - قۇرغۇي ئوۋلىغۇچىلار، ساقا قۇش ئوۋلىغۇچىلار ۋە بېلىقچىلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن ئارالاردىن باشقا، دۇنيادا يەنە باشقا داڭلىق ئارالار ۋە ئادەم ئولتۇراقلاشقان چوڭ ئارالار يوق. بىز يۇقىرىدا كۆپ كۆچ سەرپ قىلىپ، خەرىتىدىكى دېڭىز، دېڭىز قولتۇقى ۋە ئارالار ھەم ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئومۇميۈزلۈك تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق.

بەشىنچى باب

تاغ تىزمىلىرى ۋە كان مەھسۇلاتلىرى توغرىسىدا

تاغ تىزمىلىرى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى ھەقىقىي تاغ تىزمىسى بولۇپ، بىر رايوندىن يەنە بىر رايونغا سوزۇلۇپ كىرگەن. بەزىدە كەڭرى، بەزىدە تار، بەزىدە تۇز، بەزىدە ئەگرى بولۇپ، تاغ غول تومۇرى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى بولسا تاغنىڭ شاخچىلىرى بولۇپ، غول تومۇردىن چىقىپ، بىر ئۇچى يەنە بىر ئۇچىغا ئۇلىشىدۇ، خۇددى دەرەخنىڭ نۇرغۇن شاخچىلىرى بولغىنىغا ئوخشاش بەزىدە تارماق شاخچىلارنىڭ يەنە تارماقلىرى بولىدۇ. مانا بۇ تاغلارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى. غول تومۇر بىر نەچچە دۆلەت ۋە رايوندىكى تاغلارنىڭ نۇرغۇن تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. قۇملۇقلاردىكى، دېڭىز ياقىلىرىدىكى ۋە دەريا ساھىللىرىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارماقلىرى ئىنتايىن ئاز بولىدۇ. تاغنىڭ غول تومۇرلىرى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

1. بىرىنچى تاغ شەرقتە بولۇپ، ئەلنائىنفىل بەھر [92] دەپ ئاتالغان ھېلىقى تاغ شۇ (مەنىسى «دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن تاغ» دېگەنلىك بولىدۇ)، بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ يېرىمى قۇرۇقلۇقتا، يېرىمى بولسا دېڭىزدا.

2. يەنە بىر تاغ بولسا سەرەندىب تېغى [93]. بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى يۈز يول بولۇپ، ئىنتايىن ئېگىز، بەزى تاغ چوققىلىرىغا ھېچكىم چىقىپ باقمىغان. تاغ ئېتىكىدىن

سەرەندىب چوققىسىغا قەدەر بولغان ئارىلىق ئىككى كۈنلۈك يول كېلىدۇ. تاغدا ئوخشاش بولمىغان رەڭدىكى ياقۇت كانلىرى بار. بۇ تاغنىڭ دەريا قىنىدىن ئالماس تاپقىلى بولۇپلا قالماي، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدىنمۇ ئالماس تاپقىلى بولىدۇ. بۇ يەرنىڭ تۈپرىقىدا كرىمنىي مول، سەرەندىب تېغىغا يېقىن دېڭىزدىن قىممەتلىك مەرۋايىت چىقىدۇ. تاغدا قارىغاي، سىرىن دەرىخى، قىزىل ماش، جۈزبۇۋا ۋە ھەر خىل پۇراقلىق ماتېرىياللار بار. يەنە نۇرغۇن كوكۇس دەرىخى، زىرىۋ دەرىخى ۋە بامبۇكلار بار. ھايۋانلاردىن تىمساھ، ئىپار مۇشۇك ۋە كەركىدان قاتارلىقلار بار. تاغدىكى بىر تاشتا مەلۇم بىر ئادەمنىڭ ئاياغ ئىزى بار، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ ئادەم ئەلەيھىسسالام (ئاللا ئۇنىڭغا خاتىرجەملىك ئاتا قىلغاي) نىڭ ئاياغ ئىزى ئىكەن. سەرەندىب رايونىدىكى ئاھالىلەر كىيىم كىيمەيدۇ. بۇ تاغ بىرىنچى ئىقلىم بەلۋېغىغا جايلاشقان.

3. ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدىكى چېگرىدا بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ بىر بۇرجىكى بىلەن يەنە بىر تاغ تىزمىسى — مەنسا (Manisa)[94] تېغى تۇتاشقان. بۇ تاغ شىمالدىن ھىندىستان بىلەن تىبەت چېگرىسىغا سوزۇلۇپ، يەنە شىمال ئارقىلىق تىبەت بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بۇ ئاستە تىبەت تەۋەسىدىكى راڭروك (Rang — ring) [95] چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ، جۇڭگو بىلەن تىبەتنىڭ نازۋان (Nazvan) [96] رايونى ئارقىلىق، غەربىي شىمال تەرەپتىن تىبەتنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئارقىدىن تۇسمىت (Tus. mt) [97] بىلەن جۇڭگو (ئۇدۇن؟) ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ جۇڭگونىڭ چېتىدىكى قۇمۇلغىچە يىراق جايلىرىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ؛ يەنە ماۋارائۇننەھرنىڭ ھەرقايسى شەھەر - بازارلىرى بىلەن تۈركىستاننىڭ ھەرقايسى شەھەر - بازارلىرى ئارىلىقىدىن تالاس (Taras) ۋە شىلجى (Shlji)[98] نىڭ چېتىگە قەدەر سوزۇلۇپ، مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

4. ھىندىستان [99] بىلەن تىبەت چېگرىسىدىكى مەنسا تېغىنىڭ بىر تارماق تىزمىسى شەرقتىن جۇڭگو چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 50 يول كېلىدۇ. تىبەتنىڭ يەنە بىر بۆلۈك چېگرىلىرىدا ئوخشاشلا نۇرغۇن تارماقلار شەرقتىن ياكى غەربتىن باشلانغان بولىدۇ. ماۋارائۇننەھر رايونىدىمۇ نۇرغۇن تارماقلار بولۇپ، بۇ تارماقلاردىن يەنە بىرمۇنچە تارماق تىزمىلار چىقىپ ماۋارائۇننەھرنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە سوزۇلغان. بۇ تاغلاردىن ئالتۇن كانلىرى ۋە كۆمۈش كانلىرى ھەم زور مىقداردىكى قوغۇشۇن رۇدىسى، تۆمۈر رۇدىسى ۋە نۇرغۇن دورا ماتېرىياللىرىنى تاپقىلى بولىدۇ.

5. جۇڭگونىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرىدە چوڭ - كىچىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تۆتاشمايدىغان 18 تاغ بار. ھەربىر جايدا بىر تاغ تىزمىسى ئوخشاش بولمىغان يۆنىلىشكە سوزۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى 14 دە ئالتۇن كېنى بار.

6. توققۇز ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسىدا، چىن بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايىدا ئۇزۇنلۇقى تۆت يول كېلىدىغان بىر تاغ بولۇپ، تافقان (Tafqan) تېغى [100] دەپىلىدۇ.

7. تافقان تېغىغا يېقىن رايوندا، توققۇز ئوغۇزلار دۆلىتى ئىچىدە بىر تاغ [101] بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلار ۋە ياغمىلار چېدىرلىرىنىڭ ئارىلىقىدىن غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ، بۇ ئاستە مەنسا تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ: ئۇلۇنگۈت دەرياسىغا [102] يېقىن رايونلاردا بۇ تاغ ئىغراج ئارت [103] دەپىلىدۇ. بۇ تاغنىڭ ھەربىر بۆلىكىنىڭ نامى ئوخشاش ئەمەس، ئۇلار ئۇزلىرىگە ئەڭ يېقىن بولغان رايون ياكى شەھەر - بازارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

8. ئىسسىق كۆلنىڭ يېنىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسىدا يەنە بىر تاغ تىزمىسى [104] بولۇپ، تۆلىش ۋە قارلۇقلارنىڭ چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ، ئاندىن يەنە

يۇنىلىشىنى [105] ئۆزگەرتىپ، مۇشۇ يەردىن بىر تارماق تىزمىسى خاككاس قەبىلىلىرى چېگرىسى ئىچىگە قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ تاغ تۇلاس (Tulas) تېغى [106] دەپىلىدۇ، تاغدا نۇرغۇن قارا بۇلغۇن، تىمىن ۋە ئىپار كېيىكى بار. خاككاس چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرگەن تارماق تىزمىلاردىمۇ ئىپار كېيىكى، كەركىدان (مۇڭگۈزى ئەتىۋار)، تىمىن ۋە قارا بۇلغۇنلارنى تاپقىلى بولىدۇ.

9. يەنە بىر تاغ تىزمىسى [107] ھىندىستانغا قاراشلىق كانبايانىڭ [108] كۇلى (Kuli) رايونى ئارقىلىق شەرقتىن سامۇر (Samur) غا سوزۇلۇپ كىرىپ، ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ، داھۇم (Dahum) دۆلىتى ۋە ھىندىستان ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، خىتال (Hital) (ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) چېگرىسىغا [109] قەدەر سوزۇلىدۇ، ئاخىرىدا بۇ تاغ ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

9. A، بىر تارمىقى [110] شىمالدىن تىتھال (Tithal) ۋە نىتال (نېپال؟ Nital) چېگرىسىغا كىرىپ، ھىندىستان ۋە تىبەتنىڭ ئىك يىراق چېگرىسى ئارقىلىق يەنە بولۇر، سەمەرقەنداق (Samargandaq)، سىغناق (ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) ۋە ۋاخاننىڭ شىمالى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، ئاخىرىدا زاشىت (دەشت؟) چېگرىسىدا غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ، ماۋارائۇننەھر رايونىدىكى بۇتتامان (Buttama) رايونى [111] ئارقىلىق، سۇتىرشانا چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ تاغ يەنە سىغناق، ۋاخان ۋە زاشىت رايونلىرىدا سانسىزلىغان تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ.

9. aA [112] ۋاخان ۋە زاشىتتىن باشلانغان نۇرغۇن تاغلار خۇتتاتان (Khuttatan) چېگرىسى ئىچىدە [113] بۆلۈنىدۇ. بۇ تاغلاردا ئالتۇن ـ كۈمۈش كانلىرى بار. خۇتتاتان تاغلىرىنىڭ بىر تارمىقى يەككە ـ يېگانە ھالدا بۇتتامان رايونىدىن كەلگەن يەنە بىر تارماق بىلەن تۇتىشىدۇ [114]. ئۇلار يەنە نۇرغۇن

تارماقلارغا بۆلۈنۈپ شىمالىغا رايونىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، ئۇ يەردە تارقىلىدۇ. يۇقىرىدا توختالغان تاغ تىزمىسىنىڭ غول تومۇرى بۇتتامانغا يېقىنلاشقاندا ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، بىراق ئۇلار سۇتىرىشانا چېگرىسى ئىچىگە كىرگەندە يەنە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇتتامان چېگرىسى ئىچىدە بۆلۈنۈپ چىققان بىر تارمىقى داريا جا (Daryazha) [115] ۋە بۇتتامان بىلەن شىمالىدا ئارىلىقى ئارقىلىق سەمەرقەند ۋە سۇت چېگرىسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇخارا رايونىغا يېتىپ بارىدۇ. ئوخشاشلا بۇ تارماق تاغ تىزمىسىنىڭ يەنە بىرمۇنچە تارماقلىرى بار.

9. B [116]، يەنە بىر تارمىقى خىبتال (Hibtal، ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) [117] چېگرىسى ئارقىلىق ھىندىستاندىن ئۆتۈپ، كانائۇج (Kanauj) چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، گۇۋا دۆلىتى [118] بىلەن لمخارا (Lhra) دۆلىتى ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بۇ يەردە Q. S. K تېغى [119] دەپ ئاتىلىپ، ئاندىن كەشمىر، ۋاخند (Vayhind) [120]، دۇنپۇر (Dunpur) [121] ھەم لامغان (Lamghan) [122] رايونىنىڭ شىمالىغا؛ بولۇر، شىغناق، ۋاخان ۋە باداق تېغىنىڭ جەنۇبىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، خۇتتاتان رايونىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق ئاخىرىدا تۇخرى چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ، تەراقان (Taraqan) [123]، ساقالكەند (SakaL Kand) [124]، خۇلم (Khulm) ۋە چىمكەند ئارىلىقى ھەم بەلخنىڭ جەنۇبىغا سوزۇلۇپ، خۇشكەندكە تەۋە سان (San) ۋە چاريا ك (Charyak) [125] چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ.

9. aB، كېيىن [126] بۇ تارماق تاغ تىزمىسى غەربكە بۇرۇلۇپ، غەربىي شىمال ئارقىلىق غۇر Ghur [127] دۆلىتىنى ئايلىنىپ، ئاسپۇزار (Aspuzar) [128]، يىسپۇزار ھېرات، بۇشاڭ (Bushang) [129] ۋە نىشاپۇرنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتىدۇ، ئاندىن نىشاپۇر بىلەن سەبزىۋار ئارىلىقىدا مۇشۇ تاغنىڭ شىمالىدىكى بىر

يولنى بويلاپ سوزۇلۇپ، ئاخىردا يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ، سىمنان (Siman) [130] ۋە راي (Rayy) نامى شىمالى ئارقىلىق دەيلامان رايونىغا ۋە گىلان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ.

9. b B [131] ، بۇ تاغ بەلخ ئۆلكىسىدىن بۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇخرى تەۋەسىدىكى مادر (Madr) [132] چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ، بۇ رايوندا يەنە نۇرغۇن چوڭ - كىچىك تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ، بۇنىڭ سانىنى پەقەت ئاللا ئىگەم ئۆزى بىلىدۇ. بۇ تارماقلارنىڭ ھەرقايسىسى يەنە توخرى، ئەنجەروب، پەنجشىل، جالىيانا (كارىيانا)، بامىيان [133]، بۇست، رۇھناد (Rukhadh)، زامىنداۋار (Zamindavar) [134] ھەم غەزنە رايونىنىڭ بىر قىسىم چېگرا رايونىدا نۇرغۇن تارماق تىزمىلارغا بۆلۈنۈپ، سىند چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ. بۇ تاغ تىزمىلىرىدا ئالتۇن - كۆمۈش كانلىرى بار. بۇ تاغنىڭ غول تومۇرى گۇر رايونىغا سوزۇلۇپ كىرگەندە، بىر تارماق تىزما بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايلانما تاغنى [135] شەكىللەندۈرىدۇ، ئاندىن بۇ تارماق تىزما يەنە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ ئايلانما تاغدا بىر قەبىلە بار... (بۇ يەردە سان چۈشۈپ قالغان). بۇ ئايلانما تاغدىن يەنە بىر چوڭ تارماق تىزما بۆلۈنۈپ چىقىپ، باشقا تارماق تاغ تىزمىلىرى بىلەن بىرلىكتە شەرقە قاراپ سوزۇلۇپ، بۇست ۋە غەزنە چېگرىسى ئىچىگە تارقالغان. ئوخشاشلا، ئاسپۇزار رايونىدا بۇ تاغنىڭ بىر قىسىم كىچىك تارماقلىرى ئاسپۇزارنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا تارقالغان.

كۆھىستان ۋە كۆمۈش رايونىدا، دىلان چېگرىسى ئىچىدە بۇ تاغنىڭ يەنە نۇرغۇن تارماقلىرى [136] بار.

9. cB، بۇ تاغنىڭ غول تومۇرى خۇشكەندكە تەۋە سان ۋە چاھاريار (Chaharyak) رايونىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ: بىر تارمىقى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ھېلىقى بىر تارمىقى (a B.9)، يەنە بىر

تارمىقى [137] شىمالدا بولۇپ، كۇندارمۇ [138] ۋە ئەنبۇر ئارىلىقىدىن غەربكە سوزۇلۇپ، گۇرزىۋان (Gurzivan) ۋە جاھۇدان ئارىلىقى، باشىن (Bashin) ۋە دىزا (Diza) ئارىلىقى ھەم مەررۇز (Marrudh) بىلەن باغشۇر (Baghshur) ئارىلىقى ۋە ساراكس (Sarakhs) نىڭ جەنۇبى ئارقىلىق شىمالدىن تۇس (Tus) ، باۋارد (Bavard) ۋە ناسا (Nasa) چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرىپ، بىۋاستە گۇرگان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. ئارقىدىن ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كۇنلۇك مۇساپە ئارقىلىق تار تاغ جىلغىسىغا كەلگەندە، بۇ تاغ دىنار زارى (Dinar—zari) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاغ جىلغىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، سىبارەيىن (Sibarayin) رايونىدىن ئۆتۈپ، گۇرگان چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ، ئاندىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئامۇلنىڭ جەنۇبى ۋە تۇباستاننىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرى ئارقىلىق بىۋاستە رەي رايونىغا يېتىپ بارىدۇ [139] . ئاخىرىدا يۇقىرىدا توختالغان يەنە بىر تارماق تاغ تىزمىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. بىز يۇقىرىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن بۇ ئىككى تارماق تاغ تىزمىسى بىرلىكتە گىلان چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ھىندىستان چېگرىسىدىن باشلىنىپ، گىلان چېگرىسىدا ئاخىرلىشىدىغان بۇ تاغ «يەر شارىنىڭ بەلۋېغى» دەپ نام ئالغان بولۇپ، ئەرەبچىدە مىنتاگات ئارت (Mintagat al Ard) دەپ ئاتىلىدۇ.

10. باشقا تاغلار كېرمان ئۆلكىسىدە بولۇپ، مۇستەقىل تاغلار ھېسابلانسىمۇ، بىراق ئومۇملاشتۇرۇلۇپ كېرمان تاغلىرى دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بىرى كۇفىج (Kufij) [140] تېغى بولۇپ، قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا. بۇ تاغ جىرۇفت (Jiruft) [141] چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرىپ، ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن يەتتە تاغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ھەربىرىدە بىردىن قەبىلىنىڭ ئاتامانى بولۇپ، ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بۇ تاغلارغا كىيىلمىگەچكە، بۇ ئاتامانلار ھەر يىلى باج ۋە ئولپان يىغىدۇ. بۇ يەتتە تاغ بىر - بىرىگە تەۋە بولمىغاچقا، تاغدىكى

كىشىلەر كۆفىجلىقلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار بىر خىل ئالاھىدە تىلدا سۆزلىشىدۇ. بۇ جايىنىڭ ھاۋاسى يېقىملىق، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولۇپ، ھەربىي قوشۇن ۋە ئۇرۇش بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. جىرۇفت بىلەن بۇ تاغ ئارىسىدا بىر قىسىم كىچىك تاغلار بولۇپ، بۇ رايون بۇگ خانىم (Bu. ghanim) نىڭ كۆشىستانى [142] دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر تاغ بولسا باربجان تېغى(Barijan)، بۇ تاغ جىرۇفت چېگرىسىدىن بام (Bam) چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا قوغۇشۇن، مىس ۋە ماگنىت كانلىرى بار. يەنە كەفتەر (Kaftar) ۋە دىھاك (Dihak) كەنتى دېيىلىدىغان ئىككى كەنت بار. جىرۇفتتىكى يەنە بىر تاغ تىزمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى كۈنلۈك يول بولۇپ، تاغدا نۇرغۇن كان بار. ئۇنىڭدىن باشقا كۆمى سىم (Ku—hi sim، «كۆموش تېغى») [143] بولۇپ، ئۇزۇنارا تۇتىشىپ كەتكەن ئىككى تاغنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغ كابىر (Khabr?) بىلەن جىرۇفت ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆموش كېنى بار.

11. [144] يەنە بىر تاغ فارس ئۆلكىسى ئىچىدە بولۇپ، پاسا (Pasa) بىلەن دالاگىرد ئارىلىقىدىن باشلىنىپ، شەرقتە كېرمان ئۆلكىسى چېگرىسىغىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن شىمالدا يۇناس (Unas?) ۋە رائۇدخان (Rau dhan) چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ فارس ۋە كۆچىستان ئارىلىقىدىكى چېگرىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ بۇدۇلاف (Bu — Dulf) نىڭ كاراج (Karaj ياكى Kara) بىلەن ئىسپاھان ئارىسى ئارقىلىق جىبال (Jibal) زېمىنىغا كىرىپ، بۇ ئاستە ھەمەدان تەۋەسىگە يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن ھەمەدانىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق، غەربىي شىمالىنى بويلاپ ئەزەربەيجان تەۋەسىدىكى ماراغا (Maragha) غىچە سوزۇلىدۇ. بۇ تاغ جىبال رايونىدا نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇ يەردە شەھەر - بازار يوق بولۇپلا قالماستىن، ئەتراپىدا بۇ تاغنىڭ بىر تارماق تىزمىسى بار.

بۇ تاغنىڭ فارس تۆلكىسى ئىچىدىمۇ نۇرغۇن تارماق تىزمىسى بار، بۇ رايوندا يەنە باشقا بىر تاغ تىزمىسى بار. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇنۇرا تۇتىشىپ كەتكەن، بەزىلىرى بولسا ئۇزۇن ئالدىغا. شۇڭا، فارس تۆلكىسىنىڭ ھەربىر شەھەر - بازارلىرىنىڭ ئەتراپىدا بىردىن تاغ بار. بۇ تاغنىڭ ئىسپاھان ئەتراپلىرىدا يەنە تارماق تىزمىلىرى بولۇپ، كۆھىستانغا تارقالغان. ئىسپاھان ئەتراپلىرىدا بۇ تاغ كۆھى جىلۇ (Kuh—jilu) [145] دەپىلىدۇ.

12. يەنە بىر تاغ [146] شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، قىماق بىلەن خاككاس چېگرىسىدا. بۇ تاغ قىماقتىن باشلىنىپ، شەرقە بۇرۇلۇپ خاككاس چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كېرىدۇ، ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ بىۋاستە شىمالدىكى ئاھالىلەر رايونىغا يېتىپ بارىدۇ. شىمالدىكى رايونلاردا قىماقلىقلار بۇ تاغنى كۆنداۋار تېغى (Kandavar,Kundaur—Taghi) دەپ ئاتايدۇ.

13. يەنە بىر كىچىك تاغ تىزمىسى ئەزەربەيجان ئۆلكىسىنىڭ ئەردەبىل (Ardabl) ئەتراپلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، نامى سابىلان (Sabil) [147] تېغى.

14. يەنە بىر تاغ ئەرمىنىيە رايونىغا جايلاشقان. بۇ تاغ ئىراقنىڭ تاكرىت (Takrit) دېگەن يېرىدىن باشلىنىدىغان بولۇپ، بۇ يەردە كۆھى ئىبارما تېغى (Kuh—ibaimma) [148] دەپىلىدۇ. ئاخىرىدا بۇ تاغ ئەرمىنىيە بىلەن ئەزەربەيجان چېگرىلىنىدىغان ئارىلىقتىن ئۆتۈپ، باردا (Barda) چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ.

15. مۇشۇ رايوندا يەنە ئۇزۇنۇرا تۇتاشمايدىغان ئىككى تاغ بولۇپ، ئېگىزرەكى ھارىس (Harith) تېغى دەپىلىدۇ. تاغ يولى خېتەرلىك بولغانلىقتىن، كىشىلەر تاغ چوققىسىغا چىقالمايدۇ. بۇ تاغ يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، كىلىماتى ئىنتايىن سوغۇق. ئەرمىنىيىنىڭ نۇرغۇن شەھەر - بازارلىرىدىكى ئاھالىلەر تاغدا ئۇۋ ئۇۋلاپ ئوتۇن كېسىدۇ. يەنە بىر تاغ خۇۋەيرىزس (Huwayrith) [149] تېغى بولۇپ، خارىز تېغى بىلەن

ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بىراق ئۇنىڭدىن كىچىكرەك.

16. جەزىرە (Jazira) [150] ئۇلكىسىدە ئىككى تاغ بار، بىرسى جۇدى (Judi) دېيىلىدۇ، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى مۇشۇ تاغدا توختىغان [151]. يەنە بىر تاغ ماردىن (Mardin) تېغى بولۇپ، ناسىبن (NaSibn) [152] ئەتراپىغا جايلاشقان.

17. ئەرەبىستان تەۋەسىدە نۇرغۇن كىچىك تاغ بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئون ئۇچىنچىسى تىخامى [153] دېيىلىدۇ. مەككە (Mrkka) ئەتراپىدىكى بىر تاغ غەزۋان (Ghazwan) تېغى [154] دېيىلىدۇ. سانا (Sana) ئەتراپىدىكى يەنە بىر تاغ شىيام [155] (Shiyam) تېغى دېيىلىدۇ. تاغدا تېرىلغۇ يەرلەر بار. بۇ يەر ئىنتايىن پۇختا بولۇپ، قەدىمكى يەمەن پادىشاھى مۇشۇ تاغدا تۇرغان. بۇ يەردە ئايلانمىسى 20 يول كېلىدىغان يەنە بىر تاغ بولۇپ، تىھامى (Tihama) تېغىنىڭ قۇيرۇقىغا جايلاشقان [156]. تاغنىڭ ئۈستى تۈزلەڭلىك بولۇپ، يېزا - كەنت، ئېتىزلىقلار ۋە ئېقىنلار بار. بۇرۇن مۇھەممەد ئىبن ئەل فادىر، ئەل كارماد بۇ يەرنى بويسۇندۇرغان. يەنە بىر كىچىك تاغ رادۇۋا (Radua) تېغى بولۇپ، مەدىنە (Madina) ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ تاغدىن بىلەي تاش چىقىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئىككى كىچىك تاغ فايد (Fayd) ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىككى تاغنىڭ ئارىلىقىدىكى يول ئىككى كۆنلۈك كېلىدۇ؛ بۇ ئىككى تاغ جەبەلدىتاي تېغى (Jabalay Tayy) [157] دەپ ئاتىلىدۇ.

18 [158]. سۇرىيە ئۇلكىسىدە سۇرىيە - مىسىر چېگرىسىدىن باشلىنىدىغان بىر تاغ بولۇپ، ئەتراپتا تۇرسىنا (Tur sina) دېيىلىدىغان بىر ئېگىز تاغ بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. بۇ تاغ بىۋاستە سۇرىيە ئارقىلىق شەرقىي شىمالغا بۇرۇلۇپ زۇھار (Zughar) رايونىغا سوزۇلىدۇ، ئاندىن دەمەشق، بەلبەك (Baablakh) ۋە خەمس (Hims) رايونىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، بۇ شەھەر - بازارلار ۋە باغراس (Baghras) نىڭ شىمالى ئارقىلىق

ئەرمىنىيە بىلەن رۇم ئارىلىقىدىكى جەيھۇن (Jayhun) دەرياسىدىن ئۆتىدۇ، ئاندىن ئەرمىنىيە بىلەن رۇم ئارىلىقىدا شىمالغا بۇرۇلۇپ، رۇم تەۋەسىدىكى سارىر چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقە بۇرۇلۇپ، سارىر (sarir) بىلەن ئەرمىنىيە ئارىلىقىدىن ھەم ئارران (Arran) بىلەن چابىگ (Qabg) [159] ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بىۋاستە ھەزەر دېڭىزىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردىن يەنە يۇنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ، سارىر بىلەن كاس ئارىلىقىدىن ئالان چېگرىسىغا يېتىپ كېلىدۇ. يەنە بىۋاستە شىمالدىن كاس رايونىنىڭ ئاخىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن پېچېنىگ دۆلىتى ۋە بۇلغارلار بىلەن رۇسلارنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ، ساجلى چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. ئارقىدىن شىمالغا بۇرۇلۇپ ساجلى دۆلىتىدىن ئۆتۈپ، ساجلىنىڭ خۇرداب شەھىرىدىن ئايلىنىپ، ساجلى رايونىنىڭ ئاخىرىغىچە يېتىپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

تۇرسىنادىن زۇگخار رايونىغىچە كىشىلەر بۇ تاغنى خارجىت (kharjites) تېغى دەپ ئاتايدۇ. تاغدا نۇرغۇن يېزا ـ كەنتلەر بار، ئەتراپتىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى خارجىت مەزھىپىنىڭ مۇرىتلىرى. زۇگخاردىن دەمەشق رايونىغىچە كىشىلەر بۇ تاغنى بەلقا (Balqa) تېغى دەپ ئاتايدۇ. دەمەشقتىن شىمىس رايونىغىچە كىشىلەر بۇ تاغنى لۇبنان (Lubuan)، شىمىستىن باغراس رايونىغىچە بەكرا (Dahra) ۋە تانۇخ (Tanukh) تېغى، باگلاشتىن سارىر چېگرىسىغىچە لۇككام (Lukkam) تېغى دەپ ئاتايدۇ، بۇ يەردىن بىۋاستە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن لىنىيىنى ئايلىنىپ ئالان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. كىشىلەر بۇ بۆلەك تاغ تىزمىسىنى چابۇك تېغى دەپ ئاتايدۇ، ئاندىن بۇ تاغنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى قوشنا رايون ياكى شەھەر ـ بازارلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ، باشقا تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش.

A 18 [160]. بۇ تاغ سۇرىيە بىلەن ئەرمىنىيە ئارىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن چاغدا، بىر چوڭ تارماق تاغ تىزمىسى بۆلۈنۈپ چىقىپ، رۇم رايونىغا تارقىلىدۇ. بۇ تارماق تاغ تىزمىسىنىڭمۇ نۇرغۇن تارماقلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇن ئالتۇن كانلىرى بار.

B 18 [161]. سارىر چېگرىسى ئەتراپىدا بۇ تاغنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، گرۇزىيە دېگىز يېقىلىرىغا سوزۇلۇپ بارىدۇ.

C 18 [162]. سارىر رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر چوڭ تارماق بولۇپ، غەربكە قاراپ بۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، بىر قەلئەگىچە سوزۇلىدۇ. بۇ قەلئە تاغ چوققىسىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، شەھەر سېپىلىنى ھەر كۈنى 1000 ئەسكەر نۆۋەتلىشىپ قوغدايدۇ. بۇ يەردە ئالتۇن ۋە قوغۇشۇن كانلىرى بار.

D 18 [163]. ئالان (ALans) چېگرىسىدا بۇ تاغنىڭ ناھايىتى زور بىر تارمىقى غەربتىن ئالانغا سوزۇلۇپ كىرىدۇ. بۇ يەردىكى تاغ چوققىسىدا بىر شەھەر [164] بولۇپ، ئالاندىكى ئەڭ گۈللەنگەن شەھەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ تارماق تاغ تىزمىسى مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

19 [165]. رۇسلار بىلەن قىماق چېگرىسىنىڭ ئارىلىقىدا بىر كىچىك تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بەش كۈنلۈك يول كېلىدۇ.

20. رۇم دۆلىتىنىڭ لۇستاي ئاۋاس (ئېپېسۇس؟ Ephesus?) ئۆلكىسىدە بىر تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدا قورقۇنچلۇق بىر چوڭ ئۆڭكۈر بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئۆڭكۈر «ئۆڭكۈردىكى ھەمراھلار» (قاتتىق ئۇخلاۋاتقان يەتتە كىشى) نىڭ قونالغۇسى ئىكەن [166].

21. يەنە بىر تاغ [167] بولسا رۇم چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، ئافراخنۇن (Afrakhnu) شەھرىگە يېقىن، ئۇزۇنلۇقى ئالتە

كۆنلۈك يول كېلىدۇ.

22. يەنە بىر تاغ بولسا گرۇزىيىگە يېقىن جايلاشقان بولۇپ، تاغدا كۆمۈش ۋە مىس كانلىرى بار.

23. مىسىر ئۆلكىسىدە ئىككى تاغ بار: بىرى نىل دەرياسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، ئوسۋان (Uswan) ۋە نۇبىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، ئۇدۇل شىمالغا قاراپ سوزۇلىدۇ. مىسىر چېگرىسى ئىچىدە ئۇ يەنە تەۋسىر (Tawsir) ۋە (مىسىرنىڭ پايتەختى) فۇستات (Fustat)نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خاۋف (مەنىسى «شەرقىي قىرغاق» (Khauf) ۋە جىغار قۇملۇقىغا سوزۇلۇپ مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ. بۇ تاغنىڭ ئىسمى مۇقۇتتام (MUQUTTAM) تېغى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتۇن ۋە كۆمۈش كانلىرى بار.

24. يەنە بىرى نىل دەرياسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان، بۇ تاغمۇ نۇبىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ فەييۇم (Fayyum) رايونىدىكى ئىبرق (Ibriq, Abwait?) گىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن غەربكە قاراپ بىر تارمىقى بۇلۇنۇپ چىقىپ، بارا ـ بارا يوقىلىدۇ. بۇ تاغدا ياقۇت، يېشىل ياقۇت ۋە فىروزا قاتارلىق كان بايلىقلىرى بار. تاغدا قارا ھەم سېرىق يوللۇق سىزىقى بار ياۋا ئېشەكلەر بار، ناۋادا ئۇ ئېشەكلەر ياشاۋاتقان بۇ شارائىتىدىن ئايرىلسا ئۆلىدۇ. بۇ تاغنى يېشىللىقتىكى تاغ دەيدۇ.

25. رۇم چېگرىسى ئىچىدە، سىتسىلىيە (seleucia) ئەتراپىدىكى دېڭىز قولتۇقىدا بىر كىچىك تاغ [168] بار.

26. يەنە بىر تاغ [169] ئىسپانىيە چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، بۇ تاغ مالىقە (Maliqa) دىن باشلىنىپ، غەربتە شانتارىيە (Shantariya) گىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ لېرىدا (Lerida) ئۆلكىسىگە كىرىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا غەربتە تۇلايىت (Tulaytih) ئۆلكىسىگىچە سوزۇلىدۇ. تولايىت شەھىرى مۇشۇ تاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ تاغ مۇشۇ يەردە

ئاخىرلىشىدۇ.

27. ئىسپانىيە چېگرىسى ئىچىدە، كورىيە (Coria) بىلەن تروشىللو (Truxillo) چېگرىسىدا يەنە بىر تاغ [170] بار، بۇ تاغدىن نۇرغۇن دورا ماتېرىياللىرى چىقىدۇ.

28. يەنە بىر تاغ رومنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلغار تېغى (Bulghari) [171] دەپىلىدۇ. تاغدا ئاھالە بار، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان جايلىرى ئىنتايىن كۆپ.

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن تاغلارنىڭ ھەممىسى دۇنيادىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ۋە كىشىلەر بۇگۈنگىچە يېتىپ بارغان رايونلاردا پەقەت توققۇز تاغ بار.

29. خەبەل كامال ئىسىملىك بىر تاغ [172] بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتۇن ۋە كۈمۈش كانلىرى بار. نىل دەرياسىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ يەردە. بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 يول كېلىدۇ.

30. باشقا سەككىز تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ھەم سوزۇلۇش دائىرىسى ئوخشاش ئەمەس؛ ئۇلارنىڭ ئورنى ۋە كۆلىمىنى بىز ئىلگىرى خەرىتىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئالتىنچى باب

دەريا ـ ئېقىنلار توغرىسىدا

دەريا ـ ئېقىنلار ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى تەبىئىي دەريا ـ ئېقىنلار، يەنە بىر خىلى سۈنئىي دەريا ـ ئېقىنلاردۇر. سۈنئىي دەريا ـ ئېقىنلار مەلۇم شەھەر ـ بازارنىڭ سۇ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ياكى مەلۇم رايوندا دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن قېزىلغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىنتايىن كىچىك، كېمە قاتنىيالمايدۇ. بەزى شەھەر ـ بازارلاردىكى قانالار ئوندىن ئارتۇق، بەزىلىرىدە كۆپ بولغان بىلەن ئىنتايىن قىسقا. بۇ دەريا سۈلىرى ئىچىش، دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل سۈنئىي دەريالارنىڭ سانى مۇقىم بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار بەزى ۋاقىتلاردا كۆپىيىپ، بەزى ۋاقىتلاردا ئازىيىپ كېتىدۇ.

تەبىئىي دەريا ـ ئېقىنلار چوڭ دەريالارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار قار سۈيى، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن سۇ، يەر يۈزىدىكى بۇلاقلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ بۇ بۇلاقلار تەرەپ ـ تەرەپتىن قوشۇلۇپ دەريا بولىدۇ، دەريا قىنى بەزىدە كەڭ، بەزىدە تار بولۇپ، بىۋاستە دېڭىزغا ياكى كۆلگە قۇيۇلۇپ ئاخىرلىشىدۇ. بەزى تەبىئىي دەريالار ئانچە چوڭ ئەمەس، ئۇلاردىن بىر شەھەر ـ بازار ياكى بىر رايون پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن، بەلخ دەرياسى ۋە مەرۋى دەرياسى. بىر قىسىم قانالارنىڭ سۈيى تەبىئىي دەريالاردىن كېلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر پايدىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى دەريا سۈيى يەنىلا دېڭىزغا ياكى

كۆلگه قۇيۇلىدۇ. ئېفرات دەرياسىنىڭ ئەھۋالى مۇشۇنداق.

1. بىرىنچى دەريا شەرققە جايلاشقان، ئۇ قۇمدان دەريا دېيىلىدۇ، سەرھەدىب تېغىدىن [173] باشلىنىدۇ. بۇ دەريا 20 كۈن ئاققاندىن كېيىن بىر سازلىق شەكىللىنىدۇ، بۇ سازلىقنىڭ كەڭلىكى، تارلىقى بەش يول كېلىدۇ، ئاندىن بۇ سازلىقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا يەتتە كۈن ئېقىپ قۇمدان شەھرىگە يېتىپ كېلىدۇ. بىر قىسىم دەريا سۈيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىپ، قالغىنى شەرققە قاراپ ئېقىپ شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ.

2. ئىككىنچىسى كىسائۇ (Kisau) دەريا[174]. ئۇ مانسا تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، تىبەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىر جايغا ئېقىپ بارىدۇ. يەنە بۇ تاغ تىزمىسىنى بويلاپ، تاغ رايونى بىلەن تېرىلغۇ يەرلەر ئارىسىدىن داۋاملىق ئېقىپ ئۆتۈپ، بۇ ئاستە تىبەت ـ ھىندىستان چېگرىسىنىڭ ئۇدۇلىغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە نۇرغۇن تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ، كۇجان (Kujgan) ۋە بۇگشۇر (Bughshur) [175] رايونىغا يېتىپ بارىدۇ؛ ئاخىرىدا جۇڭگونىڭ لر • ش (Lr.sh) ئۆلكىسى بىلەن خۇر • ش (Khur،sh) ئۆلكىسى ئارىسىدىن شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇگشۇر رايونىغا كىرگەندىن كېيىن دەريا غىيان ياكى ئىنال دېيىلىدۇ.

3. يەنە بىر دەريا ۋاجاخ (Wajakh) [176] دەرياسى، ئۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مانسا تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، قۇملۇقتا ئاخىرلىشىدۇ. بۇ دەريا تاجاك بارھاي (Barihai Thajakh) [177] دىكى ھەرقايسى شېھەرلەر (رايونلار؟) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇن ئۆلكىسىنى ئايلىنىپ شاجۇ رايونىغا كەلگەندە بىر سازلىقنى [178] شەكىللەندۈرىدۇ، ئاندىن كۈچا تەۋەسىگە كىرىپ، يەنە كۇرش (Kur،sh) ئۆلكىسى بىلەن فراجكلى (F،rqj،kli) [179] ئۆلكىسى ئارقىلىق شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدا بىر خىل ئاككا قۇشى ماكانلاشقان.

باهاردا، بۇ دەريانىڭ ئىككى قىرغىقى ئاشۇ قۇشلار بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ كەڭلىكى يېرىم يول بولۇپ، كېسىپ ئۆتكىلى بولمايدۇ. بۇ دەريا كۇچا(Kucha ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) تەۋەسىدە كۇچا دەريا دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقايسى كىتابلاردىمۇ مۇشۇنداق دېيىلگەن. ماۋارائۇننەھرگە خېلى يېقىن بىر جايدىن ئۇچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ [180]. بىرى س • مای • ندS. MAY،NDدەريا، ئىككىنچىسى ك • راي • ند (KH. RAY. ND) دەريا، ئۈچىنچىسى كۇل • ند (KHUL. ND) (khuknd?) دەريا دېيىلىدۇ. GH،ZA بىلەن klban ئاتىلىقىدا ئۇچ دەريانىڭ ھەممىسى تاجاب دەريا [181] (Thajabh، ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) غا قوشۇلىدۇ.

4. كىسائۇ دەريا سىدىن بىر چوڭ دەريا ئايرىلىپ چىقىپ، تىبەت خانلىقىنىڭ (؟) قەلئەسى ئەتراپىغا ۋە ئۇساڭ (Usang) دېگەن جايغا [182] ئېقىپ بارىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۇيى ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

5. يەنە بىر دەريا ئىلى دەريا سى، ئۇ ئىغراج ئارت تېغىدىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئىسسىقكۆلگە قۇيۇلىدۇ [183].

6. جەيھۇن دەريا سى، ۋاخان (Vakhan) رايونىدىن باشلىنىپ، بولۇر ۋە ۋاخانغا قاراشلىق سىغنان چېگرىسى ئارقىلىق، خۇتتالان (Khuttalan)، توخرى، بەلخ، سىغناق، خۇراسان ۋە ماۋارائۇننەھرگە يېتىپ كېلىدۇ، ئاندىن خارەزم رايونىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا خارەزم دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

7. يەنە بىر دەريا خارناب (Kharnab) [184] دەريا سى بولۇپ، قاساك (Qasak) تېغىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، بەدەخشان ۋە پەرخار (Parghar) [185] ئارىلىقىدىن جەيھۇن دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ، خاراناب دەريا سى جەيھۇن دەريا سىدىن چوڭ بولسىمۇ، بىراق كىشىلەر ئاخىرىسىنى جەيھۇن دەريا سى دەپ

ئاتايدۇ، چۈنكى جەيھۇن دەرياسى ناھايىتى ئۇزۇن.

8. يەنە بىر دەريا [186] بۇتتامان تېغىنىڭ ئارقىسىدىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 60 يول كېلىدۇ. بۇ تاغ يەككە - يېگانە ھالدا شىمالدىن چىقىپ جەنۇبقا ئېقىپ، بىۋاستە مۇنىسىك (Munk) بىلەن خۇلبۇك (Hulbuk) [187] رايونىغا يېتىپ بېرىپ پارخارغا كەلگەندە جەيھۇن دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

9. ۋاخشاب دەريا‌سى (Vakhshab) [188] ۋاخشى (Vakhsh) تېغىدىن باشلىنىپ، ۋاخشى ئەتراپىدا جەيھۇن دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.

10. يەنە بىر دەريا [189] كۇمۇجىزلار (Kumljlz) رايونىدىن باشلىنىپ، كۇمىج تېغىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، نۇدىز (Nukiz) ئارقىلىق كاۋادىيان (قەۋادىيان) [190] ئەتراپىدا جەيھۇن دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.

11. يەنە بىر دەريا بولسا چاغانرۇد (Chaghn—rudh) [191] دەريا‌سى، ئۇ سىغناقتىن باشلىنىدۇ، تارمىد (Tarmid، ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) [192] ئەتراپىدا جەيھۇن دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.

بۇ تۆت دەريا (8 — 11) نىڭ ھەممىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

12. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى دەريا [193] بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭراق بىرى دارغام (Dargham) دەريا‌سى دېيىلىدۇ. بۇ ئىككىسى توخرىدىن باشلىنىپ، يەنە قوشۇلۇپ بىر بولىدۇ، ۋالۋالىج (Valvalij) ۋە خۇلم (Khulm) [194] ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، ئامۇ دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.

13. [195] يەنە بىر دەريا لەنپۇ ۋە دانپۇر (Danpur) تەۋەسىدىكى تاغلىقتىن باشلىنىپ، نىنھار (Ninhar) نىڭ جەنۇبى (شىمالى؟) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، لەنپۇ دەريا‌سى دېيىلىدۇ. يەنە مۇلتان رايونى ۋە رۇر (Rur) بازىرى، سادۇسان (Sadusan) بازىرى، بۇلرى (Bulri) بازىرى، مەنسۇرا (Mansura) بازىرى ۋە مەنجەبرى (Manjabri) بازىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۇلى [196]

ئەتراپىدا چولاق دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.

14. سىند دەرياسى [197]، قاساك (Qasak) تېغىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ (بۇ تاغ مۇز تاغىمۇ دېيىلىدۇ)، جەنۇبتىن مۇلتان رايونىغا ئېقىپ كىرىپ، شەرق تەرەپتىكى لەنپۇ دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

15. ھىۋان (Hivan) [198] دەرياسى خۇتان تېغىدىن باشلىنىپ جەلاۋات (Jalawat)، بالاۋات (Balawat) ۋە بىنوزا [199] (Binuza) ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ مۇلتان ئۇلكىسىگە كىرىپ، غەربىي تەرەپتىن لەنپۇ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ [200].

بۇ ئۇچ دەريا قوشۇلغاندىن كېيىن مىھران (Mihran) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇز تاغنىڭ چوققىسىدا بىر ئېقىن سۇ بۇلاقتىن ئېقىپ چىقىپ، يەنە ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر ئېقىنى شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كارناب دەرياسى دېيىلىدۇ، يەنە بىر ئېقىنى جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، سىند دەرياسى دېيىلىدۇ، بۇ دەريا كېيىن مىھران دەرياسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

16. يەنە بىر دەريا بولسا كىچىك مىھران دەرياسى [201]، ئۇ ھىندى تېغىدىن باشلىنىدىغان، داھۇم (Dahum) ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون بىلەن تۇبان پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون ئارىسىدىكى دەريادۇر، خامانان (Hamanan) بىلەن ب. لھارى (B. lhari) ئارىلىقىدىن ھەم نۇنۇن (Nunun) بىلەن نۇنىن (Nunin) ئارىلىقىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، قەندىھارنى [202] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كۈلى چېگرا سىغا يېتىپ كېلىدۇ ۋە «ئۇلۇغ دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

17. ئۆزگەند دەرياسى [203]، قارلۇق تېغىدىن باشلانغاندىن كېيىن ئۆزگەند، باب (Bab) شەھىرى، ئاخسكات (Akhsikat)، خوجەند ۋە باناكات (Banakat) لاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، چاچ (Chaj) ياكى (Chach) چېگرىسىغا كەلگەندىن كېيىن، س • تكاند (S. tkand)، پاراب (Parab) ۋە نۇرغۇن يېزا -

قىشلاقلارنى بويلاپ خوجەند ھەم جاۋارا (Javara,khavara) Khirsab چېگرىسىنى بويلاپ، خارەزم دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

18. يەنە بىر دەريا بولسا خىرساب [205] دىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كۇرساب ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

19. يەنە بىر دەريا بولسا ئوش (Osh) دەرياسى [206] بولۇپ، بۇنتامان تېغىدىن باشلىنىپ، ئوش بىلەن ئۇرشت ئارىسىدىن ئۆتۈپ، ئۆزگەند دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

20. قۇبا (Quba) دەرياسى [207] ئوخشاشلا بۇنتامان تېغىدىن باشلىنىپ، كۇبا ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

21. خەتلان (Khatlan) دەرياسى [208] مەنسا تېغى [209] دىن باشلىنىپ، قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ چېگرا سىدا كاتلان بازىرىنى [210] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باب رايونىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

22. پاراك دەرياسى (PARAJ) [211] قارلىقتاغدىن [212] باشلىنىپ، جەنۇبقا قاراپ چاش رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باناكات بىلەن قىلاس (Qilas) قورغىنى ئارىلىقىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

بۇ دەريانىڭ قوشۇلىدىغان بارلىق دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ ھەممىسى چاش دەريانى دېيىلىدۇ. ئەرەبلەر بولسا جەيھۇن (سەيھۇن Sayhun) دەريانى دەپ ئاتايدۇ.

23. بۇخارا دەريانى [213]. بۇنتامان تېغىدىن [214] تۆت تارماق دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئالتە چاقىرىمدىن كېيىن بۇ تۆت دەريا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرۈپ، دەريا جا (Daryazzha) [215] دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سازلىقتىن بىر دەريا ئېقىپ چىقىپ، سۇرۇشانا (Surushana)، سەمەرقەند، سوغدى رايونى ۋە بۇخارانى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ، تارماق ئېقىنلىرى بۇخارا رايونىدىكى تېرىلغۇ ئېتىزلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، باشقا ئېقىنلىرى

پايكەند (Paykand) كۆلىگە قۇيۇلىدۇ [216].

24. بەلخ دەرياسى [217] بامىيان (Bamiyan) رايونىدىن باشلىنىپ، مادر (Madr) ۋە كىرۋان (Kirvan) (ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) [218] دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بەلخكە يېتىپ كېلىدۇ. دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى بەلخ رايونىنىڭ دېھقانچىلىقىغا ئىشلىتىلىدۇ.

25. خىرماند (Hirdma) دەريالىرى خۇشكەند چېگرىسىدىن باشلىنىدۇ، گۇر ئەتراپىدا بۇ دەريا دۇرغاش (Durghash)، تىل (Til) ۋە بۇستلاردىن ئېقىپ، شىتان رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ [219]. دەريا سۈيىنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدۇ، بىر قىسمى زاراڭ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ [220].

26. مەرۋى دەريالىرى [221] غارچىستان (Gharchistan) [222] چېگرىسىدىن باشلىنىپ، خۇشكەند بىلەن غۇر چېگرىسىدا تۇتىشىدۇ. بۇ دەريا باشىن ئارقىلىق تاغ جىلغىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، مارۇد، دىز. ئى. ھىناف (Diz — i hinaf)، لوگار (Logar)، B,r,kd,r (بەلەكدىز) ۋە گىراڭ (Girang) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، مەرۋىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۇيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

27. ھىرات دەريالىرى گۇر چېگرىسىدىن باشلىنىدۇ، كىشىلەر بۇ دەريانىڭ سۈيىنى ھىراتتىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىدۇ. ھىراتتا يەنە ئۇنىڭدىن باشقا كەلكۇن سۇلىرىدىن شەكىللەنگەن نۇرغۇن دەريا ـ ئېقىنلار بار، بىراق بۇ دەريالار بەزىدە قۇرۇپ كېتىدۇ.

28. كىرمان ئۆلكىسىدە چوڭ دەريا ۋە كۆللەر يوق، پەقەت «ئۇلۇغ دېڭىز» ۋە بىر كىچىك دەريا بار [223]. بۇ دەريا جىروفت چېگرىسى ئىچىدىن باشلىنىدۇ. ئېقىمى ئىنتايىن تېز، دەريا سۈيىنىڭ كۆپ قىسمى كىرمانىنىڭ قۇرغاق يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ، قالغىنى ھورمۇز (Hormuz) ئەتراپىدا «ئۇلۇغ دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ.

29. يەنە بىر دەريا بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ساكەن

دەريا سى [224] بولۇپ، بۇ دەريا تاغ ئارىسىدىن ۋە رۇياگان (Ruyagan) رايونىدىن باشلىنىپ، كاۋار (Kavar) [225] شەھرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ناجىرام (Najiram) [226] ۋە سىراف (Siraf) ئارىلىقىدا «ئۇلۇغ دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

30. خۇيازان (Khuyadhan) دەريا سى پېرسىيەدىكى كۈيادان رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاج (Tavaj) نامىدىكى شەرقىي ئارقىلىق گانافا (Ganafa) [227] بىلەن ناجىرام ئارىلىقىدا «ئۇلۇغ دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

31. شازماگان دەريا سى (Shadhagan) [228] پېرسىيەدىكى بازرەنج (Bazranj) رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاجنىڭ غەربىي ئارقىلىق «ئۇلۇغ دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

32. شىلىن دەريا سى [229] بازرانج رايونىدىكى زەنباز (دىنار؟) تېغىدىن باشلىنىپ، ۋاياگان (Vayagn) ۋە لاراندان ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئارراگان (Arragan) رايونىدا بۇ يۇرتنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ (ھىسارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ)، شىنىز بىلەن گانافا (Ganafa) ئارىلىقىدىن «ئۇلۇغ دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

يۇقىرىقى تۆت دەريا شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

33. كۇر دەريا سى (Kurr) پېرسىيەدىكى كارۋان (Karvan) رايونىنىڭ ئازىر (ئۇرد؟) چېگرا سىدىن باشلىنىپ، شەرقە قاراپ ئېقىپ ئىستەخر (Istakhr) نامىدىكى جەنۇبىدا بىجاگال كۆلى (بۇگۇنكى باختاگىن كۆلى) گە قۇيۇلىدۇ.

34. فەرۋاب دەريا سى (Farvab) [230] بۇ دەريا پېرسىيە تەۋەسىدىكى فەرۋاب رايونىدىن شەرقە قاراپ ئېقىپ، ئىستەخرنىڭ كەلگەندىن كېيىن، يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستەخرنىڭ شەرقىدە كۇر دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ. كۇر دەريا سى بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ، سۇيى ئەڭ سۇزۇك دەريادۇر.

35. تاب (TAB) [231] دەريا سى ئىسپاھان تەۋەسىدە-

كى كۆھ - جىلۇ(Kuh—jilu) دىن باشلىنىپ، كۆچىستان ۋە پېرسىيە چېگرىسىنى بويلاپ، «ئۇلۇغ دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ. مەھرۇبان (Mahiruban) [232] شەھىرى مۇشۇ دەريانىڭ (ئىككى تارمىقىنىڭ) ئارىسىغا جايلاشقان.

36. ساردان دەريا‌سى (Srdan) [233] مۇ كۆھ - جىلۇ رايونىدىن باشلىنىپ، تاب دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ. ساردان شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

37. [234] دەريا كۆچىستان ئۆلكىسى ئىچىدىكى شۇشتار (Shushtar) [235] دەريا‌سى سۇگ - ئال ئاربائا (Sugal—Arba, a)، ئەھۋاز (Ahwaz)، جۇببەي (Jubbay) ۋە باشقا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، Dahanayi (شەر ئېغىزى) ھەم خىسىن مەھدى (Hisnmahdi) گە يېتىپ كېلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «ئۇلۇغ دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

38. كۆچىستان تەۋەسىدىكى مەسرۇكان (Masruqan) دەريا‌سى [236] شۇشتار دەريا‌سىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئەھۋازغا ئېقىپ بېرىپ، بۇ رايوندىكى بارلىق ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ، قالغان دەريا سۈيى ئەھۋاز ئەتراپىدا يەنە شۇشتار دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ. ئاسكار - ئى مىنۇكرام (Askar — i. mukram) شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

39. يەنە بىر دەريا [237] مۇ شۇشتار دەريا‌سىدىن ئايرىلىپ چىقىپ (باشلىنىش ئەتراپىدا)، باشلىنىش، مۇردۇناخان (Khanmurduna) ۋە دوراك (Daurag)، رام، ئۇرمىزد (Ramurmizd) رايونلىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ.

40. شۇش دەريا‌سى (ShUSH) [238] كارخا (Karkha) غا قوشنا بولغان جىبال تېغىنىڭ بىر تارمىقىدىن باشلىنىدۇ، دەريا سۈيى شۇشتار ۋە شۇشنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا شۇش [239] بىلەن شاۋۇر (<B. dhushavur? >) ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، بىراق باسۇننای (Basunnay) رايونىغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى

دەريا سۇيىنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىقتا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ بولىدۇ.

41. راس (Ras) [240] دەريانىڭ شىمالدا، ئوغۇز دۆلىتى تەۋەسىدە، بۇ دەريانىڭ سۇيى قاپقارا، ئىنتايىن سېسىق پۇرايدۇ؛ ئۇ قىماق بىلەن خاككاس چېگرىسىدىكى تاغدىن باشلىنىپ، گۇس دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، گاسار دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

42. ئارتۇش دەريانى (ئېرتىش دەريانى؟) [241] مۇ راس دەريانى بىلەن ئوخشاش مەنبەدىن باشلىنىدىغان چوڭ دەريادۇر. دەريا سۇيى قاپقارا، بىراق پاكىز بولۇپ، ئىچىكىلى بولىدۇ. بۇ دەريا گۇس بىلەن قىماق ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، قىماقنىڭ جۇبىن (Jubin) كەنتىگە يېتىپ كېلىدۇ، ئاندىن ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

43. ئېدىل دەريانى (Atil) [242] ئارتۇش دەريانىڭ شىمالىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىدۇ، بۇ دەريا چوڭ، سۇيى سېرىق بولۇپ، قىماق دۆلىتىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جۇبىن كەنتىگە يېتىپ بارىدۇ؛ ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ گۇس بىلەن قىماقنىڭ چېگرىسىنى بويلاپ، بۇلغارغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە تۈركلەرنىڭ پېچېنىگ قەبىلىسى بىلەن بۇرتاس (Burtas) ئارىسىدىن جەنۇبقا ئېقىپ، ھەزەرنىڭ ئېدىل شەھرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

44. لۇس دەريانىڭ ساجلىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىن باشلىنىپ، شەرققە لۇس تەۋەسىگە قاراپ ئاقىدۇ، ئاندىن ئۇرتاب (Ur—ab) ۋە كۇيافا (Kuyafa) قاتارلىق لۇس شەھەر ـ بازارلىرىنى ئايلىنىپ، ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

45. رۇتا دەريانى (Ruta) [244] پېچېنىگ، ماجار (Majghari) ۋە لۇس چېگرىسىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، ئاخىرىدا لۇس تەۋەسىگە كىرىپ، ساجلىنغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن ساجلىدىكى خۇرداب (Khurdab) شەھرىگە ئېقىپ بېرىپ، ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

46. تېگرىس دەرياسى دىيارى بەكر (Diyarbakr) [245] تاغ تىزمىسىدىن باشلىنىپ، بالاد (Balad)، ماۋسىل (Mausiv)، تەكرىت (Takrit) ۋە سامارارات (Samarrat) تىن ئېقىپ ئوتتوپ، باغداد ۋە ۋاسىت (Wasit) شەھەرلىرىنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا مازھار (Madhar)، بۇلا (Bula) ۋە بەسرە رايونلىرى ئارقىلىق «ئۇلۇغ دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ. فاس (Fath) ئەتراپىدا تېگرىستىن بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، ماچىلى قانىلى دەپ ئاتىلىپ، بەسرەگە ئېقىپ بارىدۇ. بۇلا ئەتراپىدا يەنە بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، بۇلا قانىلى [247] دەپىلىدۇ. بۇ دەريا غەربكە قاراپ ئېقىپ، بەسرە تەۋەسىدە ماچىلى قانىلى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاندىن بەسرەنى ئايلىنىپ ئوتتوپ، بۇ يەردە دۇبايىس (Dubays) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ئابباداڭ (Abbadan) ئەتراپىدا تېگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. ۋاسىت بىلەن مادخار ئارلىقىدا تېگرىس دەرياسىدىن يەنە بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىككى سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ، بەسرە سازلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

47. ئەرمىنىيە تاغلىق رايونىدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئىككى زاب (Zab) دەرياسى ــ كىچىك زاب دەرياسى ۋە چوڭ زاب دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى دەريا غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، خادىس (Haditha) بىلەن سىنۇ [248] (Sinu) ئارىسىدا تېگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

48. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى دەريا بار، بىرى سابۇس (Sabus?) دەرياسى بولۇپ، ئەرمىنىيە تېغىدىن باشلىنىپ ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئۇكبارا (Ukbara) [249] بازىرىغا ئېقىپ بارغاندا يوقىلىپ كېتىدۇ. يەنە بىر دەريامۇ مۇشۇ تاغدىن باشلىنىپ، نەھراۋان (Nahrawan) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، سۇيى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا نەھرىۋاندا [250] يوقىلىپ كېتىدۇ.

49. ئېفرات دەرياسى ئۇلايىق (Ulayq) تېغىدىن [251]

باشلىنىپ، رۇم دۆلىتى، لۇككام تېغى (Lukkam) دىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريا مالاتىيە (Malatiya) رايونىغا ئېقىپ بارغاندىن كېيىن، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، شۇمايشات (Shumayshat)، سانجا (Sanja) ۋە بالۇس (?Balus) تىن ئۆتۈپ، ئاندىن شەرقىي شىمالغا قاراپ راققا (Raqqa)، قارقىشىيە (Qarqisiya)، راھبا (Rahba)، ئانا (Ana)، ھىت (Hit)، ۋە ئەنبەر (Anbar) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا يەنە (شەرققە) جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، كۇفا كۆلىگە يېتىپ بارىدۇ. ئەنبەردە بۇ دەريادىن بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىسا قانىلى (Nahr—Isa) [253] دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قانال باغدادتىن ئېقىپ ئۆتۈپ، تېگرىس دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ. كىشىلەر بۇ قانالدىن ئۆتكەندە، ئېفرات دەرياسىدىن كېمىگە ئولتۇرۇپ تېگرىس دەرياسىغا يېتىپ بارىدۇ. تۆۋەن ئېقىنىدا ئېفرات دەرياسىدىن نىسبەتەن چوڭ بولغان بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سارسار قانىلى [254] دېيىلىدۇ، سۇيى سارسار شەھىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىنىدا مالىك دېيىلىدىغان بىر قانال (Nakr—al—Malik) [255] بولۇپ، سارسار قانىلىدىن نىسبەتەن چوڭراق، ئېفرات دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىققان، سۇيى مالىك بازىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىنىدا، كەربالا (karbala) [256] رايونىدا بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سۇرا (Sura) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ قانالمۇ ئېفرات دەرياسىغا ئوخشاش ۋاشىت سازلىقىغا قۇيۇلىدۇ. جامىئەين (Jami,ayn) [257] شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريا، يەنى ئېفرات دەرياسىنىڭ غول ئېقىنى بىلەن سۇرا قانىلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.

50. يەنە بىر دەريا [258] خۇراسان ئۆلكىسى تەۋەسىدە بولۇپ، خىراند (Hirand) دەرياسى دېيىلىدۇ. بۇ دەريا تۇس تېغىدىن باشلىنىپ، ئۇستاۋا (Ustuva) [259] ۋە جارمايان (Jarmayan) رايونلىرى ئارقىلىق گۈرگان بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ يەردە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ ۋە ئاباسكۇن [260]

(Abaskun) بازىرىغا يېتىپ بېرىپ، گاسار دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

51. تىـــزىن (Tizhin) دەريـاســـى [261] تەبەرىستانغا جايلاشقان. بۇ دەريا پىرىرىم (Pirrim) ئەتراپىدىكى قارىن [262] (Qarin) تېغىدىن باشلىنىپ، سارىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، گاسار دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

52. باۋۇل دەريـاسى (Bavul) [263] كارىن تېغـــىدىن باشلىنىپ، ماماتىر (Mamatir) [264] ئارقىلىق گاسار دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

53. خارخاس دەريـاسى [265] توباستىنا چېگرىسىدىكى لىي تېغى بىلەن لارىجان (Larijan) تېغىدىن باشلىنىـــپ، ئامۇر ئەتراپىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، كۆپ قىـــســـم دەريا سۈيـــى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، قالغىنى گاسار دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

54. سەپىد دەريـاسى (Sapid) [267] ئەرمىنىيىـدىكـــى خۇۋايرىس (Huwayrith) تېغىدىن باشلىنىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ جىرانىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

55. ئاراس دەريـاسى (Aras) [268] ئەرمـــنـــيە تاغ تىزمىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى رۇمنىڭ كېسىر دېگەن يېرىدىن باشلـــنـــىدۇ. بـــۇ دەريـــا شەرقـــقە قـــاراپ ئېقـــىپ، ۋارتان (Vartan) [269] نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە ۋە ئالانلارنىڭ چېگرىسىنى بويلاپ، گاسار دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

56. كۇر دەريـاسى (Kurr) [270] ئالان ئۇلكىسىدىكى ئالان بىلەن سارىر (Sarir) ئارىسىغا جايلاشقان تاغدىن باشلىنىدۇ. بۇ دەريا شەرققە قاراپ ئېقىپ، شاكى (shaki) [271] ۋە قابالە (Qabala) رايونلىرى ئارقىلىق بەردىج (Bardij) نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئالاس دەريـاسى بىلەن قوشۇلىدۇ، ئىككى دەريانىڭ سۈيى مۇگان (Mugan) بىلەن باكۇ (Baku) ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، گاسار دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

57. بايھان دەريـاسى (Bayhan) [272] ئەرەبىستان

تەۋەسىدىكى تىخاما (Tihama) [273] تاغلىق رايونىنىڭ ئەڭ يىراق بۆلىكىدىن، يەنى شەرقىي بۆلىكىدىن باشلىنىپ ۋاد. بېخان ياكى مىجان (Mijan)، شابۋا (Shabwa) ياكى سايۋا ۋە خادرامۇد قاتارلىق شەھەرلەردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا ئەھقاف (Ahqaf) قۇملۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، «ئۇلۇغ دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ.

سۈرىيىلىكلەرنىڭ زېمىنىدا چوڭ دەريا يوق.

58. ئال كارۇم دەريا‌سى (aL—karum) [275] رۇمىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇگاللار (Bugallar) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، گرۇزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

59. يەنە بىر دەريا رۇمىنىڭ پاپلاگونىيە ئۆلكىسى (Paphlagonia) [276] دىن باشلىنىپ، تانابرى (Tanabri) بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، گرۇزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

60. يەنە بىر دەريا [277] رۇمىنىڭ ئوپسكان (Opsikian) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، ناداق لۇس (B. ndaq. lus) بازىرىدىن ئۆتۈپ، رۇمىنىڭ نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

61. يەنە بىر دەريامۇ [278] يۇقىرىقىغا ئوخشاش باشلىنىپ، ئاناتولىيە ئۆلكىسى ۋە بۇسارىئو ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ. خاك (Khak) بىلەن نىگايانىڭ ئارىسى ئارقىلىق نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

62. يەنە بىر دەريا مىسىرىدىكى نىل دەريا‌سىدۇر. 10 چوڭ دەريا جەبەل كامالنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھەر بەشى بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ بىر سازلىقتىن ئۈچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ. قالغان ئالتە دەريا نۇبىيە تەۋەسىنىڭ جەنۇبىدا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. نىل دەريا‌سى مۇشۇ سازلىقتىن ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە كىرىپ، شىمالدىن نۇبىيە ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈن چېگرىسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاندىن غەربكە قاراپ ساكرا شەھىرىدىن ئۆتۈپ، يەنە شەرقە بۇرۇلۇپ بوستانلىقلاردىكى تاغلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاسۇئان (AssuAN) ئارقىلىق

داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئېقىپ مىسىرنىڭ پۈتۈن چېگرىسىنى ئايلىنىپ، ئاخمىم (Akhmim) ، فەييۇم (Fayyum) ۋە فۇستات (Fustat) [279] لار ئارقىلىق تىنىس كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

63. مىسىر بىلەن قۇلزۇم دېڭىزى ئارىسىدىكى قۇملۇقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە ئېقىپ كىرىدۇ. نۇبىيە پايتەختى كابىل (Kabil) [280] شەھىرىدە بۇ دەريا نىل دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ دەريا رامىسىل ـ مادان دەرياسى (RaMLAl—madan) [281] دەپ ئاتىلىدۇ.

64. فۇستات ئەتراپىدا چوڭ بىر ئۆستەڭ بولۇپ، نىل دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ، بۇ ئۆستەڭ دائىم سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ، ئىسكەندىرىيە شەھىرىگە ئېقىپ بارىدۇ، قالغىنى تىنىس كۆلىگە قۇيۇلۇپ كېتىدۇ [282].

65. ئافرىقا (؟) تەۋەسىدە، تانجا (Tanja) ، سۇسىئال، ئاقسا رايونلىرىدا مۇھىم چوڭ دەريالار يوق، پەقەت ئۆستەڭ ۋە ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدىغان كىچىك دەريالار بار.

ئوخشاشلا، بىز ھەر خىل كىتابلار ۋە مەلۇماتلاردىن سۇدان تەۋەسىدىكى دەريالار توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات ئالالمىدۇق.

66. يەنە بىر دەريا رۇم دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇلغان تېغىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ رۇم دۆلىتى تەۋەسىدىكى ساجلىلىقلار ئولتۇراقلاشقان يەرگىچە ئېقىپ بېرىپ، بۇرچان (Burchan) دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن، سېرس (Thrace) ئۆلكىسى ئارقىلىق قۇستەنتىنىيە (Qustantiniyn) شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دېڭىز قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇلغار دەرياسىدۇر [283].

67. تاگۇس دەريا سى (تابىئە دەريا سى) [284] تولېدو (Toledo) ئەتراپىدىكى ئىسپانىيە تاغلىرىدىن باشلىنىپ، تولېدو شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاۋۇال غەربكە، ئاندىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا غەربكە بۇرۇلۇپ ئېقىپ كېتىدۇ. مالىرىدا (Harda) ۋە شانتارىن رايونى (Shzantarin) غا يېتىپ

كېلىپ، مۇشۇ يەردە غەربىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ [285].

68. دۇنيادىكى كېمە قاتنىيالايدىغان بارلىق دەريالارنى بايان قىلىپ ئۆتتۈق. جەنۇبىي قىسمىدا چوڭ دەريالارنىڭ بارلىقى توغرۇلۇق ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلمىگەن، پەقەت بۇجال (Bujal) [286] دەرياسى بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ جەنۇبتىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، بۇ جايىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئابىسسىيە ئەتراپىدىكى دېڭىزغا قۇيۇلىدىكەن. ئاللاتائالانىڭ بىلمەيدىغىنى يوق، ئۇ ھەممىگە قادىردۇر!

يەتتىنچى باب

چۆل - بايا‌ۋان ۋە قۇملۇقلار

ھېچقانداق تاغ تىزمىسى، دەريا - ئېقىنلىرى، تېرىلغۇ يەرلىرى بولمىغان، پەقەت قۇملۇق ۋە شورتاك جايلارنىڭ ھەممىسىنى چۆل - بايا‌ۋان دەيمىز. بەزىلىرى پايانسىز، بەزىلىرى ھەر خىل، كىچىك - كىچىك چۆللۇكلەر بولۇپ، بۇلاردىن نۇرغۇن قۇملۇقلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، ئەگەر ئاللا مەقبۇل كۆرسە، بىز بۇ بابىمىزدا دۇنيادىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ھەربىر چۆللۇكلىرى ۋە قۇملۇقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. جۇڭگو (چىن) نىڭ جەنۇبىي قىسمىدا تاڭنىبىل بەھر تېغى بىلەن قۇمدان شەھىرى ئارىلىقىدا بىر چۆللۇك (تۇزلەڭلىك؟) بولۇپ [287]، بۇ چۆللۇكنىڭ بىر چېتى دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرىپ ئارالغا ئوخشىشىپ قالغان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي ئوكيانغا، جەنۇبى ئۇلۇغ دېڭىزغا، غەربى [288] تاڭنىبىل بەھر تېغىغا، شىمالى قۇمدان دەرياسىغا تۇتاشقان، بۇ چۆللۇكتىكى قۇملاردا ئىنتايىن كۆپ ئالتۇن بار.

2. يەنە بىر چۆللۇك [289] جۇڭگو (چىن) نىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي دېڭىزغا، جەنۇبى جۇڭگونىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرىگە، غەربى كۇچا (kuchcha) [290] دەرياسىغا، شىمالى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن خاككاسلارغا تۇتاشقان.

3. جۇڭگونىڭ خاتخۇم (Khathum) شەھىرى بىلەن ۋاسارنىك شەھىرى (Vasarnik) [291] ئارىلىقىدا بىر قۇملۇق [292] بولۇپ، كەڭلىكى ئۇچ كۈنلۈك يول كېلىدۇ؛ ئۇ كۆچا دەريا‌سى (ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق) ۋادىسىدىن [293] يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چۆللۈككە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ.

4. يەنە بىر چۆللۈك [294] شەرق تەرەپتە تىبەت بىلەن، جەنۇبتا ھىندىستان [295] بىلەن، غەربتە ماۋارائۇننەھر بىلەن، شىمالدا قارلۇقلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ چۆللۈك ئىنتايىن قاقاس بولۇپ، ھەتتا سۇمۇ، ئوت - چۆپمۇ يوق.

5. يەنە بىر چۆللۈك (تۇزلەڭلىك؟) [296] ھىندى دۆلىتىدە بولۇپ، «ئۇلۇغ دېڭىز» ساھىلىغا جايلاشقان سەرەندىب رايونىدىن داھۇم پادىشاھلىقىغىچە سوزۇلغان؛ بىراق بۇ چۆللۈك نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىر پۈتۈن گەۋدە ئەمەس.

سىند ۋە ھىندى تەۋەسىدە يەنە نۇرغۇن كىچىك قۇملۇقلار بار.

6. يەنە بىر كىچىك چۆللۈك [297] بولۇپ، شەرقتە سىندنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرى بىلەن، جەنۇبتا «ئۇلۇغ دېڭىز» بىلەن، غەربتە كۇفىج (kufij) تېغى [298] بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، سىند ۋە كېرمان رايونلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىدۇر.

7. يەنە بىر چۆللۈك [299] بولۇپ، شەرقتە سىند ئۆلكىسىنىڭ شىمالى ۋە مىرەن دەريا ۋادىسىغا، جەنۇبتا سىند، كېرمان ۋە پېرسىيە قاتارلىق جايلارغا، غەربتە لىي، قۇم ۋە كاسان (Qasgan) رايونلىرىغا، شىمالدا خۇراسان ۋە ئۇنىڭغا چېگرىداش بولغان سىيىستانغا تۇتاشقان. بۇ چۆللۈك كارگاس كوھ (Kargas—kuh) چۆللۈكى دەپ ئاتىلىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ غەربىدە كارگاس كۆھ دېيىلىدىغان بىر كىچىك تاغ بار. بۇ چۆللۈكنىڭ ئىسمى مۇشۇ تاغنىڭ نامىدىن كەلگەن [300]. بۇ

چۆللۇكنى كىچىك تاغلار قاپلىغان بولۇپ، مەلۇم قىسىملىرى قوشنا بولغان بىر قىسىم ئۆزبېكلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ چۆللۇكتە سىيستاننى ئوراپ تۇرغان بىر قۇملۇق پولۇپ، سىيستان قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

8. يەنە بىر قۇملۇق[301] بولۇپ، شەرقتە مەرۋى رايونى ۋە ئوش دەريالىق بىلەن، جەنۇبتا باۋەرد(Bavard)، ناسا(Nasa)، فاراۋا (Farav) ۋە دىھستان (Dihistan) نىڭ ھەرقايسى رايونلىرى بىلەن، غەربتە ئىدىل دەريالىق بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالدا ئوش دەريالىق، خارەزم دېڭىزى ھەم گۈس دۆلىتىنى بويلاپ، بۇلغار چېگرىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ چۆللۇك خارەزم ۋە گۈس چۆللۇكلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا نۇرغۇن قۇملۇقلار بولۇپ، بەلخ رايونىدىن باشلىنىپ، ئوش دەريالىنىڭ جەنۇبى ۋە خارەزم دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى بىر ئۆتەكدىن يەتتە ئۆتەكگىچە بولۇپ، ئوخشاش ئەمەس.

9. يەنە بىر قۇملۇق[302] قىساق ۋە جەند بىلەن جاۋارا (Javara)[303] رايونلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن، بىراق كەڭلىكى چوڭ ئەمەس.

10. يەنە بىر چۆللۇك[304] تۇزلەڭلىكتۇر. ئۇنىڭ شەرق تەرىپى خاجار (Hajar) رايونىدىن بەھرەين (Bahrayn) ۋە بەسرە رايونىغىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن قادسىيە (Qadisiya) ۋە كۇفە رايونلىرى بىلەن تۇتىشىپ، ئېفرات دەريالىق ۋادىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. جەنۇب تەرىپى ئەرەب دېڭىزى، دېڭىز قولتۇقى رايونى، «ئۇلۇغ دېڭىز»، خادراموت (Hadramut) ۋە يەمەن رايونلىرى؛ غەربتە جىددە (Jidda)، جار (Jar)[305]، مەدىيان (Madyan) ۋە ئەيرا بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا مۇئان (Mu. an)، سالامىيە (Salamiya)، تادمۇر (Tadmur) ۋە كۇناسرا (kunasira) رايونلىرى[306] بىلەن تۇتىشىپ ئېفرات دەريالىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ، بىرئىن تۇزلەڭلىكىدۇر. بۇ چۆللۇكنىڭ ھەرقانداق

بىر شەھەر ياكى بىرەر ئەرەب قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولغان قىسىملىرى ئاساسەن شۇ شەھەر ياكى شۇ قەبىلىنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ چۆللۈكتە بىر قۇملۇق بولۇپ، بەھرەين رايونىنىڭ دېڭىز ساھىلىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى ئىككىدىن ئالتە ئۆتەڭگىچە، ئۇزۇنلۇقى 12 ئۆتەڭ بولۇپ، ھەبىر (Habir) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ، توپىسى قىزىل بولغانلىقتىن، زەرگەرلەر ئىشلىتىدۇ. ئىراق ئارقىلىق ماڭىدىغان ھەج ـ تاۋاپ قىلغۇچىلار چوقۇم مۇشۇ قۇملۇقتىن ئۆتىدۇ.

1. بۇ قۇملۇق 10 ـ بابتا تۇنۇشتۇرۇلىدىغان قۇملۇق [307] شۇ. جەنۇبىي دېڭىز قىرغىقىدىكى باشقا قۇملۇقلار خادرامۇتنىڭ ھەرقايسى شەھەر ـ بازارلىرىنى ئوراپ تۇرىدۇ ۋە ئەھقاف (Ahqaf) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

12. باشقا قۇملۇقلار [308] كان بايلىقلىرى بار قۇملۇقلار بولۇپ، ئۇلاردا زور مىقداردا ئالتۇن بار. بۇ قۇملۇقلارنىڭ شەرقى بەربەر ۋە ئەيلا دېڭىز قولتۇقى بىلەن، جەنۇبى بۇجا (Buja) قۇملۇقى بىلەن، نۇبىيە ۋە مىسىر بىلەن، شىمالى قۇلزۇم دېڭىز قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ.

13. يەنە بىر قۇملۇق [309] شەرقتە ئابىشىنىيە دۆلىتى بىلەن، جەنۇبتا بۇجا دۆلىتى بىلەن، غەربتە نۇبىيە دۆلىتى بىلەن، شىمالدا ھازىر كۆرسىتىپ ئۆتكەن قۇملۇق بىلەن تۇتىشىدۇ.

14. باشقا قۇملۇقلار مىسىر تەۋەسىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ شەرقى ئاسكاراندىن [310] ئۆلۈك دېڭىزغىچە سوزۇلىدۇ، جەنۇبى ۋە غەربى فۇستان ئۆلكىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ باشقا تەرەپلەردە تىنىش كۆلدىن ئاسكارانغىچە سوزۇلىدۇ. كىشىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ جەفەرنىڭ قۇملۇقى دەپ ئاتايدۇ [311].

15. مەغرىب ئەللىرى تەۋەسىدە مىسىر، ئال ۋاخات(aL wahat) تېغى، بارقا (Barqa) [312] ۋە تارا بۇلۇشتىن [313] سۇسلىئەقسا

ئۆلكىسىگىچە كۆپ قىسىم جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق[314].

16. مەغرىب دۆلىتىنىڭ سىجلىماسا (Sijilamsa)[315] ئۆلكىسىدە چوڭ بىر قۇملۇق بولۇپ، رامىلەلمەدان (Ramlalmadan) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ قۇملىرىدا نۇرغۇن ئالتۇن بار.

17. ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ كۆپى قۇملۇق. ئادەم ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز بىر قىسمى تاغلىق.

18. ئوخشاشلا، دۇنيادا ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلار (شىمالدىكى تۆتتىن بىر قىسىم رايونلار) نىڭمۇ كۆپى چۆللۈك. بۇ رايونلار جۇڭگو چېگرىسىدىن كاس دۆلىتىگىچە سوزۇلىدۇ. تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭمۇ كۆپى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز قىسمى ئېگىز تاغلىقلار، دەريا ياقىلىرى، ئورمانلىق ۋە دالىلارغا جايلاشقان.

ئىسلام رايونلىرىدىكى داڭلىق قۇملۇقلار يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك. باشقا يات رايونلاردىكى قۇملۇقلارنىڭ تۈركلەر رايونىدىن باشقىلىرى بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنكىگە ئوخشاش. ھەممىدە ئاللانىڭ ياردىمىگە تايىنىمىز.

سەككىزىنچى باب

دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر توغرىسىدا

1. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى پەرق تۆت تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، سۇ، ھاۋا، تۆپراق ۋە كىلىماتنىڭ ئوخشاشماسلىقى؛ ئىككىنچى، دىن، قانۇن، ئېتىقادنىڭ ئوخشاشماسلىقى؛ ئۈچىنچى، تىل ۋە يېزىقنىڭ ئوخشاشماسلىقى؛ تۆتىنچى، دۆلەت زېمىنىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئۈچ خىل شەكىل ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ: بىرىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چوڭ ياكى كىچىك تاغ تىزمىسىدىن شەكىللىنىدۇ؛ ئىككىنچى، ئۇلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان چوڭ ياكى كىچىك دەريا ـ ئېقىنلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ ئۈچىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چۆللۈكتىن شەكىللىنىدۇ.

2. يۇنانلىقلار (Rumiya) نىڭ ئېيتىشىچە، دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمى شەرقىي ئوكيان ۋە توققۇز ئوغۇز ھەم قىرغىزلارنىڭ ئەڭ شەرقىگىچە، جەنۇبتا «ئۇلۇغ دېڭىز» دىن قۇلزۇمغىچە، غەربتە سۇرىيە، رۇم ھەم كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغىچە؛ شىمالدا ساجلى دۆلىتى ھەم دۇنيانىڭ مەدەنىيەتلىك رايون چېگرىسىغىچە. دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى «ئۇلۇغ ئاسىيا» دەپ ئاتىلىپ، شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. ئىككىنچى قىسمى، شەرقتە مىسىرنىڭ چېگرىسىدىن باشلىنىپ، ئېكۋاتورىدىن رۇم دېڭىزىغىچە؛ جەنۇبتا ماگلان – سۇدان بۇرىسىدىكى قۇملۇققىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا رۇم دېڭىزىغىچە، دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى لىبىيە (Lubiya) دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل شىمالىي قىسمىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ ئون ئىككىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

4. ئۈچىنچى قىسمى، شەرقتە كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغا تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبتا رۇم دېڭىزىغىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار چېگرىسىغىچە بولغان بۇ بىر قىسىم ياۋروپا قىتئەسى دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

5. جەنۇبتىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنى يۇنانلىقلار «جەنۇبىي قىسىمدىكى ئاھالىلەر رايونى» دەپ ئاتايدۇ.

6. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايوندا 51 دۆلەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بەشى ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇلار زابا (Zaba) (ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق)، زەنگىستان (Zangistan)، خاباشا (Habasha)، بۇجا (Buja) ۋە نۇبا (Nuba) قاتارلىقلار. غەربتىكى بىر دۆلەت سۇدان بولۇپ، بۇ دۆلەتنى ئېكۋاتور سىزىقى كېسىپ ئۆتكەنلىكتىن، بىر قىسمى جەنۇبتا، بىر قىسمى شىمالدا. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىنىڭ شىمالدا 45 ئەل بار. ئۇلار: جۇڭگو (چىن)، تىبەت، ھىندىستان، سىند، خۇراسان ھەم ئۇنىڭ ھەرقايسى چېگرا رايونلىرى، ماۋارائۇننەھر ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى چېگرا رايونلىرى، كېرمان، پېرسىيە، كەرەس – كۇھ (Karas—kuhmrvat) چۆللۈكى، دىكان، كۇچىستان، جەبەل ئۇلكىسى، ئىراق، ئەرەبىستان، جىچرا (؟)، ئەزەربەيجان، سۇرىيە، مىسىر، مەغرىب، ئىسپانىيە، رۇم، سالىر، ئالان،

كاس، ساجلى، پيچينگ، مرۋات(Mrvat)، بۇلغار، رۇس، ماجارلار، (N. nd. rV. n. nd. s)، پيچينگ تۈرك پيچينگلەرى، راداس (B. radas) (ئەسلىي مەنبەدە شۇنداق)، بۇرتاس، قىپچاق گۇس، قىماق، گىس، تۆلشى، قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇز ۋە خاككاس قاتارلىقلار. بۇ دۆلەتلەر يەنە نۇرغۇن ئۆلكىلەرگە بۆلۈنگەن، ھەرقايسى ئۆلكىلەردە يەنە نۇرغۇن شەھەر ـ بازارلار بار. يەنە بىر قىسىمدا بىز ھەربىر دۆلەت ۋە شەھەر ـ بازارلارنىڭ كۆلىمى، تەبىئىي شەرت ـ شارائىتى ۋە كىلىماتى؛ ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ زېمىنى ۋە شەھەر ـ بازارلىرى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى تونۇشتۇرىمىز. بىز ئىلگىرىكى پىشقەدەملەرنىڭ كىتابلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارغا ھەم تاپقىلى بولىدىغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تەپسىلىي تونۇشتۇرىمىز. چۈنكى، جانابىي ئاللادىن باشقا، ئىنسان دۇنياني تەپسىلىي بىلمەيدۇ. پەقەت ئاللاتائالا ھەممىگە قادىردۇر.

ئىزاھلار:

[1] دوكتور م. سۇتۇدىخ (M. sotudeh) بۇ يەردە «ئاللاتائالا ھەر خىل ھېكمەتلەر ئارقىلىق بەندىلىرىنى توغرا يولغا باشلايدۇ» دېيىش كېرەك دەپ قارايدۇ.

[2] ئوبۇل ھارىس مۇھەممەدئىلىئەھمەد — گۈزگان (خۇشكەند) دېگەن جايىنىڭ پادىشاھى، ئاپتورنىڭ شاپائەتچىسى.

[3] ھىجرىيە 372 ـ يىلى مىلادىيە 982 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

[4] يەنى چاڭئەن، بۈگۈنكى شىئەن.

[5] بۇ يەردە ئاپتور خاتالاشقاندەك قىلىدۇ.

[6] يەنى تىنچ ئوكيان.

[7] 40 ـ بابقا قارالا.

[8] ھىندى ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.

[9] سۇماترانى كۆرسىتىدۇ.
[10] ئاتلانتىك ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.
[11] سۇدان توغرىسىدا 60 ـ بابقا؛ مەغرىب توغرىسىدا 40 ـ بابقا قارالسۇن.
[12] جەنۇبىلتارىق بوغۇزىنى كۆرسىتىدۇ.
[13] ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسىنى كۆرسىتىدۇ، 42 ـ بابقا قارالسۇن.
[14] ساقلاب توغرىسىدا 43 ـ بابقا قارالسۇن، لېكىن بۇ دۆلەتنىڭ دائىرىسى ئەينى چاغدا غەربىي ئوكيانغا تۇتاشقان ـ تۇتاشمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
[15] شىمالىي تاقىم ئاراللىرى (ئەنگلىيەنىڭ) كۆرسىتىدۇ، نورۋېگىيە ياكى ئىسلاندىيەنى كۆرسىتىدۇ، دەيدىغانلارمۇ بار.
[16] جەنۇبىلتارىق بوغۇزىنى كۆرسىتىدۇ.
[17] ھىندى ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.
[18] 13 ـ بابنىڭ 14 ـ بۆلۈمىگە قارالسۇن.
[19] جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس.
[20] ياۋا ئەتراپلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
[21] 55 ـ بابقا قارالسۇن.
[22] يەنى ئادەن قولتۇقى.
[23] قىزىل دېڭىز سۇۋەيىش قولتۇقى بىلەن ياكىبار قولتۇقى.
[24] فارس قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ.
[25] ئۇممان قولتۇقى بىلەن بىر قىسىم ئەرەب دېڭىزىنى كۆرسىتىدۇ.
[26] بېنگال قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ.
[27] ئونتۇرا يەر دېڭىزىنى كۆرسىتىدۇ.
[28] بۇ يەردە ئاپتور خاتالاشقاندەك قىلىدۇ، ئەينى چاغدا ئەرمەنىيەنىڭ دائىرىسى ئونتۇرا يەر دېڭىزى قىرغاقلىرىغا تۇتاشمىغان.
[29] دوكتور. م. سۇنۇدىخ بۇ «بۇ قىرغاقتىن يەنە قارشى قىرغاقنى كۆرگىلى بولمايدۇ» دېگەن سۆز بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.
[30] يەنى كاسپىي دېڭىزى.
[31] مۇساپە، ئەسلىي تېكىستتە پەرسەخ، قەدىمكى پېرسىيەنىڭ مۇساپە ھېسابلاش بىرلىكى، بىر پەرسەخ تەخمىنەن 6 كىلومېتىرغا تەڭ،

تەخمىنەن سەككىز پەرسەخ، دېگۈچىلەرمۇ بار.

[32] 46 ـ بابقا قارالسۇن.

[33] دونياي دەريالىق بويلىرىدىكى بۇلغارلارنى كۆرسىتىدۇ، 42 ـ بابنىڭ 16 ـ بۆلۈمىگە قارالسۇن.

[34] ئىسسىقكۆلنى كۆرسىتىدۇ.

[35] مىنورسكىي ئاپتور ئاسۇر دېگىزى بىلەن ھالتىق دېگىزىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن، دەپ قارايدۇ.

[36] بۇ يەردە خاتالىق بار، بۇ دېگىزدىكى بىر قولتۇق ئوتتۇرا يەر دېگىزى بىلەن تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن، ئوتتۇرا يەر دېگىزى ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تۇتىشىدۇ.

[37] ئۇمىيە كۆلىنى — بۇگۈنكى لىزەينا كۆلىنى كۆرسىتىدۇ.

[38] بۇ كۆل بۇگۈنكى تۇركىيە دائىرىسىدىكى تۇز كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، قەدىمكى زاماندا سىتسىلىيىدىن ئامۇرۇمغا بارىدىغان يول ئۈستىدە.

[39] تۇز كۆل ئەتراپلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك، كونىينىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر كۆل، بۇگۈنكى مۇراد كۆلى.

[40] 29 ـ بابنىڭ 12 ـ بۆلۈمىگە قارالسۇن.

[41] تاشت كۆلىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇگۈنكى باختاغان كۆلىنىڭ شىمالىي قىسمىدا.

[42] لاگىرىد دەريالىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ دەريا باختاغان قاتارلىق كۆللەرنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن باشلىنىدۇ.

[43] بايان قىلغان تەرتىپكە ئاساسلانغاندا، بۇ كۆل ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە بۇلۇشى كېرەك. تۇزلان بۇلاغ ۋە تۇزلان ئارجىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا. A. Z. ۋالىدى (Validi) بۇ كۆل ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى تېكىس دەريالىق بىلەن كېچەن دەريالىنىڭ ئارىلىقىدىكى بورو ـ داباسۇن (Boro—dabasun) كۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ كۆلنى قارلۇقلار چېگرىسى ئىچىدە دەپ ئېيتىش تەس دەپ قارايدۇ. مىنورسكىي تۇز كۆلنى خۇنتىكتونىنىڭ ئېيتقىنىدەك شور كۆل دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تۇز كۆلنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۇز كۆل دېگىز يۈزىدىن 5000 ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتە بولۇپ، توشقالنىڭ جەنۇبىدا، قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا 140 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. خۇنتىكتون (R. Pumpelly, Huntington) «تۈركىستانىنىڭ قەدىمكى

تەكشۇرۈشتىن دوكلات» ۋاشىنگتون. 1905. P.202 گە قارالسۇن) نىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، «بۇ كۆل ئەملىيەتتە ئېيتماقتا كۆل بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن بىر پارچە تۇز ئىدى... كىشىلەر بۇ يەردىن تۇز يىغىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ، بۇ تۇزلارنى تازىلىغاندىن كېيىن يېمەكلىككە ئىشلىتەتتى».

[44] بۇ يەردىكى كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇق ۋە كەڭلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىلەن «غەربىي يۇرتنىڭ سۇ يوللىرى خاتىرىسى» دىكى بايانلار يېقىن بولۇپ، شۇ سۇڭ «غەربىي يۇرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى» نىڭ بەشىنچى جىلدىدا:

«تۆمۇرتى نۇر (ئىسسىقكۆل)، يەنە تۇز كۆل دەريالىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرق ـ غەربىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق. جەنۇب ـ شىمال كەڭلىكى 120 چاقىرىمدىن ئارتۇق. تار جايلىرى 80 چاقىرىمدىن ئارتۇق» دېيىلگەن.

[45] يەنى بۇگۇنكى مانزالا (Manzala) كۆلى.

[46] مىنورسكىي نىل دەريالىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تارماق ئېقىن مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

[47] بۇ ئىككى شەھەر ھەققىدە 39 ـ باب 4 ـ پاراگرافتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

[48] يەنى بۇگۇنكى ئىزنىك كۆلى (Iznik)، ھازىرقى تۈركىيىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان.

[49] ئېھتىمال بۇگۇنكى باسىلىيۇن كۆلى (Basiliyun) نى كۆرسەتسە كېرەك. لې سترانگې (Le. Strange) باسىلىيۇن كۆلىنىڭ ئاق شېشىل كۆلى بولۇپ، تۈركىيىنىڭ ئونتۇرا غەربىي قىسمىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققتى. (Le. Strange, The Lands Of Eastern Caliphate p.135 گە قارالسۇن).

[50] 6 ـ باب 23 ـ پاراگرافتا تىلغا ئېلىنغان داريادا بىر سازلىق.

[51] باسترابنىڭ ئاستراب (Astarab) بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

[52] 6 ـ باب 62 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[53] يەنى قارا كۆل (Qara——kul)، سەمەرقەند دەريالىرى (زەرەپشان دەريالىرى) غا جايلاشقان. يېقىن ئىتراپىدا يوقىلىپ كېتىدۇ.

[54] لوپنۇر كۆلى بولۇشى مۇمكىن.
[55] مىنورسكىي ئېھتىمال بايقال كۆلىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.
[56] يېرىم ئارال بۇ كىتابتا ئارال دەپ ئاتالغان.
[57] 3 ـ ، 5 ـ پاراگرافلاردىن باشلاپ 8 ـ پاراگرافقىچە، مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ سۇماترا ۋە ياۋا ئارىلىنى پەرقلەندۈرەلمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىنغان بولۇپ، بەزىدە بىر ئارالنىڭ ئوخشاشمىغان جايدىكى ئاتىلىشىنى بىر قانچە ئارالنىڭ نامى قىلغان. بۇ يەردىكى ئالتۇن ئارال بولسا سۇماترا ئارىلىنى كۆرسىتىدۇ.
[58] دوكتور M. سۇئۇدىڭ بۇ يەردە تەرجىمە قىلىپ: «جۇڭگو سودىگەرلىرى دائىم بۇ يەرگە كېلەتتى...» دەپ قارىغان.
[59] بۇ ئارالنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس، بىراق سۇماترا ئارىلى ئەمەسلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.
[60] سۇماترانى كۆرسەتسە كېرەك.
[61] 56 ـ بابقا قارالسۇن. بۇ يەردىكى بايانلار ىلىن 56 ـ بابتىكى بايانلار ماس كېلىدۇ.
[62] بۇ ئىككى ئارال ئېھتىمال بىر ئارال بولۇشى مۇمكىن.
[63] سۇماترادىكى غەربىي جەنۇبىي دېڭىز قىرغاقلىرىغا جايلاشقان.
[64] دې. گوېجې (De Goeje) نىڭ كارا ئارىلى ئېھتىمال كۋا (Kva) ئارىلىنى كۆرسىتىدۇ، مالاي يېرىم ئارىلىغا جايلاشقان، دېگىنىگە ئاساسلىنىپ، مىنورسكىي كارا ئارىلى بالۇسنىڭ شىمالىغا (شەرقىي شىمالغا) جايلاشقان، بالۇسنىڭ جەنۇبىدا ئەمەس دەپ ھېسابلايدۇ.
[65] ئېھتىمال نىكوبار (Nicobar) تاقىم ئارىلىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[66] 10 ـ بابنىڭ 74 ـ پاراگرافىغا قارالسۇن.
[67] ئېھتىمال قىشىم ئارىلى (Qishm) بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆتۇرۇلۇپ تۇرىدىغان قىسمىدا لافت (Laft) دېيىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ ئارال فارس قولتۇقىغا جايلاشقان.
[68] يەنى ئۇۋال ئارىلى (Uwal) بولۇپ، بەھرەين تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى.
[69] ياگۇت (Yagut) بۇ ئىسىمنى قوشۇپ يازغاندا Suqutra بىلەن

suqatra ، ئەرەبستانىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇقاترا ئارىلىنى كۆرسىتىدۇ.
[70] بۇ، دېڭىزدىكى بىر قولتۇق (ئەرەب قولتۇقى) بولۇپ، 3 ـ باب، 3 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[71] فاران: يەنى (Taran) ئارىلى بولۇپ، ئىستېھرى تاران، سۇۋەيش قولتۇقى ۋە ياڭبا قولتۇقى ئارىلىقىدا، جۇغرايىلات تاران ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ. ياكۇت بۇ ئىككى ئارالنى ھىجاز ئەتراپىدا دەپ ھېسابلايدۇ.
[72] ئىبن روستەر فتولىمىنىڭ كىتابىدىكى «بەخت ئارىلى»نى كاناري تاقىم ئارىلى (Canary Islans) ، ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان، ئافرىقىنىڭ غەربىي شىمالىي دېڭىز قىرغىقىدا دەپ قارايدۇ.
[73] 40 ـ باب 18 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[74] 20 ـ 21 ـ پاراگرافقىچە تىلغا ئېلىنغان ئاراللار ئەمەلىيەتتە ئونتۇرا يەر دېڭىزغا جايلاشقان.
[75] جەنۇبىي سپورات تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى. ئېگەي دېڭىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. تۈركىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دېڭىز تەۋەسىگە جايلاشقان.
[76] بۇ ئارال بۈگۈنكى سۈرىيەدىكى راتاكىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدىكى دېڭىز تەۋەسىگە جايلاشقان. تەرتۇس شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا.
[77] ئۇلۇغ بريتانىيە تاقىم ئاراللىرىنى كۆرسىتىدۇ. 42 ـ باب 22 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[78] 3 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قارالسۇن .
[79] مىنورسكىي بۇ يەرنى ئىسپانىيىگە تەۋە جاي دەپ قارىغان.
[80] ئېھتىمال ئالپس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك؟
[81] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[82] كورسكا ئارىلى. مىنورسكىي بۇ كىتابنىڭ مۇقەللىپى (ئاپتور) كورسكانىڭ ئورنى بىلەن كىرىت ئارىلىنىڭ ئورنىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن دەپ قارايدۇ.
[83] بۈگۈنكى ئىۋانرا ئارىلى، بالېئا تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى. ئونتۇرا يەر دېڭىزىنىڭغەربىي قىسمىغا، ئىسپانىيىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.
[84] بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى ئېنىقكى، ساردىنىيە ئارىلى بىلەن

سىتسىليە ئارىلىنىڭ ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ساردىنيە ئارىلى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىدە بولۇشى كېرەك. ئاپتور بۇ ئارالنى ئۇنىڭ جەنۇبىدا قىلىپ قويغان.

[85] بۇ ئارالنىڭ ئورنى بىلەن سىپرۇسنىڭ ئورنى ئارىلىشىپ كەتكەن.

[86] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[87] يەنى ئۇمىيە كۆلى.

[88] بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئىھتىمال ماددىر ئارىلىنى كۆرسەتسە كېرەك. خانكوف ماددىر ئارىلى سارا ئارىلى بولۇپ، لانكۇران (Lankuran) نىڭ يېقىن ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ.

[89] مانغىشلاغ (Manghishlag) ئارىلى، يەنى كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي شىمالىي قىرغىقىدا.

[90] (يۇەن سۇلالىسى تارىخى، غەربىي شىمالىدىكى يۇرتلارغا ئىلاۋە. . . نىڭ ئاپتورى شىستان، 32 ـ باب 2 ـ پاراگرافتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.

[91] مىنورسكىي ئىھتىمال ئاستىراباد (Astarabad) دېڭىز قولتۇقىدىكى تۈمشۇق، يەنى ھامان كۆلى دېڭىز قولتۇقى، ئاتىلا دەريياسىغا قۇيۇلىدىغان جايدىكى تۈمشۇقنى كۆرسەتسە كېرەك دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن.

[92] 3 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[93] ئاپتور سەيلۇننى جۇڭگوغا تەۋە دەپ قارىغان. بۇ يەردىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، سەيلۇندىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆزدە تۇتقان.

[94] بۇ يەردە خاتالىق بار. چۈنكى، بۇ تاغ تىزمىلىرى بىلەن سەيلۇندىكى تاغ تىزمىلىرى چېگرىداش ئەمەس. مانسا تېغى بىرقانچە تاغ تىزمىسىغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى، ھاشلانغان جايدىن ھىندىستان بىلەن جۇڭگو چېگرىسىغىچە بولغان بۇ بۆلەك مالاي يېرىم ئارىلىدىكى بوي يۆنىلىشىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىككىنچى، تىبەتتىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ رالسۇن ـ روڭ (Rang—rong) بۆلىكىگىچە، تىبەتتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئۈچىنچى، بۇ يەردىن نازۇەنگىچە غەربىي شىمالغا سوزۇلۇپ يانغان بىر قىسمى گەنسۇ بىلەن چىڭخەي ۋە سەيدامدىكى سۇ بۆلگۈچى داۋان

بولغان جەنۇبىي تاغ تىلانتاغ (چىلىەنشەن تېغى) نى كۆرسەتسە كېرەك؛ تۆتىنچى، بۇ يەردىن جۇڭگو چېگرىسىدىكى قۇملۇقنىڭ ئەڭ يىراق بولغان قىسمىغىچە، تىبەتنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقى ئارىسىدىكى كوئىنلۇن تاغ تىزمىسى ۋە ئالتاي تېغىنى كۆرسىتىدۇ؛ بەشىنچى، ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربى بىلەن ياكسارت دەريالىرى ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[95] 11 ـ باب 1 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[96] 11 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[97] Tusmat، 11 ـ باب 9 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[98] 25 ـ باب 93 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[99] مانسا تاغ تىزمىسىنىڭ تارمىقى. چاڭجىياڭ ئويمانلىقى بىلەن خۇاڭخې ئويمانلىقىنىڭ سۇ بۆلگۈچى داۋۇنى، تىبەت مەركىزى ئېگىزلىكى تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئالېكساندىر تاغ تىزمىسىنىڭ تارمىقى (قىرغىزنىڭ شىمالىدىكى تاغ تىزمىسى).

[100] تاۋكان تۇرپاننىڭ (Turfan) خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك. تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان بوغدانى كۆرسىتىدۇ. تۆت مۇساپە (پەرسەخ) ئېھتىمال ئۇنىڭ ئاساسىي چوققىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[101] كۇچا ۋە ئاقسۇنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى.

[102] يەنى ئاقسۇ دەريالىرى.

[103] قۇلانگۇن دەريالىرى ئەتراپىدىكى ئىگراج ئارت تېغىغا جايلاشقان ياكى مۇزئارت تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىدۇ ياكى بولمىسا ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى سەل پەسرەك بولغان بېشىلى تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن مۇزئارت تاغ ئېغىزى ئېھتىمال ناھايىتى چوڭ بولۇشى مۇمكىن.

[104] توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىي شىمالى ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىدىكى تاشقى ئىلى تاغ تىزمىسى.

[105] ئايلىنىپ قايتىپ كېلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

[106] ئېھتىمال ئالتاي تاغ تىزمىسى بولسا كېرەك.

[107] ئاپتور بۇ يەردە ئاساسلىقى ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمى،

نېپال، شىزاڭ، شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى، كەشمىر، پاكىستاننىڭ شىمالىي قىسمى، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىرانىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى بايان قىلغان. مۇئەللىپ (ئاپتور) بۇ تاغ تىزمىلىرىنى كېمە شەكلىدىكى تاغ تىزمىلىرى (بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن) سۈپىتىدە بايان قىلغان (مۇھاكىمە قىلغان).

[108] 10 - باب 14 - پاراگرافقا قارالا. 9 - ۋە A 9 پاراگرافتىكى بىر قىسىم يەر نامىلىرىنى 10 - بابتىن كۆرۈڭ.

[109] بۇ بۆلەكتە ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئۇنىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسىدىكى تاغ تىزمىسى بايان قىلىنغان.

[110] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى ھىمالايا تېغى، قارا قۇرۇم تېغى، پامىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى تاغ تىزمىلىرى سۆزلەنگەن.

[111] بۈتتامان رايونى، يەنى ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى باشلىنىدىغان تاغلىق رايون، بارتولدنىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىگە قارالا. 1928 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 82 - بەت.

[112] بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغانلار 92 - پاراگرافتىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارمىقى.

[113] بۇ رايون پەنجى دەريالىرى بىلەن ۋاخشۇ دەريالىرى ئارىسىغا جايلاشقان.

[114] تاشقى ئالاي تاغ تىزمىسى ۋە ئالاي تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[115] زەرەپشان تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[116] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى بىر قىسىم ھىمالايا تېغى، كەشمىرنىڭ دەل شىمالىي قىسمى ۋە ھىندىقۇش تېغى سۆزلەنگەن.

[117] 10 - بابقا قارالا.

[118] ياكى «ياۋا دۆلىتىدىكى قۇرغاق رايون» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ.

[119] قوشۇپ يازغاندا قاساك بولىدۇ. بۇ تاغنىڭ ئورنىنى 6 - باب 15 - پاراگرافتىن كۆرۈڭ.

[120]، [121]، [122]: 10 - بابقا قارالا.

[123]، [124]: 23 ـ باب 71 ـ، 76 ـ پاراگرافلارغا قارالڤ.
[125] 23 ـ باب 62 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[126] بۇ يەردىكى مەنىسى: «غەربىي شىمالغىچە سوزۇلغان تارمىقى گۈر ئېلىدىن ئۆتىدۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەردە ھىرات دەريياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سىئاخ ۋە ئېربۇش تاغ تىزمىسى بايان قىلىنغان.
[127] 29 ـ باب ئالتىنچى پاراگرافقا قارالڤ.
[128]، [129]: 23 ـ باب 21 ـ، 29 ـ پاراگرافلارغا قارالڤ.
[130] 32 ـ باب 19 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[131] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى ھىندىقۇش ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بولغان بايا تاغ تىزمىسى ھەم ئۇلاردىكى كابۇل ۋە ھىرماند دەريالىرى باشلىنىدىغان تارمىقى بايان قىلىنغان.
[132] 23 ـ باب 80 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[133] م. سۇتۇدىخ دوكتور بۇ يەردە «خۇشكەندتىكى بىر قىسىم چەت جايلار» قوشۇلۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ.
[134] ئەنجەروپ ۋە پەنجىشىل ھەققىدە 23 ـ بابقا قارالڤ. زامىنداۋار ھەققىدە 24 ـ باب 12 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[135] بۇ ھالقا شەكىللىك تاغ دەشتى ناۋۇر (Dasht—i Inrar) تېغىنى كۆرسىتىدۇ. غەزنىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا.
[136] بۇ جۈملە 9Ba ـ پاراگرافتا.
[137] كۆپىت تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك (تۈركمەنستان چېگرىسىدا).
[138] بۇ بۆلەكتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 23 ـ بابقا قارالڤ.
[139] بۇ يەردە ئاپتور شەرق تەرەپتىكى ئېلىبۇرس تاغ تىزمىسىدىن باشلاپ تەسۋىرلىگەن.
[140] 28 ـ باب 7 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[141] جىروفت كېرمانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 120 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. خاللىي ۋە شور دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايى.
[142] ئىستەھرى: بۇ يەر كۈفىجنىڭ شىمالىدا، دەپ قارايدۇ. 28 ـ بابقا قارالڤ.

[143] ئېھتىمال سىئاخ تېغى بولۇشى مۇمكىن.
[144] ئاپتور بۇ پاراگرافتا فارسنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىچكى تارماقلىرىنى بايان قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باققان، بىراق بايانلىرىدا بىر قىسىم خاتا قاراشلار كېلىپ چىققان.
[145] بۇگۈنكى كۈن جىلۇ باشت ۋە بەختيارنىڭ ئارىلىقىدا.
[146] ئېھتىمال ئالتاي تېغى بولۇشى مۇمكىن.
[147] يەنى ساۋالان تېغى (Savalan)، ئېگىزلىكى 16,800 فۇت (ئىنگلىز چىسى) تىن ئاشىدۇ.
[148] بۇگۈنكى ھامرىن (Hamrin) تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.
[149] خارىز چوڭ ئارارات تېغىنى كۆرسىتىدۇ. خۇۋەيرىز تېغى كىچىك ئارارات تېغىنى كۆرسىتىدۇ.
[150] 34 ـ بابقا قارالسۇن.
[151] «ماركو پولو سايا‌ھەت خاتىرىسى». 21 ـ بابتا تىلغا ئېلىنغان نوم ئەلايھىسسالامنىڭ كېمىسى توختىغان تاغ، چوڭ ئەرمىنىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان.
[152] 34 ـ باب 4 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[153] ئەرەب يېزىم ئارىلى، قىزىل دېڭىز ئەتراپىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
[154] تائىق شەھىرى مۇشۇ تاغ ئۇستىگە جايلاشقان.
[155] شىنئام تېغى سانانىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئىككى كۈنلۈك يول كېلىدىغان جايغا جايلاشقان.
[156] مىنورسكىي مۇدخەيفىرا تېغى (Mudhaikhira) دەپ قارىغان.
[157] بۇ ئىككى تاغ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاجا تېغى (Aja) ۋە سالما تېغى (Salma) دىن ئىبارەت.
[158] بۇ بۆلەكتە بايان قىلىنغان تاغ تىزمىسى سىنايدىكى تاغ تىزمىسى، سۇرىيەدىكى تاغ تىزمىسى، ئەرمىنىيەدىكى تاروس تاغ تىزمىسى، كىچىك كافكاز تاغ تىزمىسى ۋە شەرقىي كافكاز تاغ تىزمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىراق، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان تەرتىپتە مەلۇم ئارىلىشىپ كېتىش ھادىسىسى بار. سىنايدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزغىچە ئاپتور ئومۇمەن غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغىچە بولغان تەرتىپ بويىچە بايان قىلغان بولسىمۇ، بىراق كاسپىي دېڭىزىنى سۆزلىگەندىن

كېيىن، تۈيۈقسىزلا شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمال تەرتىپى بويىچە بايان قىلىشقا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

[159] داغىتانىش - سۈيۈرغاللىق يەر.

[160] كىچىك ئاسىيادىكى قاۋۇس تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[161] چوڭ كافكاز تاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى. ئاپتور بۇ يەردە كافكازدىكى ئاساسلىق تاغ تىزمىسىنى ئۇنىڭ تارمىقى قىلىپ قويغان.

[162] جىلىك ئويمانلىقى ۋە قوي سۇ (Qoy—Su) ئويمانلىقىدىكى ئېگىز تاغ تىزمىسى.

[163] كازبېك تېغىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[164] بۇ يەردىكى قورغان بىلەن 48 - باب 3 - پاراگرافتىكى قورغان بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ، شۇنداقلا C18 دىكى قورغان بىلەن 49 - باب 1 - پاراگرافتىكى قورغان يېقىن كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ.

[165] بۇ يەردە چوقۇم ئۇلار تاغ تىزمىسى كۆزدە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

[166] بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى خرىستىئان ئاللىرى بىلەن مۇسۇلمان دۇنياسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بىر ھېكايە، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، رىم ئىمپېراتورى دېشىئىۋس فىرىنېئان مۇرىتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلغان ۋاقىتتا (مىلادىيە 250 - يىلى)، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلمىدىغان يەتتە ياش پېسئۇس (Fphesus) (كىچىك ئاسىيادىكى بىر قەدىمىي شەھەر، ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ئىزمىر ئۆلكىسى ئىچىدە) ئەتراپىدىكى بىر تاغ ئۆڭكۇرىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. ئۆڭكۇر سىزىلىپ قالغاندىن كېيىن چىقسىلا ئۆلتۈرۈلىدىغان بولغاچقا، بۇ يەتتە كىشى قامىلىپ قاپتۇ، تاكى رىم ئىمپېراتورى سئودېشئىۋس I ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىگە كەلگەندە (408 — 450 - يىل)، تاغ ئۆڭكۇرىنى بىر پادىچى بايقاپ ئېچىپتۇ. بۇ يەتتە كىشى مۇجىزىلىك ھالدا قاتتىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ھوشىغا كەپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى بايقىغان كىشىلەرگە قاتتىق ھەيران بولغان ھالدا خرىستوسىغا تەشەككۇر بىلدۈرۈپتۇ. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان سئودېشئىۋس I دەرھال نەق مەيدانغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ئاڭلاپتۇ. سۆزلىرىنى دەپ بولغاندىن كېيىن، بۇ يەتتە كىشى يەنە قاتتىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. سئودېشئىۋس I چوڭقۇر تەسىرلىنىپ، خرىستىئان

دىڭغا تېخىمۇ ئىشىنىدىغان بولۇپ كېتىپتۇ ھەم دىڭغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلىدىغان بارلىق مۇرىتلارنىڭ كەچۈرۈم قىلىپتۇ ھەم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى مۇرىتلارنى قايتىدىن ھاياتلىققا ئېرىشتۈرۈپتۇ.

[167] پائتىن تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

[168] ئەگەر ئاپتور بۇ يەردە ئىسكەندەرون قولتۇقىدىكى سېلۇسىيازنى كۆرسەتكەن بولسا، بۇ يەردىكى كىچىك تاغ سىتسىلىيدىكى تاۋرۇس تېغىنى كۆرسىتىدۇ.

[169] گۈزاداجۇئر دەريا سى، گىۋادىئانا دەريا سى ۋە تاھۇ دەريا سى ئويمانلىقى ھەم شەرقىە ئېقىپ ئوتتۇرا دېڭىزغا كىرىدىغان ئېقىنلارنى ئايرىپ تۇرىدىغان سۇ بۆلگۈچى داۋاننى كۆرسىتىدۇ.

[170] ئىسپانىيەدىكى تاھۇ دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى گۈزادالاما تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[171] بۈگۈنكى بۆلغارىيەنى كېسىپ ئۆتىدىغان بالقان تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[172] مىنورسكىي بۇ يەر خۇاڭخې دەريا سىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ يەردىكى سەرەندىب تېغى مانىسا تېغىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىغان.

[173] مىنورسكىي بۇ جاي خۇاڭخې دەريا سىنى، سەرەندىب مانىسا تېغىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئاپتور خۇاڭخې دەريا سى لوپنۇر ۋە تارىم دەريا سىدىن ئۆتىدۇ دەپ قارىغان. بۇ گەپ جۇڭگونىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىگە ماس كېلىدۇ. «دەريايى ئەزىملار قۇرئى»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» قاتارلىق تارىخ كىتابلاردا مۇشۇنداق خاتىرىلەر بار. ئۇلاردا تارىم دەريا سى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ مەنبەسى، بۇ دەريانىڭ سۈيى لوپنۇرغا كەلگەندە يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ، جەنۇبتا جىشىەن تېغىدىن ئۆتۈپ يەر ئۈستىگە چىقىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

[174] چاڭجياڭ دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ. ئېھتىمال جىنشاجياڭ دەريا سىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ دەريا شىزاڭنىڭ شەرقىي شىمالى، كوئىنلۇننىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ.

[175] ئاپتور تىلغا ئالغان ئىككى بۈگشۇرنىڭ بىرى جۇڭگودا، بىرى مەرۋى ئەتراپىدا.

[176] تارىم دەريا سىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور بۇ دەريا بىلەن خۇاڭخې دەريا سىنى تۇتىشىدۇ، دەپ قارىغان.

[177] بۇ بىرقانچە جايىنىڭ ھەممىسى خوتەن ئەتراپىدا.
[178] لوپنۇرنى كۆرسىتىدۇ.
[179] 9 ـ باب 2 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[180] بۇ ئۇچ دەريا يەكەن دەريا‌سى، قەشقەر دەريا‌سى ۋە ئاقسۇ دەريا‌سىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇلار تارىم دەريا‌سىنىڭ تارماق ئېقىنلىرىدۇر.
[181] يەنى ۋاجاخ دەريا‌سى.
[182] بىراھمىن پۇترا دەريا‌سى يالۇزاڭبۇجيالىڭ دەريا‌سىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق، بۇ دەريا چاڭجيالىڭ دەريا‌سى بىلەن تۇتاشمايدۇ. ئاپتور ئېھتىمال خاتالاشقان بولۇشى مۇمكىن. 11 ـ باب 23 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[183] بۇ يەردە خاتالىق بار. ئىلى دەريا‌سى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، بۇ كۆلگە ئەمەس.
[184] مۇرغاب دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاخانىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، باردەنگ ئەتراپىدىكى پەنج دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.
[185] ھازىرقى بۇ يەردە يەنىلا بىر پاراخار كەنتى بار.
[186] بۇ دەريا كۆلاب دەريا‌سى (كىچ، سۇرخاب دەريا‌سىنىڭ تارماق ئېقىنى، ئاقسۇ دەريا‌سى ياكى تەر دەريا‌سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆرسىتىدۇ. بارتولدنىڭ «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركستان» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن. ئىنگلىزچە نەشرى. 68 ـ، 69 ـ بەت.
[187] كۆلاب دەريا‌سىنىڭ بىر تارماق ئېقىنى بولغان قىزىل دەريا ساھىلىغا جايلاشقان. بۇگۈنكى بالجۇئاندىكى جاي (Baljuan). خۇلبۇل بۇ دەريانىڭ باشقا بىر تارماق ئېقىنى بولغان ياخ دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، بۇگۈنكى خۇلباغ (CHulbagh) ئەتراپىدا، كۆرىيابنىڭ جەنۇبىدا.
[188] يەنى ۋاخشى دەريا‌سى.
[189] بۇگۈنكى كافىرنىگان دەريا‌سى بولۇشى مۇمكىن.
[190] جۇمجىلار توغرىسىدا 26 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قارالسۇن، نۇدىسىنىڭ مەنىسى «يېڭى قەلئە» دۇر، يۇنىلىشى ئېنىق ئەمەس، كاۋادىيان، يەنى قۇبادىيان (aubadhiyan).
[191] ساغانىيان دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى بۇگۈنكى سۇرخان

دەريا‌سى.
[192] يەنى بۇگۈنكى تېرمىز.
[193] ئافغانىستاننىڭ قۇندۇز دەريا‌سى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[194] ژالۋاچ توغرىسىدا 23 ـ باب 73 ـ پاراگرافقا قارالسۇن. خۇلىم توغرىسىدا 23 ـ باب 68 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[195] 13 ـ پاراگرافتىن 15 ـ پاراگرافقىچە ھىندى دەريا‌سى بايان قىلىنغان. 13 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگىنى كابۇل دەريا‌سى، ھىندى دەريا‌سىنىڭ ئاساسىي ئېقىنى دەپ قارالغان.
[196] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 10 ـ بابقا قارالسۇن.
[197] ھىندى دەريا‌سىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور خاتا ھالدا كابۇل دەريا‌سىنىڭ تارماق ئېقىنى دەپ قارىغان.
[198] ئېھتىمال ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى ساتلوج دەريا‌سى بولۇشى مۇمكىن.
[199] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 10 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[200] يەنى ھىندى دەريا‌سى.
[201] ھىندىستاننىڭ ئونتۇرا قىسمىدىكى نابادا دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ.
[202] 10 ـ بابقا قارالسۇن.
[203] 17 ـ، 22 ـ پاراگرافقىچە سىر دەريا‌سى ژادىسى بايان قىلىنغان. بۇ يەردىكى ئۇزگەند دەريا‌سى سىر دەريا‌سىنىڭ ئاساسىي ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ.
[204] سىر دەريا‌سىنىڭ مەنبەسى قارا دەريا‌نىڭ بىر تارمىقى، بۇگۇنكى كۆرشاب دەريا‌سى، كۆرشاب شەھىرى ئۇنىڭ شەرقىدە.
[205] بۇ يەردە ئالاي تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.
[206] بۇگۇنكى ئاق بۇرا دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇراشتىن توغرىسىدا 25 ـ بابنىڭ 57 ـ پاراگرافىغا قارالسۇن.
[207] 25 ـ بابنىڭ 55 ـ پاراگرافىغا قارالسۇن.
[208] نارىن دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ، سىر دەريا‌سى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تارماق ئېقىنى.
[209] تەكرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

[210] 25 ـ باب 59 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[211] بۇگۈنكى چىرچىق دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[212] يەنى نارىن ئويمانلىقى بىلەن چىرچىق ئويمانلىقى ئارىلىقىدىكى سۇ بۆلگۈچى داۋان چانقال تېغىدۇر.
[213] سوغدى دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇگۈنكى زەرەپشان دەرياسى.
[214] بۇ يەردە زەرەپشاننى كۆرسىتىدۇ.
[215] بۇ سازلىق ئىسكەندەرون كۆلىنى كۆرسەتمەيدۇ ھەم قارا كۆلنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ، ئېھتىمال ھازىر ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن سازلىق بولۇشى مۇمكىن.
[216] قارا كۆلنى كۆرسىتىدۇ.
[217] بۇگۈنكى بەندەبابا دەرياسى، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا.
[218] 23 ـ باب 63 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[219] سىيستان، يەنى ھىرماند دەرياسى ئويمانلىقى.
[220] 3 ـ باب 24 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[221] بۇگۈنكى مۇرغاب دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[222] 23 ـ باب 36 ـ پاراگرافقا قارالڤ؛ بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 23 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[223] سىغلۇڭ دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[224] ماند دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[225] بۇگۈنكى كاۋار.
[226] 29 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[227] تاۋاج ۋە گاناق ھەققىدە 29 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[228] شور دەريانى كۆرسەتسە كېرەك.
[229] ئاپتور بۇ پاراگرافتا سىرىن دەرياسى بىلەن تاب (tab) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنى قوشۇلۇپ كېتىدىغان قىلىپ بايان قىلغان. شۇڭلاشقا، يەرى جايلار ئارىلىشىپ كەتكەن.
[230] بۇگۈنكى پۇلۋار (Pulvar) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن كۆر دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ.
[231] بۇگۈنكى زۇھرى دەرياسى.
[232] 29 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالڤ.
[233] ئىستەھرى بۇ دەريانى ماسىن (Masin) دەرياسى دەپ ئاتىغان.

[234] 37 ـ، 39 ـ پاراگرافقىچە شۇشتال سۆ سىستېمىسى بايان قىلىنغان، يەنى بۇگۈنكى كالىن دەريا سى. 37 ـ پاراگرافتا بۇ دەريانىڭ باش ئېقىنى بايان قىلىنغان.

[235] بۇ شەھەر ھاۋازنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 30 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[236] كالۇن دەريا سىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر قانال.

[237] ئاپتور بۇ پاراگرافتا جاررا خى (jarrahi) قانىلى بىلەن كالۇن دەريا سىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن.

[238] يەنى سۇسا دەريا سى، بۇگۈنكى ماۋۇر دەريا سىنىڭ ئاتىلىشى.

[239] 30 ـ باب 60 ـ پاراگرافقا قارالسۇن: B. dhushavar 30 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[240] 41 ـ، 42 ـ، 43 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان ئۈچ دەريا ئارىلىشىپ كەتكەن. راس (RAS) دەريا سى ئېھتىمال ئىسمۇ دەريا سى بولۇشى مۇمكىن.

[241] ئاپتورنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇ يەردە ئېرتىش دەريا سىنى كۆرسىتىشى كېرەك. ئاپتور خاتا ھالدا بۇ دەريا بىلەن ۋولگا دەريا سى قوشۇلىدۇ دەپ قارىغان.

[242] ۋولگا ئېدىل دەريا سىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ باش ئېقىنى كاما دەريا سى.

[243] بۇ دەريا بىر بولسا ۋولگا دەريا سى بىلەن كاما دەريا سى قۇشۇلىدىغان جاينىڭ يۇقىرىسىدىكى ۋولگا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ياكى دون دەريا سىنى كۆرسىتىدۇ.

[244] ئېھتىمال بۇ دەريا دوناي دەريا سىنى كۆرسەتسە كېرەك، شۇنداقلا شەرقىي ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى باشقا دەريا ـ ئېقىنلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

[245] يەنى ئامىد (Amid) تاغ تىزمىسى بۇگۈنكى تورۇس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[246] بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 33 ـ باب بىلەن 34 ـ بابتىكى باشقا مەلۇماتلاردىن كۆرۈۋېلىڭ.

[247] تېگرىس دەريا سى بىلەن ئېفرات دەريا سى ئارىلىقىدا قەدىمىي قانىللار ناھايىتى كۆپ، شۇڭلاشقا بۇ ئىككى دەريا كۆپ قېتىم ئېقىن

ئۆزگەرتكەن. بۇ قانالالارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس، «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى» ، ئاپتورى: رېمىتىتى، ماجيەن 1979 ـ يىل تەرجىمىسى. 409 — 411 ـ بەتلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇرا قانىلى بەسرەدىن شەرقىي جەنۇبقىچە سوزۇلىدىكەن.

[248] 34 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلارغا قارالسۇن.

[249] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[250] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[251] بۇگۈنكى ئىچكى تورۇس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ پاراگرافتا ئاپتور ئېفرات دەريياسىنىڭ غەربىدىكى تارماق ئېقىنىنى ئۇنىڭ ئاساسىي ئېقىنى قىلىپ قويغان.

[252] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 33 ـ، 34 ـ بابتىكى مەلۇماتلاردىن كۆرۈڭ.

[253] «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى»غا ئاساسلانغاندا، بۇ قانال مەنسۇرنىڭ تۇغقىنى ئىسانىڭ نامىدا ئاتالغان بولۇپ، بۇ قانالنى ئۇ قايتىدىن قازدۇرغان.

[254] بۇ قانال مەيداننىڭ ئۇستۇنكى تەرىپىدە تېگرىس دەريياسىغا قۇيۇلىدۇ.

[255] بۇ قانالدىكى سۇ مەدەئىننىڭ مەيداننىڭ تۆۋەندىكى تەرىپىدە تېگرىس دەريياسىغا قۇيۇلىدۇ.

[256]بۇگۈنكى ئىراقنىڭ مەركىزىدىكى بىر ئۆلكە، كەربالا شەھىرى كۇفەنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن 25 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان جايدا، شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس شەھىرى، ھۇسەيىننىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردە، قەدىمكى ۋاقىتلاردا گۈللەنگەن سودا مەركىزى ئىدى.

[257] 33 ـ باب 25 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[258] گۈرگان دەريياسىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، ئاپتور گۈرگان دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئاتلاخ دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغان.

[259] يەنى غۇزجادا دەريياسى، 23 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[260] 32 ـ باب 5 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[261] بۇگۈنكى تىجىن دەريياسى (Tijin).

[262] 32 ـ بابنىڭ 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلىرىغا قارالسۇن.
[263] بۇگۈنكى بابول دەرياسى (Babol).
[264] 32 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[265] فارازپېن (Harazpen) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[266] يەنى لارىز تېغى (lariz).
[267] بۇ يەردە ئاپتور ئىراننىڭ كۆردىستاندىكى قىزىل ئۆزەن دەرياسىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.
[268] ئاراقىس دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى ئاراس دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.
[269] 35 ـ باب 7 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[270] بۇگۈنكى كۆرا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئېچىلگە جايلاشقان.
[271] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرى توغرىسىدا 36 ـ بابقا قارالسۇن.
[272] خادرامات (Hadramat) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[273] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرىنى 37 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[274] 59 ـ، 61 ـ پاراگرافلاردا ۋىزانتىيە چېگرىسى ئېچىدىكى چوڭ دەريالار سۆزلەنگەن.
[275] بۇ دەريا تۈركىيىدىكى كېچىل دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[275] قەدىمكى رىمنىڭ بىر ئۆلكىسى، كېچىك ئاسىيانىڭ شىمالىدا، قارا دېڭىز قىرغىقىدا. 58 ـ، 61 ـ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرىنى 42 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[277] ئېھتىمال ساكارىيە دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇگۈنكى پورسۇق دەريا‌سى ياكى تېخىمۇ غەرب تەرەپتىكى بىر دەريا.
[278] ساكارىيە دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنقەرەنىڭ غەربىدىكى بىر دەريا.
[279] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرى توغرىسىدا 39 ـ بابتىن كۆرۈڭ. ماكارت (Maquart): نىل دەريا‌سى نابا ئېلىدىن (Naba) باشلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ، جەھانى كاماردىن باشلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ.
[280] بۇ نۇبىيە پادىشاھنىڭ ئاتىلىشى، ئۇنىڭ پايتەختى خارتۇم (Khartum) ئېتراپىدىكى ئالۋا (HIWa) ئۆلكىسى.

[281] كۆك نىل دەريانىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق، ئاتبارا دەريانىنى كۆرسەتمەيدۇ.
[282] نىل دەريانىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى بىر قانالنى كۆرسىتىدۇ.
[283] ئېھتىمال بۇلغارىيە چېگرىسى ئىچىدىكى مارچا دەريانىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[284] ئىسپانىيە چېگرىسى ئىچىدىكى تاھۇ دەريانىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[285] بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرىنى 41 - بابتىن كۆرۈڭ.
[286] ئېھتىمال بالاكا دەريانىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
[287] بۇ چۆلنىڭ ئورنى نامەلۇم.
[288] بۇ «شەرقىي ئەل ئائىنفىل باقىل تېغى» بولسا كېرەك.
[289] ئېھتىمال جۇڭگودىكى موڭغۇل قۇملۇقىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[290] خۇاڭخې دەريانىنى كۆرسەتسە كېرەك. 6 - باب 3 - پاراگرافقا قارالسۇن.
[291] قاتۇم (kuthum, katham) بولۇشى كېرەك. 9 - باب 20 - پاراگرافتىكى خاتۇم. ۋاساز 9 - باب 21 - پاراگرافتىكى ساۋنىك (Savnik) دۇر، 9 - باب 21 -، 22 - پاراگرافلاردىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.
[292] مىنورسكىي بۇ يەردە گەنىۋ بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان.
[293] لوپنۇرنى كۆرسىتىدۇ.
[294] بۇ پاراگرافتا تارىم قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، بايان قىلغاندا ئورنى خاتا بولۇپ قالغان. تىبەت ئۇنىڭ جەنۇبىدا، سىندۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇشى كېرەك. ماۋارائۇننەھر ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇشى كېرەك.
[295] بۇ يەردە ھىندى ئوپيانلىقىنىڭ يۇقىرى قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.
[296] مىنورسكىي: بۇ يەردە ھىندى تاغ تىزمىسى بىلەن شەرقتىن تارتىپ گېيشۇار دەريانىنىڭ ئاخىرىغىچىلىك بولغان كارناتىق ئوپيانلىقىنى (پەسلىكى) كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىغان. بۇگۈنكى مادىراستى بىلەن ئەندىرانىڭ بىر قىسمى.

[297] موكران چۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بۇگۈنكى ئىران، پاكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر رايون.

[298] بۇ تاغ كېرمان چېگرىسى ئىچىدە. 5 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[299] فارسنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چۆللۈكنى، يەنى كاۋىر قۇملۇقى بىلەن لۇت قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ، بىراق ئاپتور بۇ يەردە ئورنىنى خاتا يېزىپ قويغان. بۇ يەردىكى ئاپتورنىڭ شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، جەنۇبتا دېگىنى غەربتە، غەربتە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك.

[300] Kah. kargs تېغى كاسان ئەتراپىدا.

[301] كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىنى كۆرسىتىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدىكى بىر چوڭ قۇملۇق بەلۋېغى. بىراق، ئاپتورنىڭ شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، جەنۇبتا دېگىنى غەربىي جەنۇبتا، ئۇنىڭ غەربىدە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك. بۇ يەردە ئاپتور «شىمالدىكى ئامۇ دەريا‌سى» دېگەن، بۇ گۇمانلىقتەك قىلىدۇ.

[302] سىر دەريا‌سىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق بەلۋېغىنى كۆرسىتىدۇ.

[303] بۇ ئىككى شەھەر سىر دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. 26 ـ باب 27 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[304] ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[305] جىددا بىلەن جار توغرىسىدا 37 ـ باب 20 ـ، 21 ـ پاراگرافلارغا قارالسۇن.

[306] مۇئەن، سالامىيا، تادمۇر، كۈناسرا توغرىسىدا 38 ـ باب 17 ـ، 18 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

[307] ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئەھكاف قۇملۇقى بولسا شىمالدىكى ئىچكى فىد قۇملۇقى بىلەن مەنداش.

[308] نىل دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بىلەن قىزىل دېڭىز ئارىلىقىدىكى ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق روشەنكى، ئاپتور ئورنىنى خاتا قىلىپ قويغان.

[309] بۇجگا قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ، يەنى ئەرەب قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆۋىيا قۇملۇقى.
[310] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[311] سىناي يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقنى كۆرسەتسە كېرەك.
[312] 40 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
[313] مىنورسكىي بۇ ئىندىكىسكە ئىزاھات بېرىپ، تارا بولۇس سۇرىيە چېگرىسى ئىچىدە دېيىلگىنى گۇمانلىقتەك قىلىدۇ، دەيدۇ.
[314] سەھرايى كەبىر قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ.
[315] 40 ـ باب 14 ـ پاراگرافقا قارالسۇن. قۇملۇقنىڭ نامى بىلەن 6 ـ باب 63 ـ پاراگرافتىكى دەريا نامى ئوخشاش.

تۆققۇزىنچى باب

جۇڭگوغا (چىن) تەۋە يەرلەر توغرىسىدا

جۇڭگونىڭ شەرقى شەرقىي ئوكيان، جەنۇبى ۋاق ۋاق [1] (Waq. awaq) ، سەرەندىب [2] (Sarandib) تېغى ۋە «ئۇلۇغ دېڭىز» ، غەربى ھىندىستان ۋە تىبەت بىلەن، شىمالى تىبەت، توققۇز ئوغۇز ۋە قىرغىزلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ دۆلەتتە مۇنبەت يەرلەر كۆپ، ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان دەريالار بار. نۇرغۇن ئالتۇن كان، تاغ تىزمىلىرى، بايۇاۋان، كۆل ۋە قۇملۇقلار بار. بۇ دۆلەتنىڭ خانى فەغفۇر چىن [3] (Chin — FAGGUR) بولۇپ، ئېيتىلىشچە پەردۇن (paridhun) نىڭ ئەۋلادى ئىكەن. يەنە ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جۇڭگونىڭ پادىشاھى مالىك (Malik) 360 ناھىيە (Nahiyat) ، رايونىنى باشقۇرغان بولۇپ، بىر يىل ئىچىدە ھەر كۈنى بىردىن رايونىنىڭ بېجى نوپۇس ۋازارىتىگە تاپشۇرۇلاتتى. جۇڭگونىڭ ئاھالىسى ناھايىتى ياخشى ھۇنەرۋەنلەردىن بولۇپ، ئۇلار ياسىغان بۇيۇملار كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى، ئۇلار كېمىلەرگە ئولتۇرۇپ تىبەتكە بېرىپ سودا قىلاتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى مانى دىنىي مۇرىتلىرى ئىدى، بىراق ئۇلارنىڭ پادىشاھى بولسا بىر بۇددىست ئىدى (Shamani؟) . جۇڭگودىن كۆپ مىقدارىدا سىرىق ئالتۇن، يىپەك ياغلىق، جۇڭگو خەۋخىرى (Khavkhir ؟) ، گۈللۈك تاۋار — دۇردۇن، چاقچۇق بۇيۇملار، قوۋزاقدارچىن، پىچاقنىڭ سېپى ياسىلىدىغان كالا مۇڭگۈزى قاتارلىق ئىنتايىن قىممەتلىك بۇيۇملار چىقاتتى، جۇڭگودا يەنە پىل، كەركىدان بار ئىدى.

1. ژاق ژاق. جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى. ئۇ يەردە يەنە ئالتۇن كانىمۇ بايقالغان، ھەتتا ئۇلار ئىتىغىمۇ ئالتۇندىن ياسالغان بويۇن چەمبىرىكى ئاساتتى. ئۇلارنىڭ سەرداري كەركىدان مۇڭگۇزىدىن ياسالغان ئىنتايىن قىممەتلىك مارجان ئاساتتى. ئۇ يەردىكىلەرنىڭ تېرىسى قاپقارا، بەدىنى يالىڭاچ ئىدى، كىيىم كىيمەيتتى. ژاق ژاق رايونى ئىسسىق بەلباغ بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلمىنايتتى. ئۇلارنىڭ باش مەھكىمىسى M. gys بولسا بىر كىچىك بازار بولۇپ، ھەرقايسى قاتلامدىكى سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى ئورۇنلاشقانىدى (مەركىزى مۇشۇ بازار ئىدى).

2. ژاق ژاقتىن سىرت جۇڭگونىڭ شەرقي دېڭىز قىرغىقىدا توققۇز چوڭ ئۆلكىسى بولۇپ، ئۇلار (1) ئىرىش (IR. SH)، (2) كۇرش (KHUR. SH)، (3) فراجكل (F. R AJ. KLI)، (4) تاي (THAY)، (5) كھسان (KH. SANI)، (6) تىنكۇي (T. NKUY)، (7) بۇنوگىنى (BUNUGHIN)، (8) قۇرى (QURI)، (9) ئانفس [4] (ANF. S) بۇ توققۇز ئۆلكە يەنە بىرنەچچە رايونغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەربىر رايوننىڭ دىنىي ئېتىقادى، يەر شەكلى، ئۆرپ ـ ئادىتى پەرقلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن بازار بار ئىدى، لېكىن بۇ ئۆلكىلەرنىڭ ھۆكۈمىتى بىردەك چىن خانىغا ۋاكالىتەن ئىش ھېجىرەتتى.

3. قۇمدان (چاڭئەن دىيارى) جۇڭگونىڭ پايتەختى، بۇ چوڭ شەھەر بولۇپ، خانىنىڭ تۇرىدىغان جايى ئىدى. بۇ شەھەر دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان [5]. نۇرغۇن دەل ـ دەرەخ، تۇرالغۇ ئۆيلەر ۋە مەشھۇر مەنزىرىلەر بار ئىدى. قۇمداندا مەرۋايىت ئىشلەپچىقىرىلاتتى. بۇ يەرنىڭ كىشىلىرىنىڭ يۈزى يۇمىلاق، بۇرنى كەڭ ئىدى. يىپەك كىمخابتىن كىيىم كىيەتتى، كىيىمىنىڭ يېڭى كەڭ، پېشى ئۇزۇن بولاتتى.

4. بۇغشۇر (BUGHSHUR ئەسلي يېزىلىشى شۇنداق) [6] جۇڭگودىكى چوڭ شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەردە ھەرقايسى

شەھەرلەردىن كەلگەن نۇرغۇن سودىگەرلەر بار ئىدى. بۇ، ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرگۈدەك شەھەر ئىدى.

5. كۇچان[7] (KUCHAN) كىچىك بازار بولۇپ، بۇ يەردە تىبەت ۋە خەنزۇ سودىگەرلەر بار ئىدى.

6. كالبىك[8] چوڭ شەھەر، ناھايىتى گۈللەنگەن، ئادەمنى مەھلىيا قىلىدىغان نۇرغۇن مەنزىرىلىك جايلىرى بار. بۇ يەر جۇڭگونىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى.

7. گەنجۇ (KHAMCHU) دېگەن بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ يېرىمى خەنزۇ، يېرىمى تىبەت ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزلۇكسىز جەڭ ئېلىپ بېرىلاتتى. ئۇلار بۇنقا ئېتىقاد قىلغۇچىلار (بۇددىستلار؟) دىن ئىدى. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتى تىبەت قاغانىغا ۋەكىللىك قىلاتتى.

8. سۇجۇ (SAUKJU) تىبەتنىڭ چېگرا رايونى ئىدى. بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭگو تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولۇپ، تېخىدا بۇغا ۋە كەركىدانلار بار ئىدى.

9. شاجۇ[9] (SAKHCHU) سۇجۇ بىلەن ئوخشاش، بىراق بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى سۇجۇدا ئىدى.

10. كۇچا (KUCHA، ئەسلىي يېزىلىشى شۇنداق) چېگرا رايون بولۇپ، جۇڭگوغا تەۋە. لېكىن، توقتۇز ئوغۇزلار دائىم بۇ يەرنىڭ خەلقىگە ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدۇ. بۇ شەھەردە نۇرغۇن مەنزىرىلىك جايلار بار.

11. كۇگمىر (KUGHM. R)[10] دا نۇرغۇن ئىبادەتخانا بار. بۇ، تاغقا يېقىن مەنزىرىلىك جاي بولۇپ، ئۇنىڭدىكى بىر جەستكە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى چوقۇناتتى.

12. بۇرج شاگىن (BURJ —. ISANGIN)[11] (تاش مۇنار) جۇڭگوغا تەۋە چوڭ يۇرت، ئىنتايىن گۈللەنگەن ئاۋات جاي.

13. گۇاجۇ (KHAJU) چوڭ شەھەر بولۇپ، سودىگەرلەر

ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىدىكىلەرنى جۇڭگو ئەۋەتكەن. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

14. سانگلاخ (SANGLAKH) («تاشلىق زېمىن») شاجۇ رايونىدىكى بىر يۇرت، ئاھالىسى بۇنقا چوقۇنغۇچىلاردۇر [12] (بۇددىستلار؟).

15. ساجۇ (SAJU) جۇڭگوغا تەۋە، تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشالغان ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، گۈللەنگەن جاي، مۇنبەت يەرلىرى، ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېقىن سۇلىرى كۆپ، ئاھالىلىرى بىر - بىرىگە زىيان سالمايدۇ. مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

16. كىشەن (CK. SAN) چوڭ يولدىن ئىنتايىن يىراق بازار بولۇپ، بۇ يەردە كىشىلەرگە ياقىدىغان مۇنبەت يەر ئاز، ئەمەلدارلىرىنى تىبەتلەر ئەۋەتىدۇ.

17. كاداي (KADHAKH) جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە. ئەمەلدارلىرى تىبەتكە ۋەكىللىك قىلاتتى.

18. ئۇدۇن ئىككى دەريا ئارىلىقىدا بولۇپ، بۇ يەردە ئادەم يەيدىغان ياۋايى ئادەملەر بار. ئاھالىسى ئىشلەپچىقارغان بۇيۇمنىڭ كۆپىنچىسى خام يىپەك ئىدى. ئۇدۇن خانى ئۆزىنى «تىبەت ۋە تۇركلەر قاغانى» (Wal - Tubbatazim—al—KTR) [13] دەپ ئاتىغان. ئۇ جۇڭگو بىلەن تىبەتلەرنىڭ چېگرا لىنىيىسىدە تۇراتتى. بۇ ئۇدۇن خانى بارلىق رايونىنى باشقۇرۇشتەك چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. بۇ دۆلەتتە سەر خىل لەشكەرلەردىن 70 مىڭى بار ئىدى. ئۇدۇندىكى دەريالاردىن قاشتېشى چىقاتتى.

19. كىزا (KH. ZA) ئۇدۇننىڭ بىر يېزىسى بولۇپ، ئەترابى قورشالغان.

20. قۇتتىم (Khutm, Jutm)، بۇ قاقاس، ئادەمزاتسىز يەر بولۇپ، بۇ يەردە خېلىلا گۈللەنگەن بىر بۇتخانا بايقالغان.

21. ساۋنىك (savnik) [14] بىر يېزا بولۇپ، ئەترابى

قۇملۇق.

22. بۇرخـــمـــۇ (BURKHIMU) بىلـەن نـاۋجىكـەند (NAVIJKATH) [15] — جۇڭگونىڭ ئىككى بازىرى ئىدى. بۇ يەر دېڭىز [16] بويىدا بولۇپ، ئىنتايىن گۈللەنگەن، زېمىنى كەڭ، خەلقى ئۇرۇشخۇمار ئىدى.

23. سەرەندىب [17] جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا، ئەتراپى دېڭىز قىرغىقى بولۇپ، ھىندىستان بىلەن جۇڭگونىڭ چېگرا لىنىيىسىگە جايلاشقان. بۇ يەردە نۇرغۇن رايون ۋە ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان ئېقىـــن بولۇپ، دەريالاردىن ئالماس تېپىـــلىـــپ تۇرىدۇ. سەرەندىبتىن ھەر خىل ئالماس چىقىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ خانى مۇستەقىل ئىدى.

24. ئازىر (GH. ZRAZR) بولسا سەرەندىبقا يېقىـــن كىچىك بازار بولۇپ، سەرەندىبنىڭ پادىشاھى مۇشۇ جايدا تۇرىدۇ.

ئوننچى باب

ھىندىستان[18] ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

ھىندىستاننىڭ شەرقىدە جۇڭگو ۋە تىبەت بار، جەنۇبى «ئۇلۇغ دېڭىز»، غەربىدە مىرەن (Mihran) دەرياسى بار، شىمالى ۋاخانغا تەۋە، سىغنان[19] بىلەن تىبەتنىڭ بىر قىسىم جايلىرىغا تۇتىشىدۇ. بۇ دۆلەتتە خەتەرلىك جايلار، ئاھالە، خانلارمۇ كۆپ. ھىندىستاندا نۇرغۇن بازار بار. يەنە تاغ تىزمىلىرى، چۆللۈك، دېڭىز ـ ئوكيان ۋە قۇملۇقلار بار. بۇ يەردە يەنە نۇرغۇن خۇش پۇراق ماتېرىياللار چىقىدۇ، يەنى قومۇش، قارا ئارچا دەرىخى[20]، ئەنبەر، نافتالىن قاتارلىقلار چىقىدۇ. يەنە نۇرغۇن قىممەتلىك بۇيۇملار بولۇپ، مەرۋايىت، قاشتېشى، ئالماس، مارجان، ئونچە ـ مەرۋايىت ۋە ھەر خىل ئوخشاشمىغان تۇردىكى ئۆسۈملۈك دورىسى ۋە ھەر خىل رەڭدىكى نەپىس توقۇلما بۇيۇملار بار. ھىندىستاندىكى قۇملۇق ۋە دالىلاردا ھەر خىل ھايۋانلار ياشايدۇ. مەسىلەن، پىل، كەركىدان، توز، كىركىر، شاتۇتى، ھىندىستان كاككۇكى قاتارلىقلار. ھىندىستان شىمالدا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ دۆلەت. پۈتۈن ھىندىستاندا ھاراق ئىچىش قانۇنسىزلىق دەپ قارىلاتتى، لېكىن زىنا قىلىشقا رۇخسەت قىلىناتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى بارلىق ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى بۇنتا چوقۇنغۇچىلاردىن ئىدى.

1. كامالۇن[21] (جامالۇپۇ، سام) — ھىندىستاننىڭ

شەرقىدىكى بىر دۆلەت[22]. ئۇ يەردە كەركىدان ۋە ئالتۇن كان ئىنتايىن كۆپ، بۇ يەردىن كېپەك ئالتۇن چىقىدۇ، بۇنىڭ - بارلىقسان قوموشلۇقلار بار.

2. شەنفۇ (جەنفۇ؟)[23] بولسا كامالۇن دۆلىتىدىكى چوڭ زېمىن ئىدى. شەنفۇ سەبرى مۇشۇ يەردىن چىققانتى.

3. مىرال[24] — كامالۇن دۆلىتىدىكى كىچىك يەر، ئۇ يەردىن مادالى چىقاتتى. بۇ ئىككى يەرنىڭ ھەممىسى دېگىز قىرغىقىغا جايلاشقان.

4. فەنسۇر (FANSUR)[25] — چوڭ شەھەر، بۇ يەرگە سودىگەرلەر يىغىلاتتى. بۇ يەردىن كۆپ مىقداردا نافتالىن توشۇلاتتى. بۇ، دېگىز بويىدىكى سودا مەركىزىدۇر. فەنسۇر خانىنىڭ ئىسمى ستۇخا S. tuha[26] بولۇپ، مۇستەقىل خانلىق يۈرگۈزەتتى. فەنسۇر خانلىقىدا 10 خان بولۇپ، ھەممىسى ستۇخاغا ۋەكىللىك قىلاتتى.

5. H. DD. NJIRA (?) — بىر بازار، ئۇزۇنلۇقى بىر چاقىرىم كېلەتتى. دۆلەت خانىسى ساتۇخا (satuha)[27] دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئاۋات، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان بازار ئىدى.

6. قىمار (QIMAR)[28] — چوڭ خانلىق، پادىشاھى ھىندىستان خانلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئادىل پادىشاھدۇر. پۈتكۈل ھىندىستان بويىچە بۇزۇقچىلىق يوق، قانۇن بويىچە باشقۇرۇلىدىغان خانىدانلىق ئىدى. قىماردىن باشقا خانىدانلىقلاردا بۇزۇقچىلىق ئەۋج ئالغان. قىمار پادىشاھىغا پىل چىشى ۋە قىمار سەبرى[29] سوۋغا قىلىنىدۇ.

7. N. MYAS، خاركەند (HARKAND)، ئۇرشىن (URSHIN)، S. M. ND. R، ئاندىراس (ANDRAS)[30] قاتارلىق بەش چوڭ شەھەرنىڭ ھەممىسى دېگىز بويىغا جايلاشقان بولۇپ، داھۇم (Dahum)[31] نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا. داھۇم

ئۆزىنى ھەرقايسى خانىدانلىقلاردىن ئۈستۈن دەپ قارايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، داھۇمنىڭ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىكەن. كامرۇن ۋە داھۇم خانىدانلىقىنىڭ زېمىنىدىن باشقا ھىندىستاننىڭ ھېچقانداق جايىدا يېڭى سەبرى يوق ئىكەن. بۇ دۆلەتلەردە زور تۈركۈمدە ياخشى پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇ خىل پاختا دەرەخنىڭ ئۈستىدە ئۆسىدىغان بولۇپ، نۈرغۇن يىل پاختا ئىشلەپچىقىرالايدىكەن. بۇ دۆلەتنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى ئاق قۇلۇلە قېپى بولۇپ، ئۇنى بۇرغىغا ئوخشاش چالغىلى بولىدۇ، ئۇ «شانىك» shank (sanbak) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەتتە نۈرغۇن پىل بار.

8. تۈسۇل (TUSUL) [32] — چوڭ دۆلەت، تاغ ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئاھالىسىنىڭ ئۆڭى قارا، كىيىملىرى پاختا رەختتىن تىكىلىدۇ.

9. مۇسا [33] (MUSA)، بۇ دۆلەت جۇڭگو ۋە تۈسۇل بىلەن چېگرىلىنىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر مۇستەھكەم قورغان ۋە ئىمارەتلەرنى بەرپا قىلغان. بۇ دۆلەتتە زور مىقداردا ئىپار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

10. مانىاك [34] جۇڭگو ۋە مۇسا بىلەن چېگرىلىنىدۇ. (يۇقىرىدا ئېيتىلغان) ئۇچ دۆلەت جۇڭگولۇقلار (Chiniyan) بىلەن ئۇرۇشاتتى، بىراق جۇڭگولۇقلار ئۇلاردىن غالىب كېلەتتى.

11. نوبىن (Nubin) [35] داھۇمنىڭ چېگرىسى بولۇپ، سەرەندىبنىڭ ئاشلىقى ۋە دانلىق زىرائەتلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردىن چىقاتتى.

12. ئۇرشفىن (UR. SHFIN) [36] شەھەر بولۇپ، ئۇ جايلاشقان رايون دېڭىزغا سوزۇلغان ئارالغا بەكمۇ ئوخشىشىدۇ، كىلىماتى ئىنتايىن ناچار. بۇ يەردىكى دېڭىز قولتۇقى دەپ ئاتىلاتتى. رايىنا (rayina) ئىسىملىك ئايال خانىدانلىقىنى كونترول قىلاتتى. بۇ يەرنىڭ پىللىرى ناھايىتى چوڭ،

ھىندىستاننىڭ ھېچقانداق يېرىدە بۇنداق چوڭ پىل يوق ئىدى. مۇچ ۋە روتاڭ چىقاتتى.

13. مالاي (MALAY) [37] دېگىنىز قىرغىقىدىكى تۆت شەھەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ مالاي دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ بالا پادىشاھنىڭ [38] خاندانلىقى بولۇپ، بۇ يەردىن زور مىقدارىدا rotang بىلەن مۇچ چىقىدۇ.

14. سامۇر (مۇر)، سىندان (SINDAN)، سۇبار (SUBAR) (سۇيال دەپ يېزىلىدۇ)، كەنىبايا (KANBAIA) دېگىنىز قىرغىقىدىكى تۆت چوڭ شەھەر [39] بولۇپ، بۇ شەھەرلەردە مۇسۇلمانلار ۋە ھىندى دىنى مۇرتىلىرى ئولتۇراقلاشقان. بۇ يەردە جۈمە كۈنى نامازئوقۇلىدىغان مەسچىت ۋە ئىبادەتخانا بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ئادەملىرى چېچىنى ئۆزۈن قويۇۋېتىدۇ. بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە بىرلا ساري (izar) كىيىدۇ. بۇ يەرنىڭ كىلىماتى ئىسسىق. ئۇ بالا پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا. بۇ شەھەرلەرنىڭ يېقىن ئەتراپىدا بىر تاغ بولۇپ، تاغدا نۇرغۇن بامبۇك، روتاڭ، مۇچ ۋە كوكۇس پالمىسى قاتارلىقلار چىقىدۇ. كامبارادىن ئايا غ (lain, na سالقىن ئايا غ) ئىشلەپچىقىرىلىپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا چىقىرىلىدۇ.

15. چامۇھۇل [40] QAMH. L (aqmuul) كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان شەھەر، بالا پادىشاھلىقىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

16. بابى — كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان شەھەر، پادىشاھى مۇسۇلماندۇر. بۇرۇن ھەربىي ئۆزگىرىش قوزغىغان ۋە مەنسۇرانى تارتىۋالغان ئۆمەر ئىبنى ئابدۇلئەزىزنى [41] مۇشۇ شەھەرلىكتۇر.

17. قەندىھار (QANDAHAR) [42] — چوڭ شەھەر، بۇ شەھەردە ئالتۇن، كۈمۈشتىن قۇيۇلغان بۇت ـ ھەيكەللەر بار ئىدى. بۇ يەر نۇرغۇن راھىبلار ۋە براھمانلار تۇرۇشلۇق

جايدۇر. بۇ يەر كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ئالاھىدە بىر ئۆلكىنىڭ تەۋەلىكىدە.

18. [43] خ. سىناكار (j. singraA) — H. SINKRA كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان جاي، نۇرغۇن رايونى بار.

19. بىجۇن (B. jiuNA) — قۇملۇق بويىدىكى ئاھالىسى زىچ كەنت.

20. كۇنسىر (KUNS. R) — كىچىك بازار، بۇتخانىسى بار.

21. نۇنۇن (NUNUN) — شەھەر، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەردە 300 مىڭدىن ئارتۇق بۇت، نۇرغۇن پاھىشخانىلار بار ئىكەن.

22. بىكسان (B. KSAN) — نوپۇسى كۆپ بىر كەنت، ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى ساقال - بۇرۇتىنى چۇشۇرۇپ تۇرىدۇ، ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان نۇرغۇن بۇتلىرى بار.

23. ھامانان (H. MANAN) — ھىندىستاندىكى راھىبلار ئولتۇراقلاشقان جاي، ئاھالىسى ئۆزلىرىنى ئەنبىيا ئايلاخان (تەڭرى ئۇنىڭغا بەخت ئاتا قىلسۇن) نىڭ قەبىلىسىگە تەۋە دەپ ئاتىۋالغان.

24. بالقار (B. LHARI) — ئاھالىسى ئىنتايىن زىچ شەھەر. ھىندىستان، خۇراسان ۋە ئىراقتىن كەلگەن سودىگەرلەر بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. بۇ يەردە زور مىقداردا ئەنبەر ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

25. ربند (R. BIND) ئاھالىسى زىچ شەھەر، بۇ يەردىن ھىندىستان روماللىرىنىڭ ماتېرىيالى چىقىدۇ. بۇ جايلاردىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى بالا پادىشاھلىققا قارام، بۇ پادىشاھلىقنىڭ (زېمىنىنىڭ) ئۇ تەرىپىدە كۈلۈك شەھىرى (پادىشاھنىڭ زېمىنى) بار.

26. ف. ما F. MA (N. MA) كىچىك بازار بولۇپ، بۇ

يەردە قىممەتلىك نەرسىلەر ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

27. جالخىن (JALhin) — ئاھالىسى زىچ كىچىك بازار، زور مىقداردا يىپەك ۋە رومال ئىشلەشكە كېتەرلىك ماتېرىيال، دورا ماتېرىياللىرى چىقىدۇ.

28. بېخارا (B. BHARA) — كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان چوڭ شەھەر.

29. كۇلۇك — چوڭ شەھەر، كۇلۇك رايى (ray) نىڭ تۇرۇشلۇق جايىدۇر. ئۇ ئۇلۇغ پادىشاھ بولۇپ[45]، ھىندىستان پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بويسۇنىتتى. بۇ پادىشاھ ئۆزىنى بارلىق پادىشاھلاردىن ئۈستۈن دەپ قارايتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ 150 مىڭ ئېتى ۋە 800 پىلى بار ئىكەن. بۇ ئات ۋە پىللار ئۇرۇش بولغاندا ئىشلىتىلمەيدىكەن.

30. بۇلۇرى، قالمرى، ناري، لور (يېزىلىشى Zur)[46] قاتارلىق تۆت شەھەر سىندقا تەۋە بولسىمۇ، بىراق مىرەن دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە (شەرقىگە) جايلاشقان، ئۇ ئىنتايىن گۈزەل بىر ماكان. بۇ يەردە دىن تارقىتىدىغان مۇنبەر بار. ھىندى مالىمرى مۇشۇ كىچىك بازارغا توشۇپ كېلىنىدۇ، لور شەھىرىنىڭ ئىككى قات مۇستەھكەم سېپىلى بار. بۇ جايىنىڭ ھاۋاسى ئىنتايىن نەم.

31 (B. SM. D؟)[47] — ئىنتايىن چىرايلىق كىچىك بازار.

32. مۇلتان — رىسىندىتىكى چوڭ قەلئە. قەلئەدە ناھايىتى چوڭ بىر بۇت بولۇپ، مۇلتان (ئەسلىي يېزىلىشى شۇنداق) دەپ ئاتىلاتتى. ھىندىستاندىكى بارلىق خەلق بۇ يەرگە كېلىپ ئۇنىڭغا چوقۇناتتى. بۇ يەرگە بىر قورغان ياسالغان بولۇپ، ناھايىتى مۇستەھكەم ئورۇن ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەرنىڭ باشلىقى شامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان قۇرە قەبىلىسىدىندۇر. ئۇ تۇرۇشلۇق گازارما مۇرەددىن يېرىم يول يىراقلىقتا. ئۇ «غەربتە پاتمە

خانلىقىنىڭ خەلىپىسى» نىڭ نامىدا خۇتبە ئوقۇلىدۇ، دەپ قارىغان.

33. چاندۇرور (Chandror) — مۇلتاننىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كىچىك بازار.

34. جابرس (JaB,rs.ri) — ئاھالىسى كۆپ، ئىنتايىن چىرايلىق قىشلاق. بۇ يەردە لوۋاڭزى ۋە قوۋزاقدارچىن ناھايىتى كۆپ.

35. باخرايىچ (BAHRAYIJ) [48] بۇرۇن چوڭ شەھەر ئىدى، ھازىر خارابلىشىپ ھېچ نەرسىسى قالمىدى.

36. لاھور (LAHOR) [49]. بۇ شەھەرنىڭ ناھايىتى كۆپ رايونلىرى بار، بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمەت ۋەكىلى مۇلتاننىڭ پاسىبانىدۇر. بۇ شەھەردە بازار ۋە بۇتخانا بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن جالخۇزا (Jalqhuza) [50]، ئۇرۇك ۋە كوكۇس دەرەخلىرى بار. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى بۇتپەرەس، مۇسۇلمان يوق.

37. رامىيان (رومىيەن) [51] شەھەر بولۇپ، چوڭ تاغقا جايلاشقان. شەھەردە ئاز ـ تولا مۇسۇلمان بولۇپ، ئۇلار سارخال دەپ ئاتىلىدۇ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى بۇتقا چوقۇنغۇچىلاردۇر. نۇرغۇن سىند قۇللىرى ۋە ھىندىستان تاۋارلىرى مۇشۇ يەرگە توشۇپ كېلىنىدۇ. بۇ جاينىڭ ھۆكۈمىتى مۇلتاننىڭ ئەمرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شەھەر بۇ بۇتقا بەكمۇ چوقۇنىدۇ. ھەر كۈنى 30 ئايال دۇمباق ۋە ناغرا كۆتۈرۈۋېلىپ بۇتنى ئايلىنىپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ.

38. لالىخاندار (LALHANDAR) [52] سوغۇق بەلباغدىكى بىر تاغ چوققىسىغا جايلاشقان، زور مىقداردا يىپەك، سىدام ياكى رەسىم چۇشۇرۇلگەن يۇڭ توقۇلما ئىشلەپچىقىرىدۇ، رامىيان بىلەن لالىخاندارنىڭ ئارىلىقى بەش كۈنلۈك مۇساپە، يول بويىغا گىلاس ھەمدە باشقا دورا ئۆسۈملۈكلىرى تېرىلغان

بولۇپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلىدۇ. بۇ شەھەر كۇلۇك خانلىقىنىڭ زېمىنىغا تەۋە.

39. سلابۇر (S. Labur?) بازىرى — سودىگەرلىرى ۋە تاۋارلىرى بار شەھەر. ھۆكۈمىتى كۇلۇك خانىغا تەۋە. ئۇلار تۇرلۇك پۇللار، مەسىلەن بارادا (barada)، ناكخۇۋار (nakhuvar)، شابانىز (shabaniz)، كابۇخرا (kabuhra)، كىماۋان (kimavan) ۋە رۇرا (rura) بىلەن سودا قىلىشىدۇ. ھەر خىل پۇلنىڭ ئېغىرلىقى ئوخشاش ئەمەس. S. labur نىڭ نۇرغۇن بۇتخانىلىرى بار، ئۇلارنىڭ ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالىرى بىراھمانلاردۇر. بۇ يەردە قەنت، ناۋات، ھەسەل، كوكۇس، كالا، قوي ۋە تۆگىلەر كۆپ.

40. براھۇن (BRIHUN?) — بىر شەھەر، ھەربىي بارگاھ تەسىس قىلىنغان. بۇ يەردە ھەر يىلى تۆت كۇن داغدۇغىلىق بازار بولىدۇ. بۇ يەر كۇلۇككە يېقىن بولۇپ، كۇلۇك خانىدانلىقىغا تەۋە. بۇ شەھەردە 300 بۇتخانا ۋە بىر دەريا بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھەرقانداق ئادەم بۇ دەريادا يۇيۇنغاندىن كېيىن بالا ـ قازا، شۇملۇقتىن قۇتۇلۇپ قالىدىكەن. ھەرقانداق بىر پاسىبان ئۆلسە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىپ ساداقەتمەنلىكىنى ئىپادىلەيدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى گۆھەردىن ياسالغان تەختتە ئولتۇرىدىكەن. پادىشاھ سەپەرگە چىققاندا نۇرغۇن كىشىلەر بۇ تەختنى كۆتۈرۈپ ماڭىدىكەن. بۇ شەھەر بىلەن تىبەتنىڭ ئارىلىقى بەش كۇنلۇك مۇساپە كېلىدىكەن. ئۇ يەرگە بېرىش ئۈچۈن خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن.

41. خائوتال (Haytal ئېغتالىت) [53] كۇلۇك دۆلىتىگە يېقىن، ئۇنى ئېگىز تاغلار ئايرىپ تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت گەرچە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئاھالىلىرى ئۇرۇشخۇمار، ھەممىسى مەرگەنلەردۇر. بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى كۇلۇك بىلەن دۇشمەنلەشكەن چېگرا تۇتۇق بەگلىرىنىڭ بىرىگە تەۋە.

42. تىيتسنال (TYTHAL) [54] — خايتالنىڭ قوشنا دۆلەتلىرىنىڭ بىرى. ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆتۈش تەس تاغ بار. ئاھالىلەر ماللارنى تاغدىن يۇدۇپ ئۆتكۈزىدۇ. بۇ دۆلەتتە ياخشى جايلار ئىنتايىن ئاز.

43. بايتال (BAYTAL نىپال؟) — تايتالغا قوشنا دۆلەت. پۇتۇن دۇنيانىڭ سودىگەرلىرى بۇ يەرگە كېلىدۇ. بۇ يەردە زور مىقدارىدا ئەنبەر ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

44. تاقى (Taqi) [55]. بۇ دۆلەتنىڭ ئاھالىسى كۆپ، شەھىرى، زېمىنى ۋە بىپايان مەنزىرىلىك رايونلىرى بار. يەرلىكلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ تېرىسى ئاق، بەزىلىرىنىڭ قارا.

45. سالۇفىيىن (S. lufiyin) [56] چوڭ بىر دۆلەت بولۇپ، تاۋارلىرى ئىنتايىن كۆپ، يەرلىكلەر پادىشاھنى ناجايا (najaya) دەپ ئاتايدۇ. بارافرا قەبىلىسىنىڭ قىزىلىرىغا ئۆيلىنىدۇ. بۇ دۆلەتتە زور مىقدارىدا قىزىل سەندەل دەرىخى چىقىدۇ.

46. ئەل جۇرىز (LHRZ) [57]. بۇ دۆلەتنىڭ نامى پادىشاھنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ دۆلەتتە ھەقىقەت ۋە ئادالەت ئورنىتىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 100 مىڭدەك كىشى پادىشاھ بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلغان. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈچ پادىشاھ (تاقى، سالۇفىيىن، جۇرىز قاتارلىق ئۈچ پادىشاھلىقنىڭ پادىشاھىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ئىچىدە مەزكۇر ئەلنىڭ پادىشاھى ھەممىدىن جەسۇر. بۇ دۆلەتتە ناھايىتى كۆپ سەبرى ۋە سەندەل چىقىدۇ.

47. گەردىز (GARDIZ) [58] غەزنە ۋە ھىندىستان ئارىسىدىكى چېگرا بازىرى بولۇپ، دۆڭ ئۈستىگە جايلاشقان. مۇستەھكەم قورغىنى ۋە ئۈچ قات شەھەر سېپىلى بار. ئاھالىلىرى كارجىت مەزھىبىدىن.

48. سائۇل (SAUL) [59] تاغ ئۈستىدىكى گۈزەل قىشلاق

بولۇپ، ئافغانلار ئولتۇراقلاشقان. خۇساينانغا بېرىشتا يول ئۈستىدىكى ئىككى تاغ ئارىسىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇيى تېز ئاقىدىغان 42 ئېقىندىن كېچىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، يوللىرى خەتەرلىك.

49. خۇساينان(HYSAINAN) ئىسىمى بەلباغدىكى ئوتلاقنىڭ يېنىغا جايلاشقان شەھەردۇر.

50. جەنىخار (Banihar) [60]. بۇ يەرنىڭ پادىشاھى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، نۇرغۇن خوتۇنى بار. ئۇنىڭ 30دىن كۆپرەكى مۇسۇلمان، ئاۋغان ۋە سىندۇ ئايالاردۇر، بىر قىسمى بۇتپەرەسلەر. نىخاردا ئۇچ چوڭ بۇت بار.

51. ھىۋان(HIVAN) [61]تاغ ئۈستىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، دەريا سۇيى بۇ شەھەردىن ئېقىپ تاغدىن چۈشىدۇ. بۇ سۇ ئېتىز سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

52. جالۇت ۋە بالۇت(JALUT, BALUT) [62] (ئالتىنچى باب 15 ـ پاراگرافتىكى جاللاۋات ۋە بالاۋۇاتتۇر)، بۇ ئىككى شەھەر ئايرىم ـ ئايرىم يولنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى تاغ چوققىسىغا جايلاشقان. بىر ئېقىن سۇ بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. شەھەر ئىچىدە بۇتخانا بار. بۇ ئىككى شەھەردىن شېكەر قومۇشى چىقىدۇ، يەنە كالا ۋە قوي بېقىلىدۇ.

53. بىرۇزا(BIRUZA) [63] ھىندىستاندىكى مۇلتان چېگرىسى ئىچىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، ھىندىستاننىڭ بارلىق مالليرى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ. بۇ يەردە بۇتخانا بار.

54. لامچان (LAMGHAN) [64]بىر شەھەردۇر، دەريا-نىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان. ھىندىستاننىڭ سودا دۇكانلىرى ۋە سودىگەرلىرى بۇ شەھەرگە جايلاشقان، بۇ يەردە بۇتخانا بار.

55. دىنۇر (Dunpur) [65] دەريا قىرغىقىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، لامچاننىڭ ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ. خۇراسانىنىڭ

ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن سودىگەرلەر مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان. بۇ يەردە بۇتخانا بار. بۇ ئىككىسى شەھەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ھەر ئىككىسى ئاۋات ۋە گۈزەل شەھەرلەردۇر.

56. ۋايخند (vayhind) [66] — چوڭ شەھەر، پادىشاھى جايپال (JAYPal) كۈلۈكتىكى لۇدرسىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدۇ، بۇ شەھەردە ئاز ساندا مۇسۇلمان بار، ھىندى مالىلىرىدىن ئەنبەر، قىممەتلىك بۇيۇملار ھەم خام ماتېرىياللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇشۇ دۆلەتكە توشۇپ كېلىنىدۇ.

57. كەشمىر — بىپايان گۈزەل جاي، سودىگەرلىرى نۇرغۇن. بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى كۈلۈكنىڭ لۇدرسىغا [67] بويسۇنىدۇ. نۇرغۇن بۇتخانىلىرى بار، ھىندىلار بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ.

ئون بىرىنچى باب

تىبەت ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

تىبەتنىڭ شەرقىدە جۇڭگونىڭ بەزى جايلىرى بار. جەنۇبىدا ھىندىستان، غەربىدە ماۋارائۇننەھىرنىڭ بەزى چېگرا رايونلىرى ۋە قارلۇق زېمىنىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى، شىمالىدا قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسىم جايلىرى بار [68]. تىبەتلىكلەر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاھالىسى كۆپ بولسىمۇ، مەمۇلاتلىرى ئاز، ھەممىسى بۇنقا چوقۇنىدىغانلاردۇر. بۇ دۆلەتنىڭ بەزى جايلىرى تروپىك بەلۋاغقا تەۋە، بەزى جايلىرى سوغۇق رايون، ھىندىستاننىڭ بارلىق مەمۇلاتلىرى تىبەتكە كىرگۈزۈلۈپ، تىبەت ئارقىلىق ھەرقايسى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە توشۇلىدۇ. تىبەتتە ئالتۇن كان بار ھەمدە زور مىقداردا ئىپار، قارا تۇلكە، كۆل رەڭ ئاغمىخان، قارا يىلپىز، كۆموش رەڭ ئاغمىخان، كەركىدان مۇڭگۈزى قاتارلىقلار چىقىدۇ. كىشىنى مەھلىيا قىلىدىغان يەرلىرى ئىنتايىن ئاز. بۇ يەرنىڭ پادىشاھى تىبەت قاراخانى دەپ ئاتىلىدۇ. نۇرغۇن قوشۇنى ۋە قورالى بار. تىبەتنىڭ ھەيران قالارلىق يېرى شۇكى، مەيلى نەگە بارمىسۇن سەۋەبسىزلا كۆلگۈنچەك بولۇپ قالمىدۇ ھەمدە شۇ يەردىن ئايرىلغۇچە كۆڭلى خۇشال تۇرىدۇ.

1. رانگ - رۇڭ (RANG — RONG)[69] — تىبەتنىڭ بىر ئۆلكىسى، جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. تىبەت زېمىنىدا بۇ يەردىنمۇ نامرات رايون يوق. ئاھالىلىرى

كېگىز ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. قوي ئۈلارنىڭ بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. تىبەت قاراخانى ئۈلاردىن يەر بېجى ھېسابىدا ئادەم سانىغا قاراپ باج ئالىدۇ. بۇ جاينىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى بىر ئايلىق مۇساپە كېلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ تاغلارنىڭ ئوستىدە ئالتۇن كانلىرى بار ئىكەن، تاغدا بىرنەچچە قوينىڭ كاللىسىچىلىك [70] كاللەك ئالتۇن تېپىلىپتۇ. كىمكى بۇ ئالتۇنلارنى يىغىۋېلىپ ئۆيىگە ئېلىپ كەتسە رائىل ئونىڭ جېنىنى ئالىدىكەن ھەمدە بۇ ئالتۇنلارنى ئۇز ئورنىغا ئاپىرىپ قويىدىكەن.

2. بولۇر (B. Luri) سائ[71]— تىبەتنىڭ بىر ئۆلكىسى، بولۇر چېگرىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. يەرلىكلەر ئاساسەن سودىگەرلەر بولۇپ، چېدىر ئۆيلەر بىلەن كېگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ. بۇ جاينىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 15 كۈنلۈك يول كېلىدۇ.

3. نىزۋان (NAVZ. N) [72] — تىبەتنىڭ باي ئۆلكىسى، مەھسۇلاتلىرى ئىنتايىن كۆپ. بۇ يەردە مايۇل [73] (Mayul) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبىلە ياشايدۇ. تىبەت پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قەبىلىدىن چىقىدۇ. بۇ ئۆلكىدە بايقالغان ئىككى كىچىك كەنتنىڭ بىرى نىزاۋان، بىرى مايۇل دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ مەنزىرىلىك جايلىرى ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، مەھسۇلاتلىرى ئىنتايىن كۆپ. مەسىلەن، ئالتۇن، يۈك ـ تېرە، قوي ھەمدە نۇرغۇن باشقا مالالار ۋە قوراللار بار.

4. بركھمان (B. RKHMAN). بۇ نۇرغۇن سودىگەرلىرى بار بازاردۇر.

5. لىخاسا — كىچىك بازار، نۇرغۇن بۇتخانىلىرى، بىرلا مەسچىتى بار. بۇ يەردە ئاز ساندىكى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان.

6. زاۋا[74] بولسا تىۋسمت (TWSMT) [75] چېگرىسى ئىچىدىكى كىچىك كەنت.

7. ئازانگۇر (ئايىل؟) [76]، بۇ يەر چارۋىچىلىق مەيدانى بولۇپ، يايلاق ۋە بىر قىسىم تىبەتلەرنىڭ كىگىز ئۆيلىرى بار. تىبەت قارا خانى ئۆلگەندە يۇقىرىدا ئېيتىلغان قەبىلىلەر (مايۇل) دىن ئادەم چىقىشغاندا كىشىلەر ئازانگۇرلاردىن بىر سەردار سايلاپ چىقىدۇ.

8. چوك ـ كىچىك چارمانگان J. RM. N. GAN (Charmangan؟) لار قۇملۇق ياقىسىدىكى ئىككى بازار [77] بولۇپ، بۇ يەرلەرنىڭ ئېسىل جايلىرى ئاز. مەھسۇلاتلىرى كۆپ ئەمەس. خەلقلىرى ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

9. تۇسمات TWSMT (Tusmat؟) [78]، ئىلگىرى بۇ يەر خەنزۇلارغا تەۋە ئىدى، ھازىر تىبەتلەر ئىگىلىدى. ئۇ يەردە تىبەتلەرنىڭ قوشۇنى بار.

10. بالىس (BALS.) [79]

11. كىرىين (K. RYN؟) [80].

12. ژجكىيان (J. KHYANV؟)

13. بركىا (B. RIKHA) [81].

14. جىنكىكات (J. NKHKATH.)

15. كۇنكارا (KUNKRA.)

16. رايكۇتيا (RAYKUAIYA.)

17. برنىيا (B. RNIYA.)

18. ندرۇف (N. DRUF.)

19. دىستۇيا (D. STUYA.)

20. م. تىھ (M. TH) لار كىچىك بازارلار بولۇپ، ئىلگىرى جۇڭگوغا تەۋە ئىدى. بىراق، ھازىر تىبەتلەرنىڭ ئىلكىدە. بۇ يەردە نۇرغۇن توققۇز ئوغۇز بار. بۇ يەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى، مەنزىرىلىك ئورۇنلىرى ۋە تېرىلغۇ يەرلىرى بار. كۇنكارا بىلەن رايكۇتسىيا ئوتتۇرىسىدا چوك بىر قورغان بولۇپ، يولنىڭ ئوك تەرىپىدىكى ئېگىز تاغ ئۈستىگە جايلاشقان. تىبەت

قارا خانلىرىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش بايلىقلىرى مۇشۇ يەرگە قويۇلاتتى.

21. غى. زا (GH. ZA) [82] كۇچا دەريا سىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يېرىگە نۇرغۇن جايلىرى تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

22. بىنا (BINA) بىلەن كلبانك (K. LBANK?) تېبەتكە تەۋە ئىككى كىچىك بازار بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇنى، لەشكەرلىرى ۋە قوراللىرى بار.

23. كرسانگ (K. RSANG)، ئۇسانگ (Usang) [83] تېبەتكە تەۋە. بۇ يەردە چوڭ بۇتخانا بولۇپ، چوڭ فاركار (Great fakhar) [84] دەپ ئاتىلىدۇ.

ئون ئىككىنچى باب

توققۇز ئوغۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

بۇ يەرنىڭ شەرقىدە جۇڭگو، جەنۇبىدا تىبەتنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ۋە قارلۇق زېمىنى، غەربىدە قىرغىزلارنىڭ بىر قىسىم جايلىرى بار، شىمالىدىمۇ قىرغىزلار بولۇپ، ئۇلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پۈتكۈل زېمىنىغا جايلاشقان [85]. تۈركلەرنىڭ نۇرغۇن دۆلەتلىرى ئىچىدە بۇ دۆلەت ئەڭ چوڭ، توققۇز ئوغۇزلار بۇرۇندىنلا ئادەم سانى ئەڭ كۆپ خەلق ئىدى. قەدىمكى زامانىدا پۈتكۈل تۈركىستانىنىڭ [86] خانلىرى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن چىقاتتى. ئۇلار ئۇرۇشقا ماھىر مىللەت، ناھايىتى كۆپ قوراللىرى بار. ئۇلار كىلىماتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ يايلاق بويلاپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. توققۇز ئوغۇز دۆلىتىدىن ناھايىتى كۆپ ئىپار چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قارا، قىزىل تۈلكە تېرىسى، قۇندۇز تېرىسى، قارا يىلپىز تېرىسى، يىلپىز تېرىسى، ئاغمىخان، بۇغا مۇڭگۈزى، كەركىدان ۋە قوتاز قاتارلىقلار چىقىدۇ. بۇ يەرنىڭ مۇھىتى ئادەمگە تازا ماس كەلمەيدۇ. مەھسۇلاتلىرىدىن يۇقىرىدا ئېيتىلغانلىرىدىن سىرت يەنە قوي، كالا، ئاتلار بار. بۇ دۆلەتتە نۇرغۇن دەريا - ئېقىنلار بار. (توققۇز ئوغۇزلار؟) لاردىن تۈركلەر ئەڭ باي [87]، تاتارلارمۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىرى.

1. جىنان جىكەنت (JINAN JKATH) (جۇڭگو شەھىرى) [88]

بولسا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مەركىزى، ئوتتۇرا ھال كۆلەملىك بازاردۇر، شۇنداقلا ھۆكۈمەتنىڭ تۇرۇشلۇق جايى. جۇڭگو چېگرىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. يازدا بەك ئىسسىق، لېكىن قىشتا كىشىگە ھۇزۇر بەخش ئېتىدۇ.

2. ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدا تىغچان (T. fqan) تېغى[89] بار. تاغنىڭ ئارقىسىدا[90] كۇزارنىڭ (KUZAR. K)[91] جىملىكەنت (J. M. LKATH)، پانجىكەنت (RANJIKAT) H، بارلۇغ (BARLUGH)[92]، جامغار (JAMGHAR)[93] دىن ئىبارەت بەش كەنت بار. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى يازدا پانجىكەنتتە تۇرىدۇ. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شىمالىدا ياياق[94] بار، بۇ ياياق ئۇلار بىلەن قىرغىزلار ئوتتۇرىسىدىن قىماق چېگرىسىغچە سوزۇلغان.

3. كىمسچىيا (K. MSIGHIYA)[95] بىر كەنت بولۇپ، ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

4. ستاتىھ (S. TKSTH)[96] — ئۇچ قىشلىقى بار كىچىك رايون.

5. ئارك (؟) (ARK) — قۇلانجى دەريا سىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كىچىك بازار، مېۋىلىرى مول، ئۇزۇملا يوق. بۇ بازاردا يەتتە كەنت بار، ئارك ۋە ئونىڭغا تەۋە ھەرقايسى رايونلارنىڭ 20 مىڭدەك نوپۇسى بار.

6. كۇزارخان (K. Varkhan) (? K. RARKHUN) — قۇملۇقتىكى بىر كەنت، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرگۈدەك بىرەر يېرى يوق. بىراق، ئادەملىرى كۆپ.

7. بەگ تېكىن كەنتى[97] بەش سوغدى كەنتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ كەنتلەردە خرىستىئان مۇرتلىرى، مازدائ دىنى مۇرتلىرى ۋە دىنغا ئىشەنمەيدىغان كىشىلەرمۇ بار[98]. بۇ يەر سوغۇق رايونغا جايلاشقان، ئەتراپى پۈتۈنلەي تاغ.

8. كۇمىس (KUMIS)[99] KUM. S قىشلاق بولۇپ، بىر

تاغنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان، ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

9. قومۇل (KH. MUD). بۇ يەردە ئوتلاق ۋە چارۋىچىلىق مەيدانى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېدىرى ۋە كىگىز ئۆيلىرى بار. ئاھالىلىرىنىڭ قويلىرى كۆپ.

10. جىمكەنت (J. MLIKATH) — چوڭ كەنت، بۇ يەرنىڭ سەردارى يابغۇ (Baighu بەگخۇ) دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ھازىر بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان [100]. پۇقرالىرى قىماقلار بولغاچقا، قارلۇقلار بىلەن ياغمىلار دائىم بۇ كەنتكە كېلىپ بۇلاڭچىلىق قىلاتتى.

11. تىنزاچئار (T. NZAGH — ART) [102] توپا تاغ بولۇپ، سودىگەرلەر توختايدىغان ئۆتەڭ ئىدى.

12. ماسجراباس (MAB. NJ JRABAS) [103] — بىر ئۆتەڭ، بۇ يەردە چوڭ دەريا بار. ئوت ـ چۆپلىرى ناھايىتى قۇيۇق.

13. بىلكمكان (B. LK. MKAN) (؟) — بىر ئۆتەڭ. ئىلگىرى بۇ يەرگە توققۇز ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان. ھازىر خارابلىشىپ كەتكەن.

14. سىدنك (؟) (S. D. NK) — بىر ئۆتەڭ، داۋاملىق قار ـ يامغۇر يېغىپ تۇرىدۇ.

15. ئارت (ART) ـ سىجىڭ — بىر ئۆتەڭ.

16. ئىرگۈزگۈكات [104] — بىر ئۆتەڭ، ئوتلىقى ۋە بۇلمىقى بار.

17. ئىفراچ ئارت [105] — بىر ئۆتەڭ، يىل بويى قار يېغىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە ناھايىتى كۆپ ياۋايى ھايۋان ۋە بۇغا بار. تاغلىرىدا بۇغا مۈڭگۈزى كۆپ.

ئون ئۇچىنچى باب

ياغمىلار دۆلىتى ۋە ئۇلارنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

ياغمىلار دۆلىتىنىڭ شەرقىدە توققۇز ئوغۇز دۆلىتى، جەنۇبىدا (؟) خۇرانگىن دەريا سى بار. بۇ دەريا كۆچا دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ. غەربىدە قارلۇق دۆلىتىنىڭ چېگرا رايونلىرى بار [106]. بۇ دۆلەتنىڭ دېھقانچىلىقى تازا رونا ق تاپمىغان، بىراق يۇڭ ـ تېرە كۆپ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئوۋ ئولجىسى بار.

ئۇلارنىڭ بايلىقى ئات ۋە قوي. ئادەملىرى قەيسەر، كۆچلۈك، ئۇرۇشخۇمار؛ قوراللىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇلارنىڭ پادىشاھى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى بىر قوۋمدىن. ياغمىلارنىڭ نۇرغۇن قەبىلىسى بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلاردىن نامدار 1700 قەبىلە بار ئىكەن. ئۇلار مەيلى تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر بولسۇن ياكى ئاقسۆڭەكلەر بولسۇن، پادىشاھىنى ھۆرمەت قىلىدۇ. بىلاق (B. laiyan) B. LAQ [106] مۇ ياغما قەبىلىسىدىن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن، ياغما دۆلىتىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرى ناھايىتى ئاز.

1. كاشغەر جۇڭگوغا تەۋە، ياغما، تىبەت، قىرغىزلارنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان. كاشغەرنىڭ سەردارى ئىلگىرى قارلۇقلار ياكى ياغمىلاردىن بولغان.

2. ئاتۇش (B. rtui) [108] ـ ياغمىلارنىڭ بىر قىشلىقى،

نوپۇسى كۆپ، بىراق بۇ يەردە يىلان ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، بۇرۇنقىلار بۇ يەرنى تاشلاپ كەتكەن.

3. كىنزىمكىل (khirakli)[109] — بىر قىشلاق. بۇ يەرنىڭ خەلقى ئاتۇشلۇقلار بولۇپ (Bartuji)، بۇ كەنتتە ئۇچ خىل تۈركىلەر — ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە توققۇز ئوغۇزلار ياشايدۇ.

ئون تۆتىنچى باب

قىرغىز دۆلىتى توغرىسىدا

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىدە جۇڭگو ۋە شەرقىي دېڭىز، جەنۇبىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسى ۋە قارلۇقلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى بار. غەربىدە قىماقلار (بىر قىسىم جايلىرىدا) بار، شىمال تەرىپى ئادەمسىزات يوق جايدۇر.

قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ چېگرا رايونىدا ئاھالە يوق، شىمالى ئادەمسىز رايوندۇر. بۇ يەر ناھايىتى سوغۇق، ئادەم ياشىيالمايدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىدە زور مىقداردا ئىپار، يۇڭ - تېرە، كالا مۇڭگۈزىدە ياسالغان پىچاق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ پادىشاھى قىرغىز قاغانى دەپ ئاتىلىدۇ. قىرغىزلارنىڭ مىجەزى ياۋايى، چىرايى بەتبەشىرە، چېچى شالاڭ كېلىدۇ. ئۇلار چەكلەپ تۇرىدىغان قانۇن - تۈزۈم بولمىغاچقا ۋەھشىي، رەھىمسىز كېلىدۇ. بىراق، ئەلەم ئىشلىرىغا ماھىر، ئۇرۇشخۇمار بولۇپ، مۇنەۋۋەر لەشكەرلەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئەتراپىدىكى بارلىق ئەللەرنى دۈشمەن ھېسابلاپ ئۇرۇش قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ بايلىقى قىرغىز ماللىرى، قوي، كالا ۋە ئاتلاردىن ئىبارەت. ئۇلار ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئوت - سۇ قوغلىشىپ كۆچىدۇ. ئۇلار ئونتا چوقۇنىدىغان بولۇپ، ئۆلگەنلەرنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىدۇ. ئۇلار چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ياۋايى ھايۋانلارنى ئۆلتۈرىدۇ.

1. فۇرى (Quri) [110] FUR بىر قەبىلىنىڭ نامى بولۇپ، قىرغىزلارغا تەۋە، ئۇلار قىرغىز دۆلىتىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، قىرغىزلارنىڭ باشقا گۇرۇھلىرى بىلەن ئارىلاشمايدۇ. ئۇلار ئادەم يەيدىغان رەھىمسىز ۋەھشىي قەبىلىدۇر. باشقا قىرغىزلار ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمىگەچكە، ئۇلار ياۋايى ئادەمدەك ياشايدۇ.

2. فۇرى قەبىلىسىنىڭ بۇ تەرىپىدە كىمجكات [111] K. M. JKATH بازىرى بار. قىرغىز قاراخانى مۇشۇ يەردە تۇرىدۇ.

3. كىسايىم (K. SAYM) [112] بىر قىرغىز قەبىلىسىنىڭ نامى، ئۇلار كىگىز ئۆيلىرىنى تاغ باغرىغا تىكىپ ئولتۇرىدۇ. يۈك ـ تېرە، ئىپار، كەركىدان مۇڭگۈزى قاتارلىق ئوۋ مەھسۇلاتلىرى بار. ئۇلار قىرغىزلارغا ئوخشاشمايدىغان بىر قەبىلە، تىلى قىرغىزلارنىڭكىگە يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. كىيىنىشى قىماقلارغا يېقىن.

قاراخان تۇرۇشلۇق جايدىن باشقا ھەرقانداق قىرغىز قەبىلىسىنىڭ قىشلىقى ۋە بازىرى يوق.

ئون بەشىنچى باب

قارلۇق دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

قارلۇق دۆلىتىنىڭ شەرقىدە تىبەت خانىدانلىقىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ھەمدە ياغمىلار ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرا رايونلىرى، جەنۇبىدا ياغمىلارنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ۋە ماۋارائۇننەھرنىڭ رايونلىرى، غەربىدە ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسى، شىمالىدا تۈركەشلەر، چىگىللارۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسى بار [113]. ئۇ گۇللەنگەن بىر دۆلەت، تۈرك زېمىنى ئىچىدە ئەڭ گۈزەل ماكاندۇر. ئۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىغان ساپ ھاۋا بار. ھەر خىل تېرە - يۇڭ چىقىدۇ. قارلۇقلار مەدەنىيەتلىك، مۇلايىم، دوست تۇتۇشنى ياخشى كۆرىدىغان مېھماندوست مىللەت. قارلۇقلارنىڭ ئىلگىرىكى پادىشاھى ئىرمىسا ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ شەھەر - بازارلىرى ۋە يېزا - كەنتلىرى بار، قارلۇقلارنىڭ بەزىلىرى ئوۋچى، بەزىلىرى دېھقان، بەزىلىرى چارۋىچى. ئۇلارنىڭ بايلىقى قوي، ئات ۋە تۈرلۈك يۇڭ - تېرىلەردىن ئىبارەت. ئۇلار ئۇرۇشخۇمار مىللەت، قاراقچىلىق قىلىشقا ئادەتلەنگەن.

1. كۇلان (KULAN) [114] — بىر كىچىك رايون، مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئۇ يەردىكى يەرلىكلەر دېھقانچىلىق قىلىدۇ.

2. مىركى (MIRKI) [115] — قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان

بىر كەنت، سودىگەرلەرمۇ بۇ يەرگە كېلىپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى قىشلاق (كۆلان بىلەن مىركى) ئارىسىدا ئۇچ قارلۇق قەبىلىسى بولۇپ، ئۇلار بىستان(Bistan) ، كىھايىم (Khaym) ۋە برىش (B. rish) دەپ ئاتىلىدۇ.

3. نۇن كات(NUN. KAT) (يېڭىشەھەر) [116] بازار بولۇپ، ئۇرۇم، ئارىج (Gharch, Grun — ARJ) [117] تېغىغا يېقىن جايلاشقان، ھازىر خارابلىشىپ كەتكەچكە، ئوغرى - قاراقچىلارنىڭ يوشۇرۇنىدىغان جايى بولۇپ قالغان. ئۇ يول ئۈستىدىكى ئۆتەڭدۇر، بۇ يەردە قارلۇقلارنىڭ ئاز ساندا كىگىز ئۆيلىرى بار.

4. چىنكسىر (GH. IVKSIR) — بىر چوڭ كەنت، نۇرغۇن قوراللىق قارلۇقلار بار، ئاۋات جاي.

5. تۇزۇن بۇلغا (BULGAH—TUNUN) [118] بىر كەنت، سۇلىرى ۋە ئوبدان جايلىرى بار. قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان.

6. تۇزۇنئارىج TUZUN—j. Ar يېنىدا تۇز كۆل (TUZKUK) بار، يەتتە قارلۇق قەبىلىسى مۇشۇ يەردىن تۇز ئالىدۇ.

7. كۆكيال (KUKYAL) ، ئوتلالىچ (ATLALIGH) ، لۇلىچ(GHLUL) [119] لار ئاۋات، گۈزەل ئۇچ قىشلاق بولۇپ، تاغ باغرىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ پادىشاھى (دېھقان) يابغۇ بىلەن قەبرىنداش.

8. ئۇزكات (UZKATH) ياكى مىلكات (M. LIKATH) [120] ئىككى كەنت بولۇپ، تاغ باغرىغا جايلاشقان. ئاۋات ۋە گۈزەل جاي، يابغۇ خاندانلىقىغا تەۋە.

9. كىرمىزكات (KIRMIZAKATH) [121] . بۇ يەردە ئاز ساندىكى قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان، لىبان (L. BAN) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ چوڭ بىر كەنت. سودىگەرلەر جاي - جايلاردىن بېرىپ تۇرىدۇ.

10. تۇنل (توك) (TUN. L) (TONG) [122] بىلەن تالكىزا (TALKH. ZA) كەنتى تاغ ئارىسىدا، پىياك ۋە قارلۇق ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىغا جايلاشقان. ئىسكۇلكە (ISKUL) يېقىن جايدا. بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى ئۇرۇشخۇمار، جەسۇر بولۇپ ھېچنېمىدىن قورقمايدۇ.

11. بازىرخان — كۆل بويىدىكى بازار [123]، گۈزەل، ئاۋات يەر. بۇ يەرنىڭ پادىشاھى قارلۇق بولسىمۇ، توققۇز ئوغۇزلارغا سادىق.

12. تامچىر (TAMCH. R) [124] قارلۇق دۆلىتىنىڭ كىچىك كەنت بازىرى بولۇپ، قۇملۇق ياقىسىغا جايلاشقان. ئىلگىرى بۇ يەر قارلۇقلارغا تەۋە ئىدى. لېكىن، ھازىر ئۇ يەرنىڭ ھۆكۈمىتى توققۇز ئوغۇزلار خانىدانلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ يەرگە تەخمىنەن 200 دەك قەبىلىنىڭ ئادەملىرى ئولتۇراقلاشقان. يەنە بىر بازارمۇ بۇ رايونغا تەۋە.

13. بىنجۇل (B. NJUL) (سول) [125] قارلۇق دۆلىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە، ئىلگىرى بۇ يەرنىڭ پادىشاھى توققۇز ئوغۇزلارغا تەۋە ئىدى. بىراق، ھازىر بۇ يەرنى قىرغىزلار ئىگىلىۋالغان.

14. ئاق راچىرا، (AQ. RAQ. R) [126] — ئاھالىسى كۆپ بازار، تاغ بىلەن دەريا ئارىسىغا جايلاشقان.

15. ئۇچ (Uj) [127] تاغ ئۈستىگە جايلاشقان، 200 دەك نوپۇسى بار. كېيىن بۇ ئىككى جاينى قارلۇقلار ئىگىلىۋالغان.

ئون ئالتىنچى باب

چىگىل دۆلىتى توغرىسىدا

مەزكۇر دۆلەت ئەسلىدە قارلۇقلارغا تەۋە بولسىمۇ، بىراق (يەنىلا) ئاھالىسى كۆپ دۆلەتتۇر. ئۇنىڭ شەرقى، جەنۇبىدا تۇركەش زېمىنى، شىمالىدا قىرغىز دۆلىتى [128] بار. ئومۇمەن، قارلۇق دۆلىتى ۋە قىرغىز دۆلىتى ئىشلەپچىقارغان مالالارنى چىگىل دۆلىتىمۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ. ناھايىتى كۆپ بايلىقى بار. ئۇلار چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەردە تۇرىدۇ. بىراق، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان شەھەر ۋە قىشلاقلىرى بەكمۇ ئاز. ئۇلار بايلىقى كالا، قوي ۋە ئات. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بەزى كىشىلەر قۇياش ۋە يۇلتۇزغا چوقۇنىدۇ. ئۇلارنىڭ مەجەزى مۇلايىم بولۇپ، ئالاقىلىشىش ئاسان، ئىنسانپەرۋەر. پادىشاھىمۇ ئۇلارنىڭ بىر ئەزاسىدۇر.

سىكول (Sikul) [129] قارلۇقلار بىلەن چىگىللارنىڭ چوڭ شەھىرى، مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا يېقىن گۇزەل، ئاۋات جايدۇر. بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان سودىگەرلەر بار.

ئون يەتتىنچى باب

تۈركەش دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىدە چىگىللارنىڭ زېمىنى، جەنۇبىدا قارلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ تاغدىكى يايلىقى، غەربىدە قىرغىزلار، شىمالىدا چىگىل دۆلىتى[130] بار. بۇ دۆلەت چىگىل دۆلىتىگە قارىغاندا كۆپ تەرەققىي تاپقان، مۇشۇك ئەنبەر ۋە ھەر خىل يۇڭ ـ تېرىلەر كۆپ چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ئات، قوي، يۇڭ، تېرە، چېدىر ۋە ھەر خىل ئاق ئۆيلەر بار. ئۇلار قىش ـ ياز چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئوتلاقلاردا كۆچۈپ ياشايدۇ.

1. لازىنا (LAZINA) ۋە فرانكىيە (F. RAKHIYA)[131] بۇلار تۈركەشلەرنىڭ ئىككى قەبىلىسى بولۇپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر بۆلۈك يەرنى ئىگىلەيدۇ، ئىككى يېزىسى بار، بۇلارنىڭ نامى ئاشۇ يېزىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

2. سۇياب (SUYAB) — [132] چوڭ كەنت، 20 مىڭ يەرلىك ئەسكىرى بار.

3. بىگلىلىغ (BIGLILIGH)[133] چوڭ كەنت بولۇپ، سوغدى تىلىدا S. M. KNA دەيىلىدۇ. باشلىقى دېھقان (ئەسلىي تېكىستتە شۇنداق دەيىلگەن)، ئىسمى Y. Nalb. rr. Kin (ئىنانچۇر تېكىن)، 3000 كىشى ئۇنىڭ بىلەن بىللە جەڭگە قاتناشقان.

4. ئۇركەند (URKATH)[134] تۈركەشلەرنىڭ ئىككى كەنتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ئادىمى ئاز، كىشىلىرى ناھايىتى مېھماندوست، خەلقى باي.

ئون سەككىزىنچى باب

قىماق دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىدە قىرغىزلار، جەنۇبىدا ئىرتىش دەريا‌سى بىلەن ئىدىل دەريا‌سى، غەربىدە قىپچاقلارنىڭ بىر قىسىم يەرلىرى بار، شىمالى ئادەمسىز رايونلاردۇر. قىماق دۆلىتىنىڭ شىمالى ئىنسان ياشىيالمايدىغان جايلار [135]. بۇ دۆلەتنىڭ بىرلا بازىرى بولسىمۇ، بىراق نۇرغۇن قەبىلىسى بار. ئاھالىسى ئاق ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ. قىش، ياز ئوتلاق، ئېقىن قوغلىشىپ يايلاقلاردا كۆچۈپ ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتى قاپلان تېرىسى ۋە قوي. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى يازدا سۈت، قىشتا قۇرۇتۇلغان گۆش. ئۇلار توڭگۇسلار بىلەن ئىناق چاغلىرىدا قىشتا ئۇلارنىڭ يېنىغا كۆچۈپ بارا‌تتى. قىماقلار ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھىنى قاغان دەپ ئاتىشاتتى. دۆلىتىدە جەمئىي 11 بەگ [136] بار، بەگلەرنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد بۇ ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولاتتى.

1. ئەندار ئازى قىپچاق [137] («قىپچاقنىڭ ئۇ تەرىپى»)، بۇ قىماق دۆلىتىنىڭ بىر يېرى، يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئوغۇزلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

2. قاراقارخان [138] — قىماق دۆلىتىنىڭ يەنە بىر يېرى، ئوغۇزلار ۋە قىرغىزلار بىلەن قوشنا.

3. يىغسۇن ياسۇ (Y. GHSUNYASU) — قىماقلارنىڭ

بىر رايونى، بۇ يەر ئېدىل دەرياسى بىلەن ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا. بۇ يەرنىڭ كىشىلىرى تېخىمۇ خۇش پېئىل، چىقىشقاق بولۇپ، ناھايىتى بىخەتەر، خاتىرجەم ياشايدۇ.

4. ناماكىيا (NAMAKIYA) [139] — قىماقلارنىڭ بىر بازىرى، خاقانى يازلىق پايتەختتە تۇرىدۇ. بۇ بازاردىن تالاسقا بېرىش ئۈچۈن ئاتلىق 80 كۈن يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

5. دىھ چۇب (DIH—I CHUB) [140] — دەريا قىرغىقىدىكى بىر كىچىك كەنت، يازدا نۇرغۇن كىشىلەر بۇ يەرگە يىغىلىشىدۇ.

ئون توققۇزىنچى باب

ئۇغۇز دۆلىتى توغرىسىدا

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىدە ئوغۇز قۇملۇقى ۋە ماۋارائۇننەھرنىڭ شەھەرلىرى، جەنۇبىدا ئوغۇز قۇملۇقىنىڭ بىر قىسمى بار [141]. غەربىدە ھازار كۆلى، شىمالىدا ئىدىل دەريىسى بار [142]. ئوغۇزلار ناھايىتى ھاكاۋۇر، ئۇرۇشقاق ۋە قارانىيەت. قىش - ياز ئوت، سۇ قوغلىشىپ يايلاقلاردا كۆچۈپ ياشايدۇ. بايلىقلىرى ئات، كالا، قوي، قورال - يارىغ ۋە ناھايىتى ئاز ساندىكى ئۇۋ ئولجىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇلاردا سودىگەرلەر كۆپ، ئوغۇزلارنىڭ ياكى سودىگەرلەرنىڭ بارلىق ياخشى نەرسىلىرى، مەيلى نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئېتىقاد قىلىش ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار تېۋىپلارنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيدۇ، مەيلى قەيەردە ئۇچرىشىشتىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنى ناھايىتى ھۆرمەتلەپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. بۇ تېۋىپلارمۇ ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مۇلكىنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ بازىرى يوق، لېكىن ئۇلاردىن چېدىرلاردا ئولتۇرىدىغانلار كۆپ. ئۇلارنىڭ قورال - يارىغ ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بولۇپ، جەڭدە ناھايىتى باتۇر، قەھرىمان كېلىدۇ. ئۇلار ئىسلام ئەللىرىگە ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلار ئۇرۇش يولىدا قانداق نەرسە ياكى ئادەم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ماڭىدۇ، ئاندىن ناھايىتى تېزلىك بىلەن چېكىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىر قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبىلە سەردارى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جېدەل - ماجىرالارنى ھەل قىلىدۇ.

يىگىرمىنچى باب

تۈرك پەپچىنىگلىرى توغرىسىدا[143]

ئۇلار شەرقتە ئوغۇزلار بىلەن، جەنۇبتا بولجاس ۋە بالداس[144] بىلەن، غەربتە ماجارلار ۋە رۇسلار بىلەن، شىمالدا رۇش دەريا‌سى بىلەن چېگرىلىنىدۇ[145]. بۇ دۆلەت ھەرقايسى جەھەتلەردىن قىماق دۆلىتىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇزۇنلۇق بارلىق قوشنا قەبىلىلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ تۇرىدۇ. پەپچىنىگلەرنىڭ بازىرى يوق، سەردارى يەرلىك كىشىدىن سايلىنىدۇ.

يىگىرمە بىرىنچى باب

قىپچاق دۆلىتى توغرىسىدا

قىپچاق دۆلىتىنىڭ جەنۇبى پېچېنىگ زېمىنىغا[146] يېقىن، قالغان تەرەپلىرىنىڭ ھەممىسى شىمالىي قىسمىدىكى ئادەمسىز يەرلەر بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. قىپچاقلار قىماقلاردىن ئايرىلىپ چىققان بىر ئۇرۇق[147] بولۇپ، مۇشۇ زېمىندا ئولتۇراقلاشقان. قىپچاقلار قىماقلاردىن يامان، ئۇلارنىڭ پادىشاھىنى قىماقلار بەلگىلەپ بېرىدۇ.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

ماجارلار دۆلىتى توغرىسىدا

ئۇلارنىڭ شەرقىي قىسمى تاغلىق، جەنۇبىدا خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر قەبىلە بولۇپ، ۋارناندىر [149] دەپىلەنتتى. غەربىي ۋە شىمالىي قىسمى رۇسلارنىڭ زېمىنى[150]. بۇ دۆلەتنىڭ 20 مىڭ نوپۇسى بار. كىشىلىرى خانى بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇش قىلىدۇ. خانى «جۇداخان» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەت زېمىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 150 يول، كەڭلىكى 100 يول كېلەتتى. قىشتا ئۇلار دەريا قىرغىقىغا كۆچەتتى. بۇ دەريا ئۇلارنى رۇسلاردىن ئايرىپ تۇراتتى. يېمەكلىكى بېلىق ئىدى. ئۇلار مۇشۇنىڭغا تايىنىپ جان باقاتتى. ئۇلار ناھايىتى باي، لېكىن بەك يۇزسىز كېلىدۇ. دۆلەتنىڭ دەل ـ دەرەخ، ئورمان، ئوت، سۇ بايلىقى مول، كىشىلىرى ناھايىتى ساغلام، كېلىشكەن بولۇپ، كىشىنىڭ ھۆرمىتىنى قوزغايتتى. ئۇلار ئەتراپىدىكىلەر بىلەن ھەمىشە جەڭ قىلاتتى، جەڭدە ئۇتۇپ چىقاتتى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

خۇراسان ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

خۇراساننىڭ شەرقى ھىندىستان بىلەن (ئەسلىي تېكىستتە شۇنداق)؛ جەنۇبى ئۆز چېگرىسى ئەتراپىدىكى كارگاس كوھ قۇملۇقىنىڭ [151] بەزى جايلىرى بىلەن؛ غەربى گورگان رايونى ۋە ئوغۇزلار بىلەن؛ شىمالى ئوخسۇس دەريا سى بىلەن چېگرىلىنىدۇ [152]. بۇ، چوڭ دۆلەت بولۇپ، بايلىقىنىڭ موللۇقى ھەمدە كىشىلىرىنىڭ مېھماندوستلۇقى بىلەن مەشھۇر. ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى مەركىزىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ يەردىن ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرى بايقالغان، تاغلىرىدىن نۇرغۇن ئېسىل ھەم قىممەتلىك كان بايلىقلىرى قېزىلغان. بۇ دۆلەتنىڭ ئاتلىرى داڭلىق، كىشىلىرى جەڭگە ناھايىتى ماھىر كېلىدۇ. ئۇ تۈركىستانىنىڭ دەرۋازىسى ھېسابلىنىدۇ. نۇرغۇن توقۇلما بۇيۇملىرى، ئالتۇن، كۈمۈش، مەرمەر تاش ۋە دورىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىدۇ. ھاۋاسى ياخشى، كىشىلىرى ناھايىتى ساغلام كېلىدۇ. ئىلگىرى خۇراسان ۋە ماۋارائۇننەھردىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا خانى بولغان [153]، ھازىر ئورتاق بىر خانغا بويسۇنىدۇ. خۇراساننىڭ ئەمرى بۇخارادا تۇرىدۇ. ئۇ سامان جەمەتىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، بەھرام جوبىنىڭ ئەۋلادى، شەرقنىڭ پادىشاھى دەپ ئاتالغان. ئۇلار خۇراساننىڭ ھەممە يەرلىرىگە ئەمەلدار تەينىلىگەن ھەمدە خۇراساننىڭ چېگرىسىدىكى رايونلارنىڭ خانى، يەنى «چېگرا رايون تۇتۇق بېگى» دەپ

ئاتالغان.

1. نىشاپۇر[154] — خۇراساندىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ باي شەھەر. شەھەرنىڭ ئېگىلىگەن دائىرىسى بىر مۇساپە كەڭلىكتە بولۇپ، ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ. ئۇ يەر سودىگەرلەر دائىم باردىغان ۋە ئەسكىرىي قوشۇن قوماندانى (ئەمرى) تۇرىدىغان جاي ئىدى. شەھەر ئەتراپى ۋە ئىچكى شەھەرنى قوغدايدىغان ئىستىھكامى بار ئىدى. كىشىلەر بۇلاق سۇلىرىنى ئۆيلىرىگىچە باشلاپ كېلەتتى. ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملىرى، يىپەك، پاختا رەختلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى. يېقىن ئەتراپىدا نىشاپۇرغا قاراشلىق بىر ئالاھىدە ئۆلكىسى بولۇپ، 30 رايون رەستىنى ۋە تۆت قوۋمنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

2. سەبزىۋار (sadzavar)[155] — رايغا باردىغان يولدىكى كىچىك كەنت ۋە بۇ رايوندىكى مۇھىم جاي.

3. خۇسراۋگىرد (khusrau — gird)[156] — سەبزىۋارغا يېقىن كىچىك يېزا بازىرى.

4. باھمان ئاباد (Bahman — Abadh) بىلەن مارسئان (Mazi — an) رايغا باردىغان يولدىكى ئىككى كىچىك يېزا بازىرى. نۇرغۇن تېرىلغۇ يېرى بار.

5. ئازاد ھەۋار (Azadhvar) — گورگانغا تۇتىشىدىغان يولدىكى قۇملۇققا جايلاشقان ناھايىتى گۈزەل يېزا بازىرى.

6. جاجارىم (jajarm) — گورگانغا تۇتىشىدىغان يولدىكى چېگرا بازىرى. ئۇ گورگان ھەمدە كۇمۇش ۋە نىشاپۇرنىڭ سودا مەركىزىدۇر.

7. ساپارايىن (Sabarayin)[156] — ناھايىتى ئاۋات، گۈللەنگەن ھەم كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان شەھەر بازىرى.

8. ① جارماگاند②، شىبناكەند③، خۇجان④، لاۋپىنىلار⑤نىڭ ھەممىسى گۈللەنگەن شەھەر بازارلىرى، تۆپىلىك ۋە تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ئارىسىدا[157].

9. ناشا [158] — تاغ باغرىدىكى ناھايىتى يېقىشلىق بازار. تاغ ۋە قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ھاۋاسى ياخشى ئەمەس، سۇيى خېلى ئەلۋەك.

10. باۋارد [159] تا زىرائەتلەر كۆپلەپ تېرىلىدۇ. كىشىگە يېقىشلىق ھاۋاسى، ئۇرۇشقا ماھىر ئاھالىسى بار.

11. تۇس [160] بىر رايون بولۇپ، تەۋەسىدە تاۋال، نەۋكەند، [161] بۇزىدىگۇر، لايكەند، بەندىھا دېگەن بازارلىرى بار، ئېگىز تاغ باغرىغا جايلاشقان. بۇ يەرنىڭ تاغلىرىدىن مەرمەر، مىس، قوغۇشۇن، سۇرمە ۋە شۇ تۇردىكى كان بايلىقلىرى بايقالغان [162]. بۇ رايوندا تاشقازان، بىلەي، تاسما (ئىشتانباغ) ۋە ئۇزۇنپايپاق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. نەۋكەندە ئەلى ئىبىن مۇسا رىزرا [163] نىڭ قەبرىسى بايقالغان، كىشىلەر دائىم بۇ يەرگە بېرىپ تاۋاپ قىلىپ تۇراتتى. ئۇ يەردە يەنە ھارۇن راشىدنىڭ [164] قەبرىسى بارلىقى مەلۇم بولغان، ناكەندنىڭ يەنە تاشقازىنى داڭلىق.

12. مايىخانا [165] — باۋارد رايونىنىڭ بىر كەنتى، قۇملۇققا جايلاشقان.

13. تۇرشىس [166]، قۇندۇز [167] بانابىر، قۇللارنىڭ ھەممىسى كۇشىستان ۋە نىشاپۇرلارنىڭ يېزا ـ كەنتلىرى بولۇپ، نۇرغۇن تېرىلغۇ يەرلىرى بار.

14. چىئان (Qian) كۇشىستانىنىڭ ئاساسلىق بازىرى بولۇپ، ئەتراپىدا سېپىلنى قوغدايدىغان دەريا ھەمدە قورغان، شۇنداقلا چوڭ بىر قەسىر بار. ھۆكۈمەت ئوردىسى قورغانىنىڭ ئىچىدە. بۇ يەر سوغۇق بەلباغقا تەۋە.

15. تاباسىن — ئىسسىق بەلباغدىكى شەھەر، شەھەر ئىچىدە پالما دەرىخى بار. يەرئاستى سۇيىنى ئىشلىتىدۇ، بۇ شەھەر قۇملۇقنىڭ ئىچىگە جايلاشقان.

16. قۇلى [168] قۇملۇققا جايلاشقان، پاختا توقۇلما

ئىشلەپچىقىرىدۇ.

17. تاباس بى ماشىنان تاغ ۋە قۇملۇق ئارىسىدا، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان جاي.

18. خۇر (يېزىلىشى Khuvar, Khur) بىلەن قۇسۇپ خۇر قۇملۇقى ياقىسىدىكى ئىككى شەھەر بولۇپ، يەر ئاستى سۇيى ئىشلىتىدۇ. ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق بايلىقى مال - چارۋا.

19. زۇزان [169]، شاھرۇخمىرز، گەنشان، ھايماندا، بۇزھاكانلار نىشاپۇرنىڭ ئەتراپىدىكى بىرقانچە قىشلاق بولۇپ، پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

20. ھىرات [170] (ھىرى) چوڭ شەھەر بولۇپ، ئىنتايىن مۇستەھكەم شەھىرىستان (ئىچكى سىپىلى Shahristan)، قورغان ۋە شەھەر ئەتراپى رايونى بار. شەھەرنىڭ ئېقىن سۇلىرى مول، پۈتكۈل خۇراسان بويىچە مەزكۇر شەھەردىكى چوڭ مەسچىتكە بېرىپ نامار ئوقۇيدىغانلار ئەڭ كۆپ. مەزكۇر شەھەر تاغ قاپتىلىدا، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان جاي بولۇپ، بۇ يەردە نۇرغۇن ئەرەب ئولتۇراقلاشقان. بىر دەريانىڭ سۇيى گۇر بىلەن خۇشكەند چېگرىسىدىكى رايوندىن ئېقىپ كېلىپ، ھىرات رايونىغا كەلگەندە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ يەردە توقۇلما بۇيۇم، ماناۋ ۋە ئۇزۇم مۇرابباسى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

21. بۇشىج تەخمىنەن ھىراتنىڭ يېرىمىدىن چوڭراق كېلىدۇ. ئەتراپىدا قانىلى ۋە مۇستەھكەم قورغىنى بار. بۇ يەردە ئارئار (arar) دەرىخى «<juniperus polycarpus> قارىغاي» ۋە بىر خىل ئۆسۈملۈك بايقالغان، ئۇنىڭ سۇيىدە يىلاننىڭ زەھىرىنى قايتۇرغىلى بولىدۇ.

22. نۇزاگەن تاغ ئارىسىغا جايلاشقان، ئاۋات، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان كەنتتۇر.

23. خارجىرد — كىچىك كەنت، ئاھالىلىرىنىڭ چارۋا ماللىرى بار.

24. بادىجىس — ئاۋات، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان جاي، بۇ يەردە تەخمىنەن 300 دەك قىشلاق بار.

25. كالمۇن [171] بىر كەنت بولۇپ، قۇدۇق سۇيى ۋە يامغۇر سۇيىنى ئىشلىتىدۇ. بۇ يەردىن ئېسىل ئات چىقىدۇ.

26. غوجىستان — تاغلىق رايون، نۇرغۇن ئېتىزلىرى، ئاھالىسى بار، ئۇرۇشخۇمار يۇرت.

27. كۇخ يې شىم كەنت بازىرى بولۇپ، تاغ باغرىغا جايلاشقان، كۆمۈش كېنى بار، يېقىلغۇسى قىس بولغاچقا، مەزكۇر كۆمۈش كېنى تاشلىۋېتىلگەن.

28. مالىن ھىراتقا تەۋە، بۇ يەردىن ئىنتايىن ئېسىل كىشمىش ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

29. ئاسپۇزار (Aspuzar) نىك تۆت شەھىرى بار، كازاخان (؟)، ئاراسكان، قۇزدۇ (؟)، گالاسخاندىن ئىبارەت بۇ تۆت شەھەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئالتە چاقىرىمغا يەتمەيدۇ. كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ جەلپ قىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى خارجىت [172] مەزھىپىدىن بولۇپ، ئۇرۇشخۇمار كېلىدۇ. بۇ رايوندا ئۆتۈش قىيىن بولغان تاغ تىزمىلىرى كۆپ.

30. شىراھس بىر شەھەر بولۇپ، يايلاقتىكى يول ئۈستىگە جايلاشقان، بىر قۇرغاق دەريا بۇ يەرنىڭ بازىرىدىن ئۆتىدۇ. پەقەت كەلكۈن سۇيى تاشقىنلىغاندىلا بۇ دەريادا ئېقىن سۇ بولىدۇ. بۇ يەردە نۇرغۇن زىرائەتلەر تېرىلىدۇ، خەلقى قاۋۇل، ئۇرۇشخۇمار كېلىدۇ، تۆگە ئۇلارنىڭ بايلىقىدۇر.

31. بائىن (باۋەن) بىر كەنت بولۇپ، گەنج Ganj [173] رايونىنىڭ ئاساسلىق جايى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەردە ئۇركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېقىن سۇ بار، ئۇ سۈيۇملۇك ماكاندۇر، ئۈزۈم شەربىتى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

32. گىنى بائىنغا ئوخشاش كىچىك كەنتتۇر.

33. باگشۇر [174] يايلاقتا بولۇپ، بۇلاق سۇيى ئىشلىتىدۇ.
34. كالوخ — تاغ ئارىسىدىكى بىر كەنت، ئاۋات رايونغا تەۋە، ئېسىل كىشمىش ئىشلەپچىقىرىدۇ.
35. سۇرمىن [175] ھىراتنىڭ بىر كەنتىدۇر.
36. جارچىستان [176] — بىر رايون، باشىن ئۇنىڭ ئاساسلىق جايىدۇر. بۇ رايوننىڭ مەركىزى سار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىنتايىن ئاۋات جاي بولۇپ، زور مىقدارىدا دانلىق زىرائەت ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. نۇرغۇن ئېتىزلىرى بار. بۇ رايوننىڭ ھەممە يېرى تاغ، ئاھالىلىرى تىنچلىقپەرۋەر، ئىنتايىن ياخشى كىشىلەر، ئۇلار چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
37. دېھزا[177] — تاغ قاپتىلىدىكى بىر كەنت، ماري دەرياسى بۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان جاي، مېۋىلىرى ناھايىتى كۆپ.
38. سەۋرۇد (Marv—rud) [178] — تاغ قاپتىلىدىكى كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان شەھەر، مېۋىلىرى مول، ماري دەرياسى بۇ جايىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ.
39. دارىھنف (Darihnf) [179] — قۇملۇقتىكى كەنت، نۇرغۇن ئېتىزلىرى ۋە ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان سۇلىرى بار.
40. باراكدىس (Barakdis) [180] (P. R. KDHR) نىڭ ماري دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان مۇستەھكەم قورغىنى بار. بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلار خرىستىئان مۇرتىلىرى [BIH] (AFRIDHI) [181] دەپ ئاتىلىدۇ.
41. چىلان بىر كىچىك شەھەردۇر.
42. ماري چوڭ شەھەر بولۇپ، قەدىمكى زامانىدا خۇراسان ئەمرى مۇشۇ يەردە تۇراتتى. بىراق، ھازىر بۇخارادا تۇرىدۇ، گۇزەل، ئاۋات جايدۇر. بىر قەلئەسى بولۇپ، ئۇنى تاھىمۇرات

ياساقان. ئۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئىستىھكام بار. بۇرۇن ئۇ پادىشاھنىڭ (ساسانىيلار سۇلالىسى) تۇرۇشلۇق جايى ئىدى. خۇراساندا بىرەر شەھەرنىڭ (بۇنىڭدىن ياخشى) ئورنى يوق[182]. بۇ يەرنىڭ بازىرى ئىنتايىن ئاۋات، ئۇلارنىڭ يەر ھېچى سۇغىرىش كۆلىمى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىنمىدۇ. ماردا ئېسىل پاختا، ھىڭ فىلات (Filata قوي سۈتىدىن ياسالغان تاتلىق سەي)، ئاچچىقسۇ، تېتىتقۇ، خام يىپەك ۋە مۇلھام (MULHAM) يىپەكنىڭ توقۇلما بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

43. شىڭگىلئاباد — بىر بازار، نۇرغۇن رايونى بار، گۈزەل، ئاۋات ھەم گۈللەنگەن جايدۇر.

44. دەندانات كەنت بازىرى بولۇپ، ئۇنىڭ سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ كەنت بازىرى يايلاققا جايلاشقان، كەنت بازىرىنىڭ سىرتىدا سودا كارۋىنى توختايدىغان ئۆتەڭ بار.

45. كۆشمىگەن، مۇسفال، ماشان، سۇشاناق، سىلبىنج (؟) جارىق قاتارلىق كەنت بازارلىرىنىڭ چوڭىمۇ - كىچىكىمۇ بار، ماری ئۇلكىسىگە تەۋە. بۇ رايونلار دېھقانچىلىقتا مەرۋى دەرياسىنىڭ سۈيىگە تايىنىدۇ.

46. گۈزگان (خۇشكەند)[183] — ئىنتايىن ئاۋات، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان رايون. بۇ يەردە ئادالەت، باراۋەرلىك، تىنچ - ئاسايىشلىق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئۇلكىنىڭ شەرقى بەلخ بىلەن توخارىستانغا تۇتىشىپ پامىيانغىچە سوزۇلىدۇ. جەنۇبى گور ۋە بوست بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربتە قىرغىزستان ھەم ئاساسلىق شەھەر[184] مەرۋىنىڭ چېگرىسىغىچە تۇتىشىدۇ. شىمالىي چېگرىسى ئوكسۇس دەرياسىغىچە تۇتىشىدۇ. بۇ رايوننى چېگرا رايون تۇتۇق بېگى باشقۇرىدۇ، خۇراندا «گۈزگاننىڭ خانى»[185] دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ فەرىدۇننىڭ

ئەۋلادىدۇر. جارچىستان بىلەن گور تەۋەسىدىكى بارلىق ئەمىرلەر ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدۇ، ئۇ مۇشۇ زېمىنىنىڭ پادىشاھى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر، پەزىلەتلىك، دانىشمەن ۋە ئۆلىمالارغا نىسبەتەن بارلىق چېگرا رايون تۆتۈق بەگلىرىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىندۇر. بۇ رايوندا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلاردىن كىگىز، ئېگەر، تۆش ۋە چوڭ - كىچىك گىلەملەر بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە كېھنج (Khunj) (ئاق) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دەرەخ بولۇپ، ئۇنىڭ شاخلىرى زادىلا قۇرۇمايدۇ. ئەۋرىشىملىكى كۆچلۈك، چىگىپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇ ئۆلكىنىڭ زېمىنى نۇرغۇن رايونلارغا بۆلۈنىدۇ.

47. بۇشاران (R. BUSHARAN) [186] (Revsharan) گۇزەل جاي، ئاھالىلىرى ئۇرۇشخۇمار. بۇ رايون گۇزگاندىكى جارچىستانغا تەۋە بولۇپ، مەرۋى دەرياسىنىڭ بەزى تارماق ئېقىنلىرى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ [187]. بۇ يەردە يەنە ئالتۇن كان بار. بۇ رايوننىڭ ئەمىرلىرى گۇزگان چېگرا ئەمىرلىرى قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇلار گۇزگانىنىڭ مېلىغا بەلگىلىمە بويىچە ئولپان تاپشۇرىدۇ.

48. دارماشان (Dar mashan?) [188] ئىككى رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بىرى بۇست [189] قا تەۋە. بەزى ئېقىنلار مۇشۇ رايوندىن باشلىنىپ، رابۇد شارانىنىڭ ئېقىنلىرى بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن مەرۋى دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ رايوننىڭ ئەمىرى دارما شاھ (Darmash) دەپ ئاتىلىدۇ.

49. تىمران (TIMRAN) [190]، تامازان (TAMAZAN) بۇ ئىككى رايون كارۋان رابات (ikarvan —Ribat) نىڭ چېگرىسىغا يېقىن، ھەممىسى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ئەمىرلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تىمران ۋاراند (Timran — Waranda) ۋە تامزان ۋاراند (Tamazan. Waranda) لاردۇر.

50. سارۋان (SARVAN) — بىر تاغلىق رايون،

ئاھالىسى قارىماققا ھاكاۋۇر، ئۇرۇشخۇمار كۆرۈنىدۇ. ئۇلار مەخسۇس ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق قىلغاچقا ئىشەنچلىك ئەمەس. قاتىللىق قىلىش ئۇلارنىڭ ئادىتىگە ئايلانغان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا داۋاملىق جەڭگى - جېدەل بولۇپ تۇرىدۇ.

51. مانشان (MANSHAN) [191] — بىر تاغلىق رايون، دارىئاندارغا تەۋە (DAR — IANdara). بۇرۇن ئۇنىڭ ئەمرى بارس بەندا دەپ ئاتىلاتتى. بىراق، ھازىر گۇزگان مەلىكىسىنىڭ پايتەختى بىر ئەمەلدارنى بۇ يەرگە ئەۋەتكەن.

بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەنزىرىلىك جايلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇ رايونلارنىڭ ئەمرى گۇزگان شاھىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، بەلگىلىمە بويىچە ئولپان تاپشۇرىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى ئاق كۆڭۈل، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن چارۋىلىرى، مەسىلەن، سۇت كالىسى ۋە قوي بار. بۇ دۆلەتتە (گۇزگاننى كۆرسىتىدۇ) نۇرغۇن كىچىك رايون بار. بۇ يەردە بىر خىل دەرەخ بولۇپ، ئۇنىڭدىن قامچا ياسىلىدۇ. تاغلىرىدا ئالتۇن، كۈمۈش، تۆمۈر، قوشۇغۇن، مىس، سۇرمە ۋە تۇرلۇك ئوكسىدلىق ماددا، كان بايلىقلىرى بار.

52. تالاقان (TALAQAN)[192] گۇزگاننىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان، گۇزگان پادىشاھلىقى تەۋەسىدە. بۇ شەھەر ئىنتايىن گۈزەل، زور مىقداردا ھاراق ۋە كىگىز ئىشلەپچىقىرىدۇ.

53. ياخۇدان (JAHUDHAN)[193] — ئاۋات، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان شەھەر، تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان. ئۇ گۇزگان شاھىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى. شاھ ئۇ شەھەردىن 1.5 چاقىرىم يىراقلىقتىكى دارىئەندار (Dar—i—Andar) دەپ ئاتىلىدىغان قورغان ئىچىدە تۇرىدۇ. بۇ قورغان تاغ قاپتىلىدا بولۇپ ئىنتايىن مۇستەھكەم. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخۇدان ۋە پاريان (Paryab) دىن تېخىمۇ يېقىشلىق ۋە سالامەتلىككە پايدىلىق.

54. پاراب (Barab) [194] — كىشىنىڭ زوقىنى

كەلتۇرىدىغان جاي، چوڭ كارۋان يولىغا جايلاشقان.

55. ناريان (NARYAN) ياخۇدان ۋە ناريانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كەنت بازىرى بولۇپ، ئۇنىڭ چېگرىسى ياخۇداندىن ئىككى يول يىراقلىقتا.

56. گۇرزۋان — (GURZIVAN)[195] — تاغ ئۇستىگە جايلاشقان بازار، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۇرىدۇ. ھاۋاسى ئادەمگە ياقىدۇ. بۇرۇن گۇزگاننىڭ شاھى مۇشۇ يەردە تۇراتتى.

57. كوندىرام (KUNDARM)[196] كىشىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايدىغان كەنت بازىرى بولۇپ، زور مىقداردا ئىپىسل ھاراق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

58. ئەنبەر (Anber) [197] —گۇزگاننىڭ مەركىزى، گۇزەل، ئاۋات شەھەر. سودىگەرلەرنىڭ دائىملىق تۇرالغۇسى، بەلخنىڭ چوڭ سودا بازىرى. ئىنتايىن باي، تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان بولۇپ، گۇزگاننىڭ خۇرۇملىرى مۇشۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىلىپ ھەرقايسى جايلارغا توشۇلىدۇ.

59. كىلار — (K. LAR) گۇزەل ۋە ئاۋات كەنت بازىرى، بۇك ـ باراقسان ئورمان ۋە ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان ئېقىنلار بار، كىشىگە ياقىدىغان جايلىرى كۆپ.

60. ئۇش بۇرقان (USH BURQAN) [198] چوڭ يول ئۇستىدە بولۇپ، ئىنتايىن ئاۋات بازار. يايلاققا جايلاشقان، ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان ئېقىن سۇلىرى بار.

61. ئانتىكۇد (ANTKHUDH)[199] قاقاسلىقتىكى بىر كەنت بولۇپ، بۇ يەرگە نۇرغۇن زىرائەتلەر تېرىلغان بولسىمۇ، كىشىنى دېگەندەك جەلپ قىلالمايدۇ.

62. سان (SAN) [200] — بىر بازار، يېنىدا بىر ئاۋات رايون بار. بۇ يەرنىڭ قويلىرى كۆپ.

63. كارۋان (KIRVAN) [201] گۇزگان چېگرىسىدىكى كەنت بازىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تاغلىرىدا ئالتۇن بار.

64. ساڭبۇن (SANGBUN) — رابۇ شاران (Rabusharan) نىڭ بىر قىسمى (بۇ مەسچىت ئورنى)، مېھرابى يېڭىدىن ياسالغان.

65. ئاگىزىۋ (Giziv) — گۈزگان ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى بىر بازار.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلارنىڭ ھەممىسى گۈزگان شاھى خانىدانلىقىغا تەۋە بولۇپ، چېگرا ئىچىدىكى قاقاسلىقتا 20 مىڭدەك ئەرەب بار. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن قوي ۋە تۆگىلىرى بار، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى گۈزگان خاندانلىقى تەيىنلەپ ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئىككى ھەسسە ئولپان تاپشۇرۇشى كېرەك. بۇ ئەرەبلەر خۇراسانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا جايلاشقان باشقا ئەرەبلەردىن باي كېلىدۇ.

66. خائۇش (HAUSH) قۇملۇقتىكى چوڭ ھەم ئاۋات كەنت بولۇپ، گۈزگان پادىشاھىغا تەۋە. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەرەبلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يازدا بۇ يەردە توختاپ ئۆتىدۇ [202].

بۇ رايوندا يەنە نۇرغۇنلىغان چوڭ شۆبە رايون ۋە رايون بار، بىراق مېھرابى بارلىرىدىن پەقەت يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلىرىلا بار.

67. بەلخ [203] چوڭ ھەم ئاۋات بازار بولۇپ، بۇرۇن ساسانىيلار پادىشاھى تۇرغان جاي. بۇ شەھەردە ساسانىيلار پادىشاھىنىڭ ئىمارەتلىرى بايقالغان بولۇپ، ئىچىدە رەسىملەر ۋە ئېسىل ئەسەرلەر بار [204]، ھازىر خارابىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ يەر نابۇغار دەپ ئاتىلىدۇ. بەلخ سودىگەرلىرى داۋاملىق باردىغان جاي، كىشىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايدۇ. بۇ ھىندىستاننىڭ سودا مەركىزىدۇر. بەلختە بىر دەريا بولۇپ، بامىيان ئېقىنىدىن باشلىنىدۇ، بەلخنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىدا 12 تارماق ئېقىنغا بۆلۈنىدۇ. بۇ دەريا بەلختىن ئۆتكەندىن كېيىن ھەرقايسى رايونلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى سۇغىرىدۇ. بەلختىن كىندۇس

(مېدىكا) ، شېكەر قومۇشى ۋە ياتما نېلۇپەر قاتارلىقلار چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئىچكى قەلئەسى (شەھەرىستان) (Shahris tan) مۇستەھكەم سېپىل بىلەن ئورالغان بولۇپ، قەلئە سىرتىدا نۇرغۇن سازلىقلار بار.

68. قورمان [205] بەلخ بىلەن توخارىستانىڭ ئارىسىدا، تاغ باغرىدىكى بىر يايلاققا جايلاشقان. ئۇ يەردە بىر دەريا بار. يەر بېجى سۇغىرىدىغان كۆلەم بويىچە ئېلىنىدۇ. بۇ يەردە زىرائەتلەر تېرىلىدۇ.

69. توخارىستان [206] — گۈزەل ئۆلكە، مۇتلەق كۆپ قىسىم يېرى تاغلىق. بۇ ئۆلكىنىڭ يايلاقلىرىدا قارلۇق تۈركلىرى بار. ئات، قوي ۋە زور مىقداردىكى دانلىق زىرائەتلەر ھەم ھەر خىل مېۋە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

70. نەمەنگان [207] — تاغ ئارىسىدىكى بازار، بۇ يەردە ئاق تاشلىق تاغ بولۇپ، تاشلىرى مەرمەر تاشقا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تاغ ئىچىگە تۈرالغۇ ئۆي، زال، راۋاق، بۇتخانا، ئات ئېغىلى سېلىنغان. ئۆيدە ئىشلىتىدىغان جابدۇق ـ سايمانلار تولۇق، قىمىا تاشلارغا ھېنديچە ھەر خىل ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ شەكلى سىزىلغان [208]. نەمەنگاندا ئېسىل شاراب ۋە زور مىقداردا مېۋە ـ چېۋە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

71. سارىكەند [209] — تاغ ئارىسىدىكى كەنت بازىرى، زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. بۇ يەر ئامراتلارنىڭ ماكانىدۇر.

72. باگلان [210] — ساكارىكەند بىلەن ئوخشاش.

73. ژارژارىج [211] — ئاۋات بازار، توخارىستانىنىڭ مەركىزى، نۇرغۇنلىغان ھاۋالىق جايلىرى ۋە ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان سۇلىرى بار. بۇ يەرنىڭ كىشىلىرى چىقىشقاق كېلىدۇ.

74. غەربىي كېمرىت [212] تە زىرائەت تېرىلىدۇ. بۇ دانلىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدىغان رايوندۇر.

75. غەربىي كېمىرتتىن كېيىنكى بىر كىچىك پادىشاھلىق يۇخ بولۇپ، زېمىننىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تاغلىق ۋە ئېدىرلىق. ئۇ يەرنىڭ پادىشاھى پاخ دەپ ئاتىلاتتى. قۇتلۇ ئەمرىگە تايىنىپ كۈچ توپلىغان، ئۇ يەردىن تۈز چىقىدۇ.

76. تايخان [213] — توخارىستان ۋە قۇتلۇ چېگرىسىدىكى بىر بازار. تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان، ئاساسلىقى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

77. ئەندەرەب [214] تاغ ئوتتۇرىسىدىكى يېزا بازىرى بولۇپ، بۇ يەردە ئاساسلىقى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئىككى دەريا بار، پېنسىر ۋە جارىيانىنا كانلىرىدىن قېزىپ چىقىرىلغان كۈمۈشلەر دەرھەم قىلىپ قۇيۇلىدۇ. بۇ يەرنىڭ پادىشاھى شاھ سالىر (Saler) دەپ ئاتىلىدۇ.

78. [215] — بامىيان گۈزگان بىلەن خۇراسان چېگرىسىدىكى بىر جاي، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. پادىشاھى شىر (Sher?) دەپ ئاتىلىدۇ. بىر چوڭ دەريا بۇ يەرنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ. بامىياندا ئىككى تاشتىن ئويۇلغان ھەيكەل بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى رەڭلىك مەبۇد، يەنە بىرسى ئاق مەبۇد دەپ ئاتىلىدۇ.

79. پېنسىر بىلەن جارىيانىنادا كۈمۈش كېنى بار. بىر دەريا ئىككى قەلئە ئوتتۇرىسىدىن (تۆۋەنكى قەلئە) كېسىپ ئۆتىدۇ. تۆۋەنكى ئېقىمى ھىندىستان زېمىنىغا قۇيۇلىدۇ.

80. مادىر مۇي [216] — ئەندەرەب زېمىنىدىكى ئىككى كىچىك قەلئە.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

خۇراسان چېگرىسىدىكى رايونلار [217]

بۇ رايوننىڭ شەرقى ھىندىستان، جەنۇبى سىند ۋە كېرمان قۇملۇقى؛ غەربى ھېراتنىڭ چېگرا رايونلىرى بىلەن؛ شىمالى قىرغىزستان، گۇزگان ھەمدە توخارىستاننىڭ چېگرا رايونلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. بەزى جايلىرى تروپىك بەلۋاغقا، بەزى جايلىرى سوغۇق بەلۋاغقا تەۋە. گور مىللىتىنىڭ قۇل ـ دېھقانلىرى تاغلار ئارقىلىق خۇراسانغا ئاپىرىلىدۇ. بۇ جايىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ناھايىتى كۆپ. ھىندىستاننىڭ تاۋارلىرىمۇ مۇشۇ رايونغا توشۇپ كېلىنىدۇ.

1. غۇر (Ghor ياكى Ghur) بىر ئۆلكە بولۇپ، زېمىنى تاغلىق، يەر شەكلى ئېگىز ـ پەس. بۇ يەردە بىر پادىشاھ ئۆتكەن، ئۇ گور شاھ دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ گۇزگان [218] ئەمرىنىڭ يېقىنىدىن قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئىلگىرى گور ئۆلكىسىدىكىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايتتى. ھازىر بۇ يەردىكىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇسۇلماندۇر [219]. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن كەنت ـ بازار ۋە قىشلاقلىرى بار. بۇ ئۆلكىدىن قۇل، دۇبۇلغا، ساۋۇت ھەمدە ئېسىل قوراللار توشۇلىدۇ. بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ خاراكتېرى قەبىھ، جاھىل، مۇتەئەسسىپ، نادان كېلىدۇ. تېرىسىنىڭ رەڭگى بەزىلىرىنىڭ قارا، بەزىلىرىنىڭ ئاق.

2. شېبەستان [220] بىر ئۆلكە بولۇپ، بۇ ئۆلكىنىڭ ئاساسلىق يېرى زاراڭ (ZARANG)، بۇ شەھەردە بىر قورغان بار، ئەتراپىدا قوغدىنىش خەندىكى بولۇپ، خەندەكنىڭ

سۈبى قورغاندىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. قەلئە ئىچىدە بىرنەچچە ئېرىق بار، ئۆيلەرنىڭ ئىچىدىنمۇ سۇ ئېقىپ چىقىدۇ. قەلئەنىڭ بەش دەرۋازىسى بولۇپ، قەلئە سىرتى تام بىلەن ئورالغان. قورغان تېمىنىڭ 13 ئىشكى بار. بۇ ئۆلكە تروپىك بەلۋاغقا تەۋە. بۇ يەردە ئەزەلدىن قار ياغمايدۇ. ئاھالىلىرى چىداملىق، بۇ يەردىن گىلەمگە لازىملىق ماتېرىياللار [221] ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، تەبەرىستاندا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ماتېرىياللار بىلەن ئوخشاش. زىلۇ (Zilu) گىلىمى بىلەن جاھرۇم (jahrum) دا ئىشلەپچىقىرىلغان گىلەم ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە چىلان، كاۋچوك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

3. تاق (TAQ) — كەنت بازىرى، مۇستەھكەم مۇداپىئە قورغىنى ۋە نۇرغۇن ئاھالىسى بار.

4. گاش (GASH)[222] (ئەسلىي يېزىلىشى شۇنداق) بىر بازار بولۇپ، گۈزەل، ئاۋات رايون. بۇ يەر ھاۋالىق، سۈلىرى ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدۇ. كېرمان دەرياسى ساھىلىغا جايلاشقان.

5. نىخ (Nih) — ئاۋات كەنت بازىرى، نۇرغۇن زىرائەتلەرنى تېرىيدۇ. بۇ يەردە چۈشەن يوق[223].

6. فاراخ (FARAH) [224] — تروپىك بەلۋاغقا جايلاشقان شەھەر، چىلان ۋە باشقا مېۋىلىرى مول.

7. قارنى (QARNI) — كەنت بازىرى، بۇرۇن پادىشاھلىق ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان رەسمىنىڭ ئوغۇللىرى (ساخۇر خانىدانلىقىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ھەممىسى قارىنلىقلاردۇر.

8. كۇۋاش (Khwash ياكى Khuvash) — بىر بازار، يەر ئۈستى سۈبى ۋە كازىرلىرى بار. كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان جايدۇر.

9. [225]— بۇست (Bust) [226] چوڭ قەلئە، مۇستەھكەم قەلئەسى بار. كېرمان دەرياسى قىرغىقىغا جايلاشقان، نۇرغۇن رايونلىرى بار. ئۇ ھىندىستانغا بارىدىغان ئۆتەڭ بولۇپ،

سودىگەرلەر داۋاملىق بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى قەيسەر ۋە ئۇرۇشخۇمار. بۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىلغان مېۋىلەر قۇرۇتۇلۇپ باشقا جايلارغا توشۇلىدۇ. بۇ يەردە يەنە پاختا، يۇڭ توقۇلما مەھسۇلاتلىرى ۋە سوپۇن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

10. چالكان (CHALKAN) [227] — كەنت بازىرى، سۇلىرى ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدۇ. ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

11. سارۋان (SARVAN) [228] — كەنت بازىرى، بۇ يەردىكى بىر كىچىك رايوننىڭ ئىسمى ئالىن (ALIN) دەپ ئاتىلىدۇ. تروپىك بەلۋاغقا تەۋە. بۇ يەردە چىلان دەرەخلىرى كۆپ. بۇ مۇداپىئەسى پۇختا جايدۇر.

12. زامىن ـ داۋار (ZAMIN—DAVAR) [229] — گور ۋە بۈست چېگرىسىدىكى ئاۋات رايون، تىل (TIL) ۋە دورگوش (DURGHUSH) [230] دېيىلىدىغان ئىككى قەلئە بار. بۇ ئىككى قەلئە گورلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ياسالغان چېگرا قورغىنىدۇر. دورگوشلار خۇش پۇراق قىزىل گۈلنى كۆپ ئۆستۈرىدۇ (زامىن ـ داۋار بولۇشى مۇمكىن، دورگوش ئەمەس) ھەم بۇستانىڭ دارمان تاغلىق رايونلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

13. باغنى (BAGHNI) [231] — گورنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى قەلئە، بۇ يەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان.

14. بىشلاڭ (Bishlang, basling) [232] گورغا تەۋە، نۇرغۇن زىرائەتلەر تېرىلىدىغان جاي.

15. كىخۋان (Khwanin) گورغا تەۋە، تەخمىنەن 3000 نوپۇسى بار.

16. روكونىخود (Rukhkhdudh, Rukhudh) [233] ئاھالىسى كۆپ، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ئالاھىدە بىر رايون. روكىخودنىڭ ئاساسلىق جايى فىجۇۋان (Fijuvani) دۇر.

17. كۇفاك ۋە لودىخان [234] ئىككى كەنت بازىرىدا زىرائەت تېرىلىدۇ ھەمدە تۇز ئىشلەپچىقىرىدۇ.

18. بارس [235] — قۇملۇقتىكى بىر رايون. زىرائەت

تېرىلىدۇ. بىراق، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان جايلىرى ئىنتايىن ئاز. بۇ رايوننىڭ بىرقانچە بازىرى بار. مەسىلەن، سغنجاي، قۇشىك (Kushk)، سىبي (SIVI) لاردىن قۇشىك ئەمىرلەر تۇرۇشلۇق جايدۇر.

19. [236] غازاق (غەزنە) بىر بازار بولۇپ، تاغ باغرىغا جايلاشقان، ئىنتايىن گۈزەل جاي. بۇ بازار ھىندىستان چېگرىسى ئىچىدە، ئىلگىرى ھىندىستانغا تەۋە ئىدى. بىراق، ھازىر بۇ يەر مۇسۇلمانلارنىڭ جايىدۇر [237]. ئۇ مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ چېگرا رايونى، سودىگەرلەر دائىم باردىغان جاي، بايلىقى مول.

20. كابۇل كەنت بازىرى بولۇپ، مۇستەھكەم مۇداپىئە قورغىنى بار. كۈچلۈكلۈكى بىلەن شۆھرەت قازانغان. بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى مۇسۇلمانلار ۋە ھىندىلاردىن تەركىب تاپقان، بۇتخانىلىرى بار. چىننا ئۇجمىڭ راجاسى [238] ئاشۇ بۇتخانىغا تاۋاپ قىلىشتىن بۇرۇن خانلىق ھوقۇقى مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ خانلىق بايرىقىمۇ مۇشۇ يەرگە تىكلەنگەن.

21. ئىستەھرى ۋە سۈكۈاند [239] لار تاغ قاپتىلىدىكى ئىككى كىچىك كەنت بازىرىدۇر. سۈكۈاندنىڭ مۇستەھكەم قورغىنى ۋە نۇرغۇن زىرائەتلىرى بار.

22. غەزنە ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان كەنت ـ بازارلارنىڭ دائىرىسىدە قارلۇق تۈركلىرى [240] ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن قوي پادىلىرى بار. ئۇلار ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ يۈتكىلىپ تۇرىدۇ، بەلخ، توخارىستان، باست، گۇزگاننىڭ ئۇلكىلىرىدىمۇ قارلۇق تۈركلىرى ئىنتايىن كۆپ. غەزنە ۋە ئۇنىڭ بىلەن قوشنا بولغان ھەرقايسى رايونلار ئومۇمىلاشتۇرۇلۇپ زابۇلىستان (ZABULISTAN) دەپ ئاتىلىدۇ.

23. بارۋان (Barvan) [241] — كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان بازار، سودىگەرلەر دائىم باردىغان جاي. ئۇ ھىندىستاننىڭ دەرۋازىسى ھېسابلىنىدۇ.

24. بەدەخشان (BADHAKHSHAN) — كىشىنىڭ

زوقىنى كەلتۇرىدىغان دۆلەت. سودىگەرلەر دائىم بارىدىغان جاي. بۇ يەردە كۈمۈش، ئالتۇن نەقىش بۇيۇملىرى كۆپ، تۆمۈر رۇدىسى چىقىدىغان كانلار بار. ئۇنىڭ ئىپارلىرى (ئەنبەرلىرى) تىبەت خانىدانلىقىدىن كىرگۈزۈلىدۇ.

25. داربي داشياڭ (ئەرەب قوۋمى) [242] تار جىلغىدىكى جاي بولۇپ، ئۇ يەردىكى بىر ئۆتەڭدىن كارۋان ئەترىتى ئۆتىدۇ. بۇ ئۆتەڭنى خەلىپە مامىڭ سالدۇرغان.

26. دىھى سانكاس (Sangas) [243] چوڭ، ئازادە قىشلاق بولۇپ، بۇ يەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان. يېقىن ئەتراپىدا بىر تاغ بولۇپ، ئاكابايىس (NK. S AQABAYIS) [244] دەپ ئاتىلىدۇ.

27. سقلىيە [245] (S. QLIYA) چوڭ قىشلاقتۇر.

يېگىرمە بەشىنچى باب

ماۋارائۇننەھر ۋە ئۇنىڭ بازارلىرى توغرىسىدا

ماۋارائۇننەھر شەرقتە تىبەت بىلەن، جەنۇبتا خۇراسان ۋە ئۇنىڭ چېگرا رايونلىرى بىلەن، غەربتە گوزلار ۋە قارلۇقلار بىلەن، شىمالدا قارلۇق چېگرا رايونلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ [246]. بۇ كەڭ، ئاۋات، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان دۆلەت بولۇپ، تۈركىستانغا ئۆتىدىغان [247]، شۇنداقلا سودىگەرلەر ئۆتىدىغان مۇھىم ئېغىز.

بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى ئۇرۇشقا ماھىر بولۇپ، رادىكال جىھادچىلار، مۇنەۋۋەر مەرگەنلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى پاك. بۇ دۆلەتتە ئادالەت، باراۋەرلىك يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. تاغلىرىدا نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۇرلۇك ئاسان ئېرىيدىغان خىمىيىلىك ماددىلار ۋە دورا ماتېرىياللىرى بايقالغان. ئارسېن، گۈڭگۇرت، ئاممىياك قاتارلىقلار بار.

1. بۇخارا[248] — ماۋارائۇننەھرنىڭ ئەڭ ئاۋات، چوڭ شەھىرى. شەرقنىڭ پادىشاھلىرى [249] بۇ يەردە تۇرغان. بۇ يەرنىڭ كىلىماتى نەم بولۇپ، زور مىقداردا مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ ھەمدە ئۇركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېقىن سۇلىرى بار. بۇ يەرنىڭ خەلقى قارىغا ئېلىشقا ماھىر بولۇپ، رادىكال جىھات چىلاردۇر. بۇ يەردە ئېسىل گىلەم [250]، گۈگۈت تاشلىرى ئىشلەپچىقىرىلىپ، ھەرقايسى جايلارغا توشۇلىدۇ.

بۇخارا تېررىتورىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 20 يول كېلىدىغان بولۇپ، پۈتۈنلەي قورۇق تام بىلەن ئورالغان. ئۇزۇك ئارىلىقلىرى يوق، بارلىق قورغان ۋە قىشلاقلار مۇشۇ قورۇق تام ئىچىدە.

2. مىگخان (M,GHKAN) خوجىداق، زەندانە(Danduna)، بۇمكەند (BUMKATH?)[251]، مارامچىگاھ، كارخانكات (J. zgh. nkath) لارنىڭ ھەممىسى كەنت بازارلىرى بولۇپ، ھەممىسىدە ۋەز ئېيتىدىغان مۇنبەر بار. بۇ جايلار بۇخارا تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولۇپ، ناھايىتى ئاۋات جاي ھېسابلىنىدۇ، زىرائەتلىرى كۆپ.

3. فاراب (Fir—aby)[252] ئامۇ دەريا‌سى قىرغىقىدىكى بىر كەنت بازىرى بولۇپ، كۆكبېشى — (Mir—irudh) «سۇغىرىشقا نازارەت قىلغۇچى» مۇشۇ يەردە تۇرىدۇ. بۇ يەر قۇملۇقنىڭ ئىچىدە.

4. شىكىن[253] كەنت بازىرى بولۇپ، 1000 دىن ئارتۇق گۇمبەز بار. بۇ يەرنىڭ تۆپرىقى مۇنبەت. بۇ يەردە بىر مازار (جەسەت كۆمۈلگەن ئورۇن) بولۇپ، ئۇلار بۇنى بۇخارادىن يۆتكەپ كەلگەن.

5. سوغدىيان[254] بىر رايون بولۇپ، شەرقتە بۇنىڭدىن ئاۋات رايون يوق. بۇ يەرنىڭ سۇلىرى ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدۇ، دەل ـ دەرەخلىرى بۈك ـ باراقسان، ھاۋاسى ساپ. بۇ يەرنىڭ خەلقى چىقىشقاق، مېھماندوست كېلىدۇ. بۇ، ئاۋات جاي بولۇپ، مېھرىبان، ئىتائەتمەن خەلقى بار.

6. تاۋاۋىس (Tavavis)[255]— بۇخارادىكى بىر كەنت، سوغدىلار چېگرىسىدا. ھەر يىلى بۇ يەردە بازار بولغاندا، نۇرغۇن ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ بازار ئايلىنىدۇ.

7. كارمىنا[256]، دابۇش، لابىنجانلار كەنتىنىڭ بازىرىدۇر، ئاۋات ۋە يېقىشلىق، ئېقىن سۇ، دەل ـ دەرەخلىرى

كۆپ.

8. كۇۋاشان (Kuashani) [257] — سوغدىيانادىكى ئەڭ ئاۋات بازار.

9. زارمان (Zarman?) [258] كۇۋاشانغا تەۋە.

10. ئىشتاھان (Ishtikhan) [259] — ئاۋات، گۈللەنگەن، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان جاي.

11. جانكەنت (Ganikath K. NJKATH)، فىرنكاخ (F. R. NKAIH)[260] بۇ ئىككى قەلئە دەريا بىلەن ئىشتىھاننىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

12. ۋادخار (D. RAN) [261] (ۋېزىلىشى Vadhar) سەمەرقەندنىڭ ئاۋات كىچىك بازىرىدۇر.

13. سەمەرقەند — چوڭ، ئاۋات، گۈزەل شەھەر، پۈتۈن دۇنيانىڭ سودىگەرلىرى مۇشۇ يەرگە كېلىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئىچكى قەلئەسى (شەھرىستان Shahristan) قورغىنى) ۋە شەھەر سىرتى رايونى بار. بۇ شەھەردىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىن بىر شاخاپچە سۇ قەلەي تۇرۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. سەمەرقەندتە مانى دىنى مۇرتىلىرىنىڭ ئىبادەتخانىسى بولۇپ، يەرلىكلەر مانى دىنى مۇرتىلىرىنى نىگۇساق [262] دەپ ئاتايدۇ. سەمەرقەندتە قەغەز ئىشلەپچىقىرىلىپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە كەندىر ئارغامچا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇخارا دەريا سى سەمەرقەند شەھەر دەرۋازىسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ.

14. [263] ۋاراگسار (Varagsar)، پەنجىكەند (BNJIKATH) سەمەرقەندنىڭ ئىككى كەنت بازىرى بولۇپ، بۇخارا دەريا سى بويىغا جايلاشقان. ۋاراگساردا سۇ توغىنى بولۇپ، سۇ تەقسىملەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

15. كېش [264] تروپىك بەلۋاغ تېپىدىكى كەنت بازىرى بولۇپ، يامغۇر كۆپ ياغىدۇ. ئىچكى قەلئە، قورغان ۋە شەھەر

ئەتراپى رايونى بار. قەلئە دەۋازىسى ئالدىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ سۈيىدە تېرىلغۇ يەرلەر سۇغىرىلىدۇ. كېش تاغلىرىدا دورا ماتېرىياللىرى ۋە كان بايلىقلىرى بايقالغان. بۇ يەردىن ئېسىل قېچىر، ماتا ۋە قىزىل تۈز چىقىدۇ ھەمدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلىدۇ.

16. نەۋقەد قۇرايش (Nuqad. Quraysh) [265]. بۇ، يېزا ئىگىلىكى راۋاجلانغان جاي.

17. ناھشاپ (Nakhshab) [266] كىشىنىڭ ئىنتايىن زوقىنى قوزغايدىغان ئاۋات شەھەر بولۇپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بىر دەريا بۇ شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ.

18. سۇباھ (Subakh) [267] بىر شەھەر بولۇپ، ناھشاپقا تەۋە.

19. ساكىفاگىن (SAKIFAGHN) — زىرائەت تېرىيدىغان بازار.

20. باسىد [268] بىر كەنت بازىرى بولۇپ، ئاھالىسى شالاڭ، زىرائەتلىرى كۆپ، بىر قۇرۇق دەريا بار. بىر يىلدا پەقەت بەزى ۋاقىتلاردىلا سۇ ئاقىدۇ. بىراق، ئىشلىتىلىدىغان مۇتلەق كۆپ سۇ قۇدۇقتىن ئېلىنىدۇ ياكى دۆلاپ بىلەن توشۇپ كېلىنىدۇ.

21. كاسبا (Kasba) [269] — كەڭرى كەتكەن زىرائەت تېرىلىدىغان ئورۇن.

22. تېرمىز (Tirmidh) [270] ئامۇ دەريا ساھىلىدىكى بىر ئاۋات بازار بولۇپ، ئۇنىڭ قورغىنى دەريا قىرغىقىغا جايلاشقان. قۇتلى ۋە ساغانىيانىنىڭ سودا مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ئېسىل سوپۇن، يېشىل ئەنبەر ۋە يەلپۇگۈچ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

23. ھاشىم كىرىت (HASHUMKIRT) [271] — (ئەسلىي يېزىلىشى شۇنداق) — قوي، كالىلىرى مول كەنت.

24. چارمانگەن [272] زىرائەت تېرىلىدىغان، سۇلىرى مول كەنت بازىرىدۇر.

25. جاھاھىيان (CHAHAHIYAN) قاقاس رايون بولۇپ، كەڭ بىر پارچە بىپايان زىرائەتلىك بەلباغ بار. بۇ يەرنىڭ دېھقانلىرى ھۇرۇن بولغاچقا، نامراتلارنىڭ جايى دەپ قارىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ كىشىنى جەلپ قىلىدىغان جايلىرى بار. تۇپرىقى كىشىگە پايدىلىق، خەلقى ئۇرۇشخۇمار ۋە باتۇر، ھاۋاسى ياخشى، ئىچىملىك سۇيى كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئاچىدۇ. ئاز مىقداردا ئات، يۇڭ رەخت، پالاس (گىلەم) ۋە زور مىقداردا خۇش پۇراق گۈل ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇ رايوننىڭ پادىشاھى چېگرا رايون تۇتۇق بېگىنىڭ بىرى بولۇپ، چاغانىيانىڭ ئەمرى دەپ ئاتىلىدۇ.

26. دارزەنلى [273] (Darzanli) كەنت بازىرى بولۇپ، سېپىل خەندىكى بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ. چاغانىيانغا تەۋە. پايتىما، ھەرخىل تەڭلىمات ۋە ئەدىياللار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

27. چاغانىيان شەھىرى [274] چوڭ بازار بولۇپ، تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان. بۇ مۇشۇ رايوننىڭ مەركىزى بولۇپ، سۇلىرى ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدۇ. ھاۋاسى كىشىگە ياقىدۇ، ئاھالىلىرى نامرات.

28. باساند (Basand) [275] ئاھالىسى كۆپ كەنت، بۇخارا ۋە سەمەرقەندنىڭ يول بويىغا جايلاشقان. ئۇ قۇدرەتلىك جاي بولۇپ، ئاھالىلىرى ئۇرۇشقا ماھىر كېلىدۇ.

29. زىنۋار (Zinvar) [276] — زور كۆلەمدە زىرائەت تېرىلىدىغان كەنت، ئاھالىسى شالاڭ.

30. ناۋسغەن (بۇلاربۇ؟) كەنت بازىرى بولۇپ، كۈچلۈك مۇداپىئە سېپىلى بار.

31. دىكىر (؟) [277] — نىخام دەرياسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كەنت بازىرى، كىلىماتى ئىنتايىن ياخشى، كىشىنى

جەلپ قىلىدۇ.

32. خامۋاران (Hamvaran) كازۋان دەريياسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كەنت بازىرى بولۇپ، ئاھالىسى شالالىق.

33. يۈمان [278] — قۇدرەتلىك بازار، تاغ باغرىغا جايلاشقان. ئەتراپىغا سېپىل ياسالغان بولۇپ، سېپىل قورغىنى تاغ ئۈستىدە. شەھەر ئىچىدە بىر چوڭ بۇلاق بار. بۇ يەردە زور مىقداردا خۇش پۇراق گۈل ئۆشلەپچىقىرىلىدۇ.

34. ئافرىدان (AFRIDAN) [279]. بۇ قەلئە تاغ ئارىسىدا بولۇپ، ئاھالىسى شالالىق.

35. ۋېشاجىرت [280] (Veshagurt) ئېگىز تاغ ۋە يايلاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قۇدرەتلىك بازار بولۇپ، چاغانىيان بىلەن قۇتالانىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان. بۇ يەردە داۋاملىق شامال چىقىپ تۇرىدۇ. شاھى بالىسى قەبرىسى مۇشۇ يەردە (ئاللا گۇناھىنى مەغپىرەت قىلسۇن). بۇ يەردىن ناھايىتى كۆپ خۇش پۇراق گۈل چىقىدۇ.

36. سۇرشان [281] — چوڭ ھەم ئاۋات رايون، بىر بازىرى ۋە نۇرغۇن رايونلىرى بار. ئۇ يەردە ناھايىتى كۆپ ھاراق ئۆشلەپچىقىرىلىدۇ. تاغلىرىدىن تۆمۈر چىقىدۇ.

37. زەمىر (Zamir) [282] سۇرشانىنىڭ بىر بازىرى بولۇپ، خوجەند بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى يولغا جايلاشقان. مۇستەھكەم قورغىنى ۋە ناھايىتى كۆپ زىرائەتلىرى بار.

38. خارقانە (Kharqana) — ئاۋات كەنت بازىرى، سۇرشانغا تەۋە.

39. دىزاك (Dizak) [283] — كەنت بازىرى، بۇ يەردە بىر دەريا سىماب بار. ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدا مارسامانداً (Marsamanda) دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بولۇپ، ھەر يىلى بۇ يەردە بىر كۈن بازار بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر قېتىملىق بازارنىڭ ئېلىم ـ سېتىم سوممىسى 10 تۈمەن دىنارىدىن

يۇقىرى بولىدىكەن.

40. ناۋىنجكەنت (Nawinjkath)[284] سۇرشاننىڭ مۇھىم جايى ھەمدە ئەمىرنىڭ تۇر ۋشلۇق جايىدۇر. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى كۆپ، ئىنتايىن ئاۋات. ئېقىن سۇلىرى كۆپ، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ.

41. [285] فاكەنت، گاجاخ، سابات، قۇركەنتلەر سۇرشاننىڭ كەنت بازارلىرى بولۇپ، زىرائەتلىرى ناھايىتى كۆپ، نوپۇسى زىچ.

42. بۇتمان [286] — تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدىكى بىر رايون. يەر شەكلى ئېگىز - پەس، سۇرشانغا تەۋە. بۇ يەر ئىچكى بۇتمان، ئوتتۇرا بۇتمان، تاشقى بۇتمان دەپ ئۈچ رايونغا بۆلۈنىدۇ. بۇ رايوننىڭ زىرائەتلىرى ئىنتايىن كۆپ، بىراق ئاھالىلىرى نامرات، نۇرغۇن يېزا - قىشلاق ۋە رايونلىرى بار. تاغلىرىدىن نۇرغۇن ئاممىياك كېنى بايقالغان.

43. بارغار (Barghar) [287] — ئوتتۇرا بۇتمانىنىڭ بىر رايونى، دال - ئازار (كۆلى) ئوتتۇرا بۇتمانىنىڭ سۇلىرىدىن شەكىللەنگەن. بۇخارا دەرياسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ.

44. خوجەند [288] — مەزكۇر رايوننىڭ ئاساسلىق جايى، زىرائەتلىرى كۆپ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى رىتسار روھىغا باي، ئانار چىقىدۇ.

45. پەرغانە [289] — ئاۋات، بىپايان، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان رايون، نۇرغۇن تاغ، تۈزلەڭلىك، ئېقىن سۇ ۋە بازارلىرى بار. بۇ يەر تۈركىستانغا بارىدىغان دەرۋازا ھېسابلىنىدۇ. نۇرغۇن تۈرك قەۋللىرى مۇشۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ. پەرغانىنىڭ تاغلىرىدا ناھايىتى كۆپ ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي، ئاممىياك، سىماب، گۈڭگۇرت، مۆلدۈر تاش، ماگنىت ۋە دورا ماتېرىياللىرى، كان بايلىقلىرى بار، بۇ يەردىن تابارخۇن (قىزىل رەڭلىك) ۋە سېھىرلىك

دورىلارنى ياسايدىغان ئۆسۈملۈكلەر چىقىدۇ. پەرغانە پادىشاھلىرى بۇرۇن چېگرا رايون تۈتۈق بەگلىرى (تەبىقە) گە تەۋە بولۇپ، دېھقان دەپ ئاتالغان.

46. چادىگال (Chadhghal) — پەرغانىنىڭ بىر رايونى، تاغ تىزمىلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. يەر شارائىتى ئېگىز - پەس، نۇرغۇن كەنت - بازارلىرى ۋە يېزا - قىشلاقلىرى بار. ئات ۋە زور مىقدارىدا قوي باقىدۇ. كان بايلىقلىرىمۇ بار.

47. ئاخسىكەنت (Akhsikath) [290] — پەرغانىنىڭ مەركىزى، ئەمىر ھەمدە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايى. ئىنتايىن چوڭ شەھەر. قاش دەريا‌سى ساھىلى ۋە تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان تاغلىرىدا ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرى كۆپ. ئاھالىلىرى شارابخۇمار كېلىدۇ.

48. ۋاتكاھ (Vathkath) [291] خوجەند بىلەن پەرغانىنىڭ چېگرىسىدا، زىرائەتلىرى ناھايىتى كۆپ.

49. شوخ (؟) بىر كەنت بازىرى بولۇپ، مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

50. تاماخۇس(Tamakhus) (ناموكوس) [292]، [293][294] تاغ باغرىغا جايلاشقان بىر كەنتتۇر.

51. سوخ (Sokh) [295] تاغ ئارىسىدا، بۇتمان بىلەن پەرغانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، 60 قىشلاق بار.

52. ئاۋار [296] تاغ باغرىدا بولۇپ، بىرنەچچە يېزا - قىشلاق بار.

53. باغاشكەن (Baghaskan) ئاۋارغا تەۋە.

54. خۇۋاكەنت، لىستان، زاندرامىش [297] — ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كەنت، زىرائەتلىرى ناھايىتى كۆپ جاي.

55. كۇبا [298] — پەرغانىنىڭ ئەڭ ئاۋات چوڭ بازىرى.

56. ئوش (Osh)[299] ئاۋات ۋە گۈزەل جاي، ئاھالىلىرى

ئۇرۇشقا ماھىر. تاغ باغرىغا جايلاشقان، تاغ ئۈستىدە قاراۋۇلخانا بولۇپ، ئۇلار غەيرىي دىندىكىلەرنى نازارەت قىلىدىغان تۈركلەردۇر.

57. ئۇلاشت، كورشاپ [300] ئىككى كەنت بازىرى زېمىنى كەڭ، ئېسىل جايلىرى كۆپ، ھاۋاسى يېقىشلىق، سۇلىرى راۋان جايلاردۇر.

58. ئېچىخان — پەرغانە بىلەن تۈركلەر چېگرىسىدىكى بىر بازار، بازار سىرتى رايونىدىن ئىككى دەريا ئېقىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ بىرى تاباغىر (T. BAGH. R) بولۇپ، تېبەتتىن باشلىنىدۇ. يەنە بىرى بارسخان (Barskhah) بولۇپ، قارلۇق زېمىنى چېگرىسىدىن باشلىنىدۇ.

59. خاتلام (Khatlam) [301] بىر كەنت بازىرى بولۇپ، خۇراسان (سامانىيلار خانىدانلىقى) نىڭ ئەمرى ناسىر ئىبن ئەخمەدنىڭ [302] تۇغۇلغان جايىدۇر.

60. كاشۇكات (KASHUKATH)، پوب [303] لار ئاۋات كەنت بازىرىدۇر، زىرائەتلىرى ناھايىتى كۆپ.

مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى پەرغانىنىڭ بازارلىرىدۇر.

61. بوشت، كىلىكات، يۇكەند، كۇكات، قۇشقاپ [304] قاتارلىق كەنتلەر بىر - بىرىگە يېقىن بولۇپ، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بىراق خەلقى نامرات.

62. شىلات (SH. LAT) [305] — تۈركلەر تەرەپتىكى قاراۋۇلخانا.

63. ئىلاق (Ilaq) [306] — چوڭ ئۆلكە، تاغ ۋە يايلاق ئارىسىغا جايلاشقان. ئاھالىسى كۆپ، تۇپرىقى مۇنبەت، ئەمما خەلقى نامرات. شەھەرلىرى بىلەن كىچىك رايونلىرىنىڭ پەرقى خېلىلا چوڭ. خەلقىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى «ئاق پەرىجىلىكلەر»، دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ [307]. ئۇرۇشقا ماھىر بولۇپ، كۆرۈنۈشتە ھاكاۋۇر كېلىدۇ. تاغلىرىدا ئالتۇن،

كۆمۈش كانلىرى بار. چېگرىسى پەرغانە، جادىگەر (ئەسلىي يېزىلىشى شۇنداق)، كېش ۋە قاش دەرياسىغا يېقىنلىشىدۇ. بۇ ئۆلكىنىڭ باشلىقى دېھقان ئىسمى ئىلاق دېگەن زاتتۇر. بۇ ئۆلكىنىڭ نۇرغۇن پاسىبانىي چېگرا رايون تۈتۈق بېگىي ھېسابلىنىدۇ.

64. ئوكېت [308] — يىلاكىنىڭ ئاساسلىق جايى. بىر ئىچكى قەلئەسى، بىر قورغىنى ھەمدە قەلئە سىرتى رايونى بار. بۇ يەردىكى دەريا يىلاك دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئوكېت مۇشۇ دەريانىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان.

65. كۇھئىسىم (Kuh—isim) [309] — تاغ باغرىدىكى بىر كەنت بازىرى. بۇ يەردىن چاشقان يوقىتىش دورىسى — مەركىمۇش چىقىدۇ.

67. ياخۇدلىق (YAHUDHUQ)، ئابارلىق (ABARLQ)، ئىتلوك (ITLUKH)، ئالىكجېس (ALKH. JAS) لار پەرغانە بىلەن ئىلاق چېگرىسىدىكى كەنت ـ بازارلاردۇر.

68. سامىس ـ بىراك (SAMis. BRAK) [310] — ئاۋات، نوپۇسى زىچ كەنت بازىرى.

69. ئوفكىسۇم (؟)، خاس [311] قاتارلىق كەنت ـ بازارلارنىڭ زىرائەتلىرى كۆپ، ئاھالىسى شالاڭ.

70. چىزاند (CH. zuand) [312] ئاۋات، گۈللەنگەن كەنت بازىرىدۇر.

71. تۈكات (RUKATH) — نۇرغۇن بايلىققا ئىگە كەنت.

72. كىلىشك (K. L. SH, K)، كىمبرىك (KH. MB. RK) ئاردالانكەند (KRDALANKATH)، سىتېچ ناخلار بىر ـ بىرىگە يېقىن كەنت ـ بازارلار بولۇپ، ئاھالىسى زىچ، زىرائەتلىرى مول، سۈلىرى ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدۇ. بۇ كەنت ـ بازارلار ئاردالانكەندنىڭ ئاساسلىق جايلىرىدۇر.

73. كىرال، گىزك، خىۋال (KHIVAL)، ۋارزۇل [313]،

كىبرىيا، گۇرانكلار كىچىك كەنت ـ بازارلار بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان. بىرقانچە كەنت بىر ـ بىرىگە يېقىن.

74. (ئارنوكەندAnudkath) ، باگويىكەند(BAGHUYKATH) ، فېرنكەند (F. TNK—ATH) [314] لار كىچىك كەنت ـ بازارلار بولۇپ، ئاۋات، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ، بىر ـ بىرى بىلەن قوشنا.

75. جابگوند (JABGHKATH) [315] —كىچىك كەنت بازىرى، ئىلگىرى كېشىنىڭ ھەربىي تۈرالغۇسى بولغان.

76. شكاكاب(SH. KAKAB) — يىلاكىنىڭ ئاۋات، گۈللەنگەن بازىرى.

77. تىركىت، يىبو كارنەن [316]— ئاساسلىق جايلارنىڭ بىرى، بىرنەچچە رايونى بار، يىلاكقا جايلاشقان. جادنگەر ۋە كېشىنىڭ ئونتۈرىسىغا جايلاشقان. بۇ يەردە ئېقىن سۇ بولۇپ، سودىگەرلەر داۋاملىق كېلىپ تۇرىدۇ.

78. يالاخان [317]— بىر كەنت بازىرى، پارىك دەرياسى قىرغىقىدىن بىر يول يىراقلىقتا. بۇ يەردە دەرھەم ياسايدىغان زاۋۇت بار.

79. چاش (CHAJ) — چوڭ گۈللەنگەن رايون، ئاھالىلىرى رادىكال جىھادچىلاردۇر، ئۇرۇشخۇمار، دۆلەتمەن كېلىدۇ. بۇ يەر كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ. بۇ يەردىن زور مىقداردا كالانج (Khalanj) ۋە كاداڭ (KHADANG) بىلەن ياسالغان ئوقيا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ خانلىرى ئۆتمۈشتە چېگرا رايون تۈتۈق بېگى بىلەن ئوخشاش ئىدى.

80. بىكەند (Bikath) [318] — چاشنىڭ مەركىزى. بۇ، چوڭ، ئاۋات، گۈللەنگەن شەھەر. ھۆكۈمەتنىڭ تۇرۇشلۇق جايىدۇر.

81. نوجكەند — كەنت بازىرى، خاراك دەرياسى بىلەن قاش

دەريا سىدىكى ئىشلەمچى قولۇاقچىلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ كەنت بازىرىدىن چىقىدۇ.

82. كىرجاكەند (K. RJAKATH) (؟)، تارکۇس (TARKUS) [319]، خاتۇكەند [320] (KHATUKATH)، دەمەتازش (ئەسلىي يېزىلىشى شۇنداق) گۇللەنگەن كەنت - بازارلىرى بولۇپ، سوغدى بىلەن سەمەرقەند ھەمدە پەرغانە بىلەن يىلاكنىڭ ئاخىرى ھېسابلىنىدۇ.

83. بىناكەند [321] — كاشارات (Khashart) دەريا سى ساھىلىغا جايلاشقان ئاۋات، گۇللەنگەن كەنت. رىرىنكش (SH, TURKATHSBKTH)، ئىجاكش (KK. RAL؟) لار چاشنىڭ بىرقانچە كەنت بازىرىدۇر. چاشنىڭ ئوقيالىرى مۇشۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىدۇ. بۇ گۇللەنگەن، ئاۋات جاي بولۇپ، كىشىنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرىدۇ.

84. ئىسفىجاب (ئاق سۇ شەھىرى) [322] — مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ چېگرىسىدىكى بىر رايون، تۈركىستان چېگرىسىدىكى بىپايان گۈزەل جاي. تۈركىستانىنىڭ ھەرقانداق جايىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ. بۇ رايونىنىڭ نۈرغۇن بازارلىرى، ئۇلكە ۋە رايونلىرى بولۇپ، كىگىز ۋە قوي كۆپ چىقىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاساسلىق جايى ئىسفىجاب دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ناھايىتى چوڭ، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان شەھەر بولۇپ، خاندانلىق تۈرۈشلۇق جايدۇر. بۇ يەرنىڭ زور مىقدارىدا بايلىقلىرى بار. پۈتۈن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودىگەرلەر مۇشۇ يەرگە توپلىشىدۇ.

85. سانكەند (SANIKATH) [323] — ئاۋات، گۈزەل، ياي بازار.

86. سىنكىش [324] — ئاۋات، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان بازار.

87. سودىكەند [325] — دەريا قىرغىقىدىكى ياخشى جاي،

خەلقى ئۇرۇشقا ماھىر. تۈركلەرنىڭ ئۇرۇشتىن يېنىپ دەم ئالىدىغان ماكانى. بۇ تۈرك قەبىلىلىرىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

88. فاراب (Parab)[326] — يېقىشلىق رايون، ئاساسلىق جايىنىڭ ئىسمى كادىر (Kadir)[327]. خەلقى باتۇر، ئۇرۇشقا ماھىر كېلىدۇ. بۇ يەرگە سودىگەرلەر داۋاملىق كېلىپ تۇرىدۇ.

89. ئىسفىجاب بىلەن دەريا قىرغىقى ئارىسىدىكى پۈتكۈل ئىسفىجاب ۋە چاشنىڭ چارۋىچىلىق بازارلىرى ھەم فاراب ۋە كۈنجىدىگىنىڭ چارۋىچىلىق بازىسىدۇر. بۇ چارۋىچىلىق بازىسىدا ئۇرۇشتىن يېنىپ ئارام ئېلىۋاتقان تۈركلەرنىڭ 1000 دەك كىگىز ئۆيى بار. بۇ تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

90. ساپىران (SABRAN) (يېزىلىشى Sahran) — كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان بازار، گوز سودىگەرلىرى بۇ يەرگە دائىم كېلىپ تۇرىدۇ.

91. زارنۇخ (DHARNUKH)[328] — دەريا بويىدىكى ئاۋات يىر كەنت، ئاھالىسى شالاڭ.

92. سۇناخ [329] فاراب [330] نىڭ كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان كەنتى بولۇپ، بۇ يەردە ياسالغان ئوقيالار ھەرقايسى جايلارغا توشۇلىدۇ.

93. سىلجى (SHILJI)[331]، تالاس (T. ra)، تاكېۋكەند خالۇكەند (FARUNKATH)، مېرىك، نەۋكەنت (NAVIKATH) لار كەنت بازارلىرى بولۇپ، مۇسۇلمانلارمۇ، تۈركلەرمۇ ئولتۇراقلاشقان. سودىگەرلەرنىڭ ماكانلىشىپ قالغان جايلىرى بار. قارلۇقتا باربىدىغان يولمۇ بار. ئاخلۇ كەند (ئەسلىي يېزىلىشى شۇنداق)، مېرىك ۋە نەۋكەنتلەردە تۈركلەر ئىنتايىن كۆپ.

يىگىرمە ئالتىنچى باب

ماۋارائۇننەھرنىڭ چېگرا رايونلىرى ۋە بۇ يەردىكى بازارلار توغرىسىدا

ماۋارائۇننەھرنىڭ چېگرا رايونلىرى تارقاقراق بولۇپ، بەزىلىرى ماۋارائۇننەھرنىڭ شەرقىدە، بەزىلىرى غەربىدە[332].

ماۋارائۇننەھرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى چېگرا رايونلار شەرقتە تىبەت ۋە ھىندىستاننىڭ چېگرىسى بىلەن، جەنۇب تەرەپتە خۇراساندىكى ھەرقايسى چېگرا رايونلار بىلەن، غەرب تەرەپتە ساغانىيان چېگرىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شىمال تەرىپى ماۋارائۇننەھرنىڭ سۇرشان چېگرا رايونىغا تەۋە.

1. خۇتالان (KHUTALAN)[333]— ئېگىز تاغنىڭ ئونتۇرىسىغا جايلاشقان بىر رايون، بىپايان، ئاۋات، يېڭى بىنەم يەر، نوپۇسى زىچ، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان جايلىرى كۆپ. ئۇ يەرنىڭ پادىشاھى چېگرا رايون تۈتۈق بەگلىرىنىڭ بىرى، ئاھالىسى ئۇرۇشقا ماھىر، تىبەت تەرەپتىكى قۇملۇقتا بەزى ياۋايى ئادەملەر ئولتۇراقلاشقان. تاغلىردا ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرى بايقالغان، قۇتالاندىن ئېسىل ئات چىقىدۇ.

2. قۇلمۇق (قۇلبۇق)[334]— قۇتلۇنىڭ ئاساسلىق جايى، شۇنداقلا پادىشاھ تۇرۇشلۇق جاي. تاغ باغرىغا جايلاشقان، ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، نۇرغۇن رايونلىرى بار.

3. نۇچارا (NUCHARA)[335]— كارناب دەرياسى

(VAKHSBAB?) ۋە ئوش دەريانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇستەھكەم بازار. ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى ھەرقايسى رايونلار بەدەخشان چېگرىسىغچە تۇتىشىدۇ. بۇستابېك (نوچارا) [336] قەلئەسىنىڭ بىر تەرىپى ئوش دەريانى، يەنە بىر تەرىپى تاغ. بۇ، قۇتالانىڭ كىشىنىڭ بەكمۇ ھەۋىسى كېلىدىغان سودا بازىرى.

4. بارغار (Barghar)[337] — ئاۋات بازار، تېرىلغۇ يېرى ئىنتايىن كۆپ، ئاھالىسى زىچ.

5. باراشراج (BARASHRAGH)[338]، مۇنىڭ (MUNK)، تىملىيات (T.MLIYAT) لار كەنت - بازارلار، گۈزەل ھەم ئاۋات، ئاھالىلىرى ئۇرۇشقا ماھىر.

6. ۋاخشىن — ۋاقشاپ دەريانى قىرغىقىدىكى ئاۋات رايون.

7. خالۋار [339] — ۋاخشىنىڭ ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك بازىرى، نۇرغۇن رايونلىرى بار. ئاھالىلىرى ئۇرۇشقا ماھىر، مەرگەن كېلىدۇ.

8. لىغەند [340] ۋاخشىنغا تەۋە، ۋاخشى قويلىرى بۇ يەردىن چىقىدۇ.

9. زاشىد (RASHT?)[341] — تاغ ئارىسىدىكى پايانسىز رايون. يەر شەكلى ئېگىز - پەس، بۇتمان بىلەن قۇتالانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان، نۇرغۇن رايون ۋە پايانسىز دالىلىرى بار. بۇ رايوننىڭ باشلىقى زاشتىدىلىق دېھقان دەپ ئاتىلىدۇ.

10. قۇتالان بىلەن ساغانىيانىڭ چېگرىسى ئىچىدە بىر قەبىلە بولۇپ، كۇمۇجىيانلار (Kumijiyan)[342] دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار جەسۇر، ئۇرۇشقا ماھىر كېلىدۇ. مەخسۇس ئوغرىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ بايلىقى قوي ۋە قوللاردىن ئىبارەت. نۇرغۇن يېزا - قىشلاقلىرى ۋە رايونلىرى بار. بىراق، بازىرى يوق. ئۇلاردىن ساغانىيان چېگرىسىگىچە ئورۇنلاشقانلىرى يۇمان ۋە ۋسكىرت (Vwshird) ئارىسىدىكى

سلاكان (Selakan) رايونىغا تارقالغان. قۇتالان چېگرىسى ئىچىگە ئولتۇراقلاشقانلىرى بولسا ناملىيات (NAMLIYAT) بىلەن مانكا ئارىسىغا جايلاشقان، ئۇلار ئېگىز تاغ ۋە جىلغىلاردا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېقىن بۇ يەرنى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ، كىشىنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرىدىغان جايدۇر. ھەممە قەبىلىلەر مەزكۇر رايون ئەمرىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدۇ. قۇتالان بىلەن ساغانىيانىنىڭ ئەمرلىرى زۇرۇر تېپىلغاندا ئۇلاردىن ياردەم سورايدۇ.

11. كىنجا تۇركلىرى (K. NJian) [343] — ئادەم سانى ئىنتايىن ئاز قەبىلە. قۇتالان بىلەن ساغانىيانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغلاردا ياشايدۇ. تاغ جىلغىسىغا ماكانلاشقان بۇ يەر ئىنتايىن مۇستەھكەم بولۇپ، خەلقلىرى مەخسۇس ئوغرىلىق، كارۋان ئەترەتلىرىنى بۇلاش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار قىرغىن خاراكتېرلىك ھۇجۇم قىلغاندا ھەرىكىتى تېز، كەسكىن بولىدۇ، ھەمىشە ئۇزلىرى ماكانلاشقان رايون سىرتىدا 40 — 50 يول يىراقلىقتىكى جايلاردا بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. ئۇلار قۇتالان ئەمرى بىلەن ساغانىيان ئەمرىگە يېقىنچىلىقىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

12. داريىتۇن [344] يېزا ـ قىشلىقى بولۇپ، تاغ ئوستىگە جايلاشقان. بۇ يەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار ئالۋان ـ ياساق يىغىدۇ ھەمدە يولنى نازارەت قىلىدۇ. بۇ يەردىن ئۆتسىلا ۋاخان چېگرىسىغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

13. (؟) رىكتېجې [345] (R. KHT. JB) ۋاخانىنىڭ بىر قىشلىقى بولۇپ، بۇ يەردە غەيرىي دىندىكى ۋاخانلار تۇرىدۇ.

14. ئىشقاشمى يېزا بازىرى بولۇپ، ۋاخان رايونىنىڭ ئاساسلىق جايى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى غەيرىي دىندىكىلەر ياكى مۇسۇلمانلاردۇر. ۋاخاننىڭ ئاقساقىلى مۇشۇ يەردە تۇرىدۇ. بۇ يەردىن [346] ئېگەرگە ياپىدىغان يوپۇق

ۆە ۋاخاننىڭ يا ئوقى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

15. خەمدەد [347] دە ۋاخانلارنىڭ بۇتخانىسى بار. بۇ بۇتخانا ئىچىدە ئاز ساندىكى تىبەتلىكلەر بايقالغان. بۇتخاننىڭ سول تەرىپىدە بىر قورغان بولۇپ، تىبەتلەر ئىگىلىۋالغان.

16. ساڭلىچ (S. NGLM SANGLCH) [348] تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان. ئۇ يەردە بەدەخشاننىڭ ياقۇت ۋە قىمىزىل ياقۇت كانلىرى بار. كاننىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بىر سۇ كۆلچىكىدە ئارشاڭ بار. سۇنىڭ تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى بولغانلىقتىن، كىشى قولىنى كۆلچەككە تىقىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. بۇ كان يولىن تىبەتنىڭ ئارىلىقى يېرىم كۈنلۈك يول.

17. ساڭلىنچ (S. NG/NJ) سىرتىدىكى رايون بلجىم (BLJ. M M. JL. M?) رايونى دەپ ئاتىلىدۇ [349].

18. سەمەرقەند چوڭ قىشلاق بولۇپ، بۇ يەردە ھىندىلار، تىبەتلەر، ۋاخانلار ھەمدە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان. بۇ ماۋارائۇننەھرنىڭ چېگرىسى، شۇنداقلا ئەڭ يىراق جايدۇر.

19. بولۇر [350] چوڭ دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ پادىشاھى ئۆزىنى قۇياشنىڭ ئوغلى دەپ ئاتايدۇ. ئۇ قۇياش كۆتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن زادىلا ئورنىدىن تۇرمايدۇ. سەۋەبى ئوغلى ئاتىسىدىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇرسا بولمايتتى. ئۇ بولۇر شاھ (BULUrin—shah) دەپ ئاتالغان [351]. بۇ دۆلەتتە تۇز يوق بولغاچقا كەشمىردىن كىرگۈزۈلىدۇ.

20. ئاندىراس (؟) بىر بازار بولۇپ، بۇ يەردە ھىندىلار يولىن تىبەتلەر تۇرىدۇ. بۇ يەر يولىن كەشمىرنىڭ ئارىلىقى ئىككى كۈنلۈك يول.

خەرىتىدىكى رۇكۇد - رۇخۇد (RUKHUDH)[352] يولىن مورتانىڭ ئارىلىقىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى يېزا - قىشلاقلاردىكىلەرنىڭ ۋە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئارام ئالىدىغان بېكىتى. ئۇ ئۆيلەر قۇملۇق ئارىسىدا بولۇپ، كىشىنى جەلپ

قىلالمايدۇ، ئوت - چۆپلەرمۇ ئاز [353].

21. خارەزم - ماۋارائۇننەھرنىڭ غەربىدە.

22. كات (Razh) — خارەزمنىڭ مەركىزى، شۇنداقلا ئوغۇز تۈركىستانىغا بارىدىغان دەرۋازا. ئۇ تۈركلەر، تۈركىستان، ماۋارائۇننەھر ۋە ھەزەرنىڭ سودا مەركىزى. سودىگەرلەر دائىم بۇ جايغا بارانتتى. بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى چېگرا رايون تۈتۈق بەگلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، خارەزمشاھ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ خەلقلىرى ئۇرۇشقا ماھىر، ئەشەددىي جىھادچىلاردۇر. بۇ شەھەرنىڭ بايلىقى مول بولۇپ، سىلىنجا، كىيىم - كېچەك، پاختا رەخت، كىگىز تاق ۋە رۇھسە(بىر خىل پىشلاق) لەرنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

23. قوشۇمتان [354] بىر كەنت بازىرى بولۇپ، نۇرغۇن سودىگەر ۋە بايلىقى بار.

24. نۇرخابان [355] بىر بازار بولۇپ، سېپىل تېمى، تۆمۈر قوۋۇقى، ئۈركەشلەپ تۇرغان ئېقىن سۇلىرى ۋە نۇرغۇن ئاھالىسى بار.

25. قورغانچى [356] كەنت بازىرى بولۇپ، ئىلگىرى خارەزمشاھقا تەۋە ئىدى. لېكىن، ھازىر مۇستەقىل ھۆكۈمىتى بار. بۇ يەرنىڭ شاھى ئۆزىنى قورغانچى ئەمىرى دەپ ئاتىۋالغان. بۇ بازارنىڭ بايلىقى مول. ئۇ تۈركىستانغا بارىدىغان دەرۋازا بولۇپ، سودىگەرلەر دائىم بېرىپ كېلىپ تۇرىدۇ. بۇ بازار ئەمەلىيەتتە ئىككى شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، ئىچكى شەھەر، يەنە بىرى، تاشقى شەھەردۇر. بۇ يەرنىڭ خەلقى جەڭگىۋارلىقىنىڭ يۇقىرى بولۇشى ۋە مەرگەنلىكى بىلەن مەشھۇر.

26. كوردالانخاس (K. RDNAKHAS)، بىدىمنيا (B. DHMINYA) دىخ، قارا تېكىن (DIH—QARATIGIN) بۇ ئوچ كەنتنىڭ ئاھالىسى شالاڭ، بىراق تېرىلغۇ يېرى كۆپ.

27. كۇردار (kurdar) بىر كەنت بازىرى بولۇپ، تېرىلغۇ يېرى بار، ئاھالىسى زىچ. بۇ يەردىن ناھايىتى كۆپ قوي تېرىسى چىقىدۇ.

28. خىۋە (KHIV) [357] بىر كەنت بازىرى بولۇپ، قەلئەسى بار، قورغانچىغا تەۋە.

29. جەند [358] —، ژارا(KH. VARH)، دېخ ناۋ(DIHINAU) (مەنىسى يېڭى ئاھالە رايونى). بۇ ئۇچ بازار چاش دەرياسى قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، خارەزم بىلەن بولغان ئارىلىقى 10 پوچتا بېكىتى كېلىدۇ. فاراب بىلەن بولغان ئارىلىقى 20 پوچتا بېكىتى كېلىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى ئاخىرقىسى ئۆلمىدە يۇقىرىدا ئېيتىلغان دېخ - ناۋ (DIH—NAU) دا تۇرغان.

ئىزاھلار

1. بۇگۇنكى سۇماترا.

2. بۇگۇنكى سىرلانكا.

3. پەغپۇر — پادىشاھ دېگەن مەنىدە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەدىمكى سىكتىيانلار پادىشاھ ياكى سەردارنى Pukpurl ياكى Bhugpur دەپ ئاتىغانىكەن. فارسچە ۋە ئەرەبچە يازما يادىكارلىقلاردا جۇڭگونىڭ پادىشاھى پەغپۇر دېيىلگەن.

4. مىنورسكىي Kkur. sh چاڭجياڭ دەرياسى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا، lr. sh چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، P. RAJ. KLI خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا دەپ قارايدۇ.

5. بۇ يەردە خاتالىق بار. چاڭئەن مەھكىمىسى دېگىز قىرغىقىدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

6. بۇ بىر فارسچە يەر نامى. مىنورسكىي چۇڭچىڭ ئەتراپىدىكى بىر قۇدۇقنى كۆرسەتىدۇ. ئۇ تۇز ئىشلەپچىقىرىدىغان مەركەز، بۇ، سوغدىلارنىڭ سودا قىلىپ

چاڭجياڭ دەريا‌سى ۋادىلىرىغا بارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

7. مىنورسكىي بۇ جاي لەنجۇ رايونىدا دەپ قارايدۇ.

8. KHALB. k خەنزۇچە نام ئەمەس. بۇ نامنىڭ ئەرەبچە يېزىلىشى Sandabil، مىسار شەرقىە سايا‌ھەت قىلىپ بۇ يەرگە كەلگەن.

9. بۇ نامنىڭ تىرانسكرىپسىيىسى 8 - بۆلۈمدىكى SAukju گە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئېھتىمال سۇجۇنى كۆرسەتسە كېرەك.

10. مىنورسكىي بۇ يەر ئۇدۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن 16 ئىنگلىز چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان، دەپ قارايدۇ.

11. چاڭئەن ئەتراپىدىكى سەددىچىنىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىدىكى تۇر مۇنارىنى كۆرسەتسە كېرەك.

12. دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيىنى كۆرسەتسە كېرەك.

13. مىنورسكىي بۇ azim لى شېڭتىيەننى كۆرسەتسە كېرەك دەپ قارايدۇ.

14. قۇتتىم ۋە ساۋنىڭ لوپنۇرغا قوشنا رايون.

15. سوغدىچە يېڭىشەھەر دېگەن مەنىدە.

16. ئەسلىي تېكىستتە بارىكارانى دەريا دېيىلگەن.

17. يەنى بۇگۇنكى سېرلانكا.

18. ئەسلىي تېكىستتە ھىندىستان دېيىلگەن.

19. بۇ يەر شىمالدا ۋاخان ۋە سىغنان بىلەن تۇتاش بولۇشى مۇمكىن.

20. ئالوبى ئەسلىدە ھىندىستاننىڭ مەھسۇلاتى ئەمەس ئىدى.

21. ھىندىستان بىلەن بوتان ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى بىلەن بېرما رايونى تۇتىشىدىغان رايونلارنى كۆرسىتىدۇ.

22. م. دوكتۇرم سۇتۇرىخ بۇ يەردە ئۇنىڭ پادىشاھى

«كامورون» دەپ ئاتىلاتتى دەپ قارايدۇ.

23. ھىندىستاندىكى قەدىمكى بىر پادىشاھلىق زېمىنى دەپ ئاتىلاتتى.

24. بۇ سۆز «ئۆلكە» دېگەن مەنىدە.

25. بۇ يەر سۈماترانىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان.

26. 27. س. تۆخا ئېھتىمال كېيىنكى ماقالىدىكى ساتۇخا ياكى تاغ پادىشاھى ۋەياكى سىرى ۋېجىلرا خانلىقى بولۇشى مۇمكىن.

28. كامبودژانى كۆرسىتىدۇ.

29. ساماني خانلىقى ياكى خۇشكەند ئەۋەتكەن سوۋغاتنى كۆرسەتسە كېرەك.

30. مىنورسكي ئۇرشىن دەپ قارايدۇ.

31. داھۇمنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونى كالىناتىك رايونى ۋە شىمالىي قىسمىدىكى گانگ دەرياسى ئويمانلىقىنى، ئاساسلىقى ھىندىستانىنىڭ شەرقىي دېگىز قىرغاقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

32. 33. 34. مىنورسكي بۇ ئۇچ جاي جۈڭگودىكى يۈننەننىڭ غەربىدە، بىرمىنىڭ ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ.

35. مىنورسكي بۇ جاي جەزمەن كوروماندر دېگىز قىرغىقىنىڭ جەنۇبىدا دەپ قارايدۇ.

36. بۇ جاي ھىندىستان يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدا، كونكرېت ئورنى ئېنىق ئەمەس.

37. مارايابار، يەنى مارابال مارابال دېگىز قىرغىقىغا جايلاشقان.

38. بالا پادىشاھلىقى (750 ـ 12 ـ ئەسىرگىچە) بۇ خاندانلىق ھىندىستانىنىڭ غەربىي دېگىز قىرغاقلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

39. سامۇر چايرىنۇرنى كۆرسەتسە كېرەك.

40. ئىستەھرى بۇ جاي بالا پادشاھلىقى بىلەن سىندىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان.
41. ئىستەھرى مەنسۇرانىڭ ئىستېلاچىسى ئۆمەرنىڭ ئەۋرىسى دەپ قارايدۇ.
42. بۇ جاي كەنبىھ قولتۇقى ئەتراپلىرىدا.
43. 18 — 24 - پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلارنىڭ ھەممىسى نابادا دەريا‌سى بويلىرىدا.
44. 25 -، 26 -، 28 - پاراگرافلاردىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسى مەركىزىي ھىندىستاندا.
45. گۇرجارا — فراھتخارانى كۆرسىتىدۇ.
46. مىنورسكىي بۇلۇرى ھىندىستان دەريا‌سىنىڭ غەربىدە. قالىرى بىلەن ناري ھىندى دەريا‌سىنىڭ شەرقىدە. لور بولسا، سىندنىڭ قەدىمىي پايتەختى دەپ قارايدۇ.
47. باسماد بولسا كېرەك.
48. باخرىج بولۇشى مۇمكىن.
49. ھازىرمۇ لاھۇر دېيىلىدۇ. پاكىستان چېگرىسىدا، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا.
50. راۋېرتى بۇنى پىنوس گېرارديانا دەرىخى دەيدۇ.
51. رامىيان جالالىغاندارنىڭ غەربىگە جايلاشقان.
52. جالالىغاندار بۇگۇنكى پەنجاپ دائىرىسىدىكى جۇللۇندار.
53. مىنورسكىي 41 — 43 - پاراگرافتىكى جايلارنىڭ ھەممىسى ھىمالايا رايونىغا جايلاشقان دەپ قارايدۇ.
54. بۇ جاي نىپالنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىغا جايلاشقان.
55. 44 — 46 - پاراگرافتىكى جايلارنىڭ ھەممىسى كەشمىر رايونىدا.
56. مىنورسكىي بۇ يەر بىر جاينى ئەمەس، ھۆكۈمرانلىق قىلغان خاندانلىقنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ.

57. مىنورسكىي بۇ يەردە ئاپتور يەنە گۈرجارا شەھىرى توغرىسىدا توختالغان دەپ قارايدۇ.
58. 47 — ، 57 - پاراگرافلاردىكى جايلارنىڭ ھەممىسى ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان.
59. سائۇل ئافغانىستاننىڭ ئەڭ جەنۇبىغا جايلاشقان.
60. جەنفار بۇگۈنكى جالالئاباد.
61. 62. 63. بۇ ئۈچ جاينىڭ ھەممىسى پەنجاپ دائىرىسىدە.
64. لامچان بۇگۈنكى ئافغانىستاندىكى لاگمان، كابۇل دەريالىرىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.
65. بۇ جاي كابۇل دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا.
66. قەدىمكى قەندىھار دۆلىتىنىڭ پايتەختى.
67. مىنورسكىي ئەينى چاغدىكى كەشمىر مۇستەقىل ئىدى. گۈرجارا شەھەرلىرىنىڭ خانىغا بېقىنمايتتى، دەپ قارايدۇ.
68. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى تىبەتلەر قۇدرەت تاپقان مەزگىلدىكى ھۆكۈمرانلىق ئەھۋالىنى خاتىرىلىگەن.
69. بۇ جاي تىبەتنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىغا، بۇگۈنكى سىچۇەن ئېتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.
70. دوكتۇرم. سۇتۇدىخ بۇنى «قوينىڭ كاللىسىچىلىك ئالتۇن» دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك، دەپ قارايدۇ.
71. ئەسلىي تېكىستتە بولۇرئان تىبەت دېيىلگەن، بالتىستاننى كۆرسىتىدۇ.
72. بۇ جاي تىبەتنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چېگرا رايون.
73. مايۇل زاڭزۇچە «ئاننىڭ دۆلىتى» دېگەن مەنىدە.
74. 6 - ، 22 - پاراگرافتىكى يەرلەر كوئىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.
75. بۇ جاي ھەققىدە 9 - پاراگرافقا قارالسۇن.
76. بۇ يەردە ئېيتىلغان جاي لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدا.

77. بۇ ئىككى جاي چەرچەن رايونىدا.
78. ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدا. ساڭجۇ داۋىنىدىن قاراقۇرۇم تېغى ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتا.
79. 10 ـ، 20 ـ پاراگرافلاردىكى جايلارنىڭ ھەممىسى قەشقەردىن ئۇدۇنغىچە بولغان ئارىلىقتا.
80. كلئان كەنتى بولۇشى مۇمكىن. لاداختىن يەكەنگە بارىدىغان يول ئۇستىدە.
81. ئۇدۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولسا كېرەك.
82. ئۇدۇن دەريا سىنىڭ ئوچ تارمىقى بۇ ئىككى جاينىڭ ئوتتۇرىسىدا قوشۇلىدۇ.
83. ئۇ سان ئۇرساڭمۇ دېيىلىدۇ. لىغا بىلەن رىخازىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
84. فاركار — سوغدىچە «بەختكە تولغان» دېگەن مەنىدە.
85. بۇ يەرنىڭ ئورنىدا خاتالىق بار. قارلۇقلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ جەنۇبىدا ئەمەس، بەلكى غەربىي جەنۇبىدا بولۇشى كېرەك.
86. بۇ يەردە ماۋارائۇننەھر قاتارلىق جايلار ئەمەس، بەلكى تۈرك قەبىلىلىرى ئىگىلىگەن جايلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
87. دوكتۇر م. سۇتۇرىخ بۇ يەرنى «تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە توققۇز ئوغۇزلار ئەڭ باي ئىدى» دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك، دەپ قارايدۇ.
88. قۇچۇنى كۆرسىتىدۇ.
89. مىنورسكىي ت. فېچان تۇرتانىڭ خاتا يېزىلىشى، قوچۇ بىلەن بېشبالىقنىڭ ئارىلىقىدىكى تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ.
90. تۇرپاندىكى شىمالىي تاغنىڭ كەينىدىكى بەش شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.
91. خامىلتون كۇزارىك كۇللۇك شەھىرىدۇر. بۇگۇنكى

فۇكاڭغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ.
92. يارلۇغ ئارىلىقىدۇر.
93. بۇ جاي مۇشۇ بابنىڭ 13 ـ بابىدا ئېيتىلغان. ج. مىلكاتتىن پەرقلىنىدۇ.
94. پەنجكات — ئىرانچە (سوغدىچە يەر نامى، تۈركچە نامى بېشبالىق).
95. مىنورسكىي بۇ جاي بۇگۇنكى تۇرپان ئەتراپىدا، دەپ قارايدۇ.
96. يارغولنى كۆرسىتىدۇ.
97. بەگتېكىن كەنتىنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس.
98. بۇددىستلارنى كۆرسەتسە كېرەك.
99. بۇ جاينىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس.
100. بۇ يەردىكى يابغۇ قارلۇقلارنىڭ سەردارىنى كۆرسەتمەيدۇ.
101. 11 ـ، 17 ـ پاراگرافتىكى جايلار توققۇز ئوغۇزلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلارنىڭ شىمالىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ رايونلارنىڭ بىر قىسمى تەڭرىتاغ رايونىدا، بىر قىسمى ئىلى ئويمانلىقىدا.
102. بۇ جاي تاغ ئېغىزى ئەتراپىدا بولسا كېرەك.
103. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئېيتىلغان ئىلى دەرياسى ئەتراپىغا جايلاشقان يافىچ بولسا كېرەك.
104. ئىلى دەرياسى بىلەن يافىچ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئىككى ئۆگۈز بولسا كېرەك.
105. تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى مۇز داۋان (مۇزارت داۋىنى) نى كۆرسىتىدۇ.
106. بۇ يەردە ئەينى چاغدا ياغمىلار تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى ھەمدە بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلىۋالغان ئەھۋاللار ئەكس ئەتتۈرۈلسە كېرەك.

107. ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ياغما قەبىلىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.
108. قەشقەر رايونىدا ئىككى ئاتۇش بار. بۇ يەردە ساتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسى جايلاشقان ئاستىن ئاتۇش كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.
109. قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 45 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان تۆۋەن ئاتۇشنى كۆرسەتسە كېرەك.
110. ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدە چۆرى دېيىلگەن. بارتولد چۆرى تاغ دەۋرىدىكى قۇرغان دەيدۇ.
111. بارتولد «يېڭى تاڭنامە» دە ئېيتىلغان «مدىچ» بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ.
112. بۇ قوۋم خاككاسلارنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولسا كېرەك.
113. ئاپتور بۇ يەردە يەنە خاتالاشقاندەك قىلىدۇ: شەرق بىلەن غەرب — جەنۇب تەرەپنى، جەنۇب — غەربىي جەنۇبنى، غەرب — غەربىي شىمالنى، شىمال — شىمال بىلەن شەرقىي شىمالنى كۆرسىتىشى كېرەك.
114. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تالاسنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تۆمۈر يول لىنىيىسى بېكىتىلدە.
115. ھازىرمۇ مەركىي دېيىلىدۇ.
116. بۇ جاي چۇ دەرياسىنىڭ غەربىدە بولسا كېرەك.
117. چۇ دەريا ۋادىسى بىلەن ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.
118. 5 ـ، 6 ـ پاراگرافلاردىكى جايلار قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
119. مىنورسكىي بۇ سۆزىنى ۋە ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئىككى كەتتىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ.
120. بۇ ئىككى جاي چۇ دەريا سىنىڭ قىرغىقىدا دەپ

قارىلىدۇ.

121. بۇ جايمۇ چۇ دەريا‌سى ۋادىسىدا.

122. 10 ـ، 12 ـ پاراگرافتىكى جايلار ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدا.

123. ئالدىنقى پاراگرافتا ئېيتىلغان ئىسسىقكۆلنىڭ كۆرسىتىدۇ.

124. بۇ جاي ئاقسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

125. تۇرپان تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش شەھەرنىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىر شەھەرنى كۆرسەتسە كېرەك.

126. بۇ جاي تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا.

127. ئۇچتۇرپان.

128. ئاپتوبۇسنىڭ چىگىللار توغرىسىدىكى تەسۋىرىدە زىددىيەتلىك بايان بار.

129. بۇ جاي ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا بولسا كېرەك.

130. بۇ بابتىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا ئاپتوبۇس تۇرگەشلەرنى ئاساسلىقى چۇ دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان دەپ قارىغان.

131. لازىمىنا ئەرەبچە ئازىيان دېگەننىڭ فارسچە يېزىلىشى بولسا كېرەك.

132. سۇيئاب چۇ دەريا‌سىنىڭ شىمالىدا.

133. گەردىزى بۇ جاي سۇ بۆلگۈچ چوققىنىڭ شەرقىدە، كوپ دەريا‌سىنىڭ قىرغىقىدا، دەپ قارايدۇ.

134. بايانىنىڭ تەرتىپىگە ئاساسلانغاندا بۇ جاي تۇركەش زېمىنىنىڭ ئەڭ شەرقىدە بولسا كېرەك.

135. ئاپتوبۇس خاتا ھالدا ئېرتىش دەريا‌سى بىلەن ئېدىل دەريا‌سى قوشۇلىدۇ، دەپ قارىغان.

136. مىنورسكىي بۇ يەردە قىماقلارنى 11 قوۋم دەپ

قارىغان، ئەمەلىيەتتە 12 قوۋم ئىدى.
137. بۇ جاي قىماق زېمىنىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
138. قاراقاراخان قىماق زېمىنىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى چېگرا رايونىنى كۆرسىتىدۇ.
139. يىماكىيە بولسا كىشىك.
140. مەنىسى ياغاچلىق كەنت.
141. خارەزم شاھىنى كۆرسىتىدۇ.
142. بۇ يەردە ئاپتور قۇسلارنىڭ شىمالىي تەرىپىمۇ ئىدىل دەرياسى دەيدۇ.
143. ئاپتور بۇ كىتابنىڭ 2 ـ بابىدا پېچېنىگلەر توغرىسىدا توختالغان بولسا بۇ بابتا پېچېنىگ دۆلىتى ھەققىدە توختالغان.
144. بۇ ئىككى جاي توغرىسىدا 51 ـ، 52 ـ بابلاردىكى مەلۇماتلارغا قارالسۇن.
145. 6 ـ بابنىڭ 45 ـ پاراگرافىغا قارالسۇن.
146. 42 ـ بابتا بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى بۇ نۇقتىنى تىلغا ئالمىغان.
147. گەردىزى قىپچاق قىماقلارنىڭ يەتتە قوۋمىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان.
148. يەنى ماجارلار (ۋېنگرلار).
149. 53 ـ بابقا قارالسۇن.
150. ئاپتور ئۇلارنى ئۇرال تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ.
151. بۇ كىتابنىڭ 5 ـ بابىنىڭ 7 ـ پاراگرافى ۋە ئىزاھىغا قارالسۇن.
152. بۇ جايىنىڭ ئورنىدا خاتالىق بار. ئاپتور شەرقىي شىمالنى شىمال تەرەپ دەپ بايان قىلغان.
153. تاھىر خاندانلىقى بىلەن سەپپار خاندانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

154. 1 ـ، 8 ـ پاراگرافتىكى جايلار نىشاپۇر رايونىدا.
155. بۇگۇنكى سەبزىۋار ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، نىشاپۇرنىڭ غەربىي شىمالىدا.
157. جارمۇكان ئىسفىناچان.
158. نارشاھ بۇگۇنكى ئاشخابادنىڭ غەربىدە.
159. ئۇنىڭ خارابىسى كانكار ژوگزالىنىڭ غەربىدىن 8 كىلومېتىر يىراقلىقتا.
160. ئۇنىڭ خارابىسى بۇگۇنكى ئىراندىكى مەشھەدنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن 15 چاقىرىم يىراقلىقتا.
161. يەنى بۇگۇنكى مەشھەد.
162. مىنورسكي بۇ جايىنى شاباخ (دېيىش كېرەك) دەپ قارايدۇ.
163. ئەلى ئىبنى مۇسا ئەل زات — شائە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سەككىزىنچى ئەۋلاد ئىمامى.
164. ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ خەلىپىسى.
165. ئۇنىڭ خارابىسى بۇگۇنكى مېئانادا.
166. 13 ـ، 14 ـ پاراگرافلاردىكى جايلارنىڭ ھەممىسى كۇھىستان، نىشاپۇرنىڭ جەنۇبىدىن سىستانغىچە بولغان جايلاردا.
167. م. سۇتۇدىخ بۇ يەرگە «تۇن» دېگەن يەر نامىنى قوشۇش كېرەك دەپ قارايدۇ.
168. 16 ـ پاراگرافتا 13 ـ پاراگرافتىكى قۇر تەكرارلانغان. بۇ پاراگرافتىكى جايلار كۇھىستانىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمى، ھېراتنىڭ ئەتراپىدا.
169. 20 ـ، 34 ـ پاراگرافلاردىكى جايلار ھېرات رايونىدا.
171. كالىيۇن، كابرۇن، كالۇۇن دەپمۇ يېزىلىدۇ.
172. خارجىت كاشكان رايونىدىكى خارجىت

مەزھىپىدىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ.
173. بۇ جاي مارۋارۇد ئەتراپىدا.
174. بۇ جاي بىلەن مارۋارۇدنى بىر تاغ ئايرىپ تۇرىدۇ.
175. بۇ جاي جارچىستان رايونىدا.
176. فروز، يەنى بۇگۈنكى فروزكوھ مورغاب دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا.
177. 37 ـ، 45 ـ پاراگرافتىكى جايلارنىڭ ھەممىسى مەرۋە رايونىدا.
178. يەنى بالا مورغاب.
179. دىزى خىنافمۇ دېيىلىدۇ. ئورنى ئېنىق ئەمەس.
180. يەنى چارىنائىن كەنتى بولسا كېرەك. ئىمام بالا ۋوگزالى ئەتراپىدا.
181. روشەنكى b.B. مەخفارۋاردىنىڭ ئەگەشكۈچىسىنى كۆرسىتىدۇ.
182. بۇ يەردە سان چۈشۈپ قالغان.
183. گۈزگان خۇشكەندمۇ دېيىلىدۇ. ئەرەبچىدە جۈزجان دېيىلىدۇ.
184. يەنى باشىن بولسا كېرەك.
185. گۈزگاندىكى مەلىكىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى پاراپا مىسۇس تېغىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئۈستۈن ھىرى دەرياسى ئويمانلىقىغا يەتكەن.
186. رىشاراننى كۆرسىتىدۇ.
187. مورغاب دەرياسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى سۇ مەنبەسىنى كۆرسىتىدۇ.
188. بىر قىسمى مورغاب ئويمانلىقىدا، بىر قىسمى زامىن داۋار ئەتراپىدا بولسا كېرەك.
189. يەنە غەزنە خانىدانلىقىنىڭ دائىرىسىدە.
190. بۇ ئىككى جاي يۇقىرى خىرمان دەرياسى ۋادىسىدا.

191. بۇ جاي خۇراساننىڭ شەرقىي قىسمىدا بولسا كېرەك.
192. توخارىستاندىكى تارقاندىن پەرقلىنىدۇ.
193. مايمانانى كۆرسەتسە كېرەك.
194. بارتولد يازغان «موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن بۇرۇنقى تۈركىستان» ناملىق كىتابنىڭ 79 ـ، 80 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.
195. مىنورسكىي يەنى گۈزگاننىڭ قەدىمكى پايتەختى دەپ قارايدۇ.
196. بابقا ئاساسلانغاندا، بۇ جاي ئەنبۇرنىڭ شەرقىدە.
197. مىنورسكىي بۇگۈنكى سارىپۇل دەپ قارايدۇ.
198. مىنورسكىي بۇگۈنكى شىبارگان دەپ قارايدۇ.
199. يەنى ئانتكۇ 7 ئاب چايسارنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا.
200. 5 ـ بابتا بۇ نام سانگىچاك دېيىلگەن.
201. بۇ جاي بەلخ دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا.
202. بۇ ئەرەبلەر روشەنكى ئانتكۇ 7 بىلەن ئامۇ دەريا سىنىڭ سول قىرغىقى ئارىسىدىكى ئوتلاقنى ئىگىلىۋالغانلىقى ئېنىق.
203. 67 ـ، 77 ـ پاراگرافلاردىكى يەرلەر بەلخ بىلەن توخرىدا.
204. بۇ سامانىيلار خانلىقىنىڭ بىر مەھەل بەلخنى ئىگىلىگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.
205. يەنى بۇگۈنكى تاشقورغان، بەلخنىڭ شەرقىدە.
206. ئادەتتە، توخرى بەلخنىڭ شەرقىدە، ئامۇ دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا دېيىلىدۇ.
207. بۇگۈنكى ئافغانىستاننىڭ ھايباك شەھىرى.
208. ياكى «ھىندىستانلىقلارغا ئوخشىمىدىغان كىشىلەر» دېگەن مەنىدە.
209. ئىسكالكەندنى كۆرسىتىدۇ.
210. بۇ جاي ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا.

211. ئافغانستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قۇندۇزنىڭ كۆرسەتسە كېرەك.
212. بۇگۈنكى ئىشكامىش ئافغانستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا.
213. قالىقان توخرىدىكى مەشھۇر شەھەر.
214. بۇگۈنكى ئافغانستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا.
215. 70 ـ، 80 ـ پاراگرافلاردىكى يەرلەر ياميانىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ پاراگرافتىكى ياميان ئافغانستانداىكى كابۇلنىڭ غەربىي شىمالىدا.
216. بۇ ئىككى جاي سۇرغاب ئويمانلىقىدا.
217. خۇراساننىڭ زېمىنى ۋە رايونلىرىنى بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى سىياسىي جەھەتتىن ئەمەس، ئاساسلىقى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن ئايرىغان.
218. مىنورسكىي ئەينى چاغدىكى گۇر شاھنى گۇزگان ئەمرىنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك، دەپ قارىغان.
219. مىنورسكىي ئاپتور بۇ يەردە مۇبالىغە قىلىۋەتكەن، ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن، دەپ قارايدۇ.
220. 2 ـ، 8 ـ پاراگرافلاردىكى يەرلەر سىستاندا.
221. ياكى «گىلەم ياپقۇچ» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ.
222. ئىستەھرى كىسىس دەيدۇ.
223. ياكى «ئۇ يەردە پاشا يوق» دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك.
224. بۇ جاي بۇگۈنكى ئافغانستاننىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ھىراتنىڭ جەنۇبىدىن 140 كىلومېتىر يىراقلىقتا.
225. 9 ـ، 13 ـ پاراگرافلاردىكى يەرلەر بۇسىت بىلەن زامىن داۋاردا.

226. بۇگۈنكى ئافغانىستاندىكى قەندىھارنىڭ غەربىدىكى قارائى بىست قورغىنىدا.
227. ئىستەھرى سالاقان دەيدۇ.
228. بۇ جاي بۇگۈنكى ئافغانىستان دائىرىسىدە.
229. بۇ جاينىڭ نامى «ئارىلىنىڭ زېمىنى» دېگەن مەنىدە.
230. بۇ ئىككى شەھەر ھىرماند دەريا سىستېمىسىدىكى ئوك قىرغىقىدا.
231، 232. بۇ ئىككى جاي زامىن داۋار رايونى ئەتراپىدا.
233. 16 ـ، 17 ـ پاراگرافلاردىكى يەرلەر قەندىھار رايونىدا (قەدىمكى ئاراكخوسىيىدە).
234. مىنورسكىي بۇ ئىككى جاي فىنىزقان ئەتراپىدا، دەپ قارايدۇ.
235. مىنورسكىي بۇ جاي فرۇزدىكى داڭلىق جاي، بۇگۈنكى پاكىستان دائىرىسىدە، دەپ قارايدۇ.
236. 19 ـ، 23 ـ پاراگرافلاردىكى جايلار غەزنىدە.
237. بۇ ئەينى چاغدا سابۇق تېكىنىڭ تەسىر دائىرىسى غەزنىگە يەتكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.
238. ئىستەھرى «شۇ پەرنىڭ شاھى» دەپ خاتىرىلىگەن، ھەۋقەل «مەلىك» دەپ ئاتىغان.
239. بىرونى بۇ جاينى كابۇل دەريا سىستېمىسىدىكى بىر تارماق ئېقىن بويىدىكى تاغ ۋادىسىدا، دەپ قارايدۇ.
240. ئىستەھرى «خاراجلار تۈركلەردىن، ئۇلار قەدىمكى زاماندا بۇ رايون «ھىندى بىلەن سىستاننىڭ ئارىلىقىدىكى رايون» غا كۆچۈپ كەلگەن» دەپ قارايدۇ.
241. بۇ جاي گورباند دەريا سىستېمىسىدىكى فىنشىل دەريا قوشۇلغان جايدا.
242. بۇ جاي بەدەخشاندىكى چارم ئەتراپىدا، بۇگۈنكى

پەيزاۋاتنىڭ جەنۇبىدا.

243. مىنورسكىي بۇ جاي 26 ـ بابنىڭ 16 ـ پاراگرافىدا بايان قىلىنغان جاينى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئاپتور بۇ يەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقانلىقىنى تىلغا ئالغان.

244. دورا تاغ ئېغىزىنى كۆرسەتسە كېرەك.

245. ساغانىيان ياكى ئىشكا شىمىنى كۆرسەتسە كېرەك.

246. بۇ يەردە خاتالىق بار. بۇ يەردىكى شەرق تەرەپ شەرقىي جەنۇب بولۇشى، غەرب غەربىي شىمال بولۇشى، شىمال شەرقىي شىمال بولۇشى كېرەك.

247. ئاپتور بۇ يەردە ماۋارائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان رايونىنى كۆرسەتكەن.

248. 1 ـ، 4 ـ، 6 ـ پاراگرافلاردىكى جايلار بۇخارا رايونىدا.

249. يەنى ئىستەھرى تىلغا ئالغان «سامانىيلار خانلىقىدىن كەلگەن خۇراسان ۋالىيسى».

250. دوكتۇرم. سۇتۇدىخ بۇ يەر تېخىمۇ ئېنىقراق بولۇشى، ئېھتىمال «گىلەم، زىلچا...» بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.

251. بارتولد خوجادا كەنتىنى تىلغا ئالغان، بۇخارادىن ئۇچ چاقىرىم يىراقلىقتا.

252. فاراب خۇراسانىنىڭ يولىدا.

253. خۇراسانىنىڭ يولىدا، فارابقا يېقىن.

254. 5 ـ، 7 ـ، 10 ـ، 14 ـ پاراگرافلاردىكى يەرلەر سوغدى رايونىدا.

255. تاۋاۋس بىلەن بۇخارانىڭ ئارىلىقى 7 ـ 8 چاقىرىم. بۇ كەنت XV ئەسىردە يوقالغان.

256. بارتولدنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ جايلار بۇخارادىن سەمەرقەندكە بارىدىغان يول ئۈستىدە.

257. كۆشان سەمەرقەندنىڭ غەربىي شىمالىدا.
258. يەنى زارمان بولۇپ، ئۇ، بۇخارادىن سەمەرقەندكە بارىدىغان يول ئۇستىدە، سەمەرقەندتىن يەتتە چاقىرىم يىراقلىقتا.
259. بۇ جاي سەمەرقەندتىن تەخمىنەن يەتتە چاقىرىم يىراقلىقتا.
260. ف. ر. نكاتخ بولسا بۇگۇنكى رىنكەند بولۇپ، سەمەرقەندنىڭ غەربىي شىمالىدا.
261. مىنورسكىي بۇ جاي سەمەرقەندتىن ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتا، دەپ قارايدۇ.
262. فخرىست خەلىپە مۇقتەدىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (مىلادىيە 707 — 932 ـ يىللار) دە، مانى مۇرىتلىرى خۇراسانغا قېچىپ كەلگەن، ئۇلاردىن 500 چە كىشى سەمەرقەندكە توپلانغان، دەپ مەلۇمات قالدۇرغان.
263. بۇگۇنكى خوجا قەلئەسى سەمەرقەندتىن تۆت چاقىرىم يىراقلىقتا.
264. يەنى بۇگۇنكى سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدىكى شەھىرى سەبىز.
265. بارتولدنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ جاي چاشتىن ناسافقا بارىدىغان يول ئۇستىدە.
266. يەنى ناساف، بۇگۇنكى چارش.
267. بۇ جاي سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدا.
268. بۇ جاي سافقا ئالتە چاقىرىم، بۇخاراغا تۆت كۈنلۈك يول.
269. بۇ جاي بۇخاراغا ئالتە چاقىرىم، ناسافتىن تۆت چاقىرىم يىراقلىقتا.
270. بۇ جاي سۇرخان دەرياسىنىڭ ئېغىزىدا، يەنى تېرمىز.

271. يەنى ھاشىم - گىرد، تۆمۈر قاپىغقا باردىغان يول ئۇستىدە.
272. يەنى سارمانجان، تېرمىزدىن ئالتە چاقىرىم يىراقلىقتا.
273. بۇ جاي ساغانىيان شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.
274. بۇ جاي تېرمىزنىڭ شىمالىدا.
275. بارتولد باساند چوڭ كەنت، ساغانىياندىن ئىككى كۈنلۈك يول، دەپ قارايدۇ.
276. ساغانىياندىن بىر كۈنلۈك يول.
278. بۇ جاي كافىنگان دەرياسى ئويمانلىقىدا.
279. بۇ جاي كافىنگان دەرياسى ئويمانلىقىدا، دۇشەنبە ئەتراپىغا جايلاشقان بولسا كېرەك.
280. مىنورسكىي بۇگۈنكى كافىنگان بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.
281. بەدەخشاننىڭ مەركىزى پەيزاباد بولسا كېرەك، ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدا.
282. يەنى سۇتىرىشىنا، بارتولد بۇ ئۆلكە سەمەرقەند بىلەن خۇشكەند ئارىلىقىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارايدۇ.
283. سەمەرقەندتىن خوجەندكە باردىغان يول ئۇستىدە.
284. يەنى بۇگۈنكى جىززاق.
285. يەنى پارجىكات.
286. بۇ جاي خوجەندكە باردىغان يول ئۇستىدە.
287. زەرەپشان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونىنى كۆرسەتسە كېرەك.
288. يەنى بۇگۈنكى فارغار.
289. پېتىربۇرگ (لېنىنئاباد) رايونى.
290. 45 -، 62 - پاراگرافلاردىكى جايلار پەرغانە

رايوندا.
291. يەنى بۇگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەمەنگەن رايوندا.
292. ئىستەھەرى بۇ شەھەرنىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا توختالغان.
293. ئىسپارانىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى كەنت.
294. سىر دەرياسىنىڭ بىر تارماق ئېقىنى ئەتراپىدا.
295. ئىستەھەرى ئاۋار كەنتى مەرغىلانىنىڭ جەنۇبىدا، دەپ قارايدۇ.
296. بۇ ئۇچ جاي بۇگۈنكى قوقەند رايوندا.
297. يەنى بۇگۈنكى قۇۋا كەنتى، ئوشتىن يەتتە چاقىرىم يىراقلىقتا.
298. پەرغانىنىڭ شەرقىدە.
299. بۇ جايلار بىر رايوندا، ئوشنىڭ شەرقىدە.
300. بۇ بازار نارىن دەرياسى قىرغىقىدا.
301. ناسىر ئىبنى ئەھمەد سامانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى (مىلادىيە 874 — 892 ـ يىللار).
302. بۇ جاي خوجەندتىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتا.
303. بۇ كەنت ـ بازارلار پەرغانە ئويمانلىقىدا.
304. ئىبنى مەۋقەل ش. لات سىر دەرياسىنىڭ ئىككى مەنبەسىنىڭ ئارىلىقىدا، دەپ قارايدۇ.
305. 65 ـ، 83 ـ پاراگرافلاردىكى يەرلەر ئىراخ بىلەن چاشتىكى جايلار.
306. خۇراساندىكى نىقابلىق پەيغەمبەر ئەل مۇقەننانىڭ قوللىغۇچىسىنى كۆرسىتىدۇ.
307. ئىستەھەرى ئىراخنىڭ مەركىزى تۇنكات، دەپ قارايدۇ. بۇ شەھەر خارابىسى تاشكەندتىن 90 كىلومېتىر يىراقلىقتا.
308. بۇ كەنتنىڭ جايلىشىشى ھەققىدە ئىستەھەرى

توختالغان.
309. بارتولد بۇ جاي تۇنكاتتىك شەرقىدە، دەپ قارايدۇ.
310. يەنى ئىستەھرى سامىراق دەپ خاتىرىلىگەن جاي.
311 بارتولد كخابىس دەپ قارايدۇ.
312. ئىستەھرى GharJand دېگەن جاي چاش رايونىدا.
313. ئىستەھرى KH. MA. RK (khmak) دەپ قارايدۇ.
314. بۇ پاراگرافتىكى جايلار چاش رايونىدا.
315. يۇقىرىقىغا ئوخشاش.
316. ئىستەھرى بۇ شەھەر چىرچىق دەرياسىنىڭ قىرغىقىدا دەپ قارايدۇ.
317. بۇ پاراگرافتىكى تۇنكات.
318. بۇ جاي ئىراخ رايونىدا.
319. 6 ـ بابىنىڭ 22 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.
320. ئەرەبلەر شاش دەپ ئاتايدۇ، بۇگۇنكى تاشكەنت رايونى.
321. مىنورسكىي بۇ جاينى بۇگۇنكى تاشكەنت دەپ قارايدۇ.
322. مىنورسكىي بۇ جاي بۇگۇنكى چىرچىق ۋوگزالى ئەتراپىدا، دەپ قارايدۇ.
323. مىنورسكىي تاركۇش دەپ يازغان.
324. بۇ شەھەر روبىنكىتتىن ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتا.
325. بۇ شەھەر تاشكەنتنىڭ غەربىدە.
326. 84 ـ، 93 ـ پاراگرافلاردىكى جايلار ئىسپىجاب رايونىدا.
327. بۇ جاينىڭ خارابىسى چىمكەند (سايرام) دا.
328. بۇ جاي ئىسپىجاب شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئىككى كۇنلۇك يول.
329. ئىبىن ھەۋقەل Buda Khkath دەپ يازغان.

330. سىر دەريانسىنىڭ سول قىرغىقىغا جايلاشقان.
331. يەنى بۇگۇنكى فاراب.
332. بارتولد بۇ جاي ئوترارنىڭ شىمالىدا بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.
333. مىنورسكىي ھايتۇنىنىڭ «ساياھەتنامىسى» دە خاتىرىلەنگەن زۇرنۇخ دەپ ھېسابلايدۇ.
334. مىنورسكىي سىغناق بۇگۇنكى تۇركىستانىنىڭ ئۇدۇلىدا، دەپ قارايدۇ.
335. بۇ جايلار تالاس ۋە چۇ دەريالىرى ئويمانلىقىغا تەۋە. ئىسپىجابتىن بارسىغانغا باردىغان يول ئۇستىدە، تالاس — بۇگۇنكى جامبۇل.
336. ماۋارا ئۇننەھر رايونىمۇ سىياسىي جەھەتتىن ئەمەس، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش جەھەتتىن ئايرىلغان.
337. ئىستەھرى Khutlal دەپ يازغان.
338. بۇ جاي قۇرىيانىڭ جەنۇبىدا.
339. Andichargh نى كۆرسەتسە كېرەك، تائىرسۇ ئەتراپىدا.
340. مىنورسكىي بۇ جايلار ۋاخشىنىڭ شەرقىدە، دەپ قارايدۇ.
341. 6 - بابنىڭ 7 - پاراگرافى ۋە ئىزاھىغا قارالا.
342. بۇ جاي پارغار بىلەن مىڭكى ئارىلىقىدا بولسا كېرەك.
343. 6 - بابنىڭ 8 - پاراگرافى ۋە ئىزاھىغا قارالا.
344. Tamliyat.
345. ۋاخشى دەريالىرى قىرغىقىدا.
346. مىنورسكىي tuda — sang دەپ قارايدۇ.
347. بۇگۇنكى قارا تىگىن.
348. مىنورسكىي بۇلار بىلەن 11 - پاراگرافتا تىلغا

ئېلىنغان K. njina تۈركلىرىنى بۇ رايوننىڭ دەسلەپكى ئاھالىلىرى ياكى چوڭ كۆچۈشتىن قېيىقالغان قوۋم، دەپ قارايدۇ.

349. بۇ بابنىڭ 10 ـ پاراگرافىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

350. «ئەرەب دەرۋازىسى»نى كۆرسەتسە كېرەك.

351. زەيباك بولسا كېرەك، ۋادوج جىلغىسىدا.

352. ئېگەر ياپقۇچ بولسا كېرەك.

353. يەنى قاندۇر، بۇگۈنكى ئافغانىستاندىكى ۋاخان رايونىدا.

354. مىنورسكىي S. NGLanJ زايباكنىڭ جەنۇبىدا، دەپ قارايدۇ.

355. مۇقان رايونىنى كۆرسىتىدۇ.

356. يەنى بۇگۈنكى sarhadd ۋاخان رايونىدا.

357. كىچىك بولۇر، قەشقەر بىلەن يەكەننىڭ غەربى، بەدەخشاننىڭ جەنۇبى، كابۇلنىڭ شەرقى، كەشمىرنىڭ شىمالىدا.

358. بولۇر شاھ توغرىسىدا «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا قىلىنغان سايا‌ھەت خاتىرىسى»نىڭ 290 — 292 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

359. مىنورسكىي بۇ جاي كەشمىرگە بارىدىغان يول ئۈستىدە، دەپ قارايدۇ.

360. بارتولد ئاراخۇسىيە دەپ يازغان.

361. بۇ ئابزاس 24 ـ، 26 ـ پاراگرافلارغا تەۋە بولۇشى كېرەك.

362. بۇ جاي خارەزمنىڭ قەدىمىي پايتەختى بولۇپ، ئامۇ دەريا‌سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا.

363. تارت ئۇيۇنتقان قوي سۈتىنى كۆرسىتىدۇ.

364. بۇ جاي بىلەن گورگانچنىڭ ئارىلىقى ئۇچ ئۆتەڭ كېلىدۇ.

365. يەنى نۇزۇار.

366. ئەرەبلەر JurJaniya (جۇرجانىيە) دەپ، موڭغۇللار بىلەن تۇركلەر ئۇرگەنچە دەپ ئاتايدۇ. ئامۇ دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدا.

367. خىۋە، خارەزمىدىكى بىر جاي.

368. جەند يەنى تۇمار ئۇتكۇل رايونىدىكى Khisht—Khisht—qal خارابىسى، تۇركىستانىنىڭ غەربىدىن 25 — 30 چاقىرىم يىراقلىقتا.

369. بۇ جاي جانكەند (JanKent) خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

سىند دۆلىتى[1] ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقى مىرەن دەريا سى[2]، جەنۇبى «دېڭىز» بىلەن، غەربى كېرمان بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمالىدا خۇراسان بىلەن تۇتىشىدىغان بىر پارچە قۇملۇق بار. بۇ ئەل ئىسسىق بەلۋاغقا تەۋە بولۇپ، قۇملۇقلىرى كۆپ، تاغ تىزمىسى ئاز. بۇ ئەلدىكىلەر تەقى - تۇرقى كېلىشكەن، تېرىسى قارا، ئايىغى چاققان مۇسۇلمانلاردىن. بۇ يەرنىڭ كىشىنىڭ كۆڭلىگە ياققۇدەك جايلىرى ئاز، كىشىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سودىگەر. بۇ ئەلدىن كۆن، قىزىل بوياق (abank)[3]، چىلان ۋە ناۋات چىقىدۇ.

1. مەنسۇرا (MANSURA)[4] خۇددى بىر ئارالغا ئوخشاش جاي بولۇپ، مىرەن دەريا سىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ مەنزىرىسى گۈزەل، ناھايىتى ئاۋات، سودىگەرلەر توپلاشقان يەر، ئاھالىسى مۇسۇلمان. پادىشاھىنى چۈرايلىست دەپ ئاتىشىدۇ[5].

2. مەنجابرى (MANJABRI)، سادۇسەن[6] (Sadusan) لەر سىند ئېلىنىڭ ئىككى ئاۋات شەھىرى بولۇپ، ئۇلار مىرەن دەريا سى بويىغا جايلاشقان.

3. بىرون (BIRUN)، ماسۋاھىز (MASVAHZ)[7] سىند دۆلىتى چېگرىسىغا جايلاشقان ئىككى شەھەردۇر،

ئاھالىلىرى دېڭىز ئوستى سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ يەرنىڭ ھېچقانداق مەنزىرىلىك جايلىرى يوق.

4. دايبۇل (DaYBul)[8] — سىندىنىڭ شەھىرى، چوڭ دېڭىز ساھىلىغا جايلاشقان، سودىگەرلەرنىڭ ئولتۇراق جايى. ھىندىستاندىن ۋە دېڭىزدىن چىققان بۇيۇملار كۆپلەپ مۇشۇ يەرگە توشۇلاتتى.

5. قىنكى ئارمابىل(Q. nb. li?)[9] — مۇكرەننىڭ (Mukran) ئىككى شەھىرى، قوملۇقنىڭ چېتىگە جايلاشقان. دېڭىز بىلەن ئارىلىقى ناھايىتى يېقىن. بۇ ئىككى شەھەردە بايلىق ناھايىتى كۆپ.

6. تىز (TIZ)[10] — سىندىنىڭ بىرىنچى شەھىرى، «ئۇلۇغ دېڭىز» ساھىلىغا جايلاشقان. بۇ، كىشىنى قىزىقتۇرمايدىغان جاي.

7. كىز (KIZ)[12]، كۇشكىنى كەند ، (Mushk, QAND)، بىخ (BIH)، بىند(BIND,) دىزاك ئەسكى[13] قاتارلىق يېزا - بازارلار مۇكرەننگە تەۋە، ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىلىدىغان ناۋاتلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يېزا - بازارلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مۇكرەننىڭ پادىشاھى كىز (KZ,) دا تۇراتتى.

8. راسك (RASK)[16] جۇرۇج (JURUJ) ۋىلايىتىنىڭ مۇھىم جايلىرى، ئاۋات، نوپۇسى كۆپ جاي. بۇ يەردە نۇرغۇن سودىگەر بار.

9. خوشكى (,Hushki)[17] — يايلاقتىكى بىر بازار.

10. بەنجپۇر (Banjpur)— سىندىنىڭ ئەڭ چوڭ شەھىرى، مىرەن دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە جايلاشقان.

11. بۇخلىبارا (,Buhlbara)[18] جۇرج (juruj) ۋىلايىتىگە تەۋە. مەنزىرىلىك جايلىرى يوق.

12. مەھالى (M. Hali?) ، قۇسدار (,Qusdar)،

كىجكانان (KIJKANAN,)، شۇرا (SHURA) لەر تۇران (Turan,) ۋىلايىتىنىڭ شەھەر - بازارلىرى بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى كىشىگە ياقاتتى. نۇرغۇن مۇسۇلمان ۋە باشقا دىندىكىلەر (مەجۇسى) تۇراتتى. تۇران پادىشاھى تۇرۇشلۇق يەرمۇ كىجكاناندا ئىدى.

13. [20]—ئابىل(؟) [21](ABL) بۇد - خا (Bud—HA) ۋىلايىتىنىڭ بىر شەھىرى، ئاۋات، ئىنتايىن گۈزەل، ئاھالىسى مۇسۇلمانلار.

14. قەندابىل (Qandabil,)[22]— چوڭ شەھەر، ئاۋات، گۈزەل، تۇزلەڭلىك ئۇستىگە جايلاشقان، خورما كۆپ چىقىدۇ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

كېرمان ئۆلكىسى ۋە ئۇنىڭ شەھەر — بازارلىرى

كېرمان شەرقتە سىند چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ، جەنۇبتا «ئۇلۇغ دېڭىز»غا يېقىن، غەربتە فارس ئۆلكىسىگە، شىمالدا شىستاننىڭ قۇملۇقلىرىغا تۇتىشىدۇ. بۇ ئۆلكىنىڭ دېڭىزغا يېقىن رايونلىرى ئىسسىق بەلباغقا تەۋە بولۇپ، بۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تېرىسى قارا كېلىدۇ. سودىگەرلەر ئاشۇ يەردە تۇرىدۇ. يەنە قۇملۇقلارمۇ بار. يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن خورما، ئىندىگو كۆكى، شېكەر قومۇشى ۋە ناۋات بار. يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ يېمەكلىكى — نان. بۇ ئۆلكە دېڭىز ـ ئوكيانىدىن يىراق، شىستان قۇملۇقىغا يېقىن، رايونلىرى سوغۇق بەلباغقا تەۋە بولۇپ، ئاۋات ھەم گۈزەل، يەرلىك ئاھالىلەر ناھايىتى ساغلام، بۇ يەردە نۇرغۇن تاغ تىزمىسى بولۇپ، تاغدىن ئالتۇن رۇدىسى، كۈمۈش، قوغۇشۇن رۇدىسى، ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى چىقىدۇ.

1. سىرگەن (SIRGAN,)[23] — كېرماننىڭ مەركىزى، پادىشاھ [24] تۇرۇشلۇق جاي. بۇ چوڭ شەھەر بولۇپ، سودىگەرلەر دائىم باربىدىغان جايدۇر. ئۇلارنىڭ ئىشلىتىدىغان سۇيى كارىز سۇيى بولۇپ، كىچىك جايلاردا قۇدۇق سۇيى ئىچىدۇ. بۇ يەردە دەرەخ ناھايىتى ئاز، قۇرۇلۇش - ئىمارەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كىمىر ئۆيى شەكلىدە.

2. بافست (BAFT,) ۋە (Kihir?) ھىر [25] — ئاۋات ۋە گۈزەل ئىككى يېزا بازىرىدۇر.

3. جىروفت (JIRUFT)[26]. ئۇزۇن - كەڭلىكى يېرىم يول كېلىدىغان، ئىنتايىن ئاۋات ھەم كىشىلەر ياقتۇرىدىغان شەھەر بولۇپ، بۇ يەردىكى دەريا سۇلىرى ئۆزگەشلەپ ئېقىپ تۇرىدۇ. بۇ دەريانىڭ سۇيى كۆپ بولۇپ، ئاتمىش دانە سۇ تۇگمىنىنى چۆرىيەلەيتتى. بۇ دەريادىن باشلاپ كەلگەن ئۆستەڭ سۇيى ئالتۇن تەركىبى بولغان قۇملارنى ئېقىتىپ كېلەتتى.

4. مۇغۇن (MUGHUN) ۋە ئۇلاشجىرىد (VULASHGIR,)، كۇمىن (KUMIN)، باخروگان (BAHRUGAN)، مانۇگان (MANUGAN)[29] قاتارلىق چوڭ - كىچىك يېزا - بازاردىن كۆك بويياق، شېكەر قومۇشى ۋە ناۋات چىقىدۇ. يەرلىك ئاھالىنىڭ خورمىسى كۆپ، يېمەكلىكى كۆممىقوناق. بۇ يەردە بىر قائىدە بولۇپ، خورما دەرىخىنىڭ ئىگىسى ئەزەلدىن يەرگە چۈشكەن خورمىنى يىغمايدۇ، بۇلارنى كەمبەغەللەرگە تەۋە دەپ قارايدۇ.

5. مىزەن (MIAHAN,) تاغ باغرىدىكى بىر يېزا بازىرى، بۇ يەردىن مېۋە - چېۋە، يېقىلغۇ[28] چىقىدۇ.

6. بالۇج (Baluj,)[30] مۇشۇ شەھەر بىلەن كۇفىج تېغى ئوتتۇرىسىدىكى تۇزلەڭلىكتە ئولتۇراقلاشقان بىر مىللەت. ئۇلار مەخسۇس بۇلاڭچىلىق ۋە باقمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، جەسۇر، ئۆلۈمدىن قورقمايدۇ. بۇ مىللەتنىڭ (ئەسلىدە) ئادىمى كۆپ ئىدى. بىراق، بۇئى سۇلالىسىدىكى پانا - خۇسراۋ[32] ھەر خىل سۇيىقەستلەرنى ئىشلىتىپ بۇ مىللەتنى يوقاتقان.

7. كۇفىج (Kufij,)[33] كۇفىج تېغىدا ئولتۇراقلاشقان تاغلىق مىللەت. يەتتە قەبىلىگە بۆلۈنگەن، ھەربىر قەبىلىدە بىردىن سەردار بولىدۇ. كۇفىجلىقلارمۇ كەسپىي بۇلاڭچى، باقمىچى، دېھقان. كۇفىج شەرقتە موكرەندىكى قۇملۇققا

تۆتىشىدۇ. جىروفت بىلەن مانۇگەن ئوتتۇرىسىدا بىر ئاۋات، گۈزەل ئەل بولۇپ، كۆھىستان(Kuhistan—i. Abu. Ghanim) ئابۇ غەنىم [34] دەپ ئاتىلىدۇ؛ بۇ تاغنىڭ غەربىدە رودبار رايونى بولۇپ، بۇ رايوننىڭ ھەممىسى دەرەخزارلىق ۋە چۆپلۈك.

8. ھورمۇز (Hurmuz)، بۇ يەرنىڭ ئۇلۇغ دېڭىز بىلەن بولغان ئارىلىقى يېرىم يول كېلىدۇ. ناھايىتى ئىسسىق، كېرمانىنىڭ سودا مەركىزى.

9. شاھروۋا (SHAHRUVA,) — دېڭىز قىرغىقىدىكى يېزا بازىرى. بۇ يەردە بېلىقچىلار ئولتۇراقلاشقان.

10. سۈرىچان (SURIQAN)، مازروچان، كاسبان، راۋىن، كابرۇچان قاتارلىق بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە نۇرغۇن قۇدۇق بار، سۇيى ئىچىشكە ۋە يەر سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەھەرلەردە نۇرغۇن مەنزىرىلىك جايلار بار، ھاۋاسى كىشىنى ھوزۇرلاندۇرىدۇ.

11. كامۇن، كۆشناباد [36]، بۇ ئىككى كىچىك بازار ئىرانغا (فارسقا) بارىدىغان يول ئۈستىدە.

12. كافتار (KAFTAR)، دىھار (DIHAR) لار بارىجان (Barijan) تېغىدىكى ئىككى يېزا بازىرىدۇر، بارىجان تېغىدىن چىققان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئىككى شەھەرگە توشۇلىدۇ.

13. دىھگاز (<KUR? >)، دارجىن (Darjin)[35]لار بام (Bam) ۋە جىرۇفت ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى يېزا بازىرى، ئاۋات ھەم گۈزەل جاي، بۇ يەردە (دارجىن) كامفورا دەرىخى تېپىدىكى ئۆسۈملۈكلەر چېقىدۇ.

14. كۇاش (KHWASH) بىلەن رىچان (RIQAN)[38]—سىنىڭ ۋە كېرمان دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇقتىكى ئىككى يېزا بازىرىدۇر.

15. شامات (SHANAT) . . . باخار (Bahar)، ساز

(Khannab?) ، غۇبارا (CHUBAIRA) ، كۇغۇن (KUGHUN) ، كايين (KAYIN) ، سارۇستان (SARVISTAN) ، دارچىن[39] لار سىرگان (Sirgan) ۋە بام ئوتتۇرىسىدىكى شەھەر ـ بازارلاردۇر، سوغۇق بەلباغقا تەۋە. ھاۋاسى كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرىدۇ. ئاۋات، گۈزەل، ئۈركەشلەپ تۇرىدىغان ئېقىنى ۋە نۇرغۇن ئاھالىسى بار.

16. بام[40] شەھىرىنىڭ ھاۋاسى كىشىنىڭ ھۇزۇرلاندۇرىدۇ. مۇستەھكەم شەھەر سېپىلى بار. بۇ شەھەر جىروفتقا قارىغاندا چوڭ، شەھەردە ئۇچ چوڭ مەسچىت بولۇپ، بىرى خەرجىت مەزھىپىگە تەۋە، يەنە بىرى مۇسۇلمانلارغا تەۋە. ئۇچىنچىسى شەھەر سېپىلى ئىچىدە. بۇ شەھەردىن پاختا توقۇلما بۇيۇملار (مۇسۇلمانلار ئىشلىتىدۇ)، ياغلىق، بام ياغلىقى ۋە خورما چىقىدۇ.

17 نارماشىر (NARMASHIR) — گۇللەنگەن شەھەر. گۈزەل ۋە ئاۋات، سودىگەرلەر توپلاشقان يەر.

18. باھرا (BAHAR) كىرمان ئېلىنىڭ چېتىگە، قۇملۇقنىڭ بويىغا جايلاشقان. شىرىستانغا بارىدىغانلار (سايامەتچىلەر) مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى.

19. سىربىخ (SIRBIH)— قۇملۇقتىكى بىر شەھەر، نەھرە (Nahra) بىلەن شىرىستان ئوتتۇرىسىدا، كىرمانغا تەۋە.

20. (؟) فىردىر (F. RDIR)، ماھام (MAHAM)، كابىسلار مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى يېقىملىق، بەزىلىرى تاغقا، بەزىلىرى چوڭ تۈزلەڭلىككە جايلاشقان جايلاردۇر.

21. باردااسىر (BARDASIR)، جەنزارود (JANZARUDH)[43]— ئىككى يېزا بازىرى، ھېرات بىلەن كۆھىستانغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان. بۇ شەھەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى، بىراق نوپۇسى شالاڭ.

22. كۇتمىدەن (KUTMIDHAN)، كىرداگان

K. RDGAN ، ئانارلار كىشىلەر تولىمۇ ياقتۇرىدىغان يېزا - بازارلار بولۇپ، فارستىن كۆدخانغا بارىدىغان يول ئۇستىگە جايلاشقان.

23. شېرغان بىلەن بارداشېر ئوتتۇرىسىدا بىر تاغلىق رايون بولۇپ، ئاۋات ھەم گۈزەل، ئۇ يەردە 260 كەنت بار، ئۇلار ئاۋات، گۈزەل، نوپۇسى زىچ.

پۇتۇن كېرمان ئۆلكىسىدە دەريا قاتنىشى يوق. بۇ ئۆلكىدىكى تاغ خەلقى ساغلام، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرىدۇ.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب

فارس ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى توغرىسىدا

فارس شەرقتە كېرمان بىلەن قوشنا، جەنۇبتا «ئۇلۇغ دېڭىز»، غەربتە تەب دەريا‌سى(RAB) [44] (بۇ دەريا فارس بىلەن كۇھىستاننى ئايرىپ تۇرىدۇ) ۋە ئىسپاھان بىلەن چېگرىلىنىدىغان بىر قىسىم جايلار بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالى فارس قۇملۇقى (بۇ قۇملۇق قالغىسكۇھ قۇملۇقىنىڭ بىر قىسمى). فارستا نۇرغۇن شەھەر بولۇپ، ئاھالىسى كۆپ. بۇ ئاۋات ھەم باي ئۆلكە، بايلىق مەنبەسى مول. بۇ يەرنىڭ تېغى، سۇيى بار، سودىگەرلەر توپلاشقان. ئىلگىرى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. پۇقرالىرى ئەقىللىق؛ تاغدا ئالتۇن رۇدىسى بار. كەندىر توقۇلمىسى، يۇڭ توقۇلمىسى، پاختا توقۇلمىسى، يەنە ئەترگۈل ئەترى، زىلولەن ئەترى، زەيتۇنگۈل ئەترى، ھەر خىل گىلەم ۋە زىلچا (گۈل ئىشلەنگەن يىپەك ئەدىيال) ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. سۇپىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. فارسنىڭ دېڭىزغا يېقىن جايلىرى ئىسسىق بەلۋاغقا تەۋە، قۇملۇققا يېقىن جايلىرى سوغۇق بەلۋاغقا تەۋە. بۇ يەردە شامان دىنىنىڭ ئىبادەتخانىسى (تىلاۋەتخانىسى) بار. شامان دىنى مۇخلىسلىرى قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئىزلىرىغا ھۆرمەت قىلىدۇ ھەمدە بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئىلاھقا سېغىنىدۇ. كۆپ ساندىكى فارس شەھەر - بازارلىرىنىڭ ئەتراپىدا تاغ بار.

1. شىراز — فارسنىڭ مەركىزى، ئاۋات چوڭ شەھەر، نوپۇسى كۆپ. بۇ شەھەر ئىسلام دەۋرىدە قۇرۇلغان. بۇ يەردە ئىنتايىن مۇستەھكەم قەدىمىي شەھەر سېپىلى بولۇپ، ئۇ شاھ مۇباد قورغىنى دەپ ئاتىلىدۇ. شەھەر (شىراز) ئىچىدە كىشىلەرنى چوقۇندۇرىدىغان ئىككى ئىبادەتخانا بايقالغان. بۇ يەردە بىر خىل (susan — imayais) دەپ ئاتىلىدىغان (isbengham) ئۆسۈملۈك بايقالغان. بۇ ئۆسۈملۈكنىڭ يوپۇرمىقى (گۈل بەرگى) ھەر خىل بولۇپ، ئوتتۇرىسى خۇددى سۇ پەرىسىگە ئوخشىشىدۇ.

2. ئىستەخر (iSTaKHR) [45] — قەدىمىي چوڭ شەھەر. ئىلگىرى ساسانىيلار پادىشاھى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. بۇ شەھەردىن قەدىمىي قۇرۇلۇش، رەسىم، ھەيكەللەر بايقالغان. ئىستەخرنىڭ نۇرغۇن رايونى بولۇپ، يەنە «سۇلايمان مەسچىتى» دەپ ئاتالغان ئاجايىپ قۇرۇلۇشلىرى بار. بۇ يەردىن بىر خىل ئالما چىقىدۇ. بۇ ئالمىنىڭ يېرىمى چۈچۈك، يېرىمى تاتلىق. تاغلىرىدىن تۆمۈر چىقىدۇ. بۇ رايوندىن يەنە كۆمۈشمۇ چىقىدۇ.

3. دىز- پىسار- ئىبنى ئۇمارا (DIZ—PISARA—I UMARA) (ئۇمارا ئوغلىنىڭ قەلئەسى دېگەن مەنىدە [47]) — يېزا بازىرى. بىر قەلئەسى بولۇپ «ئۇلۇغ دېڭىز» ساھىلىغا جايلاشقان. بۇ يەر بېلىقچىلارنىڭ يۇرتى، يەنە سودىگەرلەر سەپەر جەريانىدا توختايدىغان جاي.

4. شىرەف [48] ئىسسىق بەلباغدىكى چوڭ شەھەر بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى كىشىگە ياقىدۇ، سودىگەرلەر دائىم بارىدىغان جاي. بۇ، فارسنىڭ سودا مەركىزىدۇر.

5. جام (JAM)، مۇرام (MURAM)، غۇرمۇك (Khumuk) لەر شىرەف دائىرىسىدىكى ئىنتايىن ئاۋات يېزا بازىرى بولۇپ، ئاھالىسى زىچ.

6. گۇر (GUR) [49] ئاۋات شەھەر بولۇپ، ئاردا شەھەر باباخان ئۇچۇن قۇرۇلغان ۋە ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق جايى. شەھەر

ئەتراپىدا مۇستەھكەم سېپىل بار. بۇ يەر ھەرقايسى جايلارغا گۈر ئەترگۈل ئەترى ئېكسپورت قىلىدۇ. بۇ شەھەر پالما گۈلى ئەترى بىلەن santoline ئەترى ئىشلەپچىقىرىدۇ. بۇ ئەتىر بۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىپلا قالماي، يەنە باشقا جايلارغىمۇ توشۇلىدۇ. گۈردا ناھايىتى چوڭ بىر بۇلاق بار.

7. باجىرباغان (BAJIRBAGAN) (مېپىدە)، بانۇ (BANU) لەر گۈرنىڭ يېزا - بازارلىرى بولۇپ، ئاۋات، گۈزەل، سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ.

8. ناجىرام (NAJIRAM) — دېڭىز قىرغىقىدىكى شەھەر. سودىگەرلەرنىڭ ساياھەت قىلىدىغان جايى.

9. سائادا (SAADA)، باخلاۋان (BAHLAVAN) — دېڭىزغا يېقىن ئىككى ئاۋات يېزا بازىرى.

10. گانانا (Ganana) (ئەسلىي تېكىستتە شۇنداق) — ئاۋات چوڭ شەھەر، سودىگەرلەرنىڭ ساياھەت ئورنى، بايلىقى كۆپ. بۇ شەھەردە توقۇلما بۇيۇملار كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. كىنامە (ئەسلىي تېكىستتىكى بىلەن ئوخشاش) دېڭىزىدا مەرۋايىت چىقىدىغان دېڭىز قىرغىقى بار. بۇسايىددااققاق[52] (Bu. Sa. id. Daqqaq) مۇشۇ يەرلىك بولۇپ، بۇ ئادەم ئىلگىرى دىن تارقىتىپ بەھرەيىننى ئىگىلىگەن. ئۇ سۇلايمان ئىبنى ئەلھەسەن ئەلى ئارماتى، يەنى ئىبنى ئەبۇ سايىرنىڭ ئوغلىدۇر (oarmati—Svlayman ibn. al—Hasan).

11. تاۋاز (TAVAZ)[53] — ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان شەھەر. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى كۆپ ھەم باي، تاۋازنىڭ بارلىق توقۇلما بۇيۇملىرى مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ.

12. كازرۇن (KAZRUN)[54] بۇلۇت كۆلىگە يېقىن جايلاشقان. بايلىقى كۆپ، ئاۋات چوڭ شەھەر، بۇ يەردە كىشىلەر ئىبادەت قىلىدىغان ئىككى ئىبادەتخانا بار.

13. سىنىز (SINIZ)[54] — دېڭىز ساھىلىدىكى شەھەر. مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى يېقىملىق. بارلىق سىنىز توقۇلما

بۇيۇملىرى مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ.

14. شىمىر بولسا سىنىز بىلەن ئاراگان (Arragan) ئوتتۇرىسىدىكى ئاۋات بازار.

15. ماھى ـ روبان (MAHI — RUBAN) [56] بولسا شەھەر بازىرى، ئارالغا ئوخشاش سۇ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ يەر ئاۋات بولۇپ پوتكۇل فارسنىڭ سودا مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

16. ئاكاغان (Arrajan ياكى AKAGHAN) [57] — ئاۋات چوڭ شەھەر، باي، ھاۋاسى يېقىملىق، مەنزىرىلىك جايلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇ يەردە بىر قۇدۇق بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى دۇنيادا ھېچكىم بىلمەيدۇ. قۇدۇقنىڭ سۇيى بىر تۆگىمۇنى ھەربىكەتلەندۇرىدۇ، شۇنداقلا يەر سۇغىرىلىدۇ. بۇ شەھەردىن ناھايىتى ياخشى ئۈزۈم شىرنىسى چىقىدۇ.

17. B. ZR. K، بىسۇك (BISUK)، ۋاياگان (VAYAGAN)، لاراندان (LARANDAN) [58] ئاكاغانىڭ يېزا بازىرى، ھاۋاسى يېقىملىق، مەنزىرىسى گۈزەل سايامەت ئورنى.

18. ناۋباندا گان (NAUBANDAGAN) [59] — ئاۋات، باي، گۈزەل شەھەر.

19. بىشاۋۇر (BISHAVUR) [60] — شەھەر سېپىلى بىلەن قورشالغان باي شەھەر. شاپۇر خۇسراۋ ئۈچۈن سېلىنغان. شەھەردە ئىككى ئىبادەتخانا بولۇپ، كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ ئىلاھقا چوقۇنىدۇ. يېقىن ئەتراپتا بىر تاغ بار، تاغ ئۈستىدە شاپۇردىن ئىلگىرى ئۆتكەن ھەربىر پادىشاھ، موباد (Mobadh) بىلەن مارزىبانىڭ (Marzbab) ھەيكىلى بار ھەمدە بۇ يەرگە ئۇلارنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى يېزىلغان. بۇ شەھەرگە يېقىن جايدا يىل بويى ئىس چىقىپ تۇرىدىغان تاغ بولۇپ، تاسادىپىي بۇ ئىس ـ تۈتەكتىن ئۈچۈپ ئۆتكەن قۇشلارنىڭ ھەممىسى كۆيۈپ تۈگەيدۇ.

20. ۋاياگان (VAYAGAN)، كىمارىج (KIMARIJ) لار بىشاۋۇرنىڭ گۈللەنگەن ئاۋات بازارلىرىدۇر.

21. جۇيۇم (JUYUM) [63] بولسا شىرازنىڭ ئاۋات، گۈزەل يېزا بازىرى.

22. گۇيۇم (GUYUM) — بىر يېزا . شىرازنىڭ سۇ بۆلگۈچ توغىنى مۇشۇ يەردە.

23. بارساركان، كۇۋارىستان (KUVARISTAN) [64]، شىرازنىڭ ئىككى ئاۋات، گۈزەل يېزا بازىرى.

24. بايدا (BAYDA) — ئاۋات يېزا، سېھرىي كۆچكە ئىگە دەپ نام ئالغان ھەللاج (Hauaj) [65] دەل مۇشۇ يەرلىك.

25. ھەزەر (HAZAR)، زەرقان (ZARQAN)، خىر (KHIR) [66] لار يېزا بازارلىرىدۇر[67]... ئاۋات (گۈللەنگەن) گۈزەل جاي.

26. پاسا — ئاۋات چوڭ شەھەر، بىر قەلئە بىلەن شەھەر سىرتى رايونى بار. بۇ شەھەر كۆپ بايلىققا ئىگە، سودىگەرلەرنىڭ پائالىيەت ئورنى.

27. تامىستان (TAMISTAN)[67] —، بۇستىگان (BUSTUGAN)، ئازاباراا (AZ — BARA)، داراكان (DARAKAN)، مۇرايىزىگان (Murayzigan)، سانان (SANAN) پاسا بىلەن داراجىرد ئونتۇرىسىدىكى ئاۋات يېزا بازارلىرىدۇر.

28. داراجىرد (DARAJIRD) [69] — ئاۋات، گۈللەنگەن باي شەھەر. ئەمما ھاۋاسى ناھايىتى ناچار. بۇ، دۇنيا بويىچە بىردىنبىر مومىيا چىقىدىن جاي، بۇ يەردىن قارا، ئاق، قىزىل، سېرىق ۋە باشقا رەڭدىكى تاشتۇز چىقىدۇ. بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئەلا سۈپەتلىك شىرە ياسايدۇ. [سىرتقا ئېكسپورت قىلىنىدۇ؟]

29. رام (RAM)، رۇستا. بۇستام (RUSTA. BUSTAM)، فۇرج (F. Furj rkh) دەپ يېزىلىدۇ)، تارۇم (Tarum) [70] لەر داراجىرد بىلەن كېرمان ئونتۇرىسىدىكى يېزا بازارلىرىدۇر. بۇ يەردە ناھايىتى كۆپ تېرىلغۇ يەر، مەنزىرىلىك جايلار بار.

30. كارزىن (KARZIN) پاساغا تەۋە، مۇستەھكەم شەھەر قورغىنى بار.

31. كارىيان (KARIYAN) — داراجىرىدىكى يېزا بازىرى، مۇستەھكەم ھەم ناھايىتى تەستە كىرگىلى بولىدىغان شەھەر سېپىلى بار. بۇ يەردە كىشىلەر چوقۇنىدىغان بىر ئىبادەتخانا بار.

32. سامىران (SAMIRAN)، ئىراج (IRAJ) [71]، رۇفتا (RUFTA)، مادخاۋان (MADHAVAN)، گۈيۈملار داراجىرىدىكى ئاۋات، گۈزەل شەھەرلىرىدۇر.

33. جاخرۇم (JAHRUM) — ئاۋات شەھەر. زىيلۇ (zilu) گىلىمى ۋە جەينامаз ئىشلەپچىقىرىدۇ.

34. كىج (KIZH) شەھىرىدە مۇستەھكەم قەلئە بار.

35. خىر (KHIR) [72]، كۇردىيان (KURDIYAN) ئاۋات يېزا بازارلىرىدۇر، تېرىلغۇ يېرى كۆپ، پاساغا تەۋە.

36. ئىج (JI) [73]، ئىستاخبانتا (istahbanta)، خىيار (Khiyan) [74]، ماشكانات (Mashkanat) لارىيزا - بازارلىرى بولۇپ، بىر تاغ باغرىغا جايلاشقان، ئاھالىسى شالاڭ. بىراق تېرىلغۇ يەرلىرى كۆپ، تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى.

37. ئابادخا (ABADHA)، باردانگان (Bardangan)، جاھۇك (JAhuK) [75] لەر ئىستەھرى بىلەن كېرمان ئوتتۇرىسىدىكى يېزا بازارلىرىدۇر ھەممىسى سودىگەرلەر توختايدىغان جاي، تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى.

38. كامىن (KAMIN)، سارۋاب (SARVAB)، مىزىراكان (Mizirakan) شەھىرى فاناك IBABAK - SHAHR) Fanak دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، خۇررا (Khurra)، كىس (KIS) [76] لەر سوغۇق بەلباغدىكى تاغ ئىچىگە جايلاشقان يېزا بازارلىرىدۇر. بۇ رايوننىڭ مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى يېقىملىق، كىخۇررادا بىر ئىبادەتخانا بار، كىشىلەر ئۇنىڭغا ئىنتايىن چوقۇنىدۇ،

شۇنداقلا ئۇ نۇرغۇن تاۋاپ قىلغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. بۇ ئىبادەتخانا دالا ئۇچۇن قۇرۇلغان (ياسالغان).

39. باججا (Bajja دەپ يېزىلىدۇ)، كىلىند (Kilind دەپمۇ يېزىلىدۇ)، شاماگان (SHAMAGAN)، سۇرما (SURMA)، ئارجىنال (ARJINAN) [77] سوغۇق بەلباغدىكى تاغلىقلا جايلاشقان يېزا ـ بازارلاردۇر. بۇ يەرلەر ئاۋات، گۈزەل، تېرىلغۇ يېرى بار، نوپۇسى كۆپ.

40. ئابارچۇخ (Abarquh) [77] — ناھايىتى يېقىملىق شەھەر، چوڭ تۆپىلۈككە يېقىن.

41. نايىن (Nayin) [78] — ئاۋات، گۈزەل شەھەر. ئۇنىڭغا يېقىن جايدىكى تاغدىن كۈمۈش رۇدىسى چىقىدۇ.

42. ساردان (SARDAN) [79] شەھىرى ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئاۋات، گۈللەنگەن جاي. تېغىدىن مىس رۇدىسى چىقىدۇ.

43. ئابرات (ABRAT) [80]، كىسبا K. Sba، مايىن (MAYIN) لەر فارس ۋە ئىسفاھان ئوتتۇرىسىدىكى ئاۋات يېزا بازارلىرىدۇر.

44. رودخان (RUDHAN)، داركان (DARKAN) لەر فارس بىلەن كېرمان چېگرىسىدىكى ئىككى شەھەر. سوغۇق بەلباغقا جايلاشقان. سودىگەرلەرنىڭ قونالغۇسى.

45. ئانار (ANAR)، بەھرە (BAHRA)، كاتا (ئاخا) [81]، مايبۇدىخ (MAYBUDH)، نايىن (NAYIN) [82] لەر سوغۇق بەلباغدىكى يېزا ـ بازارلىرىدۇر، فارس بىلەن قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىغان ئورۇنغا جايلاشقان، تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى.

ئوتتۇزىنچى باب

قۇجىستان ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

بۇ ئۆلكىنىڭ شەرقى فارس ۋە ئىسفاھان بىلەن، جەنۇبى دېڭىز - ئوكيان ۋە ئىراقنىڭ قىسمەن يېرى بىلەن چېگرىداش، غەربى بولسا ئىراق بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بىر قىسمى باغدات ۋە ۋاشىت [84] يېزا - كەنتلىرى بىلەن؛ شىمالى گىمبارى [85] ئۆلكىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

بۇ ئۆلكە قوشنا ھەرقانداق ئۆلكە بىلەن سېلىشتۇرغاندا بەكلا ئاۋات. چوڭ دەريا - ئېقىنلىرى بار. ئۇنىڭ يېزىلىرى گۈللەنگەن، تاغلىرى ئىشلەتكىلى بولىدىغان نەرسىلەر بىلەن تولغان. شېكەر، ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملار، پەردە، suzangird (توقۇلما بۇيۇم)، بەلباغ، ئۇرۇچ ۋە خورما چىقىدۇ. بۇ يەرنىڭ كىشىلىرى قانائەتسىز كېلىدۇ.

1. دارمەھدى (Dari. Mahdi) [86] — ئاۋات، گۈللەنگەن شەھەر، ئىراق بىلەن قۇجىستان ئوتتۇرىسىدىكى دەريا بويىغا جايلاشقان.

2. باسابەن (Basaban)، خان ماردۇنا (Khan Marduna)، داۋۇراگ [87] (Daurag) دەريا قىرغىقىدىكى بىرقانچە يېزا بازارلىرىدۇر. ھەممىسى گۈللەنگەن، ئاۋات، بايى، گۈزەل بازارلار.

3. دايرا (Dayra) [88] تاغقا يېقىن شەھەر بولۇپ، ئىنتايىن گۈزەل.

4. ئاساك (ASAK) — تاغ باغرىدىكى چوڭ كەنت. بۇ تاغ چوققىسىدا ھەمىشە ئوت ئۆچمەيدىغان تۈرىدۇ. كېچە - كۈندۈز ئۆچمەيدۇ [89]. قەدىمكى چاغلاردىكى ھالجىت مەزھىپىدىكىلەر [90] ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش مۇشۇ يەردە يۈز بەرگەن.

5. جۇببايي (JuBBaY) — شۇشتار دەريasi ساھىلىدىكى بىر يېزا، ئاۋات ھەم گۈزەل. ئاتاقلىق ئەبۇ ئەلى جۇببايي [91] (AbuAliJubbai) بولسا دەل مۇشۇ شەھەرلىك.

6. سۇقال - ئەربەئى (SUQAL—ARBAA) [92] — دەريا قىرغىقىدىكى ئاۋات، گۈزەل شەھەر.

7. ئاھۋاز (AHWAZ) [93] ئىنتايىن ئاۋات شەھەر بولۇپ، كۆھىستان شەھەرلىرى ئىچىدە ھەممىسىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. بۇ جاي گۈزەل بولۇپلا قالماي، مەنزىرىلىك جايلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ. بۇ يەرلىك كىشىلەرنىڭ يۈزى سېرىق كېلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاخۋازدا ئولتۇراقلاشقان ھەرقانداق ئادەمنىڭ ھەممىسى گالۋاڭ قىياپەتكە ئۆزگىرەلەيدىكەن. بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنگەن ھەرقانداق خۇش پۇراق ماتېرىياللار ھاۋا كىلىماتى تۈپەيلى خۇش پۇرىقىنى يوقىتىدۇ. بۇ يەرنىڭ تېغىدا يىلان بار.

8. ئۇزام (UZAM) — ئىنتايىن گۈزەل كىچىك يېزا.

9. رامخىز (RAMHIZ) [94] — يېزا بازىرى، دەريا قىرغىقىغا جايلاشقان. مانى (mani) دەل مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرۈلگەن.

10. ئەسكارىي، موكىلەر كەڭ يېزىلىرى بار شەھەر، ئاۋات، گۈللەنگەن، يېقىشلىق جايدۇر. دۇنيادىكى بارلىق قىزىل شېكەر، ئاق شېكەر ۋە نەپىس (ئىنچىكە) ئىشلەنگەن شېكەرنىڭ

هەممىسى مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ.

11. ماسرۇقان (MASRUQAN) [95] — تاۋات، گۈزەل يېزا. بۇ يەردىن ئەلا سۈپەتلىك يېڭى خورما چىقىدۇ.

12. رام ئۇرمىزد (RAM. URDMIZD) [96] — چولۇق شەھەر، تاۋات، گۈللەنگەن، گۈزەللىكى كىشىنى مەھلىيا قىلىدۇ. سودىگەرلەرنىڭ پائالىيەت ئورنى، ئۇ فارس بىلەن قۇجىستان ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.

13. بازارى سامبىل (BAZAR — I SAMBIL) — گۈزەل يېزا.

14. ئىزا (IDHA)، (TusTar تۈستار دەپمۇ ئوقۇلىدۇ) [97] يېزىلىرى گۈللەنگەن شەھەر. بۇ شەھەر تاۋات، گۈزەل، باي بولۇپ، دەريا قىرغىقىغا جايلاشقان. كۆپ مىقداردا گۈللۈك دۇردۇن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مەككىدىكى مۇئەللەق تاشنى ياپقان دۇردۇن مۇشۇ يەردە ئىشلەنگەن.

15. ۋىندۇشاۋۇر (V. NDUSHAVUR) [98] — تاۋات ھەم گۈزەل شەھەر. ياقۇب ئىبن لەيس [99] قەبرىسى مۇشۇ يەردە.

16. شۇش (Shush) [100] — باي شەھەر، سودىگەرلەر دائىم كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدۇ؛ قۇجىستانىنىڭ سودا مەركىزى. بۇ شەھەردىن توقۇلما بۇيۇم ۋە قىممەت باھالىق تاۋار ياغلىق، گۈرۈچ چىقىدۇ. پەيغەمبەر دانىلىنىڭ جەسەت ساندۇقى مۇشۇ يەردە بايقالغان.

17. مانۇق ماتتۇخ (Manuf) (maHuth دەپ ئوقۇلىدۇ)، بىردۇن (BIRDUN) لەر يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا بازارلىرىدۇر، تاۋات ھەم گۈزەل.

18. باسۇننا (Ba—Sunna) — تاۋات، باي شەھەر. بۇ يەردە ياخشى پەردە ئىشلەپچىقىرىلىپ ھەرقايسى جايلارغا

ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

19. تىب (TIB) — تاۋات، گۇللەنگەن شەھەر. ئەرمىنىيىلىكلەرنىڭكىگە ئوخشاش ئەلا سۈپەتلىك بەلۋاغ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

20. شەھرى قۇرقۇب (SHAHR — I QURQUB) [101] — تاۋات كېچىك بازار. سۇزەنجىرد (Suzangrd) توقۇلما بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

ئوتتۇز بىرىنچى باب

گىبارى[102] ۋە ئۇنىڭ شەھەر — بازارلىرى

بۇ ئۆلكىنىڭ شەرقى فارس، كارگاس، كۆھ قۇملۇقى ۋە خۇراسانىڭ قىسمەن چېگرىسى بىلەن، جەنۇبى قۇجىستان چېگرىسى بىلەن، غەربى ئىراق ۋە ئەزەربەيجانىڭ قىسمەن يەرلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ يەرنىڭ مەنزىرىسى گۈزەل. بۇ يەردە پاختا توقۇلما بۇيۇملار، يىپەك توقۇلما بۇيۇملار ۋە زەپە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

1. شىپاھان (فاسغان) — چوڭ شەھەر. ئۇ ئىككى بۆلەك، بىر بۆلىكى جاخۇدخان (Jahudhan)، يەنە بىر بۆلىكى شاخىرىستان (shahristan) دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىلا بۆلىكىدە مۇنبەر[105] بار. بۇ ئىككى بۆلەكنىڭ ئارىلىقى يېرىم يول كېلىدۇ. بۇ گۇللەنگەن شەھەر بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى . . . بۇ يەردە zariu—yadho (زارىيا - رۇخ) دەريا سۈيى ئارقىلىق يەرلەر سۇغىرىلىدۇ. بۇ يەردىن ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملار، مەسىلەن «خۇلا» («پىلاش»)، «ئاتتابى» (aftabi) ۋە «Jiglatfon» سىغلاتون (soglaton) چىقىدۇ.

2. خان لەنجان (KHANLANJAN)[107] — گۈزەل، ئاۋات يېزا.

3. جۇيگان (JUYGAN)[108] — ئاۋات يېزا، ئاھالىسى

شالاڭ.

4. بورج (Burj) — ئاۋات يېزا، تېرىلغۇ يەرلىرى ناھايىتى كۆپ، بىراق ھازىر چۆللىشىپ كەتتى.

5. كاراج (KARAJ) — چوڭ شەھەر، كۆپ قىسمى خارابىلىككە ئايلىنىپ كەتكەن. كاراجنىڭ ئابۇ دۇلاف قورغانلىرى مۇشۇ يەردە قۇرۇلغان.

6. بۇرۇجىرد (BuRuGiRD) ئاۋات، گۈزەل يېزا بولۇپ، زەپە ۋە ئەلا سۈپەتلىك مېۋە چىقىدۇ.

7. رامىن (RAMIN) — ئاھالىسى شالاڭ يېزا، ناھايىتى كۆپ تېرىلغۇ يەرلىرى بار. بۇ شەھەر تاغ باغرىغا جايلاشقان.

8. كاراجى رودخراۋار (KARAJ — I RUDHRAVAR) [109] — ئاۋات، گۈزەل، نوپۇسى كۆپ چوڭ شەھەر. سودىگەرلەر دائىم كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدۇ. كۆپ مىقداردا زەپە ۋە قۇرۇت ئىشلەپچىقىرىپ ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىدۇ.

9. رودخراۋار (RUDHRVVAR) — يېزا، نوپۇسى زىچ، تاغ باغرىغا جايلاشقان.

10 نىخاۋاند (NIHAVAND) [110] — چوڭ شەھەر. ئىككى چوڭ مەسچىت بار. بۇ، كىشىلەر ياقتۇرىدىغان جاي. زەپە ۋە مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ، بولۇپمۇ ئۈلارنىڭ سۈپىتى بىلەن داڭلىق.

11. لىشتار (LISHTAR) [111] — يېزا، ھاۋاسى يېقىملىق، ئېتىزلىرى كۆپ.

12. شابۇركخاست (Sarjist ؛ SHABURKHAST) [112] بۇ يەر...

13. ئاساداباخ (Asadabadh?)، كېرمانشاھ، مارىج [113] (Marj) ئىلاھقا ئىلتىجا قىلىدىغان يول ئۈستىدىكى بىر يېزا، نوپۇسى زىچ، ئاۋات... كىشىلەر ياقتۇرىدىغان جايلار.

14. سايمارا (SAYMARA) [114]، سېرۋان (SIRVAN) —

ئاۋات، گۈللەنگەن يېزا. چوڭ خورما چىقىدۇ.
15. دىڭيار (DINGYAR)، شاھر جۇر (SHAHR–ZHUR)، سۇخراۋارد (SUHRAVARD) لەر نوپۇسى زىچ شەھەرلەر، تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى، ئاھالىسى مېھماندوست كېلىدۇ.
16. زەنگەن [115] — شەھەر، تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى، خەلقلىرى . . .
17. ئاۋنار (AUHAR) [116] — يېزا، تاغ باغرىغا جايلاشقان . سۇيى مول، ئېتىزلىرى كۆپ، ئاھالىسى سوغۇققان كېلىدۇ.
18. قەزۋىن (QAZVIN) . . . ئەتراپىدا شەھەر تېمى بار. بىر كىچىك ئېقىن چوڭ مەسچىتتىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ئېرىق سۇيىنى ئىچىشكە بولىدۇ. ئاھالىسى . . . بۇ يەردىن ئەلا سۇپەتلىك مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ.
19. تالاقان [118] — ، (TALAQAN) [117] رەينىك بىر يېزا بازىرى، تەبرىزگە ناھايىتى يېقىن.
20. خۇۋار (KHUVAR) — رەينىك بىر يېزا بازىرى، ئاۋات، گۈللەنگەن . . .
21. رەي (RAYY) [119] — ئاۋات، باي چوڭ شەھەر. ئاھالە ۋە سودىگەرلەر ناھايىتى كۆپ. بۇ يەر گىبارى پادىشاھنىڭ تۇرۇشلۇق يېرى .... ئىچىملىك سۇيى كارىزدىن چىقىدۇ. بۇ يەردىن پاختا توقۇلما بۇيۇملار، پىلاش، پاختا، ساپال بۇيۇملار، ماي ۋە ھاراق چىقىدۇ. رەينىك ھەرقايسى رايونلىرىدىن ئەلا سۇپەتلىك يۇڭ Tay. lasan (شارپا) چىقىدۇ. مۇھەممەد زاكىرىيا مەۋلىۋى [120] مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. مۇھەممەد ئىبنى فەقىھ ھەسەن، مۇنەججىم ھاپىز كىسائى فەرازى (Fazari) [121] قاتارلىقلارنىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردىدۇر.
22. ساۋا (SAVA) [122]، ئاۋا (AVA)، بۇسانا

(BUSANA)، رۇدھا (RUDHA) لەر نوپۇسى زىچ يېزا بازارلىرى بولۇپ، ئاۋات، گۈللەنگەن. گۈزەللىكى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ، ھاۋا كىلىماتى تۇراقلىق بولۇپ، خۇراسانىنىڭ ئىلاھقا ئىلتىجا قىلىدىغان يولىغا جايلاشقان.

23. قۇم — (QUM) [123] چوڭ شەھەر، ھازىر خارابىلىككە ئايلانغان، نۇرغۇن ئېتىزلىرى بار، ئاھالىسى شىئە مەزھىپىنىڭ مۇرتلىرىدۇر [124]. بۇل ـ فاد ئىبىن ئەمىد ۋەزىر مۇشۇ يەرلىك ئىدى. بۇ يەردىن زەپە چىقىدۇ.

24. كاشان (KASHAN) [125] — كىشىلەر ياقتۇرىدىغان شەھەر (ئاھالىسى ئىچىدە؟). نۇرغۇنلىرى ئەرەبلەر ئىدى. بۇ يەردىن نۇرغۇن بىلىملىك زاتلار ۋە تارىخشۇناس چىققان. بۇ يەردە چايان ناھايىتى كۆپ.

ئوتتۇز ئىككىنچى باب

دايلامان [126] ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

بۇ زېمىنى كەڭ رايون بولۇپ، نۇرغۇن يەرلىك شېۋە ۋە ئىرق بار، دايلامانلىكلەرنىڭ دۆلىتى دەپ ئاتالغان [127].

بۇ ئۆلكىنىڭ شەرقى خۇراسان بىلەن قوشنا، جەنۇبىي گىبارى رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربى ئەزەربەيجان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ، شىمالى كاسپىي دېڭىزىغا يېقىن.

بۇ دۆلەتتە نۇرغۇن دەريا بار، سودىگەرلەرنىڭ دائىم بارىدىغان يېرىدۇر. ئاھالىسى جەڭگە ماھىر، ئۇلارنىڭ قورالى قالقان ۋە نەيزە. ئۇلار كىشىلەرگە دوستانە مۇئامىلە قىلىدۇ... بۇ ئۆلكىدە يېپەك توقۇلما بۇيۇملار چىقىدۇ، سىدام، رەڭدارلىرىمۇ بار. يەنە كۆپ مىقداردا زىغىر تالالىق رەخت ۋە ياغاچ ئەسۋابلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

1. گۇرگان (GURGAN) — [128] — چوڭ شەھەر، چوڭ بىر ئۆلكىگە مەنسۇپ. يېزىلىرى گۈللەنگەن، قاقاسلىقلارنى ئېتىزلارغا ئايلاندۇرغان بولۇپ، مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل، بۇ شەھەر تەبرىز بىلەن خۇراساننىڭ چېگرىسى. يەرلىك ئاھالە قىياپىتى كېلىشكەن، كىيىنىشى رەتلىك، پاكىز، قەيسەر، جەڭگە ماھىر، مېھماندوست كېلىدۇ. بۇ شەھەر ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان: شەھىرىستان (ئىچكى شەھەر) ۋە باكرابادتىن ئىبارەت. تۇس تاغ ئېغىزىدىن باشلانغان خىراند

(Hirand) دەريا‌سى مۇشۇ ئىككى قىسىم شەھەر ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. گۈرگان تۇباستان پادىشاھىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى [129] (قۇدان شاھى دەپ ئوقۇلىدۇ). بۇ يەردىن قارا يېپەك توقۇلما بۇيۇملار، Viqaya (ئۇزۇن چۈمبەل)، كىمخاب ۋە خام يېپەك توقۇلما بۇيۇملار چىقىدۇ.

2. دېھىستان (DIHISTAN) [130] بىر رايون بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر رابات (ribat) [131]، رابات ئىچىدە بىر مۇنبەر بار. تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەر كۆپ، يېزىلىرى كەڭ. بۇ رايون گۈسلارغا قارشى تۇرىدىغان ئالدىنقى قاراۋۇل، ئالىب سۈكارىنىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردە.

3. فاراۋ (FARAV) [132] خۇراسان بىلەن دېھىستان چېگرىسىدىكى بىر رابات بولۇپ، قۇملۇقنىڭ چېتىگە جايلاشقان. ئۇ گۈسلارغا قارشى تۇرىدىغان ئالدىنقى قاراۋۇل. بۇ رابات ئىچىدە بىر بۇلاق بولۇپ، سۇيى ئىچىشكە يېتەرلىك. يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېتىزى يوق. ئۇلارنىڭ ئاشلىقى بولسا نەيشا بىلەن دېھىستاندىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

4. ئاستاراباد (ASTARABADH) [133] — تاغ قاپتىلىدىكى گۈزەل ھەم ئاۋات شەھەر. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى يېقىملىق، يىل بويى سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ. يەرلىك كىشىلەر ئىككى خىل تىلدا سۆزلىشىدۇ: بىرى، ئاستارابادنىڭ لۇترا (Lutra) [134] تىلى؛ يەنە بىرى، گۈرگاننىڭ فارس تىلى. بۇ يەردىن قوپال يۈزلۈك خۇرۇم، يۈڭ رەخت ۋە ھەر خىل بېلىقلار چىقىدۇ.

5. ئاباسكۇن (ABASKUN) [135] — دېڭىز قىرغىقىدىكى ئاۋات شەھەر. خەلقى كاسپىي دېڭىز بويىدا سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودىگەرلەر دائىم بۇ يەرگە كېلىدۇ. بۇ يەردىن قوپال يۈزلۈك خۇرۇم، يۈڭ رەخت ۋە ھەر خىل بېلىق چىقىدۇ.

6. تەبەرىستان دايلامانىنىڭ چوڭ تارماق رايونى، ئۇنىڭ

چېگرىسى چالۇسدىن تامىشاغىچە (Tamisha) سوزۇلغان. بۇ ئاۋات، باي رايون بولۇپ، سودىگەرلەر كۆپ، ئاھالىسى گۈرۈچ تورتى ۋە بېلىقنى ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ يەردە قىشىن - ياز دائىم يامغۇر ياغقانلىقتىن ئۆينىڭ ئۆگزىسى قىزىل كاھىش بىلەن يېپىلىدۇ [137].

7. تامىشا [138] — كىچىك يېزا، ئەتراپىدا شەھەر سېپىلى بار. كىشىلەر ياقتۇرىدىغان جاي، تاغ تىزمىسى بىلەن دېڭىز ئارىلىقىغا جايلاشقان. بۇ شەھەردە مۇستەھكەم بىر قورغان بار. چوڭ مەسچىتتىن باشقا پۈتۈن شەھەرنىڭ ھەممە يېرىدە پاشا بەك كۆپ.

8. لىمراسك (LIMRASK) — تاغ قاپتىلىدىكى ئاۋات يېزا. شەھەردىن بىر يول نېرىدا بىر تۇز كان بار. ئىشلەپچىقارغان تۇز گۈرگان ۋە تەبرىستان رايونلىرىنى تەمىنلەيدۇ.

9. ساري [139] — ئاۋات، گۈزەل شەھەر، ئاھالىسى ۋە سودىگەرلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇ يەردە يىپەك قوليا غلىق، كىۋاكجىر (Khavkhir) (؟)، شۇنداقلا زەپە ئەتىرى، سەندەل ئەتىرى ۋە باشقا خۇش پۇراق ماتېرىياللاردىن ياسالغان ئەتىرلەر ئىشلىنىپ ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىلىدۇ.

10. ماماتىر (MAMATIR) [140] بىر يېزا بولۇپ، سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىن ياز كۈنلىرى ئىشلىتىدىغان ئەلا سۈپەتلىك قېلىن شىرداق چىقىدۇ.

11. تۇرجى — تەبرىستان دائىرىسىدىكى ئەڭ چوڭ قەدىمىي ئاۋات يېزا.

12. مىلا (MILA) — كىچىك يېزا. كۆپ مىقداردا شېكەر قومۇشى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

13. ئامول (AMOL) [141] — چوڭ شەھەر، تەبرىستان- نىڭ مەركىزى. بۇ شەھەردە شەھەرنى قوغدايدىغان دەريا بار، بىراق سېپىل يوق. ئەتراپى شەھەر سىرتىدۇر. ئامول بولسا

تەبەرستان پادىشاھى تۇرۇشلۇق ھەم دائىم بارىدىغان جاي. بۇ شەھەردە بايلىق كۆپ، شەھەر ئىچىدە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ ھەممىسى ھەر خىل ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەردۇر. بۇ يەردە نۇرغۇن دەريا بار، يەنە زىغىر تالالىق رەخت ۋە پاختا يېيىتىن توقۇلغان ياغلىق (تەبەرستان بورا - پالىسى) ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇ يەردىن يەنە گۈرۈچ، چۈچۈمەل ئاپېلسىن، ئالتۇن رەڭلىك يولى بار ئاق Kumish—gilim (كۇموش گىلەم)، ھەر خىل ئالتۇن رەڭلىك يولى بار ياغلىق، قوپال يۇزلۇك خۇرۇم ۋە ياغاچ ئەسۋابلار، مەسىلەن، ئۇزۇن دەستىلىك قوشۇق، تاغاق، قوش (ساپان)، تارازا، چىنە، تەبسىز تەخسە، چوڭقۇر تەخسە ۋە باشقىلار چىقىدۇ.

14. ئالخۇم (ALHUM) [142] — دېڭىز ساھىلىدىكى يېزا، ماتروسلار ۋە سودىگەرلەر دائىم بارىدىغان جاي.

15. ناتىل (NATIL)، چالۇس (CHALUS) ئىسلىپ نۇسخىسىدا شۇنداق)، رودخان (RUDHAN)، كالار (KALAR) [144] لار يېزا بازارلىرى بولۇپ، تاغلىققا جايلاشقان، يەر شەكلى ئېگىز - پەس، بۇ شەھەر - بازارلار بولسا تەبەرستاننىڭ بىر رايونىنى شەكىللەندۈرگەن. بىراق، بۇ بىر پادىشاھلىق بولۇپ، ئۇستۇمدار پادىشاھلىقى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ دائىرىسى لايدىن باشلاپ دېڭىز بويىغىچە يېتىپ بارغان. كالار، چالۇس ۋە تەبرىزلەر تەبەرستاننىڭ چېگرىسىغىچە جايلاشقان. چالۇس دېڭىز ساھىلىغا، كالار تاغلىق رايونغا جايلاشقان. رۇدخاندا يامغۇرلۇققا ئىشلىتىدىغان قىزىل يۇڭ رەخت ئىشلەپچىقىرىلىپ ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىلىدۇ. يەنە گىلەم (Gilims) مۇ بولۇپ، پەقەت تەبەرستانلىقلارلا ئىشلىتىدۇ.

16. كۇمىش (KUMISH) [145] — لاي بىلەن خۇراسان ئوتتۇرىسىدىكى ئۆلكە. ئىلاھقا تىلاۋەت قىلىدىغان يول ئۇستىگە جايلاشقان. بۇ ئۆلكە تاغلىق رايونغا جايلاشقان بولۇپ، ئاۋات ھەم گۈزەل، ئاھالىسى ئۇرۇشقا ماھىر. بۇ ئۆلكە (?) K. ns توقۇلما

بۇيۇمى ۋە مېۋە ئىشلەپچىقىرىدۇ. دۇنيادىكى باشقا جايلاردا بۇ تۈردىكى مەھسۇلاتلار يوق، بۇلار گۈرگان ۋە تەبەرىستانغا توشۇلىدۇ.

17. دامگان (DAMGHAN) [146] — شەھەر، تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان. قۇرغاقراق، ئاھالىسى جەڭگە ماھىر. بۇ يەردە شالدامچا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇ خىل گۈللۈك شالدامچا ناھايىتى چىرايلىق.

18. بىستام (BISTAM) — شەھەر، تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان. گۈرگان بىلەن قوشنا بولۇپ، كىشىلەر ياقتۇرىدىغان جايدۇر.

19. سىمنان (SIMNAN) [147] — ئاۋات، گۈللەنگەن يېزا. بۇ يەردىن ئەلا سۈپەتلىك مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ. مېۋىسىنىڭ سۈپىتى باشقا يەرلەرنىكىگە قارىغاندا ياخشى.

20. ۋىما (VIMA)، شالەنبا (SHALANBA) لەر دىنياۋەند (Dnya Vand) تاغلىق رايونىدىكى ئىككى شەھەر بولۇپ، بۇ يەر قىش ـ يازلىق ھەمىسىدە سوغۇق، تاغلىرىدىن تۆمۈر چىقىدۇ.

21. [148] كۇخى ـ كارىن (Kuhi — Karin) [149]، بۇ رايونىڭ 10 مىڭدىن كۆپرەك يېزىسى بار. پادىشاھى شىپاھبارىي شاھكيار كۆھ (S. Shahriya — kuh) [150] دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ رايون بەك ئاۋات، كۆپ ساندىكى كىشىلەر شامان مۇرىتلىرىدۇر. ئىسلام دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن باشلاپ بۇ رايوننىڭ پادىشاھى ئىزچىل باۋىنىڭ (BAV) ئەۋلادلىرى ئىدى.

22. پىررىم (PIRRIM) [151] — بۇ رايونىڭ ئاساسلىق يېرى. شىپاھباد تۇرۇشلۇق يەر بولسا بۇ شەھەردىن يېرىم يول يىراقلىقتىكى قورغان ئىدى. شەھەر ئىچىدە (Pirrim) مۇسۇلمانلار بولۇپ، كۆپىنچىسى باشقا يەرلىك (ئاساسلىقى) قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە سودىگەرلەر ئىدى. چۈنكى، بۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ ھەممىسى ئەسكەرلەر ۋە دېھقانلاردۇر. بۇ

يەردە ھەر 15 كۈندە بىر قېتىم يىغىلىش بولۇپ، ئۆلكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئەرلەر، قىزلار ۋە ياشلار چىرايلىق ياسىنىپ، ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەنلەر تەشكىللىگەن ئويۇن، ساز چېلىش ۋە دوست تۇتۇش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشاتتى. بۇ ئۆلكىنىڭ مۇنداق ئۆرپ - ئادىتى بار: ھەرقانداق ئادەم بىر ئايالنى ياخشى كۆرۈپ قالغان ۋاقتىدا ئۇنى ئالداپ ئېلىپ كېتىپ، ئۇچ كۈن ئىچىدە ئۇنىڭ بىلەن خالىغىنىنى قىلسا بولاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قىزنىڭ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، قىز بىلەن توي قىلىش تەكلىپىنى قويۇلاتتى. كالىن تاغلىق رايوندا بىرقانچە بۇلاق بولۇپ، يەرلىك كۆپ ساندىكى كىشىلەر ھەر يىلى نەچچە قېتىم رەتلىك كىيىنىپ، ھاراق - شاراب، سازلىرىنى ئېلىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ئۇ يەرگە بېرىپ ئۆزلىرى ئىھتىياجلىق بولغان نەرسىسىنى تىلەيدۇ. ئۇلار بۇنى بىر خىل ئېتىقاد ئۇسۇلى دەپ قارايدۇ. قۇرغاقچىلىق ۋاقتىدا ئۇلار يامغۇر تىلەيدۇ، تىلىكى كۆپىنچە ئىجابەت بولىدۇ.

23. شاخمار (shahmar) [152] — ئۆلكە ئىچىدىكى كىچىك يېزا، كۆپلەپ تۆمۈر، سۈرمە ۋە قوغۇشۇن ئىشلەپچىقىرىدۇ.

24. دايلامان دايلامان رايونىنىڭ ئۆزىدۇر. دايلامانلىقلار باشقىلاردىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. ئۇلار تەبەرىستان، گىلان، ھەزەر دېڭىزى ئارىلىقىغا جايلاشقان. بۇ يەردىكى ئادەملەر ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، دېڭىز بويىدىكىلەر، يەنە بىرى، يول يۈرۈش قىيىن بولغان تاغلىق رايوندىكىلەر. باشقا (ئۇچىنچى) تۈردىكى ئادەملەر بولسا يۇقىرىقى ئىككى تۈردىكى ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى رايونلارغا ئولتۇراقلاشقان. دېڭىز بويىدىكى ئادەملەر 10 كىچىك رايونىنى ئىگىلىگەن. بۇلار: لىترا (L. Tra)، ۋارپۇۋا (varpuva)، لەنگا [153] (Langa)، مىرىد (M. rd)، چالكرودىخ (chalkrudh) [154]، گورگىرودىخ (Gurgrudh)، دىنارروۇدىخ (Dinarrudh) [156]، دۇداخانجان (Dudahanjan)، جىممارروز، خاۋسا [157] قاتارلىقلار. تاغ ئارقىسىدىكى ئۇچ چولۇق

رايون بىلەن بۇ 10 كىچىك رايون: ۋاستان (Vastan) ، شىر (shir) ، پىنرىم [158] ئۇزئارا ماس كەلگەن. ھەربىر جايدا نۇرغۇن رايون ۋە يېزا ـ كەنت بار. بۇ رايونلار ئۇزۇنلۇقى 20 يول كېلىدىغان دائىرە ئىچىگە جايلاشقان. دايلامان رايونى ئاۋات ھەم باي، ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى ئەسكەر ۋە دېھقان. يەرلىك ئايالار تېرىقچىلىق قىلىدۇ. ئۇلاردا ئاۋات شەھەر يوق. ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى كالار (Kalar) بىلەن چالۇستىن (Chalus) [159] ئىبارەت.

25. گىلان (Gilan) [160] بىر رايون بولۇپ، دايلامان، گىبارى، ئەزەربەيجان ۋە ھەزەر دېڭىزى ئارلىقىغا جايلاشقان. بۇ رايون گىبارى تاغلىق رايونى بىلەن دېڭىز ئوتتۇرىسىدىكى ئوچۇق كەڭ بەلباغقا جايلاشقان. گىلاندا نۇرغۇن دەريا ـ ئېقىنلار بولۇپ، ئۇلار ئىچىدىكى چوڭى ساپىدىخ (sapidh) [161] دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دەريا گىلاننى كېسىپ ئوتتۇپ كاسپىي دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ. گىلانلىقلار ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: بىر قىسمى دەريا بىلەن دېڭىز ئوتتۇرىسىدىكى رايوندا بولۇپ، «دەريانىڭ بۇ تەرىپىدىكىلەر دەپ ئاتىلىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى دەريا بىلەن تاغ تىزمىسى ئوتتۇرىسىدىكى رايوندا بولۇپ، «دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدىكىلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. بىرىنچى قىسىم كىشىلەر يەتتە رايونىنى ئىگىلىگەن: لافجان (Lafjan) ، مىيالفجان (Myalfjan) ، كوشكاجان (KushkaJan) ، بارفان (Barfan) ، داكخىل (DakhiL) ، تىجىن (Tijin) ، ۋە سىما (Ch. ma) [163] قاتارلىقلار. دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدىكىلەر 11 رايونىنى ئىگىلىگەن: ناناك (Nanak) ، نانكال، كۇتۇم (Kutum) ، سالاۋان (Salavan) ، پايخامان ـ شاخىر (Payhaman—shahr) ، لاشت، تۇلىم (Tulim) ، دۇلاب (Dulab) ، كۇخان ـ رولىن (Kuhan—ruln) ، ئاستاراب (AS—tarab) ۋە كىخان بالى (Khan. bali) [164] قاتارلىقلار. بۇ رايونلاردا نۇرغۇن يېزا ـ كەنتلەر بار. گىلان ئۇلكىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ياخشى، ئاۋات ھەم باي. ئۇلارنىڭ بارلىق دېھقانچىلىق

ئىشلىرىنى ئايالالار قىلىدۇ. ئەرلەر بولسا ئۇرۇشتىن باشقا ھېچقانداق ئىش قىلمايدۇ. گىلان بىلەن دايلامان چېگرىسىدىكى داڭلىق كەنتلەر ھەر كۈنى 1 ـ 2 قېتىم باشقا كەنت بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ. بەزىدە نۇرغۇن ئادەم ئۇرۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچ ـ ئاداۋەتتە ئۆلۈپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئۇرۇقداشلىق ئاداۋىتى كۆپ ھاللاردا (ئەرلەر) ئەسكەرلەر بويسۇندۇرۇلغانغىچە ياكى قېرىغۇچە ۋە ياكى ئۆلۈپ تۈگىگىچە داۋاملىشىدۇ.

بۇلار قېرىغاندىن كېيىن جەمئىيەتنىڭ ئىنتىزامىنى نازارەت قىلغۇچى بولۇپ، «قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى مۇھتەسىب» دەپ ئاتىلىدۇ. گىلاننىڭ ھەرقانداق يېرىدە ئەگەر مەلۇم كىشى ئادەم تىللىسا، ھاراق ئىچسە ياكى باشقا خاتالىق ئۆتكۈزسە ھەممىسىدە 40 ـ 60 كالتەك بىلەن ئۇرۇلاتتى. گىلاندا بىر يېزا بولۇپ، ئونىڭ مۇنبىرى بار ئىدى. مەسىلەن، جىلابادىخ (Gilabadh)، شال (Shal)، دۇلاب (Dulab)، بايلامان، شاخىر (؟) قاتارلىقلار. بۇلار ھەممىسى كىچىك يەرلەر بولۇپ، سودىگەرلەر ھەرقايسىسى يۇرتلاردىن كەلگەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يەرلىك خەلق قانۇنغا رىئايە قىلاتتى. ئۇلارنىڭ يېمەكلىكى بولسا (؟) Lit.r نام، گۈرۈچ ۋە بېلىق ئىدى. گىلان سۇپۇرگە، شىرداق، جاينامار، مانار بېلىق قاتارلىقلارنى ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىدۇ.

ئوتتۇز ئۇچىنچى باب

ئىراق ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

ئىراق شەرقتە قۇجىستان بىلەن گىنبارى چېگرىسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى، جەنۇبتا ئىراق دېگىزى قولتۇقى ۋە بەسرە تۇزلەڭلىكىنىڭ قىسمەن رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربتە بەسرە ۋە كۇفە قۇملۇقى، شىمالدا جەزىرە(Jazira) [168] ۋە ئەزەربەيجانىنىڭ قىسمەن رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ دۆلەت دۇنيا مەركىزىگە يېقىن جايلاشقان بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەڭ ئاۋات دۆلەتتۇر. بۇ يەردە دەريا - ئېقىن ۋە گۈللەنگەن يېزا - كەنتلەر بولۇپ، سودىگەرلەر يىغىلىدىغان ئورۇندۇر. بۇ يەردە بايلىق كۆپ، نوپۇسمۇ كۆپ ۋە نۇرغۇن ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەر بار. بۇ يەر ئۇلۇغ پادىشاھ تۇرۇشلۇق جاي. بۇ يەر ئىسسىق بەلۋاغقا تەۋە بولۇپ، خورما چىقىدۇ ھەمدە ھەر خىل يىپەك توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. كۆپ ساندىكى قوراللارنىڭ ھەممىسى پادىشاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ.

1. باغداد — چوڭ شەھەر، ئىراقنىڭ مەركىزى، خەلىپە تۇرۇشلۇق جاي [170]، دۇنيادىكى ئەڭ ئاۋات، گۈللەنگەن شەھەر، بايلىق كۆپ، ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەرمۇ ناھايىتى كۆپ. بۇ شەھەر مەنسۇر [171] ئۇچۇن ئىسلام دەۋرىدە ياسالغان. دېگىرىس دەريا سىدا كېمە بىلەن ياسالغان بىر لەيلىمە كۆۋرۈك بار. باغدادتا پاختا توقۇلما بۇيۇم، يىپەك توقۇلما بۇيۇم (پارقىراق خرۇستال) ساپال، ھەر خىل ماي، دورا (Sharad) ۋە قۇرغاق دورىلىق

قەنت ئىشلەپچىقىرىلىپ ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىلىدۇ.

2. مادائىن (MADAIN) [172] — يېزا بازىرى. دېگىرىس دەريابويىدىكى شەرقىگە جايلاشقان. ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تۇرۇشلۇق جاي. بۇ يەردە بىر چوڭ ئىمارەت بولۇپ، ئايۋانى كىسرا (Ayvan—i—kisra) دەپ ئاتالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەردىكى مۇنار دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز ئىكەن. ئۇ ئىلگىرى ئاۋات چوڭ شەھەر بولسىمۇ، بىراق ھازىر بۇ خىل ئاۋاتلىق باغدادقا يۆتكەلدى.

3. نۇمانىيا (NUMANIYA) دېگىرىس دەريابويىدىكى غەربىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ شەرقى دايىر ئاقۇر (Dayr. Aqur) بولۇپ، بۇ ئىككى شەھەر تولىمۇ ئاۋات.

4. جابۇل (HBL) — نوپۇسى كۆپ بولمىغان يېزا. ئۇنىڭ ئاھالىسى بولسا كوردلار (Kurd).

5. جىرجراي دېگىرىس دەريابويىدىكى شەرقىدە (Jrjray)، خام ئال سلىخمۇ دېگىرىس دەريابويىدىكى شەرقىگە جايلاشقان. سابۇس (Sabus) دېگىرىس دەريابويىدىكى غەربىگە جايلاشقان. بۇلار ئاۋات، گۈزەل يېزا بازارلىرىدۇر.

6. ۋاسىت (WASIT) [173] — ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ شەھەر. دېگىرىس دەريانىڭ بۇ شەھەرنى كېسىپ ئۆتىدۇ. دەريادا كۆۋرۈك بار. بۇ شەھەرنىڭ ئىككىلا قىسمىدا بىردىن مۇنبەر بار. ھەممىسى خاجاج ئىبنى يۈسۈپ [174] ئۈچۈن ياسالغان. بۇ شەھەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى تۇراقلىق بولۇپ، ئىراق بويىچە ئەڭ گۈزەل شەھەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ شەھەر گىلەم (Gilims)، بەلۋاغ ۋە رەختلىك قوي يۈڭى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

7. ئابداس (ABDASI)، نىم رودخى (NIM. RUDHI) — يېزا بازارلىرىدۇر. نوپۇسى زىچ، خورما ناھايىتى كۆپ.

8. مافتاخ (MAFTAH) — نوپۇسى كۆپ يېزا. دېگىرىسنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. ماجىل (Magil) قانىلى مۇشۇ

يەردىن باشلىنىدۇ.

9. ئۇبۇللا (UBULLA) [176] — مۇستەھكەم شەھەر. ئەتراپىنى سۇ ئوراپ تۇرىدۇ، دېگىرىس دەرياسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان، bulli، شارپا ياغلىق ئىشلەپچىقىرىدۇ.

10. بەسرە (BASRA) — چوڭ شەھەر، 12 مەمۇرىي رايونى بار. ھەربىر چوڭ - كىچىك رايون بىر بازار، رايونلار ئۆز ئارا مۇستەقىل. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بەسرەدە 124 مىڭ ئۆستەڭ بار ئىكەن. بۇ شەھەر ئۆمەر ئىبنى ئەلىخەتلاپ (O. ibn al-khatlab) نىڭ خۇشاللىقى ئۈچۈن ياسالغان. بۇ شەھەر ئىراق چېگرىسى ئىچىدە بىردىنبىر باج يىغىلىدىغان رايون. ئەلدۇى بۇرقال (Alawi. Burqal) [177] دەل مۇشۇ يەردىن باشلانغان. بۇ يەردە تەلخە (Talha) [178]، ئەنەس ئىبنى مالىك (Anasibnmalik) [179]، شەيخ ھەسەن بەسرى [180] ۋە سىرىن (sirin) ئوغلىنىڭ قەبرىسى بار. بۇ يەردە ئەلا سۇپەتلىك ئايال ۋە پەرتۇق ھەمدە ئەلا سۇپەتلىك زىغىر پاخلى ھەم پاختا توقۇلما بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

11. بايان [(BAYAN) — دېگىرىس دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئاۋات، گۇللەنگەن يېزا.

12. سالمانان (SALMANAN) — دېگىرىس دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئاۋات، گۇللەنگەن يېزا.

13. ئابرادان (ABRADAN) — دېگىز يېقىنىدىكى ئاۋات، گۇللەنگەن يېزا. پارلىق ئابرادان شىرداقلىرى، سامانى شىرداقلىرى (Samani) [181] بۇ يەردىن چىقىدۇ. تۇز ئىشلەپچىقىرىپ بەسرە بىلەن ۋاشتىنى تەمىنلەيدۇ.

14. [182] مەدەرەيە [183] (MADARAYA) — ئاۋات، گۇللەنگەن يېزا، تېرىلغۇ يېرى ناھايىتى كۆپ.

15. ئۇسكال بانى جۇناىد (USKAL. BANIJUNAYD). ناخراۋان قانىلىدىن ئېشىپ قالغان سۇ بۇ يەردە يەر سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

16. ناخراژان [184] — ئاژات شەھەر. شەھەر ئىچىدە پالما دەرىخى ۋە ساسانىيلار پادىشاھى ئۇچۇن ياسالغان قۇرۇلۇشلار بار.
17. جالۇلا (JALULA) [186] — ، كانىچىن (KHANIQIN) [187] ئاژات يېزا بازارلىرى بولۇپ، چوڭ دەريا كانىچىنىنى كېسىپ ئۆتىدۇ.
18. قەسىر شىرىن (QASR—SHIRIN) — چوڭ كەنت، كەنتتە بىر تاش تام ھەمدە مەرمەر تاش بىلەن زىننەتلەنگەن تۆۋرۈكلۈك زال بار.
19. خۇلۋان (Hulwan) — ئىنتايىن گۈزەل شەھەر. بىر دەريا شەھەرنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ئەنجۇر، مېۋە قېقى ئىشلەپ، ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىدۇ.
20. كۇزاي ـ رابىا (KUTHAY—RABBA) [188] — شەھەر. ئۇنىڭغا يېقىن جايدا كۇل دۆۋىسى بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ نەمرۇد ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى (Abraham) كۆيدۈرگەننىڭ ئىزناسىمىش.
21. بابىل (BABIL) — ئىراقنىڭ ئەڭ قەدىمكى يېزا بازىرى. كانانىتىس (annirtes، kananiyan) پادىشاھىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى.
22. سارسار (SARSAR) — ئاژات، گۈزەل يېزا، سارسار دەرياسى بۇ بازارنى كېسىپ ئۆتىدۇ.
23. نەھرەل ـ مالىك (NAHRAL—MALIK) [189] — ئاژات گۈزەل يېزا.
24. قەرس ئىبىن ھۇبەيرا (QARS. IBN. HUBAYRA) — باغداد بىلەن كوفە ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ چوڭ شەھەر. ئاژات ھەم گۈزەل، نوپۇسى كۆپ.
25. جامىئايىن (JAMIAYM) — يېزا، ئېفرات دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنى بىلەن سۇرا (sura) قانىلى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ شەھەرگە قايسى تەرەپتىن كېلىشتە

بولسۇن چوقۇم سۇ يولىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

26. كۇفە (KUFA) [190] — ئېفرات دەرياسى قىرغىقىدە-كى يېزا، سەئىد ئىبنى ۋەققاس ئۇچۇن ياسالغان. تەقۋادار دىن مۇخلىسى ئەلى ئىبىن تالىپ (ibn Talib) شاھزادىسىنىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردە. ئاللا ئۇنىڭغا ئەڭ ئالىي مەرتىۋە بەرگەي.

27. خىرا (HIRA) [193] — تۇزلەڭلىكتىكى يېزا. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى كوفەنىڭكىدىن ياخشى.

28. كادىسىيا (QADISIYA) [194] ئىلاھقا تىلاۋەت قىلىدىغان يول ئۈستىدىكى يېزا (يايلاق) چېتىگە جايلاشقان.

29. باراداڭ (BARADAN) [195]، ئوكبارا (UKBARA) [196] — لەر باغدادنىڭ شىمالىدىكى ئىككى يېزا، دېگىرىس دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئاۋات يەرلەر.

30. سامارا (SAMARA) — دەجلە دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى شەھەر، ئۇنىڭغا تەۋە يېزا ـ كەنت ۋە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى بولسا دېگىرىس دەرياسىنىڭ غەربىدە.

31. كاركىخ (KARKH) [197]، دۇنلار (DUN) خەلىپە مۇستەسىم، خەلىپە مۇستەئىم، خەلىپە مەئمۇن (MaAtasim) لار قۇرۇشقا باشلىغان، مامۇن (Ma,mun) قۇرۇپ تاماملىغان ئىككى يېزا، ئاۋات ھەم گۈزەل.

32. تاكلىتى شەھەر بولۇپ، جەزىرە بىلەن ئىراق چېگرىسىغا جايلاشقان. ئاۋات، گۈزەل، نوپۇسى كۆپ.

ئوتتۇز تۆتىنچى باب

جەزىرە ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

بۇ ئۆلكىنىڭ تۆت ئەتراپى دەجلە دەرياسى ۋە ئېفرات دەرياسى بىلەن قورشالغان بولغاچقا، جەزىرە (ئارال) [198] دەپ ئاتالغان. بۇ ئۆلكە ئاۋات، گۈزەل، نوپۇسى كۆپ، ھاۋاسى يېقىملىق بولۇپ، سۇلار ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۆلكىدە نۇرغۇن تاغ، شەھەر - بازار، ئاۋات يېزىلار، باغۋارانلار بولۇپ، ھەممىسى گۈللەنگەن، نامى بار جايلاردۇر. بۇ ئۆلكىدىكى نۇرغۇن ئادەملەر رابىئە (Rabia) قەبىلىسىگە تەۋە، يەنە نۇرغۇن ئادەملەر خالاجىن مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ.

1. ماۋسىل (MAUSIL) [199] — چوڭ شەھەر، ھاۋاسى تۇراقلىق، مەنزىرىسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ.

2. بالاد (BALAD) — دېگىرىس دەرياسى قىرغىقىدىكى شەھەر. بۇ شەھەردە دېگىرىس دەرياسىدىن باشقا يەنە بىرمۇنچە دەريا بار.

3. باركايد (BAR—QHID)، ئادخىراما (Adhrama) ئاۋات ھەم نوپۇسى زىچ شەھەرلەردۇر.

4. نىسىبىن (NISIBIN) [200] —جەزىرە چېگرىسى ئىچىدىكى ئەڭ ئاۋات شەھەر. مەنزىرىسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى ئىبادەتخانا خرىستىئان مۇرتلىرىغا تەۋە. بۇ يەردە ئادەم جېنىغا زامىن بولىدىغان چايان بار. شەھەر ئىچىدە مۇستەھكەم بىر قەلئە بولۇپ، ئۇنىڭدا يىلان كۆپ. بۇ يەردە ئەلا

سۈپەتلىك ئەينەك تاش ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

5. دارا (DARA)[201] — تاغ قاپتىلىدىكى بىر شەھەر. نۈرغۇن دەريا ـ ئېقىنلىرى بار.

6. كافارتۇسا (KAFARTUTHA) — ئاۋات، گۈللەنـ گەن، دەريا ـ ئېقىنلىرى بار شەھەر.

7. راسل ئايىن (RAS—AL—AYN) — گۈللەنگەن شەھەر، نۈرغۇن بۇلاق بار، ئۇلار بەش دەريانى شەكىللەندۈرگەن، بۇ بەش دەريا بىرلىشىپ خەبەر (Khabar) دەرياسىـــى دەپ ئاتىلىپ، ئېفرات دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

8. دىيار رابىئە (DIYAR—RABIA)[202] —ناھايىتى گۈزەل جاي.

9. رەققا (RAQQA)[203]، رەفىقە (RAfiQa) بىر ـ بىرىگە تۇتاش بولغان ئىككى ئاۋات چوڭ شەھەر بولۇپ، ئېفرات دەرياسى قىرغىقىغا جايلاشقان. سىففىن جېڭى (Siffin)[204] مۇشۇ دەريانىڭ يەنە بىر قىرغىقىغا يېقىن جايدا يۈز بەرگەن.

10. قارقىسيا — ئاۋات، گۈزەل يېزا. يىل بويى كۆكىرىپ تۇرىدۇ.

11. راخبا (RAHBA) — ئاۋات شەھەر. دەل ـ دەرەخ ۋە سۈيى مول.

12. ۋالىيا (Waliya) نىڭ ئۆزى كىچىك، مەنزىرىسى گۈزەل، نوپۇسى زىچ.

13. ئانا (ANA) — ئاۋات يېزا، ئېفرات دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.

14. خىت (HIT)[205] —ئاۋات، گۈزەل شەھەر، مۇستەھكەم سېپىلى بار. ئابدۇخالىق ئىبنىـــن ئەلـــى مـۇبارەكنىڭ[206] قەبرىسى مۇشۇ يەردە.

15. ئەنبار (ANBAR)[207] — ئاۋات، مەنزىرىســـى گۈزەل، نوپۇسى كۆپ شەھەر. تـەقـۋادار مـۇخلىـس ئـەبـۇل

ئابباس [208] شاهزادىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى.
بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى راككادىن تارتىپ ئەنبارغىچە ئېفرات دەريا‌سى قىرغىقىدا.
16. تالىس (Talis)، جىسىر مانلىج (jisr—manblij)، شۇماشات (shumaishat) لەرنىڭ ھەممىسى يېزا، ھەممىسى ئېفرات دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان، سۈرىيە بىلەن قوشنا.
17. خارران (HARRAN) [209] — قۇرغاقراق شەھەر. شەھەر ئىچىدە نۇرغۇن سابىللانىس (Sablans) [210] دىنى مۇخلىسلىرى بار.
18. سارۇج (SARUJ) — ئاۋات يېزا.
19. راخا (Raha) [211] — ئاۋات شەھەر. ئاھالىسىنىڭ كۆپىنچىسى خرىستىئان مۇرىتلىرى. شەھەردە بىر چېركاۋ بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ. بۇ تىلاۋەت قىلىدىغانلار ناھايىتى كۆپ ۋە كۆركەم چېركاۋ. بۇ شەھەردە ناھايىتى گۈللەنگەن بىر يېزا بار، يېزىدا نۇرغۇن بۇددا روھانىيلىرى تۇرىدۇ.
20. جەزىرە ئىبىن ئۆمەر (JAZIRA—IBN OMAR) — ئاۋات يېزا، دەل ـ دەرەخ ۋە دەريالىرى بار. دېگىرىس دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان.
21. خادىسا (HADITH) [212] — يېزا، ناھايىتى ياخشى باغلىرى بار.
22. سىنىن (SINN) — دېگىرىس دەريا‌سى بويىدىكى تاغقا يېقىن يېزا، مەنزىرىسى ناھايىتى چىرايلىق.

ئوتتۇز بەشىنچى باب

ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە، ئارران ۋە ئۇلارنىڭ شەھەر - بازارلىرى

بۇ ئوچ ئۇلكە ئۆز ئارا قوشنا، ئۇلارنىڭ يېزا - كەنتلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن. بۇ رايوننىڭ شەرقى گىلان چېگرىسى بىلەن؛ جەنۇبى ئىراق ۋە جەزىرە چېگرىسى بىلەن؛ غەربى لومۇ ۋە سالىر چېگرىسى بىلەن؛ شىمالى سالىر ۋە ھازار چېگرىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ يەرلەر ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەڭ گۈزەل جايلاردۇر. بۇ رايونلار ناھايىتى ئاۋات، ھاۋاسى يېقىملىق، دەريا - ئېقىنلىرى بار، مېۋە - چېۋە كۆپ چىقىدۇ. بۇ يەر سودىگەرلەر، غازاتچىلار ۋە ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەنلەرنىڭ تۇرۇشلۇق يېرى. بۇ يەردە تۇق قىزىل بەلۋاغ (qirmiz روج)، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، مەددە (بىرخىل چۆپ - تە)، پاختا، بېلىق، ھەسەل ۋە چۈجۈق قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. گرىتسىيە، ئەرمىنىيە، پېچەنىگوئېس، ھازار ۋە سلاۋىيىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن قۇللار مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنىدۇ.

1. ئەردەۋىل (ARDAVIL) [213] —— ئەزەربەيجاننىڭ پايتەختى. ئۇ سېپىلى بار چوڭ شەھەر. بۇ شەھەر ناھايىتى مۇستەھكەم، مەنزىرىسى گۈزەل، بىراق ھازىر خارابلىشىپ كەتتى. بۇ يەر ئەزەربەيجان پادىشاھىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، بۇ يەردىن يوللۇق توقۇلما بۇيۇملار ۋە ھەر خىل رەڭلىك توقۇلما

بۇيۇملار چىقىدۇ.

2. ئاشناخ (Ashnah)، ساراۋ [215] (SARAV)، مىيانا (MIYANA)، كىخۇنا (KHUNA)، جايرۇكان (JABRUQAN) كىچىك يېزا بازارلىرى بولۇپ، ئاۋات، مەنزىرىسى گۈزەل، نوپۇسى زىچ.

3. تەبرىز (TABRIS) — گۈزەل، ئاۋات، كىچىك يېزا، ئۇنىڭ سىپىللىرى ئەلى ئىبنى ئەھمەد [216] ئۇچۇن ياسالغان.

4. ماراگغا (MARAGHA) [217] — چوڭ شەھەر، ئاۋات، گۈللەنگەن، دەريا ـ ئېقىن، باغلىرى بار. كىشىلەر بۇ يەرنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ شەھەردە مۇستەھكەم سىپىل بار. ئۇ بۇساجنىڭ ئوغلى [218] ئۇچۇن ياسالغان.

5. بارازند (BARZAND) — ئاۋات گۈللەنگەن شەھەر، دەريا ـ ئېقىنلىرى ۋە نۇرغۇن ئېتىزلىرى بار. qatifa توقۇلما بۇيۇمى چىقىدۇ.

6. مۇقان (MUQAN) [219] —، بۇ شەھەر بىر رايونغا تەۋە بولۇپ، دېڭىز ساھىلىغا جايلاشقان. مۇكات رايونىدا باشقا يەنە ئىككى يېزا بولۇپ مۇكان دەپ ئاتالغان. مۇكاندىن مەددە، دانلىق زىرائەت، تاغار (Palas) ۋە كىچىك گىلەم چىقىدۇ.

7. ۋارتان (VARTAN) [220] — ئىنتايىن ئاۋات شەھەر، zilu گىلىمى ۋە جايناماز چىقىدۇ.

[ئوتتۇز ئالتىنچى باب

ئەرمىنىيە ۋە ئالان]

8. دۋىن (DWN) — چوڭ شەھەر، ئەرمىنىيىنىڭ مەركىزى. ئۇنىڭ ئەتراپىدا سېپىل بار. شەھەر ئىچىدە نۇرغۇن خرىستىئان مۇخلىسلىرى بار. بۇ گۈزەل، راھەتبەخش شەھەر. باي سودىگەرلەر ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭغا تەۋە يېزىلار جەزىرە چېگرىسى، ھەتتا رۇم چېگرىسىغىچە سوزۇلغان. بۇ يەردىن ئەكىلىك قۇرت، توق قىزىل رەڭ ياساشقا بولىدىغان ئەكىلىك، يەنە ئەلا سۈپەتلىك بەلباغ چىقىدۇ.

9. داكارتاب (Dakhartab)[221] — ئاۋات يېزا، شەھەردە ئېقىن سۇ بار. كېبۈدۈخان كۆلىگە يېقىن جايلاشقان.

10. ئارمانا (Armana) — ئىنتايىن ئاۋات ھەم گۈزەل، شۇنداقلا چوڭ شەھەر.

11. سالاماس (سارماس) — ئاۋات، گۈللەنگەن، نوپۇسى زىچ يېزا، ئەلا سۈپەتلىك بەلۇاغ چىقىدۇ.

12. خوي (KHOY)[222]، بارگىرى (BARGRI)، ئارجىج (Arjij)، ئاكخىلات (AKHLAT)، ناكىخىچىۋان (NAKHCHUVAN)، بۇدلايىس (Budlais) يېزا بازارلىرى بولۇپ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس. بۇلار ئاۋات، گۈزەل، ئاھالىسى زىچ، باي، سودىگەرلىرى كۆپ جايلاردۇر. بۇ يەردىن zilu گىلىمى، بەلۇاغ ۋە ياغاچ (؟)[223] چىقىدۇ.

13. مالازگىرد (MALAZGIRD)[224] — رۇملارغا

قارشى تۇرىدىغان چېگرا قاراۋۇلى. بۇ يەر گۈزەل، ئادەملىرى مېھماندوست، جەڭگە ماھىر كېلىدۇ.

14. قالىقالا (QAliqala). بۇ شەھەر ئىچىدە بىر مۇستەھكەم قەلئە بار، بۇ يەردە ئىزچىل ھەرقايسى يەرلەردىن كەلگەن غازاتچىلار ۋە نۇرغۇن سودىگەرلەر تۇرغان.

15. مىيافارىقىن (miyafariqin) — شەھەر. ئۇ قورغان ئىچىگە جايلاشقان. ئەرمىنىيە، جەزىرە، رۇم چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ.

16. ماراند (MARAND) [225] — كىچىك يېزا. ئاۋات، گۈزەل، نوپۇسى زىچ. بۇ يەردىن يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار چىقىدۇ.

17. مىمادىخ (MIMADH) — داڭلىق رايون. ئاۋات، گۈزەل، ئاھالىسى زىچ.

18. ئاخار (AHAR) — مىمادىخنىڭ ئاساسلىق يېرى، ئىبن لاۋاد [226] پادىشاھلىقىغا تەۋە. لاۋاد جۇلەندا خان جەمەتىگە تەۋە (K. rk. r) بولۇپ، ئۇ ئائىلىسىگە ۋارىسلىق قىلغان.

19. سۇنگان (S. ngan (sungan?) — چوڭ شەھەر، سانبات (sanbat) پادىشاھلىقىغا تەۋە.

يۇقىرىقى ھەرقايسى يېزا - بازارلارنىڭ ھەممىسى ئەرمىنىيەگە تەۋە.

20. قابان (QABAN) [229] — ئاۋات شەھەر، ئەلا سۈپەتلىك پاختا چىقىدۇ.

21. باردا (BaRDA) — ئىنتايىن گۈزەل چوڭ شەھەر، ئارراننىڭ مەركىزى. مەزكۇر ئۆلكە پادىشاھنىڭ تۇرۇشلۇق جايى. ئۇنىڭغا تەۋە يېزىلار ئاۋات، گۈللەنگەن، ئىختىلىرى كۆپ، نوپۇسى زىچ، كۆپ مىقداردا مېۋە چىقىدۇ. شەھەر ئىچىدە نۇرغۇن ئۇجمە دەرىخى بولۇپ، ئۇلارغا ئومۇم ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. بۇ شەھەردىن كۆپ مىقداردا يىپەك، ئەلا سۈپەتلىك قېچىر، مەددە، چوجگۇن قوناق، پۇرچاق چىقىدۇ.

22. بايلاقان — ئىنتايىن گۈزەل يېزا، بۇ يەردىن كۆپ مىقداردا يوللۇق رەخت، كۆن، رومال ۋە natif قەنتى چىقىدۇ.

23. باجگاھ (BaZHGAH) [230] (باج تاپشۇرۇش ئورنى) — ئالاس دەرياسى قىرغىقىدىكى بىر يېزا، بېلىق چىقىدۇ.

24. گەنجا (GANJA)، شامكۇر (SHAMKUR). بۇ ئىككى شەھەرنىڭ كەڭرى كەتكەن تېرىلغۇ ئېتىزلىرى بار، ئاۋات، گۈزەل، ھەر خىل يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار چىقىدۇ.

25. خۇنان (KHUNAN) بولسا كۇر (Kur) دەرياسىدىكى بىر رايون [233] بولۇپ، ئەرمىنىيە بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ چېگرىسىغا توغرا كېلىدۇ.

26. باردۇج (Barduj?) [234] —كۇنان رايونىدىكى ئاھالە شالاڭ يېزا.

27. قالا (QALA) [235] —ئەرمىنىيە بىلەن ئارىان چېگرىسىدىكى چوڭ قەلئە، ئۇ يەردە بىر مۇنبەر بار.

28. دىبلىس — چوڭ شەھەر، ئاۋات، گۈللەنگەن، گۈزەل ھەم مۇستەھكەم. ئىككى قات سېپىلى بار. ئۇ يات مەزھەپتىكىلەرگە قارشى تۇرىدىغان چېگرا قاراۋۇلى ھېسابلىنىدۇ. تۇر دەريانىڭ ئۇنى كېسىپ ئۆتىدۇ. دىبلىستا بىر بۇلاق بولۇپ، سۇيى ناھايىتى ئىسسىق. بۇلاق ئۇستىگە بىر ئارشاڭ مۇنچىسى سېلىنغان، سۇيىنى ئىسسىتىش ھاجەتسىز، سۇيى ھەمىشە ئىسسىق تۇرىدۇ.

29. [236] شاككى (SHAKKI) [237] —ئەرمىنىيىنىڭ رايونى، ئاۋات، گۈزەل، ئۇزۇنلۇقى 70 يول كېلىدۇ. ئاھالىسى مۇسۇلمان ۋە باشقا دىندىكىلەردۇر.

30. مۇبارەك (MUBARAK) — بارداۋىنغا يېقىن چوڭ يېزا. رۇسلار تاجاۋۇز قىلىپ بارداۋىننى بېسىۋالغان ۋاقىتتا مۇشۇ يەردە چېدىر قۇرغان. مۇبارەك بولسا شاككىل چېگرىسىنىڭ باشلىنىدىغان يېرىدە ئىدى.

31. سۇقال جەبەل (SUQAL — JABAL) [238] — شاككىلىنىڭ شەھىرى، باردىغا يېقىن.

32. سۇنباتمان (SUNBATMAN) [239] —شاككىلغا ئەڭ يىراق شەھەر، مۇستەھكەم سېپىلى بار. يۇقىرىقى ئىككى شەھەر ئاۋات شەھەرلەردىن ئىدى.

33. سانار (SANAR) [240] نىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 يول كېلىدۇ. ئۇ شاككىل بىلەن دىبلىس ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئاھالىسى غەيرىي دىندىكىلەر.

34. گابلا (GABLA)[241] — شاككىل، باردا ۋە شىرۋان ئوتتۇرىسىدىكى شەھەر، ئىنتايىن ئاۋات، بۇ يەردىن مولۇن تېرىسى چىقىدۇ.

35. باردىج (BARDIJ) [242] —ئاۋات، گۈزەل، كىچىك بازار.

36. شىرۋان، كۇرسان (KHURSAN) [243]، لايزان (Layzan) [244] —بۇ ئۇچ ئۆلكە بىر پادىشاھنىڭ باشقۇرۇشىدا. بۇ پادىشاھلىق شىرۋان شاھ دەپ ئاتىلىدۇ. كۇرسان شاھ ۋە لايزان شاھ [245] شاماكخىردىن (shomakho) بىر يول يىراقلىقتىكى ھەربىي قورغاندا تۇرىدۇ. كۇردىۋان رايونىدا ناھايىتى ئېگىز بىر تاغ بار. بۇ تاغ چوققىسى تەكشى بولۇپ ئۇنىڭ كەڭلىكى تۆت يول كېلىدۇ. تاغ چوققىسىغا تۇتىشىدىغان پەقەت بىرلا يول بار. بۇ يولنى ئادەملەر ياسىغان بولۇپ، مېڭىش ناھايىتى قىيىن. بۇ رايوندا تۆت يېزا بولۇپ، بۇ پادىشاھلىقنىڭ ھەممە ئالتۇن ـ كۈمۈش بايلىقى مۇشۇ يەردە ساقلانغان. ساقلىغۇچى ئەر ياكى ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى مۇشۇ يەردە تۇرىدۇ. ئۆزى يەر تېرىپ ئۆزى يەيدۇ. بۇ شەھەر قەلئەسى نىيال ـ كالا (Niyal—Qala) [246] دەپ ئاتالغان. بۇنىڭغا بىر يول يىراقلىقتا يەنە بىر مۇستەھكەم سېپىل بولۇپ، ئۇ يەر پادىشاھلىقنىڭ تۇرمىسى ئىدى[247].

37. كۇرسان (KHURSAN) رايونى دارۋان (Darvan) غا جايلاشقان، دارۋان بىلەن شىرۋان ئوتتۇرىسىدا، كۆپۈك تېغى بىلەن قوشنا. يۇك توقۇلما بۇيۇملار ۋە دۇنيادىكى mahfuri لارنىڭ هەممىسى مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ. mahfuri يەنە يۇقىرىقى ئۇچ رايوندىنمۇ چىقىدۇ.

38. كۇردىۋان (KURDIVAN) — ئاۋات، گۈزەل يېزا.

39. شاۋاران (SHAVARAN) [248] — شىرۋاننىڭ مەركىزى، دېڭىزغا يېقىن، مەنزىرىسى گۈزەل. بۇ يەردىن هەرقايسى جايلارغا ياقۇت چىقىرىلىدۇ.

40. دەربەندى هەزەران (DARBAND—KHAZARN) [249] — دېڭىز بويىدىكى شەهەر. بۇ شەهەر بىلەن دېڭىز ئوتتۇرىسىغا ناهايىتى چوڭ تۆمۈر زەنجىر تارتىلغان بولۇپ، هەرقانداق كېمە رۇخسەتسىز شەهەرگە كىرەلمەيدۇ. بۇ زەنجىر تاش بىلەن قوغۇشۇندىن قويۇرۇلغان تامغا شۇنداق مۇستەهكەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ شەهەردىن كاناپ ۋە زەپە چىقىدۇ. يېقىن ئەتراپتا ئولتۇراقلاشقان غەيرىي دىندىكىلەر دائىم بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىپ قۇل قىلىنىدۇ.

41. باكۇ (BAKU) — دېڭىز قىرغىقىغا يېقىن تاغلىقتىكى يېزا. تەبرىزلىكلەر ئىشلىتىدىغان نېفىت مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ.

ئوتتۇز يەتتىنچى باب

ئەرەبىستان ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقى ئومان دېڭىزى، ئومان دېڭىزى «ئۇلۇغ دېڭىز» نىڭ بىر قىسمىدۇر. جەنۇبى ئابىشىنىيا دېڭىزى — ئۇلۇغ دېڭىزنىڭ بىر قىسمى بىلەن، غەربى خۇلىزۇم دېڭىزى [250] بىلەن، شىمالى كۇفە ۋە سۇرىيە چۆلى تۇزلەڭلىكى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ ئىسسىق بەلۋاغدىكى چۆل دۆلەت بولۇپ، چېگرىسى ئىچىدە تاغ كۆپ، بىراق تۇتاش ئەمەس، خۇددى بىز تاغ تىزمىسى ھەققىدە بىرىنچى بابتا تىلغا ئالغىنىمىزدەك. بۇ دۆلەتنىڭ پۈتۈن چېگرىسى ئىچىدە بىرلا كىچىك دەريا بار، تىخاما (Tihama) تېغىدىن باشلىنىپ جائۇلەن (Jaulan) رايونىغا ۋە خادالاماۋ ئۆلكىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئۇلۇغ دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دۆلەتتە نۇرغۇن رايون بار. زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق. بۇ يەر ئەرەبلەرنىڭ ماكانى، باشقا يەرلەرگە كۆچكەن بارلىق ئەرەبلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى مۇشۇ يەردىندۇر. شەھەر - بازارلاردىكى ئەرەبلەردىن باشقا ئەرەبلەرنىڭ كۆپىنچىسى قۇملۇقتا ياشايدۇ. بۇ دۆلەتتىن ھەر خىل تېرە، مەككەن تېشى، تاش بىلەي (Mekkan Semel)، تىلاۋەت قىلغاندا كىيىدىغان ئاياغ ۋە رەڭلىك ئايا غ چىقىدۇ.

بۇ دۆلەتتە ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلار بار.

مەزكۇر رايوندا تۆۋەندىكى رايونلار بار: يەمەن، ھىجاز [252] (Hijan)، تىخامەي، ياماما (Yamama)، نىسۋان[253] (Nizwan). بۇ

يەردە ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ چېدىرلىرى بايقالغان. مەسىلەن، تامىن(Tamin) ئۇرۇقى، مۇدار(mudar) ئۇرۇقى، ئاساد(asad) ئۇرۇقى، جاسان ئۇرۇقى، كالىب (Kalb) ئۇرۇقى، فاززالا ئۇرۇقى[254] قاتارلىقلار. ھازىر بىز ئۇلارنى خەرىتىگە بىرقەدەر ئېنىق ئورۇنلاشتۇرۇپ بولدۇق.

1. مەككە — چوڭ شەھەر، ئاۋات، گۈزەل، نوپۇسى كۆپ. تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان، ئەتراپىدا تاغلار بار. بۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ شەھەر، چۈنكى بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىز مۇشۇ يەردە تۇغۇلغان. ئاللا ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى خەتەردىن ساقلايدۇ. يەنە بۇ يەر ئاللانىڭ ئوردىسى بولۇپ، بىز ئاللاغا مەدھىيە ئوقۇيمىز. ئاللانىڭ ئوردىسى بولغان مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 370 گەز، كەڭلىكى 315 گەز كېلىدۇ. مەككىدىكى كەئبىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 245 گەز، ئېگىزلىكى 27 گەز، قاراتاش (ھەجەرۇل ـ ئەسۋەپ) نىڭ ئايلانمىسى 50 گەز كېلىدۇ[255]. تاۋاپ قىلىدىغان جايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 150 گەز كېلىدۇ. مەككە شەھىرىنى ئادەم ئەلەيھىسسالام قۇرغان (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن)، ئەرەب خانى تاماملىغان، ئادەم ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىن باشلاپ بۇ جاي مۇقەددەس جايغا ئايلانغان.

2. مەدىنە — راھەتبەخش شەھەر، نوپۇسى كۆپ. پەيغەمبەرنىڭ (ئاللا ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىگە بەخت ـ سائادەت ئاتا قىلسۇن) ۋە نۇرغۇن ساھابىلىرىنىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردىدۇر. مەدىنىدىن بىلەي تاش چىقىدۇ، بۇلار ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىلىدۇ.

3. تائىف (TA,IF)[256] — كىچىك يېزا، تاغ باغرىغا جايلاشقان. خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىدۇ.

4. ناجران (NAJRAN)[257] — ئاۋات يېزا، شەھەردە خامدان (Hamdar) قەبىلىسى تۇرىدۇ. بۇ يەردە قاراقچىلار بولۇپ، يەمەن رايونىدا بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ.

5. جۇراش (Jurash) — يەمەننىڭ ئاۋات يېزا بازىرى، ئاھالىسى زىچ.

6. سادا (SA,DA)[259]، بۇ شەھەر ئاۋات، گۈللەنگەن بولۇپ، ئاھالىسى زىچ. بۇ يەردە بەسرەدىن كەلگەن سودىگەرلەر بار. ئىلگىرى بۇ يەردە يەمەن پادىشاھى تۇرغان. بۇ يەردە خۇرۇم ۋە ئاللاغا ئىلتىجا قىلغاندا كىيىندىغان يەمەن ئايىغى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

7. ھەمدان (Hamdan) — يەمەننىڭ بىر رايونى، سادا بىلەن سانا ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ رايوندا ئۈچ كەنت بار. ھىمىيار (Himyar) بەگلىكى [260] مۇشۇ يەردە. ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى، ئوتلاقلىرى ۋە ئۇزۇمزارلىقلىرى بار.

8. سەنا (SANA) [261] — يەمەننىڭ مەركىزى، ئاۋات، گۈللەنگەن شەھەر. يەمەننىڭ كۆپ قىسىم تاۋارلىرى مۇشۇ يەردە ئىشلىنىدۇ. بۇ شەھەر پۈتۈن يەمەن بويىچە ئەڭ گۈزەل، كىشىلەر ياقتۇرىدىغان يەر. ئەرەبستان بويىچە بۇ يەر ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئاۋات شەھەر. ھاۋاسى ئىنتايىن ئىللىق بولغاچقا، بۇغداي ۋە باشقا دانلىق زىرائەتلەردىن يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. يەنە ئارپىدىن ھەر يىلى ئۈچ ياكى تۆت قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. بۇ شەھەردە بىر تاشتام بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ تام چوڭ كەلكۈندىن كېيىن سېلىنغان بىرىنچى ئىمارەتمىش.

9. دىمار (Dimar) — نوپۇسى كۆپ شەھەر، دۇكانلىرى بار. بۇ يەر سانا رايونىغا تەۋە، ناھايىتى ياخشى يەر. بۇ يەردە ئىشلىتىلىدىغان پۇل قەندىھار Qandahari پۇلىغا ئوخشاش سەككىزى بىر دەرھەم.

10. سىيام (SIYAM) [262] — قەلئە، تاغ ئۈستىگە جايلاشقان، قەلئە ئىچىدە بازار بار، ئادەمنۇ كۆپ.

11. زابىد (ZABID) [263] — يەمەننىڭ بىر شەھىرى،

سانانی هبسابقا ئالمىغاندا يەمەندە بۇ شەھەردىن ئۆزگە چوڭ شەھەر يوق. بۇ يەر ئابىشىنيا چېگرىسىدىن ئوچ كۈنلۈك يول يىراقلىقتا. ئۇلار كۈموش، ئالتۇننى پۇل قىلىپ ئىشلىتىدۇ. بىراق، دەرھەم (dirham) پۇلىنىڭ 12 دانىسى بىر دەرھەم ئېغىرلىقىغا تەڭ.

12. مەنكاد (Mankath) [264] — كىچىك بازار. تاش تام بار. بۇ شەھەر ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى رايونلىرى ئەتراپىدا چوڭ تاغ بار. ھەرقانداق تەرەپتىن بۇ يەرگە كىرىش ئۇچۇن، ئېگىز تاغدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرنىڭ چېگرىسى قادارامائۇ بىلەن تۇتىشىدۇ.

13. ساھىب (Sahib) — ئاۋات، گۈللەنگەن يېزا. يۇقىرىقى رايونلار يەمەن چېگرىسى ئىچىدە، يەمەننىڭ تاغلىق ۋە تۈزلەڭلىكلىرىدە ئادەمسىمان مايمۇن ياشايدىغان رايونلار بار. بارلىق ئىتباش مايمۇن مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ.

14. يادىنگ [265] — دېڭىز قىرغىقىدىكى بىر يېزا. نۇرغۇن مەرۋايىت چىقىدۇ. ئابىشىنيا چېگرىسى بىلەن قوشنا كېلىدۇ.

15. قادارامائۇ [266] — ئاۋات، گۈللەنگەن ئۆلكە، نۇرغۇن شەھەر ـ بازارلىرى بار. بۇ يەردە بىر ئادەت بولۇپ، ھەرقانداق باشقا يۇرتلۇق ئادەم بۇ شەھەرگە كىرىپ، مەسچىتىدە ئوچۇق ـ ئاشكارا دۇئا تىلاۋەت قىلسا، يەرلىك كىشىلەر ئۇنىڭغا ئالاھىدە قاراپ، ھەر كۈنى ئۇچ ۋاخ ئوزۇق بېرىدۇ، ھەتتا بۇ ئادەم دىنىي جەھەتتە ئۇلارغا قارشى بولسىمۇ شۇنداق بولىدۇ.

16. مىكلاف ئاككىل (mikHlaf. AKK) [267] — گۈزەل چوڭ كەنت.

17. ئاسار (ATHTHAR) [268] — گۈزەل، ئاۋات شەھەر.

18. ماخجارا (MAHJARA) — چوڭ شەھەر. سېپىل ۋە شەھەرنى قوغدايدىغان دەريا بار. ئاھالىلەر ئىزار (izar) ۋە

چادخۇر (chadhur) [269] كىيىدۇ.

19. سارىر (Sarir) [270] — ئاۋات، گۈللەنگەن شەھەر. ئاھالىلەر چۈجگۈن قوناق ئۈچۈن ئارپا ئۆستۈرىدۇ. ئۇلار ئىشلىتىدىغان پۇل سىماب يالتىلغان كۈمۈش پۇل. ئاھالىلەر كىيىمى ئىزار (izar) ۋە ردا (rida). بۇ يەر يەمەن ئۆلكىسىگە تەۋە.

20. جۇددا (Judda) [271] — دېڭىز قىرغىقىدىكى ئاۋات، گۈللەنگەن شەھەر، مەككىگە تەۋە.

21. سابا (Saba)، ئۇقاب (Uqad)، ساغ بەخانۇاد [272] بۇ يېزا بازارلىرىنىڭ ھەممىسى گۈزەل، يېقىملىق، نوپۇسى زىچ.

22. شىخىر (SHIHR) [273] — دېڭىز ساھىلىدىكى شەھەر. بۇ يەردىن ئەلا سۈپەتلىك تۈگە چىقىدۇ، يەنە ھەرقايسى جايلارغا مەستەك چىقىرىدۇ.

23. ئۇمان — دېڭىز قىرغىقىدىكى چوڭ شەھەر. بۇ يەردە سودىگەرلەر ناھايىتى كۆپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ سودا مەركىزى. شەھەر ئىچىدىكى سودىگەرلەر دۇنيادىكى بايلاردىندۇر. تۆت تەرەپتىن ئاۋارلار بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىپ، ئاندىن ھەرقايسى جايلارغا توشۇلىدۇ.

24. شارجا (HARJA) [275] ۋە كىن ھەر ئىككىسى ئاۋات يېزىدۇر.

25. خاجار (HAJAR) [276] — دېڭىز قىرغىقىدىكى ئاھالىسى زىچ شەھەر.

26. بالىن — ئاھالىسى زىچ رايون. مەزكۇر رايوندا شەھەر، يېزا ـ كەنت ھەمدە بىر قىسىم ئاۋات يەرلەر بار.

27. فايد (FAYD) [277] — گۈللەنگەن، تەرەققىي قىلغان يېزا.

28. جەبەلە (JABALA) [278] دىكى قورغان ئىچىدە مونبەر

بار.

29. فۇرغ (F.rgh) [279] — كىچىك بازار.

30. تابۇك (TABUK)، ۋادىئول گورا (WADI AL-GURA)، فىما (Fyma) [280] ناھايىتى ئاۋات يېزىلار، قۇملۇققا جايلاشقان.

31. جار (JAR) [231] — دېڭىز ساھىلىدىكى يېزا، مەدىنىنىڭ سودا مەركىزى.

32. مائويان (MAOYAN) — دېڭىز ساھىلىدىكى گۇللەنگەن شەھەر. بۇ يەردە مۇسا (MuSa) (ئاللا ئۇنىڭغا ئەمىنلىك ئاتا قىلسۇن) ۋە شۇئەيبۇ (ئاللا ئەمىنلىك ئاتا قىلسۇن) نىڭ قوينىنى سۇغارغان قۇدۇق بار (قۇرئان xxviii,24).

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب

سۇرىيە ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى[282]

ئۇنىڭ شەرقى ئەرەبستانىنىڭ سۇرىيە تۈزلەڭلىكى ۋە جەزىرە چېگرىسى بىلەن، جەنۇبى خۇلىز ۋم دېڭىزى بىلەن، غەربى مىسىر چېگرىسى ۋە رۇم دېڭىزىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى، شىمالى رۇم چېگرىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ دۆلەت ناھايىتى گۈللەنگەن، نوپۇسى كۆپ، ئىنتايىن باي ۋە نۇرغۇن شەھەرلىرى بار. مەغرىب (Maghrib)، مىسىر، ئىزانتىيە (رۇم) ۋە ئىسپانىيىنىڭ مەمۇلاتلىرى مۇشۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

جەزىرە مۇداپىئە سىزىقى — ئىزانتىيلىكلەردىن مۇداپىئەلىنىدىغان ئالدىنقى سەپتىكى بىرقانچە يېزا - بازارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ھەممىسى سۇرىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە، بىراق جەزىرىلىكلەر ئىسىم قويغان.

1. [283] سۇمايسات (SUMAISAT)[284] — ئاۋات يېزا، ئېفرات دەرياسى قىرغىقىغا جايلاشقان.

2. سانجا (SANJA) — ئاۋات يېزا، يېقىن يەردە كۆۋرۈك بار، بۇ مۇشۇ دۇنيادىكى ئەڭ ياخشى، ئەڭ كۆركەم، ھەيۋەتلىك كۆۋرۈك.

3. مانبىج (MANBIJ) [285] —قۇملۇقتىكى مۇستەھكەم يېزا.

4. مەنسۇر (MANSUR)، گۇرۇس (GURUS)[286] ھەر ئىككىسى ئاۋات يېزىلاردۇر، ئاھالىسى شالاڭ.

5. مالاترا (MALATRA) [287] — ئەك چوڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسى، لۇككام (LUKKAM) تېغىنىڭ بۇ تەرىپىگە جايلاشقان. بۇ يەردە ئۆسكەن مېۋىنىڭ ئىگىسى يوق، خالىغانچە ئۈزۈۋىشكە بولىدۇ.

6. [288] ماراش (MARASH) [289]، جادخاب (Jadhab) لار ئاۋات، كىچىك يېزىلاردۇر. نوزغۇن ئېتىزلىرى ۋە ئېقىنلىرى بار.

7. خارۇنى (HARUNI) — كىچىك يېزا، تاغ ئۈستىگە جايلاشقان. هارۇن - ئەل - راشىد (HArunal—Rashid) [290] ئۇچۇن ياسالغان.

8. پاياس (Payas) — ئاۋات هەم ئىنتايىن گۈزەل يېزا، خورما كۆپ چىقىدۇ.

9. كانىس (KANIS) — كىچىك يېزا، تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان.

10. كامارىنا (Kamarina)، ماسىسا (MASISA) هەر ئىككىسى ئاۋات يېزا بازارلىرىدىن ئىبارەت، جەيھۇن (Jayhun) دەريا‌سى تەرىپىدىن ئايرىۋېتىلگەن. بۇ دەريادىكى كۆۋرۈككە چىقىپ قارىسا دېڭىزنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يەر دېڭىزدىن تۆت چاقىرىم يىراقلىقتا بولغاندىمۇ شۇنداق. بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ئاھالىسى كۆپ.

11. ئەين زەربە. بۇ شەھەرنى مېۋە چىقىدۇ، مۇنبەت ئېتىزلىرى بار.

12. ئادانا (ADHANA) [291] زەيھۇن (ZAYHUN) دەريا‌سى قىرغىقىغا جايلاشقان. شەھەردە ئاۋات بازار بار.

13. تارسۇس (TARSUS) [292] — ئىككى قات تاش سېپىلى بار ئاۋات، گۈزەل، چوڭ شەھەر. ئاھالىسى قەيسەر، جەڭگە ماهىر.

14. ئېلېئۇسا (Eleusa) — رۇم دېڭىزى قىرغىقىدىكى

ئەڭ ئاخىرقى ئىسلام شەھىرى. شەھەر ئىچىدە ئىككى يەردە ۋىزانتىيە كىشىلىرى تاۋاپ قىلىدۇ. ئۇلار بۇ يەرگە كېلىپ ئىلاھقا سېغىنىدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسى جەزىرە چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا تەۋە.

15. ئىسكاندۇرۇنا [293] (iskanduruna)، سۇھبا (SUHBA)، لازىقىيا (LADHIQYA)، ئانتارتۇس (ANTARTUS)، ئارابولۇس (ATRABULUS)، بايرۇت (BAYRUT)، سەيدا، سۇر، ئاككا (AKKA)، قەيسەرىيە (QAYSARIYA)، يافا، ئاسقالانلار سۇرىيەدىكى شەھەرلەر بولۇپ، دېگىز قىرغىقىغا جايلاشقان. ئاھالىسى مۇسۇلمان. باي، گۈزەل، تېرىلغۇ يەرلىرى كۆپ.

16. بالىس (BALIS) — سۇرىيەنىڭ شەھىرى، ئېفرات دەرياسى قىرغىقىغا جايلاشقان.

17. خۇناسرا (KHUNASIRA)، تادمۇر (TADMUR)، بازمىلا [295]، سالامىيا (SALAMIYA) [296]، مۇنان (Mughan) لار يېزا بازارلىرى بولۇپ، سۇرىيە تۈزلەڭلىكىنىڭ چېتىگە جايلاشقان. سالامىيانىڭ ئاھالىسى ناشىمىتېر (Hashimiter)، بىراق مۇخان ئاھالىسى ئۇماگيادىس (Omagyads) لاردۇر.

18. ئايلا (ILa) [297] — خۇلېنز ۋم دەرياسى قىرغىقىدىكى يېزا، سۇرىيە بىلەن مىسىر تۈزلەڭلىكى چېگرىسىغا جايلاشقان.

19. ھەلەپ (ALFPPO) [298] — چوڭ شەھەر، ئاۋات، نوپۇس كۆپ، باي. شەھەرنىڭ قورۇق سېپىلى بار، ئاتلىق ئەسكەرلەر ئايلىنىپ كۆزەتچىلىك قىلىدۇ.

20. باغراس (BAGHRAS) [299] — تاغلار ئوتتۇرىسىدىكى شەھەر. شەھەر ئىچىدە زۇبەيدە (Zubayda) [300] سالدۇرغان بىر ئوردا بار. زۇبەيدە بۇ ئوردا ئوچۇن نۇرغۇن پۇل ئىئانە قىلغان. بۇ يەرگە كەلگەن بارلىق ئادەملەر بۇ يەردە قونۇشقا بولاتتى ھەم كۆتۈشكە ئېرىشەتتى.

21. مائاررا ـ ماسرىن (MAARRA. MASRIN) —

یامغۇر سۇيى توپلىنىدىغان ئاۋات يېزا.

22. كىننا سرىن (QINNASRIN) [301] — ئاۋات گۇللەنگەن شەھەر.

23. [302] خىمىج (Himij) [303] — ئاۋات، نوپۇسى زىچ چوڭ شەھەر. شەھەر ئىچىدىكى يوللارغا تاش ياتقۇزۇلغان. ئاھالىسى بولسا رەتلىك كىيىنىدۇ، قەيسەر، باتۇر كېلىدۇ. بۇ يەردە نۇرغۇن يىلان ۋە چايان بار.

24. بەقىرتاب (Bqr. Tab)، شايزار (shayzar) [304]، خامات (hamat) [305] شەھەر - بازارلار بولۇپ، ھەممىسى گۇللەنگەن، ئاۋات، مەنزىرىسى گۈزەل جايلاردۇر.

25. رائالباك (RAALBAKK) [306] — تاغ باغرىدىكى ناھايىتى گۈزەل شەھەر.

26. دەمەشق — ئاۋات شەھەر، نۇرغۇن ئېتىزلىرى ۋە گۈزەل كەنتلىرى، ئۆزىگە شلەپ تۇرىدىغان سۇلىرى بار. تاغقا يېقىن بولۇپ، ئەرەب دۇنياسىدىكى ئەڭ ئاۋات، گۇللەنگەن شەھەر. بۇ يەردىن سېرىق گۈرۈچ چىقىدۇ.

27. راككا — ئاۋات يېزا، ئاھالىسى ناھايىتى شالاڭ.

28. رۇۋاب (RUWAB) — تاغقا يېقىن جايدىكى بىر يېزا، گىبارى رايونىدىكى ئاساسلىق يەردۇر.

29. ئادروك (Adhrukh) [308] — ئاۋات، گۈزەل يېزا، ئاھالىسى خالىت مەزھىپىدىكىلەر.

30. ئۇردۇن (URDUNN) [309] — ئاۋات، گۇللەنگەن، گۈزەل رايون.

31. تاباريا (TABARIYA) [310] — ئۇردۇننىڭ ئاساسلىق يېرى، ئاۋات، گۇللەنگەن، يېقىملىق. سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ.

32. پەلەستىن — ئۆلكە، تېرىلغۇ يەرلىرى كۆپ، بايلىقى جىق، ئاھالىسى كۆپ، مېۋە - چېۋە چىقىدۇ.

33. زاملا (Zamla) [311] — پەلەستىننىڭ مەركىزى، چىرايلىق ھەم چوڭ.

34. ئاررا (Arra) [312] — سۈرىيە ۋە مىسىر چېگرىسىدىكى يېزا.

35. ئايىت - ئاللاخىم (Aayt — allahm) پەيغەمبەر ئەيسانىڭ تۇغۇلغان يېرى (ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن).

36. مەسچىتى ئىبراھىم (masjia IBRAHIM) — مىسىر بىلەن سۈرىيە چېگرىسىدىكى يېزا. ئىبراھىم، ئەيسا، يەھيا ئەلەيھىسسالاملارنىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردە (ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن).

37. نابرۇس (NABULUS)، رىخا (RIKHA) ئىككى كىچىك شەھەر بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى بىرقەدەر ناچار.

38. قۇددۇس - شېرىپ (Baytal—muqaddas) — تاغ باغرىدىكى شەھەر، دەريا يوق. شەھەردە مەسچىت بار، ھەرقايسى جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان.

يۇقىرىقىلار پەلەستىن ئۆلكىسىنىڭ بارلىق شەھەر - بازارلىرىدۇر.

39. لودبۇ قەبىلىسىنىڭ يۇرتى[314] — قاقاس رايون. كىشىلەر ياقتۇرغۇدەك مەنزىرىلىك يەرلىرى يوق، ئاھالىسى شالاڭ.

40. جۇجار [315] لودبۇ قەبىلىسىنىڭ يۇرتلىرىدىن بىرى، ئازراق ئاۋاتلاشقانلىقى ئىزنالىرى بار.

41. بالكا [316] — تاغلىق رايون. نۇرغۇن كەنت ۋە كىچىك رايون بار، ئاھالىسى بولسا خالىت مەزھىپىدىكىلەر.

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب

مىسىر ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

مىسىرنىڭ شەرقى سۇرىيە چېگرىسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ۋە مىسىر قۇملۇقىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبى نۇبىيا چېگرىسى بىلەن، غەربىي ماگلىبۇنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ۋە ۋاخات قۇملۇقى، شىمالى رۇم دېڭىزى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئەڭ باي ئىسلام دۆلىتى ھېسابلىنىدۇ، تەۋەسىدە نۇرغۇن شەھەر - بازار بار. ھەممىسى ئاۋات، گۈللەنگەن جايلاردۇر؛ ھەرقايسى جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ يەردە توقۇلما بۇيۇملار، شارپا، ھەر خىل ئۇزۇن يەكتەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. دۇنيادا مىسىرنىڭ يۇقۇرى توقۇلما بۇيۇمى ۋە دەبىقخازدا (Dabiqkhazz) [318] ئىشلەنگەن شارپىسىدىن قىممەت نەرسىنى تاپقىلى بولمايدۇ. مىسىردا ھەر خىل ياخشى ئېشەك بولۇپ، باھاسى ناھايىتى قىممەت.

1. فۇستات [319] — مىسىرنىڭ مەركىزى، ئۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ باي شەھەر، ناھايىتى ئاۋات ھەم بايلىقلار، نىل دەرياسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. ئىمام شافىي [320] مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان (ئاللا ئۇنىڭغا كەڭچىلىك ئاتا قىلغاي).

2. خامىرا (DHAMIRA)، دابقۇ (Dabqu?) [321] ھەر ئىككى شەھەر نىل دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان. ئاۋات، بايلىقلار. ئەلا سۈپەتلىك زىغىر تالاسىدىن رەخت ئىشلەپچىقىرىدۇ.

3. فاكاما (FLAMA) — تەننىس كۆلى بويىدىكى شەھەر، جىنار قۇملۇقىغا جايلاشقان. بۇ يەردە گەيرۇننىڭ [322] قەبرىسى بار.

4. تەننىس (TINNIS) [323]، دەمياط (DIMyat) [324] — بۇ ئىككى شەھەر تەننىس كۆلىدىكى ئىككى ئارالغا جايلاشقان. ئاھالىسىنىڭ ئېتىزى يوق. ئۇلار يۇڭ رەخت ۋە زىغىر تالالىق رەخت ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئۇنىڭ باھاسى ناھايىتى يۇقىرى.

5. ئىسكەندىيە — بۇ شەھەرنىڭ بىر تەرىپى رۇم دېڭىزىغا، يەنە بىر تەرىپى تەننىس كۆلىگە تۇتىشىدۇ. بۇ شەھەردە بىر مۇنار بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئېگىزلىكى 200 گەز كېلىدىكەن. بۇ مۇنار سۇ ئوتتۇرىسىدىكى بىر قورام تاش ئۈستىدە بولۇپ، شامال چىققاندا يۆتكىلىدىكەن. ئەسلىگە قايتقىنىنى كۆرگىلى بولمايدىكەن.

6. ھەرەمەيىن (HARAMAYN ئېھرام) — فۇستاتقا يېقىن تاغ چوققىسىدىكى ئىككى ئىمارەت، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن لاي ئۇنۇمىنى يوقاتمايدىغان ماددىلار بىلەن تەڭشەلگەن. ھەربىر ئېھرامنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كەڭلىكى، ئېگىزلىكى 400 گەز كېلىدۇ. مۇنار ئىچىدە ئۆيلەر ياسالغان. ھەرقايسىسىدا بىردىن تار ئىشىك بار. خارمۇسىيەن چوڭ كەلكۇن يۇز بېرىدىغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ۋەقەدىن بۇرۇن بۇ قۇرۇلۇشلارنى ياسىغان. مەقسىتى كەلكۇندىن ئۇزۇنىنى ساقلاش ئىكەن. ئۇ ئەرەب يېزىقىدا ئۇستىگە مۇنداق گەپنى (سۆزلەرنى) يازغان: «بىز (تەبىئەتتىن ھالقىغان) كۈچ بىلەن بۇ ئىمارەتنى ياسىدۇق. ئەگەر كىم بىزنىڭ قانداق ياسىغانلىقىمىزنى بىلمەكچى بولسا، ئۇنى گۈمران قىلسا شۇنداق بىلەلەيدۇ» [326]. بۇ ئىككى ئېھرامغا تېببىي پەن، ئاسترونومىيە، گېئومېتىرىيە ۋە پەلسەپىگە ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر ئويۇلغان.

7. فايىيۇم (FAYYUM) [328] — نىل دەريا سىنىڭ

غەربىدىكى بىر يېزا. بۇ يەردە نىل دەرياسىدىن باشقا دەريا ـ ئېقىنلارمۇ بار.

8. تۇسىر [329] نىل دەرياسىدىكى شەھەر. فىرئەۋن قېشىدا سېھرىگەرلىك قىلىدىغان سېھرىگەر مۇشۇ يەرلىك. نىل دەرياسىنىڭ ھەممە يېرىدە تىمساھ بولۇپ، دەريا قىرغىقىدىكى ئادەم ۋە تۆت پۇتلۇق ھايۋانلارنى ئوۋلايتتى. بىراق، شەھەرگە بارغاندا ئەھۋال باشقىچە ئىدى. بۇ يەردە بىر بەلگە چاپلانغان بولۇپ، تىمساھ ئادەمگە زىيان يەتكۈزمەيتتى. بەزىدە كىچىك بالىلارمۇ تىمساھنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇستىگە چىقىپ ئۇنىڭ ھەربىكىتىنى باشقۇرسىمۇ زەخمەت يەتكۈزمەيتتى. بىراق، شەھەرنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن ئېقىنىدا بولسا تىمساھ ئادەم زەخمىلەندۈرەتتى.

9. ئاشمۇنايىن (ASHMUNAYN) [330]، ئاخمىم (AKHMIM)، بۇلاينا (BULAINA) لەر نىل دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئاۋات، گۈللەنگەن شەھەرلەردۇر. كىشىلەر بۇ يەرلەرنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ.

10. ئەسۋان مىسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شەھىرىدۇر ۋە نۇبىيالىقلاردىن مۇداپىئە كۆرىدىغان چېگرا قاراۋۇلى. بۇ شەھەر نىل دەرياسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. بايلىقى كۆپ، ئادەملىرى جەڭگە ماھىر كېلىدۇ. ئەسۋانغا يېقىن ئالۋاھات (al—Wahat) (يېشىل رايون) غا تەۋە. تاغدا يېشىل ياقۇت كېنى ۋە قىممەتلىك زەيتۇن كانى بايقالغان. بۇنى پۈتۈن دۇنيانىڭ باشقا يېرىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. ئالۋاھات تېغىدا ياۋا قوي بار. ئاسۋاڭ رايونىدىن باشقا مىسىر ۋە نۇبىيا تەۋەسىدىكى يەرلەردە نۇرغۇن ياۋا تاغىل ئات بار. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قارا، بەزىلىرى سېرىق، بويلىرى قويچىلىك كېلىدۇ. ئەگەر ئۇلارنى بۇ رايوندىن ئېلىپ چىقسا ئاسانلا ئۆلۈپ قالىدۇ.

قىرىقىنچى باب

مەغرىب[331] ۋە ئۇنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى

مەغرىبنىڭ شەرقى مىسىر، جەنۇبى قۇملۇق. بۇ قۇملۇقنىڭ يەنە بىر ئۇچى سۇدان بىلەن، غەربى ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن، شىمالى رۇم دېڭىزى بىلەن تۇتىشاتتى. بۇ دۆلەتتە قۇملۇق كۆپ، تاغلار ئاز. ئاھالىسى بولسا قارا تەنلىك بولۇپ، تېرىسى قاپقارا. بۇ دۆلەتتە يەنە نۇرغۇن چوڭ ـ كىچىك رايون ۋە شەھەر ـ بازار بار. قۇملۇقتا نۇرغۇن بەربەرلەر ياشايتتى. بۇ يەرلەر ئىسسىق بەلۋاغقا تەۋە، نۇرغۇن ئالتۇن يوشۇرۇنغان. بۇ رايوننىڭ قۇملۇقىدا ئالتۇن رودىسى بار، ئۇلارنىڭ سودا ئالاقىسىمۇ كۆپىنچە ئالتۇن ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ.

1. ئاترابۇلۇس (ATRABULUS)[334] —ئافىلىياجانىڭ بېرىنچى شەھىرى، رۇم دېڭىزى قىرغىقىدىكى ئاۋات، چوڭ شەھەر، ئاھالىسى زىچ. ئۇنىڭ ئىتسپانىيىنىڭ سودىگەرلىرى دائىم بۇ شەھەرگە بارىدۇ. رۇم دېڭىزىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

2. مەھدىيا (MAHDIYA)[335] — رۇم دېڭىزى قىرغىقىدىكى چوڭ شەھەر، گايرۇۋان (QAYRUWAN) چېگرىسى بىلەن قوشنا. بۇ، كىشىلەر ياقتۇرىدىغان جاي بولغاچقا، جايلاردىن نۇرغۇن سودىگەرلەر بۇ يەرگە كېلىدۇ.

3. بارقا (BARQA)[336] — چوڭ شەھەر، مىسىرغا

قوشنا بولغان بىر ئۆلكە بۇ شەھەرگە تەۋە. بايلىقى كۆپ، سودىگەرلەرمۇ كۆپ. دائىم كۆپ مىقدارىدا ئەسكەر تۇرىدۇ.

4. قايرۇۋان (QAYRUWAN) [337] —چوڭ شەھەر، مەغرىبتە ئۇنىڭدىن چوڭ شەھەر يوق. بۇ يەر ناھايىتى ئاۋات ۋە باي ھەم مەغرىبنىڭ مەركىزى.

5. زاۋىلا (ZAWILA) [338] —چوڭ شەھەر، سۇدان قۇملۇقىنىڭ چېتىگە جايلاشقان. ئۇنىڭغا يېقىن رايونلار ۋە چېگرا ئىچىدە نۇرغۇن بەربەرلەر بار. مەغرىب قۇملۇقىدىكى بىر قىسىم بەربەرلەر ئەرەبلەرگە ئوخشاش يايلاقتا تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇلاقلىرى، ئالتۇنلىرى كۆپ. ئەرەبلەرنىڭ ئۇلاقلىرى كۆپرەك، بەربەرلەرنىڭ ئالتۇنى كۆپرەك.

6. تۇنىس (Tunas) — مەغرىبتىكى شەھەر، دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان. بۇ، ئىسپانىيىگە قارىشىپ تۇرىدىغان بىرىنچى شەھەر.

7. گالشانا (Qalshana) [339] —ئاۋات شەھەر، كىشىلەر ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. ئادەملىرى مېھماندوست كېلىدۇ، بايلىقى كۆپ. بۇ شەھەر كايرۇۋان بىلەن قوشنا.

8. ساتىف (satf) — چوڭ شەھەر، ئاھالىسى كۆپ ھەم ئالتۇنمۇ كۆپ، بىراق تەبىئىي شارائىتى ناچار.

9. تابارگا (TABARQA) [341] —رۇم دېڭىزى قىرغىقىدىكى بىر شەھەر. ئۇنىڭغا يېقىن دېڭىزدا مارجان ناھايىتى كۆپ بولۇپ، يىغىلىپ توسما ھاسىل قىلغان. دۇنيادا بۇنداق جايىنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە ناھايىتى چوڭ زەھەرلىك چايان بار.

10. تاناس (TANAS) — دېڭىز قىرغىقىدىكى چوڭ شەھەر. ئاۋات ھەم بايلىقى كۆپ، بايلىقى مول.

11. جەزىرەئى بانى زاغەننا (JAZIRA. BANI ZAGHANNA) [342] — شەھەر، ئوچ تەرىپى دېڭىزغا تۇتىشىدۇ، چېگرىسىدا نۇرغۇن بەربەرلەر بار.

12. ناكۇر (NAKUR) [343] —چوڭ شەھەر ، تاناس بىلەن ئوخشاش.

13. تاھارت (TAHART) — چوڭ شەھەر. ئۇنىڭ بىر ئالاھىدە رايونى بولۇپ، ئافىلىجا ئۆلكىسىگە تەۋە. ئۇنىڭ بايلىقى كۆپ.

14 [344]. سىھماسا (Sihmasa) [345] —شەھەر، سۇدان قۇملۇقىنىڭ چېتىگە جايلاشقان. تەركىبىدە ئالتۇن بولغان قۇملۇق ئىچىدە . بۇ شەھەر باشقا رايونلار بىلەن ئوخشاشمايدۇ. ئۇنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ناچار، بىراق ئالتۇن ناھايىتى كۆپ.

15. دەب سايرا (BDSAYRA) [346] —شەھەر. چىبۇلوتو قارشىسىدىكى دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان، ئاۋات جاي.

16. ئازايلا (AZAYLA ، Uzila) — چوڭ شەھەر. ناھايىتى مۇستەھكەم سېپىلى بار. بۇ ئافىلىجانىڭ ئەڭ ئاخىرقى شەھىرى. سايامەتچىلەر بۇ يەردىن ئىسپانىيىگە بارىدۇ.

17. فاس (FAS) [347] —چوڭ شەھەر، تانجانىڭ (Tanja) پايتەختى، پادىشاھنىڭ تۇرۇشلۇق جايى، بايلىقى كۆپ.

18. سۇسىل ئاقسا، بۇ غەربىي ئوكيان قىرغىقىدىكى شاھ شەھىرى، شۇنداقلا دۇنيانىڭ ئەڭ چەت يېرى. پۇقرالىرىدىكى ئالتۇننىڭ كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئادەمگەرچىلىكتىن يىراقراق. باشقا يەرلەردىن بۇ يەرلەرگە زىيارەتكە كەلگەنلەر ناھايىتى ئاز. بەربەرلەر رايونىدىن چىقىدىغان ئاساسلىق نەرسە — قاپلان تېرىسى، بەربەرلەر قاپلان ئوۋلاپ ئۇنىڭ تېرىسىنى مۇسۇلمانلارنىڭ شەھەر ـ بازارلىرىغا ئاپىرىدۇ.

قىرىق بەشىنچى باب

ئىسپانىيە ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

بۇ دۆلەت شەرقىي رىمنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبى رىم دېڭىزىنىڭ بوغۇزىغا[348]، غەربى ئاتلانتىك ئوكيانىغا تۇتىشىدۇ، شىمالىي تەرىپى رىم بىلەن چېگرىلىنىدۇ[349]. بۇ دۆلەت گۇللەنگەن، ئاۋات بولۇپ، تاغ - دەريالىرى بار، بايلىقى مول. ئۇنىڭ تەۋەسىدە بايقالغان كان مەھسۇلاتلىرىدىن: ئالتۇن، مىس، قەلەي قاتارلىقلار بار. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى تاشتىن ياسالغان. ئادەملىرىنىڭ تېرىسى ئاق، كۆزى كۆك كېلىدۇ.

1. كوردوۋا (ياكى)[350] ئىسپانىيىنىڭ پايتەختى بولۇپ، گۈللەنگەن، ئاۋات، ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى مول، مەنزىرىلىك جايلىرى كۆپ شەھەر. بۇ جايدىن دېڭىز قىرغىقىدىكى ئەڭ يېقىن يولغىچە بولغان ئارىلىق ئۈچ كۈنلۈك كېلىدۇ[351]. كوردوۋا تاغقا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى مۇشۇ يەرگە جايلاشقان. بۇ خانىدانلىق ئۇمەييە خەلىپىلىكىگە تەۋە. بۇ شەھەرنىڭ ئۆيلىرى تاشتىن ياسالغان.

2. تۇلايتۇلا (Tulaytu,a)[352]، تاغ ئۇستىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، تاغ يانباغرىغا ۋە دەريا قىرغىقىغا جايلاشقان، تاخۇ دەرياسى بۇ شەھەرنى ئوراپ تۇرىدۇ.

3. تۇتايلا (Tutayla ياكى B. tila)[353] —تاغقا يېقىن جايلاشقان شەھەر. بۇ جايدا قارا بۇلغۇن ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تېرىسى ھەرقايسى جايلارغا چىقىرىلىدۇ.

4. لاربدا (Larida)، سارقوس (Sarqus) ئادەتتە Saragust دەپ يېزىلىدۇ) [354]، شانتاريا (SHANTARIYA) [355]، رايىۋ (Rayyu) [356]، ئاشخا (Işiuja ياكىIstinja)، خائېن [357] (ياكى Khyan)، مولۇ (ياكى Maurud)، قارمونا (Qatmuna) [358]، لابلا، غافىق (GHAFIQ) [359] قاتارلىقلار ئىسپانىيىنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى بولۇپ، مەنزىرىلىك جايلىرى ناھايىتى كۆپ، رىم، مەغرىب ۋە مىسىر سودىگەرلىرى دائىم ئۇ يەرلەرگە بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ شەھەر ـ بازارلارنىڭ بايلىقى مول، ھاۋاسى ئىللىق.

5. باجا (Baja) [360] — ئىسپانىيەدىكى قەدىمىي، باي، ئاۋات شەھەر.

6. قۇرىيە (Quriya) — كىچىك بازار. بۇ بازارنىڭ گەرچە ئادىمى ئاز بولسىمۇ، بايلىقى ناھايىتى كۆپ.

7. ماربدا (Marida) — ئىسپانىيەدىكى ئەڭ چوڭ شەھەر. قەلئەسى بار، سېپىل ۋە شەھەر مۇداپىئە خەندىكى ناھايىتى مۇستەھكەم.

8. تۇزجالا (Tuzjala)، گۇدالاخار (Wadi al — Hijara) [361] بۇ ئىككى شەھەر ئىسپانىيىنىڭ سوغۇق بەلۋېغىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ رايونلار قەدىمىي جايلار ھېسابلىنىدۇ.

9. تۇرتۇشا (Turtusha) [362] — رۇم دېڭىزى قىرغىقىدىكى گۇللەنگەن شەھەر، رىمنىڭ ئىككى ئۆلكىسى GH. L. T. SK. S (خاكالار) ۋە فرانسىيە (فرانسۇزلار) [363] بىلەن چېگرىداش.

10. بالانسىيا (Balansiya) [364]، مۇرسىيا (Mursiya)، باججانق (Bajjanq) لار رۇم دېڭىزى بوغۇزىدىكى (بىرنەچچە) گۈزەل شەھەرلەردۇر.

11. مالاگا (Malaga) — رۇم دېڭىزى ساھىلىغا جايلاشقان شەھەر. بۇ يەردىن كۆپ مىقدارda كەسلەنچۇك تېرىسى چىقىدىغان بولۇپ، شەھەر دەستىسى ياساش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

12. جەزىرە (Jazira) [365] — دېڭىز بوغۇزى قىرغىقىغا

جايلاشقان كەنت بازىرى. ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرگەن دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، ئىسپانىيە مۇشۇ شەھەردىن باشلاپ بويسۇندۇرۇلغان [366].

13. سادۇنا (Saduna) [367]، سىبلىيا (Ishbiliya)، ئۇكسۇنابا (Ukhshunaba) [368] لار غەربىي ئوكيان قىرغاقلىرىغا جايلاشقان كەنت بازارلىرى بولۇپ، بۇ بازارلارنىڭ يېرى ناھايىتى ئاز، ئاھالىسى شالاڭ.

14. شانتارىن (Shantarin) [369]، ئىسپانىيىنىڭ ئەڭ يىراق شەھىرى بولۇپ، غەربىي ئوكيان قىرغاقلىرىغا جايلاشقان، بۇ يەردىن كۆپ مىقداردا ناھايىتى ياخشى مۇشك ئەنبەر چىقىدۇ. مەغرىب چېگرىسى ئىچىدىكى جايلار يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك.

قىرىق ئىككىنچى باب

رۇم دۆلىتى[370] ۋە ئۇنىڭ ئۆلكىلىرى، شەھەر - بازارلىرى

بۇ دۆلەت شەرقتە ئەرمىنىيە، سالىر ۋە ئالان (al — Lan) بىلەن؛ جەنۇبتا سۇرىيە، رۇم دېڭىزى ۋە ئىسپانىيىنىڭ بەزى رايونلىرى بىلەن؛ غەربتە غەربىي ئوكيان بىلەن؛ شىمالدا شىمالدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان مەلۇم رايونلار، ساجلى ۋە بۇرجاننىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ھەم كاسپىي دېڭىزىنىڭ مەلۇم قىسمى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ دۆلەت ناھايىتى كەڭ، مەنزىرىلىك جايلىرى كۆپ بولۇپ، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسىز كەلمەيدىغان دەرىجىدە ناھايىتى ئاۋات. نۇرغۇن شەھەر - بازارلىرى، يېزا - كەنتلىرى ۋە چوڭ ئۆلكە - رايونلىرى، كەڭرى كەتكەن ئېتىز - دالىلىرى، شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق - ئۆستەڭلىرى، مول بايلىقى ۋە ھەربىي قوشۇنى بار. يەنە كۆللەر، ئېگىز تاغ تىزمىلىرى، ناھايىتى كۆپ شەھەر قەلئەلىرى بار. كۆپ مىقداردا كىمخاب، Sundus (يىپەك توقۇلما بۇيۇمى؟)، Maysani (پاختا توقۇلما بۇيۇمى؟)، گىلەم، ئۇزۇن پايپاق ھەم بەلۋاغ چىقىدۇ.

رۇمنىڭ 14 ئۆلكىسى بولۇپ، ئۇچىسى كونستانتىن قەلئەسىنىڭ غەربىگە، 11 دېڭىز بوغۇزىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.

غەربتىكى ئۇچى:

1. تابلان (TABLAN)، كونستانتىن قەلئەسى مۇشۇ

يەردە، كونستانتىن قەلئەسى رۇم پادىشاھى تۇرىدىغان ۋە زور مىقداردا بايلىق يىغىلغان جاي.

2. ماكىدونىيە ۋە رۇملۇق ئىسكەندەر مۇشۇ يەرلىك. بۇ جاي رۇم دېڭىزىغا يېقىن.

3. سىرس گرۇزىيە دېڭىزىغا يېقىن.

كونستانتىن قەلئەسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان باشقا 11 ئۆلكىنىڭ ئىسمى تۆۋەندىكىدەك: 4. سىلىشۇك (Brqsis)، 5. ئوپسكون (OPSIKION ياكى Absyq)، 6. ئاپتمات (Aftmat)، 7. سالۇكيا (Saluqiya)، 8. ئاناتولىيە (Natliq)، 9. بۇسسىللارىئون (BUCCELLARION، Bqlar)، 10. ئافلاگىنىيە (Aflakhubuya)، 11. كابدسىيە (ياكى Fyadq)، 12. كارسىنىيە (Kharshana?)، 13. ئەرمىنىيە (arminyaq). 14. كاردىيە (Khal—diya).

بۇ ئۆلكىلەرنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، نۇرغۇن شەھەر — بازارلىرى، يېزا — كەنتلىرى، قەلئەلىرى، تاغ تىزمىلىرى، دەريا — ئېقىنلىرى ۋە كىشىنى جەلپ قىلىدىغان مەنزىرىلىك جايلىرى بار. ھەربىر ئۆلكىدە رۇم پادىشاھىنىڭ نائىبلىرى بولۇپ، ئۇلار 3000 — 6000 گىچە بولغان ئاتلىق قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، بۇ ئۆلكىلەرنى قوغدايدۇ[371].

قەدىمكى دەۋردە رۇمنىڭ شەھەرلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. بىراق، ھازىر پەقەت بىرنەچچىسىلا قالغان. كۆپىنچە رايونلىرى گۈللەنگەن بولۇپ، ئادەمنى جەلپ قىلىدۇ، ھەربىر رايوندا بىردىن ناھايىتى مۇستەھكەم قەلئە بار، ئۇرۇش بولغاندا ئۇلار بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىدۇ، ھەربىر كەنتتىمۇ بىردىن قەلئە بولۇپ، قاچقاندا پاناھلىنىدۇ.

بارلىق ئۆلكە — رايونلارنى، ئۆلكىلەردىكى غايەت زور قورۇقلارنى ھەم شەھەر — بازارلارنىڭ ھەممىسىنى بىز ئىلگىرى خەرىتىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

15. گرۇزىيە (Georgia?)[372] — رۇمنىڭ بىر ئۆلكىسى

بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى كىچىك ئارالالاردا ئولتۇراقلاشقان. گرۇزىيە دېڭىزى يافىسىدا بىر شەھەر بولۇپ، گروز دەپ ئاتىلىدۇ، رۇم چېگرىسى ئىچىدىكى گرۇزىيە دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىنىڭ بارلىق تەرەپلىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

16. بۇرجان (BURJAN) [373]، بىر ئۆلكە بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدە سېرس دېيىلىدىغان بىر رايون بار. بۇ، گۈللەنگەن جاي، تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى، بىراق باي ئەمەس.

ئومۇمىي جەھەتتىن كۆزەتكەندە، ئۇ تۈزلەڭلىك بولۇپ، گۈللەنگەن، سۈلىرى شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدىغان جاي. ئۇ رۇمنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، كىشىلىرى رۇم پادىشاھىغا يەر بېجى تاپشۇرىدۇ.

17. خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سلاۋيانلار [374] ئولتۇراقلاشقان رايونلارمۇ بىر ئۆلكە بولۇپ، بۇ يەردىكى سلاۋيانلارنىڭ ھەممىسى خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى. ئۇلار رۇم پادىشاھىغا يەر بېجى تاپشۇرىدۇ. ئۇلار ناھايىتى باي بولۇپ، دۆلىتى ئىناق ـ ئىتتىپاق ۋە بەختەردۇر.

18. بۇلغار مىللەت نامى بولۇپ، ئۇلار رۇمنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇلغار تېغىدا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، غەيرى دىن مۇرىتلىرى. ئۇلارمۇ رۇملۇقلار [375] بولسىمۇ، باشقا رۇملۇقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرىدۇ. بۇ بۇلغارلار تاغ خەلقى بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

رۇم دۆلىتى غەربتە غەربىي ئوكيانغا سوزۇلىدۇ، جەنۇبتا ئىسپانىيە بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمال تەرىپى بولسا ئادەمزات يوق قۇملۇق. رۇمنىڭ باشقا جايلىرىدا قۇملۇق يوق، ھەممە يېرى ئېكىنزارلىق.

19. [376] فرانك (FRANJA) — رۇمنىڭ بىر ئۆلكىسى،

روم دېڭىزىغا يېقىن.

20. رومىيە (روم) — دېڭىز يېقىنىدىكى شەھەر، فرانكقا تەۋە، قەدىمكى روم پادىشاھلىقىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى رومىيە (روم) ئىدى.

21. بى سكۇن س (باسكۇن، Vascones)، HG. LJ. SK. S (خاكالار؟) [377] لار بولسا فرانك ۋە ئىسپانىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى ئۆلكە بولۇپ، خەلقى خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرىدۇر.

22. برىتانىيە (Baritiniya) رومنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر يېرى بولۇپ، ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا جايلاشقان. روم بىلەن ئىسپانىيىنىڭ سودا شەھرى. كونستانتىن دېڭىزى بوغۇزىدىن ئىسپانىيىگىچە بولغان ئارىلىق ۋە روم دېڭىزى قىرغاقلىرىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى ئافىنالىقلارنىڭ دېڭىز قىرغىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

23. يۇنان قەدىمكى ئافىنالىقلارنىڭ قەدىمىي شەھىرى، بارلىق ئەۋلىيالارنىڭ ۋە پەيلاسوپلارنىڭ [378] ھەممىسى مۇشۇ ئافىنا رايونىدىن چىققان.

قىرىق ئۈچىنچى باب

سىلاۋيانلار دۆلىتى (ساقلاب) توغرىسىدا[379]

بۇ دۆلەت شەرقتە بۇلغار ۋە رۇسلارنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، جەنۇبتا گرۇزىيە دېگىزىنىڭ مەلۇم رايونلىرى ھەم رۇمنىڭ مەلۇم رايونلىرى بىلەن، غەرب ۋە شىمالدا ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان جايلار ھەم قۇملۇق بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنى كەڭ، ئورمانلىقى ناھايىتى كۆپ ۋە بۇك ـ باراقسان بولۇپ، خەلقى ئورمانلىقتا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، تېرىقتىن باشقا ھېچقانداق نەرسە تېرىمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزۈمى يوق، بىراق زور مىقدارىدا ھەسەل چىقىدۇ، ئۇنىڭدىن ھاراق ۋە مۇشۇ تۇردىكى نەرسىلەرنى ئىشلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھاراق تۇتۇشى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، بەزى كىشىلەر ھەر يىلى بۇنداق ھاراق تۇتۇشىدىن 100 نى [380]تەييارلايدۇ. ئۇلارنىڭ چوشقا پادىلىرى بولۇپ، خۇددى قوي پادىلىرىنىڭ باققاندەك باقىدۇ. ئۇلار مېيىتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىدۇ، بىر ئەر ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئايالى (ئەگەر ئۇنى ياخشى كۆرسە) ئۆزىنى ئولتۇرۇۋالىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كۆكلەك ۋە ئۇزۇن ئاياغ كىيىدۇ. ھەممىسى ئوتقا چوقۇنىدۇ. تارلىق چالغۇ ئەسۋابلارنى چالغاندا، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قوراللىرى قالقان، نەيزە ۋە ئۇزۇن نەيزىلەردۇر. سىلاۋيانلار پادىشاھى S. mut — swyt (Bsmut — swyt) دېيىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزۈقلۇقى كالا سۈتىدۇر. ئۇلار كىچىك

ئۆيلەردە ۋە گەمىلەردە قىشلايدۇ. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن شەھەر - قەلئەلىرى بار. يەرلىكلەر كەندىر تالاسىدىن توقۇلغان كىيىملەرنى كىيىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىدا پادىشاھ ئۆچۈن ئەمگەك قىلىش ئۇلارنىڭ دىنىي ۋەزىپىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىككى شەھىرى بار:

1. ۋابنىت (BABNIT) سىلاۋيانلارنىڭ شەرقىدىكى بىرىنچى شەھەر بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى رۇسلاردۇر.

2. خۇرداب (KHURDAB) [382] چوڭ شەھەر بولۇپ، پادىشاھ مۇشۇ جايدا تۇرىدۇ.

قىرىق تۆتىنچى باب

رۇس دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى شەھەر - بازارلىرى [383]

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىدە پېچېنىگ تاغلىرى بار؛ جەنۇبى لۇت تېغى (وتا؟) بىلەن، غەربى ساجىلى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالى شىمالدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان رايونلاردۇر. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، ئادەملىرى ۋەھشىي، ئاسانلىقچە باش ئەگمەيدىغان، تەبىئىي ھاكاۋۇر، ئۇرۇشخۇمار ۋە جەڭگىۋار كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى غەيرىي دىن مۇرتىلىرى بىلەن بولغان جەڭلەردە غەلىبە قىلماي قالمايدۇ، پادىشاھى ئۇرۇس خان دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تۈركۈم چەۋەندازلار تەبىقىسى بار، ئۇلار تېۋىپلارنى ھۆرمەتلەيدۇ. ھەر يىلى ھۆكۈمەتكە ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنىڭ ۋە سودا پايدىسىنىڭ ئوندىن بىرىنى تاپشۇرىدۇ. ئۇلار ئۇچۇن خىزمەت قىلىۋاتقان بىر تۈركۈم سلاۋيانلار ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياشايدۇ. ئۇلار 100 چى ئۇزۇنلۇقتىكى پاختا رەخت (ئاز - كۆپلۈكى ئوخشاش ئەمەس) تىن ئىشتان تىكىپ كىيىدۇ، پۇچقىقىنى يۇقىرىغا تۇرۇۋالىدۇ. ئۇلار يۇڭدىن توقۇلغان قالپاق كىيىۋالىدۇ، ئۇلگۇچىنى دەپنە قىلغاندا ئۇنىڭ بارلىق نەرسىلىرى، كىيىم - كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرىنى بىللە دەپنە قىلىدۇ، شۇنداقلا يېمەك - ئىچمىكمۇ بىللە دەپنە قىلىنىدۇ.

1. كۇيابا (Kubaba ؟KUYAPA) [384] — ئىسلام

رايونلىرىغا ئەڭ يېقىن بولغان رۇس شەھىرى (يېرى؟). ئۇ كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان جاي بولۇپ، پادىشاھ تۇرىدۇ. ھەر خىل يۇڭ - تېرە ۋە قىممەتلىك پىچاق - شەمشەرلەر چىقىدۇ.

2. مىلابە [385] — گۈزەل شەھەر. تىنچلىق مەزگىللىرىدە ئۇلار بۇ شەھەردىن بۇلغارلار رايونىغا بېرىپ سودا قىلىدۇ.

3. ئۇرتاب (ئارتاب) [386] شەھەر بازىرى. ئۇ يەرگە بارغان ياقا يۇرتلۇقلار بىرەڭ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ شەھەردىن ئىنتايىن قىممەتلىك شەمشەر چىقىدۇ، ئۇنى ئەگگەندە ئىككى بولىدۇ، بىراق قولنى قويۇپ بەرگەندە يەنە ئەسلىي ھالىتىگە قايتىدۇ.

قىرىق بەشىنچى باب

ئىچكى بۇلغار دۆلىتى توغرىسىدا [387]

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىدە مىرۋاتلار بار، جەنۇبى گرۇزىيە دېگىزىغا يېقىن، غەربى ساجلى بىلەن تۇتىشىدۇ، شىمالىدا رۇس تېغى بار. بۇ دۆلەتنىڭ شەھەر - بازارلىرى بار، خەلقى باتۇر، جەڭگىۋار بولۇپ، ئادەمنى تىترىتىدۇ. مىجەز - خۇلقى ھازار دۆلىتىگە يېقىن تۇركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش. ئىچكى بۇلغارلار بارلىق رۇسلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تۇرىدۇ، بىراق ئەتراپىدىكى باشقا خەلقلەر بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قوي پادىلىرى، قورال - ياراغلىرى ۋە تۇرلۇك ئۇرۇش جابدۇقلىرى بار.

قىرىق ئالتىنچى باب

مىرۋات دۆلىتى توغرىسىدا[388]

بۇ دۆلەت شەرقتە ببر قاتار تاغ تىزمىلىرى ۋە ببر قىسىم هازار، پېچېنىگلەر بىلەن، جەنۇبتا يەنە ببر قىسىم كاس، پېچېنىگلەر ۋە گرۇزىيە دېگىزى[389] بىلەن، غەربتە گرۇزىيە دېگىزىنىڭ مەلۇم قىسمى ۋە بۇلغارلار بىلەن، شىمالدا بۇلغارلارنىڭ ببر قىسمى ۋە V. n. nd. r تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇلار خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى بولۇپ، ئىككى خىل تىلدا، يەنى ئەرەب تىلى ۋە رۇم تىلىدا سۆزلىشىدۇ، ئەرەبلەرگە ئوخشاش كىيىنىدۇ، تۈركلەر ۋە رۇملۇقلار بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغان. ئۇلارنىڭ چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلىرى بار[390].

قىرىق يەتتىنچى باب

هازار، پېچېنىڭ دۆلتى توغرىسىدا[391]

شەرقتە هازار تېغى بىلەن، جەنۇبتا ئالانلار بىلەن، غەربتە گرۇزىيە دېڭىزى بىلەن[392]، شىمالدا مەرۋات بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇلار ئىلگىرى پېچېنىگ تۈركلىرىدىن ئىدى. ئۇلار بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن بۇ يەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرى، چېدىر ۋە قوي ـ كالىلىرى بولۇپ، هازار تېغىنىڭ ئارىسىدىكى يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئىسلام رايونلىرىغا توشۇلىدىغان هازار قۇللىرى مۇشۇ يەردىن كۆپ چىقىدۇ.

يۇقىرىقى ئۇچ دۆلەتنىڭ تەبىئىي شارائىتى ئانچە ياخشى ئەمەس.

قىرىق سەككىزىنچى باب

ئالان دۆلىتى(al—lan) [393] ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

ئالان دۆلىتىنىڭ شەرق ۋە جەنۇب تەرىپى ساھىبل سارىر بىلەن، غەربى رۇم [394] بىلەن، شىمالى گرۇزىيە دېگىزى ۋە ھازار پېچىنىگلىرى [395] بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ جەمئىي چېگرىسىنى تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ، تەبىئىي شارائىتى ياخشى، پادىشاھى خرىستىئان دىنى مۇرىتى. ئۇلارنىڭ 1000 دەك چوڭ كەنتى بار. ئۇلار ئارىسىدا خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرىمۇ، مەبۇدقا چوقۇنىدىغانلارمۇ بار. بىر قىسمى تاغدا بىر قىسمى، تۇزلەشكەلەردە ياشايدۇ.

1. كازاك (KASAK) ئالاننىڭ بىر يېرى (Shahr شەھىرى) بولۇپ، گرۇزىيە دېگىزى قىرغىقىغا جايلاشقان. بۇ ياخشى جاي بولغاچقا، سودىگەرلەر مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان.

2. كايلان (KHAYLAN) [396]. پادىشاھنىڭ قوشۇنى مۇشۇ شەھەردە تۇرىدۇ.

3. دار بى ئالان (ئالاننىڭ دەرۋازىسى) [397] شەھەر بولۇپ، تاغ ئوستىگە جايلاشقان، قەلئەگە ئوخشايدۇ. ھەر كۈنى 1000 كىشى نۆۋەتلىشىپ شەھەر سېپىلىغا چىقىپ بۇ شەھەرنى قوغدايدۇ.

قىرىق توققۇزىنچى باب

ساھىبىل سارىر [398] ۋە ئۇنىڭ شەھەر - بازارلىرى

شەرقى ۋە جەنۇبى ئەرمىنىيە بىلەن، غەربى رۇم بىلەن، شىمالى ئالان دۆلىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ ئىنتايىن گۈزەل دۆلەت بولۇپ، تاغ تىزمىلىرى ھەم تۈزلەڭلىكلىرى بار. ئىپتىشلارغا قارىغاندا، بۇ تاغدا چۈشىلەر ئورمان كەكلىكىدەك چوڭلۇقتا بولىدىكەن، ھەتتا پادىشاھ دائىم ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ ياكى ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنى چۈشىلەرنىڭ تۇرار جايىغا ئاپىرىپ بېرىپ، چۈشىلەرنىڭ يېيىشىگە تاشلاپ بېرىدىكەن، بولمىسا چۈشىلەر ئېچىرقاپ كەتكەندە، ئۇچۇپ بېرىپ ئۇچرىغانلىكى ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يېۋېتىدىكەن.

1. پادىشاھ قەلئەسى [399] ناھايىتى زور، تاغ ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، پادىشاھ مۇشۇ قەلئەنىڭ ئىچىدە تۇرىدۇ. ئىپتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ناھايىتى چوڭ، قىزىل ئالتۇندىن ياسالغان تەختى بارمىش.

2. خايدان (Khaydan?) — شەھەر ، پادىشاھنىڭ سەركەردىلىرى تۇرىدىغان جاي .

3. R. BKH. S (R. nj. S?), M. SQ. T بۇ ئىككىسى گۇللەنگەن شەھەرلەردۇر.

بۇ ئىككى دۆلەت ئىسلام ئەللىرىگە زور مىقداردا قۇل توشۇيدۇ [400] .

ئەللىكىنچى باب

هازارلار دۆلىتى توغرىسىدا [401]

هازارلار دۆلىتىنىڭ شەرقىدە سېپىل بولۇپ، تاغ ۋە دېڭىز ئارىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن، قالغان قىسمى دېڭىز هەم ئېدىل دەريالىرىنىڭ مەلۇم قىسمىغىچە يېتىپ بارغان. جەنۇبىدا سارىر بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىدە چوڭ تاغ بار، شىمالىدا برادخاس (B. radhas) ۋە ۋىندىر (V. n. nd. r) بىلەن تۇتىشىدۇ، بۇ گۇزەل ۋە ئاۋات دۆلەت بولۇپ، بايلىقى مول، كالا، قوي هەم ساناقسىز قۇللىرى بار.

1. [402]، ئېدىل [403] شەهەر بولۇپ، ئېدىل دەرياسى ئۇنى ئىككى قىسىمغا بۆلىدۇ. ئېدىل هازارنىڭ پايتەختى ۋە پادىشاھ تۇرۇشلۇق يەردۇر. هازار پادىشاھى دارخان قاغان دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئەنسار (؟) نىڭ كىيىنكى ئەۋلادى. پادىشاھ [404] هەم بارلىق قوشۇنلار بۇ شەهەرنىڭ غەربىي قىسمىدا تۇرىدۇ، بىر سېپىل بار. بۇ شەهەرنىڭ يەنە بىر يېرىمىدا مۇسۇلمانلار ۋە مەبۇدقا چوقۇنغۇچىلار تۇرىدۇ. بۇ شەهەردە پادىشاهنىڭ يەتتە نەپەر سەركەردىسى بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ئوخشاش بولمىغان يەتتە خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ. هەرقانداق ۋاقىتتا، ئەگەر بىرەر مۇهىم تالاش - تارتىش يۈز بەرسە، ئۇلار پادىشاهتىن يولىيورۇق سورايدۇ ياكى بۇ ماجىرا توغرىسىدا چىقىرىلغان قارارنى پادىشاهقا يەتكۈزىدۇ.

2. ساماندار [405] — دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان شەهەر،

ئادەمنى ئىنتايىن مەھلىيا قىلىدىغان جاي، دۆكان ۋە سودىگەرلەر بار.

3. مەملۈك (ممج)، بەلەندىر (بنىر)[406]، بايدا(BAYDA)، ساۋخار(SAVGHAR?)، KH. TL. GH, L. KN, SWR, MS. T[407] قاتارلىقلار كاسلىقلارنىڭ شەھەرلىرى بولۇپ، ھەممىسىنىڭ مۇستەھكەم سېپىلى بار. ھازار پادىشاھىنىڭ راھەت - پاراغەتلىك تۇرمۇشى ۋە بايلىقى تاموژنا بېجىنى مەنبە قىلغان.

4. تۇلاس (TULAS)، ئۇگھاد(UGH. R)لار[408] ھازار دۆلىتىنىڭ ئىككى رايونى بولۇپ، بۇ يەرنىڭ خەلقى جەڭگىۋار، قورال - ياراغلىرى كۆپ.

ئەللىك بىرىنچى باب

بۇرتاس (ئوقۇلۇشى بۇلغار) [409] دۆلىتى توغرىسىدا

بۇ دۆلەت شەرق، غەرب ۋە جەنۇبتا ئوغۇزلار بىلەن، غەربتە ئېدىل دەريا‌سى بىلەن، شىمالدا پېچېنىگلەر بىلەن تۇتىشىدۇ. خەلقى مۇسۇلمان بولۇپ، بىر خىل ئالاھىدە تىلدا سۆزلىشىدۇ، پادىشاھى مۇس (MUS?) [410] دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەردە تۇرىدۇ. ئۇلار بارچۇل (ياكى B. HDWLA) [411]، (Ashgil?) ئەشگىل ۋە بالقار (B. lkar) دىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىگە بۆلۈنگەن، ئۇزۇنلىرا قىرغىن قىلىشىپ تۇرىدۇ. بىراق، ئورتاق دۈشمەنگە دۇچ كەلگەندە، ئۈچ قەبىلە يەنە بىرلىشىدۇ [412].

ئەللىك ئىككىنچى باب

دۆلىتى توغرىسىدا B. radhas [413]

بۇ دۆلەت شەرقتە ئېدىل دەريياسىغا تۇتىشىدۇ، جەنۇبتا ھازار بىلەن قوشنا، غەربتە ۋىنىدار (V. n. nd. r) بىلەن چېگرىداش، شىمالدا تۈرك، پېچېنىگلەر بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇلار ئوغۇزلار بىلەن ئوخشاش دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ، چېدىردا تۇرىدۇ، كۆيدۇرۈپ دەپنە قىلىدۇ، ھازارلارغا ئىتائەت قىلىدۇ، ئاساسلىق بايلىقى قوندۇز تېرىسى. ئۇلارنىڭ ئىككى پادىشاھى بار، بىر - بىرىگە بويسۇنمايدۇ.

ئەللىك ئۈچىنچى باب

V. n. ndr دۆلىتى توغرىسىدا[414]

بۇ دۆلەت شەرقتە برادخاس (B. radhas) بىلەن، جەنۇبتا كاس بىلەن، شىمالدا ماجگال بىلەن تۇتىشىدۇ، شىمالىدا چوڭ تاغ بار. خەلقى قورقۇنچاق، ئاجىز، نامرات. ماددىي مەھسۇلاتلىرى ئىنتايىن ئاز.

بىز تونۇشتۇرغان بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنى ياكى باشقا يات دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدۇ، دۇنيانىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان.

1. بۇلغار[415] — شەھەر، ئېدىل دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان. كىچىك بىر رايونغا تەۋە. ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان. ئۇنىڭ تەخمىنەن ئىككى تۈمەن ئاتلىق ئەسكىرى بولۇپ، ئۇلار ھەرقانداق يات دىن مۇرتىلىرى قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغاندا، غەلىبە قىلماي قالمايدۇ. بۇ جاي ناھايىتى گۈزەل ۋە سۈيۇملۇك.

2. سۇۋار (SUVAR)[416] بۇلغارغا يېقىن بىر شەھەر بولۇپ، يەردە بۇلغارلارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان غازاتچىلار تۇرىدۇ.

ئەللىك تۆتىنچى باب

جەنۇبتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر توغرىسىدا [418]

جەنۇبتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ھاۋاسى ئىنتايىن ئىسسىق بولغانلىقتىن، ئاھالىسى تۇم قارا كېلىدۇ. كىشىلىرى سىرتقا چىققاندىمۇ كۆپىنچە كىيىم كىيمەيدۇ. ئۇنىڭ ھەممە جايلىرى ۋە ھەرقايسى ئۆلكىلىرىدە ئالتۇن بار. كىشىلىرىنىڭ ئادەمگەرچىلىكى يوق.

ئەللىك بەشىنچى باب

زەڭگىستان ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى شەھەر - بازارلىرى [419]

بۇ جەنۇبتىكى ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىدىكى مەلۇم رايونلىرى زەبەج بىلەن تۇتىشىدۇ، شىمالى ئۇلۇغ دېڭىزغا يېقىن، غەربىدىكى مەلۇم رايونلىرى ئابىسىنيا بىلەن قوشنا، جەنۇبى چوڭ تاغقا تۇتاش، ھەممە يېرىدە ئالتۇن كانى بار. بۇ دۆلەت پېرسىيە، كىرمان ۋە سىندىنىڭ ئۇدۇلىغا جايلاشقان [420]. كىشىلىرىنىڭ يۈزى كەڭ، مۇسكۇللىرى چىڭ، چېچى بۈرغۇر، مىجەزى ياۋايى، ئۆڭى ئىنتايىن قارا كېلىدۇ. ئۇلار ئابىسىنيالىقلار ۋە زەبەجلەر بىلەن تالاش - تارتىش قىلغاندا، ئىككىسىگە كۈچى يەتمەيدۇ.

1. مىلجامان M. LJAN (M. ljaman) [421] — زەڭگىلەرنىڭ بىر شەھىرى، دېڭىز بويىغا جايلاشقان. ئۇ تەرەپلەرگە بېرىپ كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ شەھەرگە يىغىلىپ قالىدۇ.

2. سۇفالا (SUFALA) [422] — زەڭگى پادىشاھىنىڭ تۇرۇشلۇق جاي.

3. خمغىل HMFL[423]. مەزكۇر دۆلەتنىڭ بۇ شەھىرى ماددىي مەھسۇلاتلارغا ئىنتايىن باي.

ئەللىك ئالتىنچى باب

زەبەج دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى شەھەر - بازارلىرى[424]

بۇ دۆلەتنىڭ غەربى ۋە جەنۇبى قىسمىدىكى رايونلىرى زەڭگىستان بىلەن، شىمالى دېڭىز بىلەن ھەم جەنۇبتىكى ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان كەڭ جايلار بىلەن تۇتىشىدۇ[425]. بۇ دۆلەت كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى زەڭگى، بىراق ئۇلار بىرقەدەر مېھماندوست كېلىدۇ. پادىشاھى مىنخوپ M. nh. b (؟)[426] دەپىلىدۇ. ئۇلار دائىم زەڭگىستان بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ. زەبەجنىڭ تاغلىرىدا كامفورا دەرىخى ئۆسىدۇ. بۇ يەردە يىلان كۆپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ خىل يىلان ئادەمنى پۈتۈن يۇتۇۋېتەلەيدىكەن، سۇ كالىسى ۋە پىل بار. بۇ دۆلەتتە ئاز ساندا مۇسۇلمان ۋە بىر قىسىم سودىگەرلەر بار.

1. مىنجىرا (M. NJ. RI) — دېڭىز قىرغىقىدىكى بازار، ئالتۇن كۆپ چىقىدۇ.

2. مىلغمان (؟M. LH. MAN)[427] — پادىشاھ تۇرۇشلۇق جاي. دېڭىزدا زەبەجلەرنىڭ چوڭ ئارىلى بولۇپ، ياز كۈنلىرى پادىشاھ مۇشۇ ئارالدا تۇرىدۇ.

ئەللىك يەتتىنچى باب

دەبەشتان دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى شەھەر - بازارلىرى [428]

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىدە بىر قىسىم زەڭگىلەر ئولتۇراقلاشقان، جەنۇب ۋە غەرب تەرىپى بولسا قۇملۇق، شىمال تەرىپى دېڭىزى ۋە بابالى دېڭىزى قولتۇقىنىڭ مەلۇم قىسمى. ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ يۈزى ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتا، تېرىسى قارا، ھۆرۈن كېلىدۇ، بىراق غايىسى ئىنتايىن زور. پادىشاھقا ئىتائەت قىلىدۇ. ئۇمان، ھىجاز ۋە بەھرەيىن سودىگەرلىرى بۇ يەرگە كېلىپ تۇرىدۇ.

1. راسۇن (RASUN) — دېڭىز قىرغىقىدىكى شەھەر، پادىشاھ تۇرۇشلۇق جاي.

2. سۋار (S. WAR) — شەھەر، ئابىسىنيا پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى مۇشۇ جايدا تۇرىدۇ.

3. زايلا (Zayla) — شەھەر، سەركەردە ۋە قوشۇنلار بۇ جايدا تۇرىدۇ، ئالتۇنغا باي.

ئەللىك سەككىزىنچى باب

بۇجا (بۇگا) دۆلىتى توغرىسىدا

بۇ دۆلەتنىڭ شەرقى، جەنۇبى ۋە غەربى قۇملۇق ..... شىمالى بولسا ئابسىنيا، بۇجا، نۇبىيە ئارىسىدىكى قۇملۇق ۋە دېڭىز [429] ... پادىشاھى زۆرۈرىيەت بولمىسا بىرگە تۇرۇۋاتقان كىشىلەرگە ئارىلاشمايدۇ [430]. ئۇلارنىڭ زېمىنى ... بەكلا چوڭ. بۇجا پادىشاھى مۇشۇ يەردە تۇرىدۇ.

ئەللىك توققۇزىنچى باب

نۇبىيە دۆلىتى توغرىسىدا [431]

.....جەنۇب، شىمال تەرىپى ... دۆلىتى بىلەن تۇتىشىدۇ، مېھماندوست ۋە مېھرىبان ... Kabil دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇلار Ramlal — Madan (رامال ـ ئالمادان) ... نىلك بىر جايى، 20 يول كېلىدۇ.

تالى (Tahi?) — كىچىك ئۆلكە، نۇبىيە بىلەن سۇدان ئارىسىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان، تەۋەسىدە ئارىلىقى يىراق ئىككى خرىستىئان دىنى چېركاۋى بار. ئېپىتىشلارغا قارىغاندا، بۇ چېركاۋدا 12 مىلك راھىب بار ئىكەن. نۇبىيىدە ئەگەر بىر راھىب ئالەمدىن ئۆتسە، مىسىرداكى خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرىدىن بىرسى ئۇ يەرگە بارىدىكەن.

ئاتمىشىنچى باب

سۇدان ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى شەھەر - بازارلىرى

سۇداننىڭ شەرق، غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرى جەنۇبىي قىسمىدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان رايونلار بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربى غەربىي ئوكيانغا، شىمالىي سۇدان بىلەن مەغرىب ئارىسىدىكى قۇملۇققا تۇتىشىدۇ. بۇ ئىنتايىن كەڭ دۆلەت بولۇپ، كۆلىمى ئاڭلاشلارغا قارىغاندا 490 مىڭ كۋادرات يول كېلىدىكەن. نۇرغۇن ئاختا قىلىنغانلار مۇشۇ دۆلەتتىن چىقىدۇ. زېمىنىدا ئالتۇن مول. بۇ نېگىرلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئەڭ ياخشى ئادەم، پادىشاھنىڭ ئىسمى راي ئىبن راي دەپ ئاتىلىدۇ [432]. ئۇ ئۇچ كۈندە ئۇچ ئىستىكان ھاراق ئىچىدۇ. سۇداندىن مىسىرغىچە تۆگە بىلەن 80 كۈن مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇ يولدا پەقەت بىرلا جايدا سۇ ۋە ئوت - چۆپ بار، باشقا جايلاردا سۇ ۋە ئوت - چۆپ يوق. خەلقى تۇخۇ يۈرەك، ئېلىم - بېرىمدە خىيانەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بەدىنىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قىسقا، تۆۋىنى ئۇزۇن بولۇپ، ئېگىز بوي، دورداي كالپۇك، قوللىرى ئۇزۇن، يۈزلىرى چوڭ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سىرتقى كىيىم كىيمەيدۇ. مىسىر سودىگەرلىرى تۇز، ئەينەك ۋە قوغۇشۇن قاتارلىقلارنى ئۇ يەرگە ئاپىرىپ، ئوخشاش مىقداردىكى ئالتۇن بىلەن ئالماشتۇرىدۇ.

ئۇلار [433] توپلىشىپ كۆچۈپ يۇرۇپ نەدە ئالتۇن كېنى بايقالسا، شۇ يەردە چېدىر تىكىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. جەنۇبتا بۇلارنىڭ نوپۇسى ئىنتايىن كۆپ. سودىگەرلەر ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئاختا قىلغاندىن كېيىن، مىسىرغا ئاپىرىپ ساتىدۇ. سۇدانلىقلار يەنە بىر ـ بىرسىنىڭ بالىلىرىنى ئوغرىلاپ، سودىگەرلەر كەلگەندە ئۇلارغا سېتىۋېتىدۇ.

1. خىران (HR. AN) بىر شەھەر بولۇپ، پادىشاھ مۇشۇ جايدا تۇرىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئەر ـ ئاياللىرى سىرتقا چىققاندا كىيىم كىيىدۇ، بىراق بالىلىرى چوڭ بولۇپ ساقال چىقمىغۇچە كىيىم كىيمەي يۇرۇۋېرىدۇ. ئۇلار بۇ دۆلەتتىكى ئەڭ مېھماندوست كىشىلەردۇر.

2. كىخغان، رېيىن (KH. RAN, RYAN) [434] لەر مەغرىب چېگرىسىغا يېقىن بولغان ئىككى كەنت بولۇپ، ئاھالىسىدە ئالتۇن كۆپ.

3. مىچىس (M. QYS ؟) [435] — چوڭ شەھەر، مۇشۇ دۆلەت قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى تۇرۇشلۇق جاي.

4. رابا — نۇبىيە چېگرىسىغا يېقىن رايوندىكى بىر شەھەر (Shahr)، خەلقى نامرات، كىيىم كىيمەيدۇ، ئوغرىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دۆلەتتىكى ئەڭ ناچار كىشىلەردۇر.

ئاتمش بىرىنچى باب

خاتىمە

دۇنيادىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان دۆلەتلەر يۈزىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ... ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەتلەر ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەتلەر ... شەرق، غەرب، شىمال ۋە جەنۇبتىكى ھەرقايسى رايونلارغا جايلاشقان. بارلىق كىتابلارنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن ... بىز كىتابقا بىر قىسىم بايانلارنى قوشۇپ، ئارتۇق جايلىرىنى چىقىرىۋەتتۇق. دۇنيادىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان جايلار ... ئاستىرونومىيىلىك كۆزىتىش مەسىلىلىرى ... ئانچە كۆپ ئەمەس. [تولمى؟؟] . . . ھەربىر شەھەر ... ھەم ئاستىرونوملار .....

[كۆچۈرگۈچىلەر ئىسمىلىكى] . . . . . ئابدۇل ھەييا ئىبىن ئەلى ھۈسەيىن ئىبن ئەلى فارسى..... ھىجرىيىنىڭ 656 - يىلى، قادىر ئاللاتائاللاغا مىڭ مەرتىۋە شۈكرى.

بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلغۇچىلار:

1 - بابتىن 8 - بابقىچە، 27 - بابتىن 38 - بابقىچە جۈشمىي؛ 9 - بابتىن 26 - بابقىچە، 39 - بابتىن 61 - بابقىچە ۋالىڭ جىلەي.

ئىزاھات:

1. مۇسۇلمان جۇغراپىيەشۇناسلىرى: سىند بەلۇج بىلەن ھىندى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ،

دەپ قارايدۇ.

2. ھىندى دەريانىنى كۆرسىتىدۇ، بىراق قەدىمكى ھىندى دەريانى قىننىڭ تېخىمۇ شەرقتە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

3. ئاناك (pahank) نىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس، ئېھتىمال بىر خىل توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتىنى كۆرسەتسە كېرەك.

4. 1 ـ، 4 ـ پاراگرافلاردا تىلغا ئېلىنغان يەرلەر سىند زېمىنىدا. مەنسۇرا — قەدىمكى بۇراخمانئاباد. ئىستەھرى: ئۇنىڭ خارابىسى ھەيدەر ئابادنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 47 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، دەپ قارايدۇ.

5. ئىستەھرى بولسا بۇ پادىشاھنى خاپا ئەل، ئەشۇەدنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىغان.

6. ئىستەھرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، مەنجابۇل ھىندى دەريانىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا، مەنسۇرانىڭ ئۇدۇلىدا. سادوشان مەنجابۇلنىڭ غەربىدە بولۇپ، ھازىرقى ساھۇان ۋە ھىندى دەريانىنىڭ ئارىلىقىدا بولسا كېرەك.

7. بىلۇن ئېھتىمال تېيبۇل بىلەن مەنسۇرا ئارىلىقىدا بولسا كېرەك، ئۇنىڭ خارابىسى ئېھتىمال بۇگۈنكى ھەيدەرئابادتا بولسا كېرەك. ماسۇاش بولسا ھىندى دەريانىنىڭ غەربىدە بولۇشى مۇمكىن.

8. «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى»دا ھىندى دەريانىنىڭ غەربىدە تېيبۇل دەپ ئاتىلىدىغان بىر پورت بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. مىنورسكىي خارابە تاتانىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، دېبۇل (Debul) دەپمۇ يېزىلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

9. 5 ـ، 11 ـ پاراگرافلاردا دېيىلگەن موكلاندا بەلۇج رايونىدۇر.

10. مىنورسكىي تىس بولسا چاھبار قولتۇقىغا جايلاشقان،

يەنى چاھبار كەنتىنىڭ غەربىدە، بۇگۇنكى ئىراننىڭ شەرقىي جەنۇبى دەپ قارايدۇ.

11. ئەسلىدە كامسايار (Kamsayr) دەپ ئېيتىلغان. ئېھتىمال «بۇ شەھەر ئىسسىق بەلۋاغقا جايلاشقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك.

12. كىچ (كىجى) نەھىڭ [434] دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى بىر قىسىم رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. جىس (Kech,kij) قىلىپمۇ يېزىلىدۇ) كۇشكەند، يەنى Qasrqand، ساھبارنىڭ شىمال تەرىپى.

13. دىزاك جالىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان.

14. يەنى بۇگۇنكى ئىسپاكا بولسا ئىراننىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا، بانپۇرنىڭ جەنۇبىدا.

15. M. سۇتۇدىخ: بۇ «شىكەر» بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.

16. بۇ جاي ساراباس دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان، بىراق قەدىمكى لاسىق ئېھتىمال تېخىمۇ شىمالىي قىسمىدا، بۇگۇنكى ساراباس شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولسا كېرەك.

17. ئېھتىمال مەشكىد رايونىنى كۆرسەتسە كېرەك، كېرمان ئەتراپىدا.

18. يەنى بۇگۇنكى پاھراج (Pahraj)، بانپۇرنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.

19. كۇسدار بۇگۇنكى خۇزىستان ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىغا 85 كىلومېتر چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. جىچكانىڭ جەنۇبى ئېھتىمال كاراتنى كۆرسەتسە كېرەك، سۇرا ئېھتىمال كاتى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولسا كېرەك. بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى بۇگۇنكى پاكىستان دائىرىسى ئىچىدە.

20. 13 ـ، 14 ـ پاراگرافلاردا تىلغا ئېلىنغان رايونلار بۇدخا رايونىدا.

21. مىنورسكىي: بۇ جىچكانىڭ جەنۇبى بىلەن گەندابىس ئوتتۇرىسىدىكى بىر رايون، يەنى ئايل (Ayl) دېگەن ئىسىم دەپ قارايدۇ. بۇ بويىچە ئۇرغۇچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان.

22. يەنى بۇگۇنكى گەنداۋا، ھىندى دەريياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. خۇسدارنىڭ شەرقىگە120 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايدا.

23. شىرگان بۇگۇنكى ئىرانىنىڭ جەنۇبىدا، كېرمانىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

24. ئىلياس خاندانلىقىنى كۆرسىتىدۇ (مىلادىيە 929 — 969).

25. جىبر ئېھتىمال كابر (Khabr) نى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ يەر فارس چېگرىسىدا.

26. سابۇزۋالانىي كۆرسىتىدۇ. خاللىي دەريياسى بىلەن شور دەريياسىنىڭ قوشۇلغان يېرىگە جايلاشقان.

27. بۇ دەريا توغرىسىدا 6 ـ باب 28 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

28. 26 ـ باب 22 ـ پاراگرافتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.

29. مانۇگان جىرۇفتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، كاگبن دەريياسى قىرغىقىدا.

30. بەلۇجلارنىڭ تىلى ئىران تىللىرىنىڭ غەربىي شىمال گۇرۇپپىسىغا تەۋە. شۇنىسى روشەنكى، ئۇلار كېرمان رايونىغا كېيىنرەك كۆچۈپ كەلگەن.

31. 5 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

32. بۇيئى پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى ئادۇد دەۋرىدىنا خۇسراۋ (983 — 949).

33. فارس تىلىدا «كۇھىج»نىڭ مەنىسى «تاغلىقلار» دېگەن بولىدۇ. ئەرەبلەر قوفىس (Qufs) دەپ ئاتايدۇ. كۇفىجلارنىڭ براھرو (Brahoi) لار بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى ياشىغان دەۋرلەردە، كۇفىجلار ئادۇد

دەۋلە تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.
34. بۇگۈنكى لۇدبارنىڭ شەرقىدىكى كانۇ ئەتراپىدىكى رايون. بىراق، ئىستەھرى بولسا ھوۋما، كوشتان، ئابى كائىملار بارس تاغ تىزمىسىغا يېقىن جايدا، دەپ قارايدۇ.
35. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى كېرماندىكى سوغوق بەلباغدا.
36. ئىستەھرى بولسا كاخۇن بىلەن خەزىنە ئاباد (كۇشنا ئاباد)، شىرگەن ۋە دالابجىر ئارىلىقىدا، دەپ قارايدۇ. دالابجىر توغرىسىدا 29 ـ باب 28 ـ پاراگرافقا قارالا.
37. يەنى ئىستەھرى تىلغا ئالغان كېلىيات ئەل چۇر (مەنىسى: ياڭاق دەرىخى)، بۇ كىتاب فارس تىلىدا يېزىلغان.
38. ئىستەھرى بولسا كېۋاش (خاش) كېرمانىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان، لىگەن بولسا بالىس تېغى ئەتراپىغا جايلاشقان، دەپ قارايدۇ. مىنورسكىي بولسا كېۋاكنىڭ ئاھالىسى بالىس قەبىلىسىگە مەنسۇپ دەپ قارايدۇ؛ كېۋاش: باسمان تېغى ئەتراپىغا جايلاشقان، دەپ قارايدۇ.
39. بۇ يەردىكى دارچىن بىلەن 13 ـ پاراگرافتىكى دارچىن ئېھتىمال ئوخشاش بىر جايىنى كۆرسەتسە كېرەك.
40. بۇ شەھەر ئىراقتىكى كېرمان ئۇلكىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. ئونتۇرا قەدىمكى زامان دەۋرىدە مۇھىم سودا بازىرى بولغان.
41. ھازىر بەلۇجلار ئاۋۋالقۇدەك نۇسرەتئابادلىقلار ياكى ئىسپىلار دەپ ئاتىلىدۇ.
42. بۇ يەرلەر شىرغاندىن قۇملۇققا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان.
43. بۇ ئىككى ئورۇنمۇ شىرغاندىن قۇملۇققا بارىدىغان يول ئۈستىدە. بارداشىر (يەنە ئارداشىر دەپمۇ يېزىلىدۇ)، يەنى بۇگۈنكى كېرمان شەھىرىدۇر.
44. بۇگۈنكى زۇھلې دەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

45. بۇ شەھەر ئىراننىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
46. بۇ يەردىكى مەنىسى: «ھەم كۆمۈر رۇدىسى، ھەم كۈمۈش رۇدىسى بار» دېگەندىن ئىبارەت.
47. مىنورسكىي بۇ قەلئە فارس ئۇلكىسىدىكى دېڭىز قىرغىقىنىڭ ئەڭ شەرق تەرىپىدە، ئەڭ غەربىگىچە بولغان ئارىلىقى 160 پەرسەڭ كېلىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇمەرا شىسۇن ئىبىن ئۇمەرانى كۆرسىتىدۇ.
48. سىراف فارس قولتۇقىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى بىر بازار بولۇپ، مىلادىيە 977 ـ يىلىدىكى ئېغىر يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولغان.
49. بۇيى خاندانلىقى مەزگىلىدە ئۆزگەرتىلگەن نامى فرۇز ئاباد، شىرازنىڭ جەنۇبىدا.
50. مىنورسكىي بۇ پاراگرافتىكى يەر نامىلىرى ئېھتىمال خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.
51. مۇساپىسىدىن قارىغاندا، ناسلۇ ماننە دەريا‌سى دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان جايىنىڭ جەنۇبىدا. بۇگۈنكى Dayyiv ئەتراپىدىكى دېڭىز قىرغىقىدا. ئەمما، ل. سىتىلېنگ خەرىتىدە ماننە دەريا‌سى ئېغىزىنىڭ شىمالىدا قىلىپ ئىپادىلىگەن.
52. كارماتىيان مەزھىپىنىڭ دىن تارقاتقۇچىي ئۇستازى ھەسەن ئەبۇ سەئىد. بۇ كىشى جەننابالىق ئۇن سودىگىرى (داكاكىنىڭ مەنىسى ئۇن سودىگىرى دېگەنلىك بولىدۇ). ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى فارس قولتۇقىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان.
53. تاۋۋاج (Tawwaj) بۇگۈنكى خىللا دەريا‌سى (Hilla) قىرغىقىغا جايلاشقان.
54. يەنى بۇگۈنكى كازىرۇن (Kaazarun).
55. ل. سىتىلېنگ: شىنىس خارابىسى بەندەر ئىبن دەيلامدا، دەپ قارايدۇ، بىراق بەندەر ئىبن دەيلامنىڭ جەنۇبىدا

شىن دېگەن بىر پورت بار، ئېھتىمال شىنىس بولۇشى مۇمكىن.
56. ئىستەھرى بۇ يەر فارس دېڭىزى قىرغىقىنىڭ غەربىي تەرىپىدە. ئۇ سىرىن دەريا سىستېمىسىڭ قەدىمكى يولىنىڭ دەريا ئېغىزى ئەتراپىغا جايلاشقان، دەپ قارايدۇ.
57. بۇ شەھەر بېھىھان ئارىلىقىدا. ئېھتىمال تابۇ دەريا سىستېمىسى قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن، تابۇ دەريا سىستېمىسى بۇگۈنكى كۇردىستانىنىڭ جوراس دەريا سىستېمىسىدۇر.
58. B. zrk بولسا F. zrk قىلىپمۇ يېزىلىدۇ. ۋايا خان بىلەن رالاندان سىرىن دەريا سىستېمىسىڭ باشلىنىدىغان يېرىگە جايلاشقان.
59. نوبەنجياڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نوبەنجياڭ دەريا سىستېمىسى ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ دەريا سىرىن دەرىسىغا قۇيۇلىدۇ.
60. يەنى بىھ شاقۇر (Bih — shaqur)
61. موبات، زەردۈشت دىنىنىڭ نەزىر - چىراغ ئاقسا قىلىنىڭ فارس تىلىدىكى ئاتىلىشى. مارزىبان قەدىمكى فارس چېگرا رايونىدىكى ئاقسا قالنىڭ ئاتىلىشى.
62. بۇ پاراگرافتىكى ۋايا خان 17 - پاراگرافتىكى ۋايا خان بولۇشى مۇمكىن. جمارچىنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس.
63. بۇ ئىسىمنىڭ فارس تىلىدىكى شەكلى گۇيۇم (Guyum)، ئاپتور بۇنى 22 -، 23 - پاراگرافلاردا ئايرىم - ئايرىم ھالدا بايان قىلغان. ماجانىنىڭ ئېيتىشىچە، شىرازنىڭ ئەڭ ياخشى سۇيى مۇشۇ يەردىن كېلىدىكەن.
64. بارساركان، ئېھتىمال ئىستەھرى تىلغا ئالغان كاسكان (Ckaskan) بولۇشى مۇمكىن. مىنورسكىينىڭ قارىشىچە، كاۋارنى كۆرسىتىدۇ. ساكان دەريا سىستېمىسى قىرغىقىغا جايلاشقان. 6 - باب 27 - پاراگرافقا قارالسۇن.
65. خاراج. مەنىسى: شۇماۋلار. بۇ ئادەم سۇپىزم مۇرىتى. ئۇزىنى ئاللا دەپ ئاتىغانلىقى ئۈچۈن 922 - يىلى ئاببا سىيلار خانىدانلىقىنىڭ دىنىي سوتى تەرىپىدىن ئۆلۈمگە

هۆكۈم قىلىنغان.

66. 25 ـ، 28 ـ پاراگرافتا دالاجىرىد رايونى بايان قىلىنغان. هازار شراز بىلەن مايىن ئارىلىقىدا، زارخان تاشت كۆلىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

67. ئەسلىي تېكىستتە بۇ جاي بىرئاز بۇزۇۋېتىلگەن.

68. يەنى فاسا.

69. دالاجىرىد — فارس شەھىرى، ئىراننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ئېھتىمال بۇگۈنكى شىرازنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى داراب شەھىرى بولۇشى مۇمكىن.

70. مىنورسكىي تارۇم بۇگۈنكى تارۇم دەپ ھېسابلايدۇ.

71. گىزاج نىرىسنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان.

72. سىر نىرىس بىلەن فاسا ئارىلىقىغا جايلاشقان، بۇگۈنكى مۇبارەكئاباد.

73. سىيار بولسا نىرىسنىڭ بازىرى.

74. بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغان يەرلەر دالاجىرىد رايونىدا.

75. ئاباداد دالاجىرىد رايونىغا جايلاشقان. باردانخان بىلەن جاھۇك ئىستەھرى رايونلىرىغا مەنسۇپ.

76. بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغان يەرلەردىن كۆرادىن باشقىلىرى ئىستەھرى رايونىغا مەنسۇپ، كۆرا شاپۇر رايونىغا مەنسۇپ.

77. بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغان يەرلەر ئىستەھرى رايونىدا.

78. ئىستەھرى: بۇ شەھەر يەزىد رايونىدا، دەپ ھېسابلايدۇ.

79. ساردان رايونى ئىستەھرى رايونى بىلەن ئاراغان رايونى ئارىلىقىدىكى گىلۇ تاغلىق رايونىغا جايلاشقان. ئېھتىمال تابۇ دەرياسى ئويمانلىقى بىلەن كالۇن دەرياسىنىڭ باشلىنىش

مەنبەسىدىكى رايونلار بولۇشى مۇمكىن.
80. 43 ـ، 44 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر ئىستەھرى رايوندا.
81. كاتا — بۇگۈنكى يەزىد.
82. ئېھتىمال 41 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان نايىن بولۇشى مۇمكىن.
83. بۇ ئۇلكە قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئىسلام دۆلىتى. كېيىن سۇشيانا دەپ ئاتالغان، بۇگۈنكى ئىراننىڭ بىر ئۇلكىسى.
84. 33 ـ باب 6 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
85. 31 ـ بابقا قارالسۇن.
86. ئىستەھرى: بۇ يەر بىرقانچە دەريانىڭ مەركىزى دەپ، ھېسابلايدۇ. شۇاز: بۇ يەر سابلا (Sabla) ئەتراپىدا، دەپ قارايدۇ.
87. بۇ ئۇچ جاي ئاراغاندىن بەسرەگىچە بولغان يولدا.
88. ئىستەھرى زەيدان (Zaydan) دەپ يازغان.
89. مىنورسكىي ئېھتىمال نېفىتنىڭ كۆيۈشىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.
90. ئازلاڭ مەزھىپى خاجىت مەزھىپىنىڭ بىر تارمىقى. ئۇنىڭ داھىيسى نافىر ئىبنى ئازىراڭ.
91. بۇ كىشى مۇرتازىلەنچەرنىڭ ئىمامى.
92. ئېھتىمال ئاۋاشنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولسا كېرەك.
93. ئىستەھرى بۇ شەھەرنى ھورمۇز شاھ(Hurmur —shahn) دەپ ئاتىغان.
94. يەنى رام ھورمۇز (Ram — Hormuz)، ئۇنىڭ خانلىق تىلىدىكى نامى رائورىدەمىز (12 ـ پاراگرافقا قارالسۇن)، ئادەتتە رامىز دەپ ئاتىلىدۇ.
95. ماسروخان بولسا بىر جاي. بىراق، كەنت ئەمەس.
96. ئېھتىمال ئورمىزدىنىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇشى

مۇمكىن.

97. يەنى بۇگۇنكى مارامد. بۇ بۆلەك ئەملىيەتتە شۇستار (تۇستار) دەپمۇ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ شەھەر ئاۋاشقا 50 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان.

98. يەنى جۇنداي شاپور (Junday — Shhpur) سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شاپۇر I تەرىپىدىن سېلىنغان، شۇڭلاشقا بۇ شەھەر شۇ نام بىلەن ئاتالغان (مەنىسى شاپۇرنىڭ بارگاھى). بۇگۇنكى خۇجىستاننىڭ شاھادبا كەنتىگە جايلاشقان.

99. بۇ كىشى سەقەۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ پادىشاھى.

100. يەنى سۇسار (Susa)، قەدىمكى ئىسلام دۆلىتىنىڭ بىر شەھىرى. ئىراننىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ قەدىمكى ئىزى بۇگۇنكى شۇش كەنتىدە.

101. سۇ زانجىرىد توقۇلمىسى، مەنىسى گۈل كەشتىلەنگەن توقۇلما.

102. قەدىمكى زاماندىكى مىدىيە. گىبارىچە مەنىسى «تاغ تىزمىسى».

103. ئەسلىي تېكىستتە بۇ جاي بۇزۇلۇپ كەتكەن. سانلىق مەلۇماتلارمۇ تولۇق ئەمەس.

104. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىسپاھان تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 960 - يىللىرى نۇنجانلارنىڭ تەدرىجىي كېرىشى بىلەن يەھۇدىيلارنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇ قەدىمكى مىدىيىنىڭ بىر شەھىرى. كېيىن ئەرەبلەر ئىشغال قىلغان. ساسانىيلار خانلىقى دەۋرىدە بۇ جايدا ئەسكەر تۇرغان «جاي» دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەرنىڭ ئىككى قىسمى ئەرەبلەر دەۋرىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا شەكىللەنگەن. ياھۇدان، مەنىسى يەھۇدىي شەھىرى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ بىر قىسمى ئىسپاھاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يەھۇدىي رايونىغا جايلاشقان. شەھەرستاننىڭ ئورنى ئېھتىمال بۇگۇنكى

ئىسپاھاننىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ئىككى ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان كېچىك كەنتتە بولۇشى مۇمكىن.

105. مىنبار (Minbar) دېگەن سۆز ئابىسسىندىكى خرىستىئان مۇرىتى دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇ ياغاچتىن ياسالغان لېكسىيە شىرەسىنى كۆرسىتىدۇ، چوڭ ئەمەس، دىنىي ئەربابلار ئۇنىڭ ئۈستىدە دىنىي ئەقىدىلەرنى تەرغىب قىلىدۇ، ئۇنى يۆتكەشكە بولىدۇ. بېكېر (Beckerch) مىنبار (Minbar) ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىنىڭ مېھرابى ياكى تەختى بولۇپ، دۇئا - تىلاۋەت بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق دەپ كۆرسىتىدۇ.

106. بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى ھەققىدە ئىستېھرى ۋە ئىبن خاۋكالنىڭ خاتىرىلىرى ئوخشاش.

107. 2 - ، 7 - پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر ئىسپاھاندىن ھەمەدانغىچە بولغان يول ئۈستىگە جايلاشقان.

108. بارف، يەنى ئىستېھرى ئەبۇ دۇلەفنىڭ سۆزلىرىدىن تارىخىدا تىلغا ئالغان جاي بولۇشى مۇمكىن.

109. 8 - ، 12 - پاراگرافلاردا تىلغا ئېلىنغان يەرلەر ھەمەداندىن كۆجىستانغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان.

110. بۇ نام ئەرەب تىلىدا ئاتالغان بۇگۈنكى بەلۇجىرىد.

ھەمەدانىنىڭ جەنۇبىغا 42 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.

111. يەنى بۇگۈنكى ئالشتار. ئىراندىكى لورىددان ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان.

112. يەنى بۇگۈنكى قۇرامئاباد، ئىرانىنىڭ لورىددان ئۆلكىسىدە.

113. ماربج ئېھتىمال كىرىند ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن.

114. 14 - ، 15 - پاراگرافلاردا تىلغا ئېلىنغان يەرلەر گىبارىنىڭ غەربىي قىسمىدا.

115. 16 - ، 18 - پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر

قەزۋېندىن دابىرىشقا بارىدىغان يول ئۇستىدە.

116. ئېھتىمال ئابخار بولۇشى مۇمكىن. بارتولدنىڭ كاتالوگىدا بۇ يەر ئەزەربەيجاندا دەپ كۆرسىتىلگەن.

117. 19 ـ، 21 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلار سىيى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا.

118. تاراگان جاسۇسى ئەتراپىدا.

119. يەنى راق، تېھران ئەتراپىدا.

120. بۇ ئادەم ھىجرىيە 311 ـ يىلى (مىلادىيە 923 ـ يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن.

121. فاسار ئىبراھىم فاھىرنى كۆرسىتىدۇ. مىلادىيە 777 ـ يىلى ئەتراپىدا ئالەمدىن ئۆتكەن («ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» غا قارالسۇن. ھىتتى يازغان، ماجىيەن تەرجىمىسى، 440 ـ بەت).

122. بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغان يەرلەر سىيدىن ھەمەدانغىچە بولغان يول ئۇستىگە جايلاشقان. ساۋا ئېھتىمال بۇگۈنكى ساۋېينى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئىستەھرى ساۋادىن گىبارىغىچە بولغان يول ئۇستىگە جايلاشقان، دەپ قارايدۇ.

123. بۇ شەھەر سىيدىن ئىسپاھانغىچە بولغان يول ئۇستىگە جايلاشقان، تېھراننىڭ غەربىدە.

124. ئېھتىمال ئىبنۇل ئامىد بولۇشى مۇمكىن. بۇ كىشى بۇيى پادىشاھى رۇكىن دولاينىڭ ۋەزىرى.

125. بۇ شەھەر ئىسپاھاننىڭ شىمالىغا جايلاشقان. قۇمنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

126. ئەسلىي تېكىستتە Daylaman. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي شىمالدىكى جايلارغا ئىلاۋە» دە «دىيلىيەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

127. بۇ رايون گۈرگان، تەبەرىستان، كۇمۇش، دىيلىيان ۋە جىلان قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

128. 1 ـ، 5 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر گۈرگاندا.

129. تەبەرستان پادىشاھلىقى ئامۇلغا جايلاشقان. 13 ـ پاراگرافقا قارالسۇن. بۇ يەر زىيارەت پادىشاھلىقى (مىلادىيە 928 ـ 1042) تۈرۈشلۈق جايىنى كۆرسىتىدۇ.

130. ئاتلاق دەريا سى رايونىنى كۆرسىتىدۇ. داھىستان قەدىمكى دەۋردىكى Dahae دەپ ئاتالىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە نامىدىن كەلگەن. بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى Aparnoi قەبىلىسى. كېيىن ئارساك (بۇخارا) خانلىقىنى قۇرغان ئاشۇ قەبىلە ئىدى. داھ دېگەن ئىسىم خەنزۇچە ماتېرىياللاردا ئەڭ دەسلەپ «تارىخىي خاتىرىلەر» دە ئۇچرايدۇ.

131. رىبات ياكى رابات: مېھمانسارای (بۇ يەردىكى مەنىسى سوپىزم مۇرىتلىرىنىڭ كوللېكتىپ ھالدا تۇرىدىغان جايى).

132. مىنورسكىي بۇگۇنكى قىزىل ئارۇات دەپ قارايدۇ.

133. بۇگۇنكى گۈرسگان شەھرىنى كۆرسىتىدۇ.

134. XV ئەسىردە ئىسلام مۇخلىسلىرى دىن تارقىتىش جەريانىدا ئاستراباد تىلىدا تەرغىبات ئېلىپ بارغان.

135. ئادەتتە بۇ جاي گۈرگان دەريا سىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزى ئەتراپىغا جايلاشقان، دەپ قارىلىدۇ.

136. 6 ـ، 15 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر تەبەرستانغا جايلاشقان.

137. ئېھتىمال شاۋجىدۇانى كۆرسىتىدۇ.

138. ئىستەھرىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، مەتامشان بىلەن ستارئابادنىڭ ئارلىقى بىر يول كېلىدۇ. ماكارت: بەندانىڭ ئۆزى گاز دەپ قارايدۇ.

139. ئابىسكۇن دېڭىزى (كاسپىي دېڭىز) نىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ئىرانىنىڭ شىمالىدا.

140. يەنى بارفىلۇش، بابۇل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كاسپىي

دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان.
141. كاسپىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىدا.
142. بۇ بابنىڭ 1 ـ پاراگراف ئىزاھاتىغا قارالسۇن.
143. ئېھتىمال ئاخالۇمنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ماھمۇدئابادنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان.
144. بۇ بىرقانچە كەنتنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس. ئېھتىمال كاسپىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا، تېھراننىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن.
145. بۇ رايون تەبەرىستان زېمىنىنىڭ سىرتىغا جايلاشقان. يەنە كومش دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
146. بۇگۇنكى ئىسەمنان ئۇلكىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، تېھراننىڭ شەرقىدە.
147. بۇگۇنكى سەمنان، تېھراننىڭ شەرقىگە جايلاشقان، دامغاننىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
148. 21 ـ، 23 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر تەبەرىستاندا.
149. قالىن تېغى سالىينىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان.
150. ئەسلىدە قالىن پادىشاھلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى ماسيار. بۇ كىشى ھىجرىيە 224 ـ يىلى (مىلادىيە 839 ـ يىلى) ئۆلتۈرۈلگەن. كېيىنكىسى بولسا باۋاند پادىشاھلىقى (رىۋايەت قىلىنىشچە، سامانىيلار پادىشاھى كاۋادنىڭ قېرىندىشى كېيۇس تەرىپىدىن قۇرۇلغانكەن) بولۇپ، بۇ خانلىقنىڭ بىرقانچە پادىشاھى شەھرىيار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردىكى تاغمۇ شەھرىيار تېغى دەپ ئاتىلىدىكەن.
151. پىلىم قەلئەسى ئېھتىمال تېكىن دەرياسىنىڭ غەربىي تارماق ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن.
152. يەنى ئىستەھرى تىلغا ئالغان ساخمار. سالىغا بىر

كۆنلۈك يول كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، قالىن تاغلىق رايونىدىكى بىردىنبىر شەھەر.

153. لوترا ژارپۇژا (ژارفي) ۋە لەنگا (ئەلى ئەبۇل ھۈسەيىننىڭ يۈرتى) بولۇپ، ئېھتىمال دىليانىڭ شەرقي قىسمىغا جايلاشقان بولسا كېرەك.

154. چاركلۈد چالۈسقا 65 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا.

155. گۈرگلۈ، ئېھتىمال چالۈسنىڭ شەرقىدىكى كاركارۈسارغا جايلاشقان بولۇشى مۈمكىن.

156. ساكتاركىر (Sakhtasar گىلاننىڭ شەرقي چېگرىسىدا) بىلەن كۈشكارۈد ئارىلىقىدىكى تار بەلۋاغنى كۆرسىتىدۇ.

157. خاۋسامۇ ئېھتىمال رۈدسار بولۇشى مۈمكىن. لەنگەلۈدنىڭ شەرقىگە 13 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان.

158. ۋاستان ئېھتىمال سومامنىڭ شەرقىدە بولسا كېرەك. گىلاننىڭ جەنۇبي چېگرىسىدا. ئاشكۈارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ. پازىم ئېھتىمال سۈمامنىڭ غەربىدىكى باشىم بولسا كېرەك.

159. ئىستەھرى بۇ ئىككى شەھەر تەبەرىستانغا تەۋە دەپ قارايدۇ. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى شۇبھىسىزكى، بۇ ئىككى شەھەر دىلىمانلىقلار دائىم باردىغان بازار دەپ كۆرسەتكەن. كالار چالۈسنىڭ غەربىگە جايلاشقان.

160. X ئەسىرلەردە گىلاننىڭ ئاھالىسى جىلىللىقلار بىلەن دىلىمانلىقلارنىڭ پەرقى بار ئىدى. ئىككىسىنىڭ چېگرىسى ئۇمۇمەن لەنگۈلۈد بىلەن دىسار ئارىلىقىغا جايلاشقان.

161. 6 ـ باب 54 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

162. يەرلىك تىلدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا دەريانىڭ بۇ تەرىپى «بىياپىش»، دەريانىڭ ئۇ تەرىپى «بىياپاس» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى رايوننىڭ بىردىن ھۆكۈمران پادىشاھى بار.

163. لاڭاق بولسا لاخاندۇر. كۈشتاجان سابى دەريانسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان. بارفجان لاخجانىنىڭ شەرقىگە، داجىر لاخجانىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

164. ناناك رايونى راشتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. تۈتۈم ئېھتىمال بۈگۈنكى كۇدۇمنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. سالاۋان، ئېھتىمال ئەينى ۋاقىتتىكى كۈتۈم پادىشاھلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى كۆرسەتسە كېرەك. بايرامان شەھىرى ھازىر مەۋجۇت ئەمەس، ئۆتمۈشتە ئېھتىمال راشت بىلەن ساراۋان ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن. راشت دېگەن بۇ يەر توغرىسىدا راشتقا دائىر ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرىلەر ئاساس قىلىنغان. تۈلىم ھازىر يەنىلا تۈلىم دەپ ئاتىلىدۇ، راشتىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. كۈخانلۇد گېرگانالۇدنى كۆرسەتكىنىدەك ئاستراب ئېھتىمال ئاسترا بولۇشى، خانبالى مۇگان رايونى بولۇشى مۇمكىن.

165. «بارلىق پاسىل رايونلار» ياكى «بارلىق رايونلار» بولسا كېرەك.

166. مۇھتەسەب، مەنسى تەكشۈرگۈچى ئەمەلدار، بازار ۋە ئىستىل - ئىنتىزامنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل. «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى» غا قارالسۇن. ھىتتى يازغان، ماجيەن تەرجىمىسى، 376 - بەت.

167. يەنى فارس قولتۇقى.

168. 34 - بابقا قارالسۇن.

169. بەيئى (Bayids) پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھىنى كۆرسىتىدۇ.

170. بۇ كىتابتا پەقەت مۇشۇ يەردىلا خەلىپە تىلغا ئېلىنغان.

171. ئابباسىيلار خانداناللىقىنىڭ خەلىپىسى.

172. ئەرەب تىلىدا مادايىن «بەگلىك» دېگەن مەنىنى

بىلدۇرىدۇ. ئايرىم - ئايرىم ھالدا تېگرىس دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى سېرىسىتاتاي ۋە شىغېكىنى كۆرسىتىدۇ. باغدادنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 20 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.

173. ۋاشت ئىراقنىڭ مەركىزى بولغان. بەسرە بىلەن كۇفە ئارىلىقىغا جايلاشقان. تېگرىس دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا.

174. ھەججاج — ئۇمەييەلەرنىڭ ئىراقتا تۇرۇشلۇق ۋالىيسى. 714 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

175. 7 -، 13 - پاراگرافلاردىكى جايلار بەسرە رايونىغا جايلاشقان.

176. ئوبۇرا (تەرجىمىسى ۋۇ بۇسەي) «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى»غا قارالا. ھىتتى يازغان، ماجىەن تەرجىمىسى، 559 - بەت.

177. مىكىيەندىكى ئالىدىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى نېگىر قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ داھىيىسى.

178. بۇ ئادەم ئوتتۇرا ئەرەبىستاندىكى بىرقانچە قەبىلىنىڭ ساختا پەيغەمبىرى.

179. بۇ ئادەم ساھابە ھەم ھەدىسشۇناس.

180. بۇ ئادەم ھەدىسشۇناس.

181. ئىستەھرىنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بايان ئەڭ ئاخىرقى كۇجىستانغا تەۋە جاي.

182. سارماندش ئېھتىمال 12 - پاراگرافتىكى سارمانان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

183. 14 -، 19 - پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر تېگرىس دەرياسى قىرغىقىدىن فارسقىچە بولغان يول ئۇستىدە.

184. مادالايا ۋاشتىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان.

6 - باب 46 - پاراگرافتا تىلغا ئېلىنغان مادىخار بىلەن پەرقلىنىدۇ.

185. ناھراۋان قانلى ئەتراپىغا جايلاشقان. تېگرىس دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى رايونلاردا.
186. جۇلۇرا فارس ئېگىزلىكىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان.
187. كانچىن فارس چېگرىسىدىن كىرىشتىكى ئالدىنقى دەرۋازا.
188. 20 ـ، 25 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر تېگرىس دەريادى بىلەن ئېفرات دەريالىرى تۇتاشتۇرىدىغان بىر قىسىم قانال ئۇستىگە جايلاشقان.
189. بۇ شەھەر مادائىنىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان.
190. ئېفرات دەريالىرىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا، ناجۇق ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ شەھەر بىلەن بەسرە ئوخشاشلا مىلادىيە 638 ـ يىلى بىنا بولغان.
191. بۇ كىشى ئىراقنى بويسۇندۇرغۇچى سەركەردە.
192. تۆتىنچى خەلىپىنى كۆرسىتىدۇ. مىلادىيە 661 ـ يىلى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان.
193. بۇ شەھەر ناجۇقنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان.
194. بۇ يەر ئېفرات دەريالىرى بويىغا جايلاشقان، ھىرا ئەتراپىدا، باغدادنىڭ جەنۇبىدا. مىلادىيە 637 ـ يىلى خەلىپە ئۆمەر بۇ يەردە سامانىيلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى يەزدىگىرنىڭ فارس قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان.
195. 26 ـ، 32 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر باغدات دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، تېگرىس دەريالىرى قىرغىقىغا جايلاشقان.
196. ئۇكبارا بۇگۇنكى تېگرىس دەريالىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. ئەسلىدە بۇ دەريانىڭ قەدىمكى ئىزىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.
197. باغدادنىڭ بىر رايونىنى كۆرسىتىدۇ. «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى» نىڭ 768 ـ بېتىگە قارالسۇن.

198. جىچرا، «دەريا ژادىسى» دېگەن مەنىدە. باغداتنىڭ شىمالىدىكى ئىككى دەريا ساھىلى رايونىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى قەدىمكى ئاسۇرىيە، بۇ يەردە ئۇنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس. جىچرانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى تېگرىس دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان.

199. جىچرانىڭ مەركىزى. 1 ـ، 8 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر مۇسۇلنىڭ غەربىدە.

200. بۇگۈنكى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدىكى نۇسەيبە، تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى ماتىن ئويمانلىقى. بۇ شەھەر قەدىمكى سودا يولىدىكى مۇھىم چېگرا شەھىرى بولغان.

201. دارا مىسوپوتامىيەدىكى قەدىمىي شەھەر.

202. يەنى پۈتكۈل 1 ـ، 7 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلاردىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

203. راكا بۇگۈنكى سۇرىيە چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان. ئېفرات دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.

204. يەنى مىلادىيە 657 ـ يىل 7 ـ ئايدا راكانىڭ جەنۇبىدىكى سەففىن تۈزلەڭلىكىدە ئەلى بىلەن مۇئاۋىيە خەلىپىلىك ئورنىنى تالىشىپ جەڭ قىلىشقان.

205. ھىت بۇگۈنكى ئىراقنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىغا جايلاشقان، ئېفرات دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا، باغدادنىڭ غەربىدىن 90 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا.

206. بۇ ئادەم تەركىدۇنياچىلار بىلەن ئەنئەنچىلەرنىڭ ۋەكىلى.

207. ئەنبار باغدادنىڭ غەربىي شىمالىدىن 40 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. ھازىر خارابىلىككە ئايلانغان.

208. ئېھتىمال ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ خەلىپىسى ئەبۇل ئابباسنى كۆرسەتسە كېرەك.

209. بۇ شەھەر تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا

جايلاشقان. ئۇرخاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 22 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قەدىمكى دەۋرلەردە بابىلۇندىن ئوتتۇرا دېڭىزغىچە بولغان سودا يولىدىكى مۇھىم بازار.

210. سابىي مۇرتلىرى، يەنى مەندىلار — بۇ ئاتالمىش مۇقەددەس يوھان مەزھىپىدىكى خرىستىئان مۇرتلىرى بولۇپ، ھازىر يەنىلا ئىراقتىكى ئېفرات دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدىكى سازلىق بەلۋاغدا ياشايدۇ.

211. يەنى ئەيدىسا، بۇگۈنكى تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئورفا.

212. بۇ شەھەر ئىراقنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. ئېفرات دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا، ھىتتىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا.

213. يەنى ئەردەبىل، بۇگۈنكى ئىراننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. كاسپىي دېڭىزنىڭ غەربىي قىرغىقىدا.

214. X ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئەزەربەيجاندا مۇسافىلىق جەمەتىدىكى دىلىيانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

215. يەنى ساراب.

216. بۇ ئادەم مىلادىيە 865 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئەرمىنىيە ۋە ئەزەربەيجاندا خەزىنىچى ۋەزىر بولغان.

217. بۇ شەھەر دابرىشنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان لېزگي كۆلىنىڭ شەرقىدە.

218. يەنى يۇسۇپ بىننى ئەبۇل ساج.

219. بۇ جاي ئاردابىلنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

220. ئەرەبلەر Warthan دەپ يازغان، ئاراكس دەرياسى ساھىلىغا، يەنى بۇگۈنكى ئالتان خارابىسىگە جايلاشقان.

221. 9 ـ، 11ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلارنىڭ ھەممىسى لېزگي كۆلى ئەتراپىغا جايلاشقان. داكاراغان، يەنى دىكارغان (يەرلىك تۈركىلەر تەرىپىدىن Tukhapghan دەپ

ئاتىلىدۇ) . دابرىش ۋە مالاگ ئارىلىقىغا جايلاشقان، كېيىن بۇ ئىككىسى جاي ئەزەربەيجانغا تەۋە بولغان . بۇ فېئودالىلىق بۆلۈنمىچىلىكنىڭ مۇرەككەپ هالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

222. بۇ يەر (لېزاي) كۆلى ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغان باشقا يەرلەر ۋە 13 ـ، 15 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان يەرلەر ۋان كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقى بىلەن ئەرمىنىيە زېمىنىدا.

223. ئېھتىمال «ئېسىل بەلۋاغ» بولۇشى مۇمكىن.

224. 13 ـ، 15 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان جايلار مۇسۇلمانلارنىڭ ۋىزانتىيىلىكلەرگە قارشى تۇرۇشتەكى قورغىنى.

225. 16 ـ، 18 ـ، 19 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر ئەزەربەيجاننىڭ شىمالىي قىسمىدا، ئاراك دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا.

226. شۇبھىسىزكى، بۇ ئادەم راۋۇاد سۆلالىسىدىن، بۇ خانىدانلىق ھىجرىيە II ئەسىردىن باشلاپ تاكى سالجۇق دەۋرلىرىگىچە ئۈزلۈكسىز ھالدا دابرىش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئىبىن راۋۇاد بولۇشى مۇمكىن .

227. ئېھتىمال ئاراكىس دەرياسى ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن.

228. ئېھتىمال باگرا تۇند سىمباتنى كۆرسەتسە كېرەك (مىلادىيە 890 ـ 914 ـ يىللىرى) .

229. ئالاندا، ئاراكىس دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا جايلاشقان.

230. 22 ـ، 28 ـ پاراگرافلاردا ئاراكىس دەرياسى بىلەن كۇر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلار بايان قىلىنغان.

231. باراغاننىڭ قەدىمكى ئىزى مىر ئىبنى باراغان

خارابىسى دەپ ئاتىلىدۇ. شۇشانىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

232. ئېھتىمال ئاراكىس دەريا‌سى بىلەن كۆر دەريا‌سىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىغا جايلاشقان چاۋادنى كۆرسەتسە كېرەك.

233. بۇ رايون تىبلىسىنىڭ شەرقىدىن 22 يول كېلىدىغان جايغا جايلاشقان.

234. باردۇجنى كۆرسىتىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، تىبلىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان.

235. ئىستەھرى: كارانى تىغلىسىنىڭ شەرقىدىن 12 پەرسەخ كېلىدىغان جايغا جايلاشقان دەپ قارايدۇ.

236. 29 ـ، 41 ـ پاراگرافقىچە كافكاز تېغىنىڭ جەنۇبى، كاسپىي دېڭىز ۋە داغىستانغا باربىدىغان جايلار غەربىتىن شەققە قاراپ بايان قىلىنغان.

237. شېرۋاننىڭ غەربىگە جايلاشقان.

238. بۇگۇنكى ئارش ئەتراپىغا جايلاشقان.

239. كاكتېئىتان (Kakhetian) چېگرىسى ئەتراپىغا جايلاشقان. نۇكىيغا قوشنا رايون (Nukhi).

240. ئېھتىمال تاسانارنى، يەنى كاكئېئىتانىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

241. كابارا خارابىسى تۇرئىتان دەريا‌سىنىڭ ئىككى ئېقىنىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا. Shamakhi نىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

242. ئېھتىمال گۇر دەريا‌سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن. بۇگۇنكى Korpi — kand («كۆۋرۈك كەنتى») نىڭ ئۇدۇلىدا.

243. ئونتۇرا ئەسىردىكى بىر پادىشاھلىق، كاسپىي دېڭىزنىڭ غەربىي قىرغىقى بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى بىر قىسىم رايونلارنى كۆرسىتىدۇ («يۇەن سۇلالىسى

تاريخى. غەربىي شىمالدىكى جايلارغا ئىلاۋە»).

244. بۇ رايونلارنىڭ مەركىزى كافكازنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. ئېھتىمال بۇگۈنكى لاخىجنى (Lahj) كۆرسىتىشى مۇمكىن.

245. بۇ پادىشاھ مەسئۇدنىڭ كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان مۇھەممەد بىن يەزىد (M. b. yazid) ياكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرىنى كۆرسىتىدۇ.

246. بۇ تاغ كوردىۋان بىلەن لاخىج ئارىلىقىدىكى پاسىل داۋان.

247. سۈپۈتنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. نىيالنىڭ شەرقىگە 7 ـ 8 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان.

248. كافكاز تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تارماق تىزمىسىنىڭ شىمالىي باغرىغا جايلاشقان.

249. بۇ جاي ئەينى ۋاقىتتا شىرۋان شاھنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

250. ئۇچىنچى بابقا قارالسۇن.

251. جاۋلان دەمەشقنىڭ ئالتە رايونىنىڭ بىرى.

252. ھىجاز دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

253. ماسقاتنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان.

254. بۇ قەبىلە توغرىسىدا «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى»غا قارالسۇن. ھىتتى يازغان، ماجىيەن تەرجىمىسى.

255. بۇ يەردىكى سانلىق مەلۇماتتا خاتالىق بار.

256. مەككە ئەتراپىغا جايلاشقان.

257. 4 ـ، 13 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان يەرلەر جەنۇبىي يەمەنگە جايلاشقان.

258. ناجران بۇگۈنكى ئەرەب يەمەن جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان.

259. بۇگۈنكى ئەرەب يەمەن جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي

شمالي قسمىغا جايلاشقان.
260. شميىر خان جەمەتىنى كۆرسىتىدۇ.
261. بۇگۈنكى ئەرەب يەمەنىنىڭ مەركىزى.
262. سېۋام ئېھتىمال سافانىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئارىلىقى ئىككى كۈنلۈك يول.
263. بۇ، يەمەن دېڭىز قىرغىقى رايونلىرىدىكى مۇھىم شەھەر.
264. يارىم (Yarim) ئەتراپىغا جايلاشقان.
265. 14 ـ، 15 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە جايلاشقان.
266. بۇگۈنكى ئەرەپ يەمەن دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە.
267. ئاكى دېگەن سۆز ئالى (AL1) نىڭ خاتا يېزىلىشى.
16 ـ، 20 ـ پاراگرافقىچە يەمەنىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن باشلاپ ھىجاز رايونىغىچە بولغان جايلار تونۇشتۇرۇلغان.
268. يەنى بايىش (Baysh).
269. چادخۇر، ئاياللار ئىشلىتىدىغان بىر خىل ياغلىق.
270. ئىبنى مۇجاۋىر: بۇ شەھەر دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان، مەككىنىڭ جەنۇبىغا 17 يول كېلىدۇ دەپ قارايدۇ.
271. بۇ شەھەر مەككىنىڭ غەربىگە جايلاشقان، دېڭىز بويىدىكى شەھەر.
272. سېبىا سېبىبوي ۋە شېمىيىرنىڭ مۇھىم مەركىزى. ۋۇكابا سانادىن خادراماۋغىچە بولغان يول ئۇستىگە جايلاشقان. بەيخانۋادى يەنى مېسۇ ۋادى، يادىكىدىن سېۋامغىچە بولغان يول ئۇستىگە جايلاشقان.
273. ماخرانىڭ پايتەختى.
274. 24 ـ، 26 ـ پاراگرافقىچە بايان قىلىنغان جايلار فارس قولتۇقىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان.

275. مۇسەندام تۇمشۇقىنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان.
276. بالىن رايونىدىكى قەدىمىي شەھەر.
277. كادىرسىيادىن مەكتىپچە بولغان يولدا.
278. بۇ شەھەر قەلئەسى مەكتىپنىڭ شىمالىدىكى تاشرا ـ ۋاددا، مەكتىپگە باردىغان يول ئۇستىدە.
279. مەدىنىنىڭ شىمالىغا تۆت كۈنلۈك يول كېلىدىغان رايونغا جايلاشقان.
280. تابۇك يولىغا جايلاشقان.
281. جار — مەدىنىدىكى قەدىمكى پورت.
282. بۇ بابتىكى مەزمۇنلار يولنى بويلاپ بايان قىلىنغان.
283. 1 ـ، 5 ـ پاراگرافلاردىكى جايلار ئېفراتنىڭ غەربىدە.
284. 34 ـ باب 16 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.
285. 34 ـ باب 16 ـ پاراگرافقا ئېلىنغان جايلار مەكتىپنىڭ شەرقىدە.
286. مىنورسكىي: مەنسۇر ھازىرقى ئادى يەمەن، دەپ قارايدۇ. بۇگۈنكى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدە، فىرادنىڭ شىمالىدا. كوروس ئالپودىن بىر كۈنلۈك يول.
287. بۇگۈنكى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدە.
288. 6 ـ، 11 ـ پاراگرافقىچە بايان قىلىنغان جايلار جەيھۇن (nuhyaj) دەرياسى ئويمانلىقىغا جايلاشقان.
289. ماراشىن بۇگۈنكى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدە، ئېفراد دەرياسىنىڭ غەربىدە.
290. بۇ ئادەم ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ خەلىپىسى (786 — 809).
291. 12ـ، 14 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلار ستىسلىيىدە.
292. بۇگۈنكى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدە، سانخان

دەريانسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا.

293. بۇ يەر مېرىشىن قولتۇقى ئەتراپىغا جايلاشقان. تۈركىيىنىڭ جەنۇبىدا.

294. بۇگۈنكى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان. ئىسكەندىرون قولتۇقىدا، بۇ پاراگرافتىكى باشقا جايلارمۇ ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان.

295. بۇ شەھەر ئاللىقاچان خارابلىككە ئايلانغان. ئۇنىڭ خارابىسى بۈگۈنكى دەمەشقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 135 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان بىر كىچىك كەنتتە.

296. سۈرىيىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان.

297. بۇگۈنكى ياكبا، ياكبا قولتۇقىغا جايلاشقان.

298. 19 ـ، 20 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان يەرلەر ئالىپو رايونىدا، بۇگۈنكى سۈرىيىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا.

299. بۇ شەھەر ئىسكەندىرونىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان.

300. ئېھتىمال رەشىدنىڭ خوتۇنى زۇبەيدە بولۇشى مۇمكىن.

301. كېيىنىسلىن ئالىپونىڭ جەنۇبىدا، غۇت دەرياسى بويىغا جايلاشقان.

302. 23 ـ، 24 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلار شىموس رايونىدا، يەنى بۇگۈنكى سۈرىيىنىڭ قۇمۇس، خاما ئەتراپلىرى.

303. يەنى بۇگۈنكى سۈرىيە چېگرىسى ئىچىدىكى قۇمۇس.

304. بۇگۈنكى سۈرىيىدىكى خامانىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان، ئاس دەريانسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا.

305. يەنى بۇگۈنكى خاما.

306. بۇگۈنكى لىۋان چېگرىسى ئىچىدە.

307. ئاپتور 34 ـ باب 9 ـ پاراگرافتا بۇ شەھەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن.

308. بۇ يەر مەدىنىدىن دەمەشقە بارىدىغان سودا يولى بويىدا، مائەن بىلەن پېترا ئارىلىقىدا.

309. 30 ـ، 31 ـ پاراگرافلاردىكى جايلار ئېئوردان دەرياسى ۋادىسىدا.

310. يەنى بۇگۈنكى تەيبال كۆلىدىكى تەيبال.

311. ئىبرۇسالىمنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان.

312. يەنى بۇگۈنكى گازا، ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىدا.

313. بۇ ئىككى جاي بۇگۈنكي ئىسرائىلىيە تەۋەسىگە جايلاشقان، ئېئوردان دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا.

314. لوت ئىنجىلدىكى شەخس، ئىبراھىمنىڭ جىيەنى. ئۇ مۇئادلار ۋە ئامانلارنىڭ ئەجدادى ئىكەن. بۇ ئىككى جەمەت كىشىلەر ئۆلۈك دېڭىزنىڭ شەرقىي رايونلىرىدا ياشىغان. ئۆلۈك دېڭىز يەنە لوت دېڭىزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

315. ئۆلۈك دېڭىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان. جىلىك (جىركوك) تىن بۇ جايغىچە ئىككى كۈنلۈك يول.

316. تاشقى ئېئوردان رايونىدىكى ئەمما ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ.

317. دابىك يېپىكى دابىكتا ئىشلەپچىقىرىلغان داغلىق مىسىر توقۇلمىسى.

318. 1 ـ، 6 ـ ۋە 8 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلار تۆۋەنكى مىسىردا.

319. قەدىمكى ۋاقىتتا فوستات ئىزچىل هالدا مىسىرنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەن. 969 ـ يىلىغا كەلگەندە فاتىمىيلار خانىدانلىقى يېڭى پايتەخت قاهىرەنى بىنا قىلغان. فوستات گۈمىسرغا ئۆزگەرتىلگەن (مەنىسى كونا قاهىرە).

320. شافىئى، يەنى شافىئى مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى

(820 — 767) . قاهىرەدە ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ مەزھەپ ئىراق ئەركىنلىك مەزھىپى بىلەن مەدىنە مۇتەئەسسىپلەر مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق مەزھەپ.

321. دەنكارا، يەنى دابىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ (Daiq).

322. جالىنۇس يۇنانلىق مەشھۇر تېۋىپ.

323. تىنىس — نىل دەرياسى ئۇچ بۇرجەك رايونىدىكى بىر شەھەر. ئاللىقاچان خارابلىككە ئايلانغان، ئۇنىڭ قەدىمكى ئىزى تىنىس كۆلى بىلەن بۇگۇنكى شان كەنتى ئەتراپىدا.

324. يەنى بۇگۇنكى دۇمۇيات.

325. ئالېكساندرىيە شەھىرى ئەتراپىدىكى كۆل ماريىوت كۆلى بولۇشى مۇمكىن.

326. بۇ ئاپىراس سۆز ئەرەب ـ فارس تىلىدا يېزىلغان. فارس تىلىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر جۈملە سۆز: «ئۇنىڭغا، ئېيىت، بۇنى كۆيدۇرۇۋەتسۇن» دېگەندىن ئىبارەت.

327. 7 ـ، 9 ـ، 10 ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان جايلار يۇقىرىقى مىسىرغا جايلاشقان.

330. ئاشمۇنېين، يەنى ئەل ئاشمۇنېين (El Ashmunin)، بۇ يەر بۇگۇنكى مىسىر تەۋەسىدە، نىل دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقى ئەتراپىدىكى كىچىك كەنت. بۇ يەر قەدىمكى دەۋردە ئەنبۇبىس (قەدىمكى مىسىرنىڭ ئاخىرەت ئىلاھى) ياكى ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلاھى كوت (Thoth) نىڭ مەركىزى ئىدى.

331. ئاخىم، قەدىمكى ئاتىلىشى كېمىس. كېيىن پونوپولىس دەپ ئاتالغان، بۇ شەھەر نىل دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان.

332. ئىستەھرى بۇ يەر نامىنى ئەل بۇلاينا (AI—BulAyna) دەپ يازغان.

333. مۇسۇلمانلار دەۋرىدە، مەغرىب بۇگۇنكى ئافرىقىنىڭ

غەربىي شىمالى ۋە ئىسپانىيىنى كۆرسىتەتتى. ھازىرقى مەغرىب كۆپ ھاللاردا ماراكەش، ئالجىرىيە، تۇنىسنى كۆرسىتىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا لىۋىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

334. مىنورسكىي: بۇ يەر ئىتالىيىگە تەۋە رايونلار دائىرىسى ئىچىدە، دەپ قارايدۇ.

335. مەھدىيە — بىر پورت، تۇنىستىكى شەرقىي دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان.

336. مىنورسكىي: باركا ئىتالىيىگە تەۋە رايون، دەپ قارايدۇ.

337. كارروۋان تۇنىس چېگرىسى ئىچىدە.

338. ئىككى زۇۋارا شەھىرى بار: بىرى مەھدىيەنىڭ ئەتراپىدا. بۇ يەردە ئىپتىلىۋاتقىنى يەنە بىر زۇۋارا. بۇ شەھەر بۇگۈنكى لىۋىيە چېگرىسى ئىچىدە. تىرىپولىنىڭ غەربىدىكى دېڭىز قىرغىقىدا.

339. ئىبنى خۇردەزبەھ تىلغا ئالغان كارروۋان رايونىدا بىر كالسانا شەھىرى بار. ماركۇارت ئىپتىشچە، بۇ شەھەر بىلەن كارروۋان ئارىلىقى بىر يول كېلىدىكەن.

340. 8 ـ، 13 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان جايلار ئالجىرىيە چېگرىسى ئىچىدە.

341. تابار تۇنىسنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدا، ئالجىرىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايدا.

342. يەنى ئالجىر، ئەسلىدىكى بەربەر دۆلىتى.

343. بۇ شەھەر ئىبھتىمال دېڭىز قىرغىقىدا بولۇشى مۇمكىن.

344. 14 ـ، 18 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان جايلار ماراكەشتە.

345. يەنى تافىلىت بوستانلىقىنىڭ مەركىزى. قەدىمكى بىر سودا مەركىزى.

346. بۇسرا بەسرە دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بىر ئارال شەھىرى، ماراكەشتە.

347. يەنى بۇگۈنكى فىس، ماراكەشتە، دەنجىر ئۆلكىسى ئەسلىدە فاتىمىلەر سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى ياشىغان مەزگىللەردە، ئىسپانىيەدىكى ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

348. جەبەلتارىق بوغۇزىنى كۆرسىتىدۇ.

349. ئىسپانىيەنىڭ شىمالىدىكى رۇم رايونى توغرىسىدا 42 ـ باب 19 ـ، 20 ـ پاراگرافلارغا قارالسۇن.

350. بۇ شەھەر بۇگۈنكى ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان.

351. بۇ يەر توغرىسىدا خاتىرىلەنگەن ئارىلىق توغرا ئەمەستەك قىلىدۇ.

352. بۇ شەھەر بۇگۈنكى مادىرىدنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان.

353. بۇ شەھەر بۇگۈنكى ئىسپانىيەنىڭ شەرقىي شىمالىدا. ئەيرۇ كۆلىنىڭ بويىدا، سالاگسانىڭ غەربىي شىمالىدا.

354. سەيلىدا بىلەن ساگىسا ھازىرقى ئىسپانىيەنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

355. يەنى شانتابرىيە. بۇ ئۆلكە بۇگۈنكى تولۇئار ئۆلكىسى بىلەن كۇنكا ئۆلكىسى بولسا كېرەك.

356. لىزبۇگۇش بىر تاغلىق دۆلەت، ئەرەب تىلىدا راببياخ دەپ ئاتىلىدۇ: بىر قىسىم تارىخشۇناسلار ئۇنى بىر شەھەر، بۇ رايوننىڭ مەركىزى ماراج، دەپ قارايدۇ.

357. بۇ ئىككى جاي بۇگۈنكى ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ئېشخا كوردوۋانىڭ غەربىي جەنۇبىدا، خائېن كوردوۋانىڭ شەرقىدە.

358. مۇلۇن بىلەن كامنا بۇگۈنكى ئىسپانىيەنىڭ سېۋىلىيا

ئۆلكسىدە.

359. ساۋېدراغا ئاساسلانغاندا، چافلىك كوردۇا ئۆلكسىنىڭ شىمالىدىكى كاستىللودۇر.

360. ببييا پورتۇگالىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا.

361. تىرۇشلۇ ئىسپانىيىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. تاخو دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا. گۇدالاخار مادرىدنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان.

362. ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي دېڭىز قىرغىقىدا.

363. بۇ ئىككى ئۆلكە توغرىسىدا 43 ـ باب 20 ـ پاراگرافقا قارالسۇن.

364. بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغان جايلارنىڭ ھەممىسى ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي دېڭىز قىرغىقىدا.

365. بۇ شەھەر جەبەلتارىق بوغۇزىنىڭ غەربىگە جايلاشقان.

366. بۇ جۈملىنىڭ مەنىسى: دۇشمەن بۇ شەھەردىن يولغا چىقىپ ئىسپانىيىنى بويسۇندۇرماقچى.

367. مەدىنە شىدۇنيا ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى كادىس ئۆلكىسىدە، كادىس شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 9 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدۇ.

368. ئوكسۇنابا ياكى ئوسۇنابا، پورتۇگالىيىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا.

369. ئىھتىمال شىنتالۇن بولسا كېرەك. بۇگۈنكى پورتۇگالىيە چېگرىسى ئىچىدە، تىرو دەرياسى ئەتراپىدا. ئىستەھرى: بىيادىن شىنتالۇننىڭ ئارىلىقى 20 كۇنلۇك مۇساپە دەپ قارايدۇ.

370. ۋىزانتىيە ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنى كۆرسىتىدۇ.

371. «قوشۇن باشلاپ... بۇ ئۆلكىنى قوغدىدى.» مەنىسى: 3000 پىيادە ئەسكەر ۋە ئاتلىق ئەسكەر بىلەن بۇ ئۆلكىنى قوغدىدى. مىنورسكىي بۇ يەردىكى سانلىق مەلۇماتلاردا

خاتالىق بار دەپ قارايدۇ.

372. بۇ پاراگرافتىكى گرۇزىيە — غەربىي گرۇزىيە، ئەرەب ئاپتورلىرى دائىم شەرقىي گرۇزىيە ئەرمەنىيەگە تەۋە دەپ قارايدۇ. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورىمۇ شۇنداق. 36 ـ باب 28 ـ پاراگرافقا قارالسۇن. ئاپتورنىڭ گرۇزىيىنى رۇمغا تەۋە دېيىشى ئېھتىمال گرۇزىيەلىكلەر گرېتسىيە كاتولىك دىنىي جەمئىيىتىگە تەۋە بولغانلىقى ئۈچۈن بولۇشى مۇمكىن.

373. 16ـ ۋە 18ـ پاراگرافلاردا بايان قىلىنغان مىللەتلەر سىپارتالىقلار ۋە لاكىدىمۇنلىقلارنى، يەنى دونايي دەريالىرى بۇلغارلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتىمۇ ئىچكى بۇلغارلارنى كۆرسىتىدۇ.

374. ماكىدون سلاۋيانلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

375. بۇلغارلار مىلادىيە 864 ـ يىلى ۋىزانتىيەلىكلەر تەرىپىدىن خرىستىئانلاشتۇرۇلغان، شۇڭلاشقا رۇملۇقلار دەپمۇ ئاتالغان.

376. ئاپتور 19 ـ، 23 ـ پاراگرافلاردا، بارلىق ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىدىكى ئەللەر رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچىدە، دەپ قارىغان.

377. بۇ ئىككى ئۆلكە بۈگۈنكى ئىسپانىيەنىڭ شىمالىي قىسمىدا. خاكا ئۆلكىسى S. nuKS. B بىلەن فرانسىيە ئارىلىقىغا جايلاشقان.

378. بۇ جۈملە ئېھتىمال «قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئافىنالىقلارنىڭ بىر دۆلىتى» دېگەننى كۆرسەتسە كېرەك.

379. بۇ بابتا تونۇشتۇرۇلغان سلاۋيانلارنىڭ تارقالغان جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ، مەزكۇر مىللەتنىڭ ئىككى ئايرىلماس تارمىقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

380. ئىبنى رۇستانىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، سلاۋيانلارنىڭ ئەڭ ئالىي قوماندانى Swyyt — Mik دەپ

ئاتىلىدۇ.

381. ۋابونت، ئورنى ئېنىق ئەمەس. ۋانتتـــت دەپمۇ يېزىلىدۇ.

382. ئالتىنچـــى باب 45 ـ پاراگرافتا كۆرداب رۇتا دەريياسىغا جايلاشقان، دېيىلگەن.

383. ئېيتىلىشچە (Russian) (RuS) تىن كېلىـــپ چىققانىكەن. بۇ يەردىكى رۇس سكاندىنىۋيىلىكلەرنى كۆرسەتسە كېرەك. كېيىنچە رۇس دېگەن سۆز بىر قىسىم نورمانلارنى كۆرسەتكەن.

384. بارتولد تۇزگەن ئىندىكـــسىتە Kie (كېيۇ) دەپ يېزىلغان.

385. مىنورسكىي رۇسلارنىڭ بىر تارمىقىنى كۆرسىتىپ، نوۋگىرودقا ئولتۇراقلاشقان سىلاۋۇنلار بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان.

386. ئارتانىيەنى كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

387. ۋېتسبېرگ ئىچكـــى بۇلغارلار قارا بۇلغارلار دەپ قارىغان. ماركۇارت دونايى دەريياسى بۇلغارلىرىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىغان.

388. بايان تەرتىپىگە ئاساسلانغاندا، بۇ باب 53 ـ بابنىڭ كەينىدە بولۇشى كېرەك.

389. مىنورسكىي: بۇ جايىنىڭ ئورنىدا خاتالىق بار، دەپ قارايدۇ.

390. مىنورسكىي: ئاپتور ئېھتىـــمال مېرۋاتلارنىـــڭ كىيىنىشىنى ئەرەبلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىكى بىـــر تەرەپكە ئوخشىتىپ، مېرۋاتلارنىڭ چېدىرى ۋە كىگىز ئۆيى بار دەپ مۇئكۇم چىقارغان بولسا كېرەك، دەپ قارىغان.

391. ئاپتور 20 ـ بابتا پېچىنىگلەرنىڭ كونا ئىزىنى بايان قىلغان. بۇ بابتا مىلادىيە 889 — 893 ـ يىللىرىن كېيىن

ئۇلارنىڭ ئازۇق دېڭىزى ئەتراپىدىكى مازار رايونىنى ئىگىلىگەنلىكى بايان قىلىنغان.

393. 48 ـ، 49 ـ بابلار 36 ـ پاراگرافنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىش كېرەك. ئالان بىلەن ئارراننىڭ پەرقى بار. مىنورسكىي ئىران تىلىدىكى ئارانلار (كېيىن ئاسلار دەپ ئاتالغان) بۇگۇنكى ئوسسېت مىللىتىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى، دەپ قارىغان.

394. بۇ يەردىكى رۇم رۇم تەۋەلىكىدىكى گرۇزىيە ئۇلكىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

395. بۇ يەردىكى ئورۇن تەرتىپىدە خاتالىق بار. شەرق ئەسلىي شىمال بولۇشى، غەرب جەنۇب بولۇشى، شىمال شەرق بولۇشى كېرەك ئىدى.

396. مىنورسكىي: كاساك بۇگۇنكى چېركەسلەر بولۇپ، كافكاز مىللەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ.

397. يەنى مەركىزىي كافكازدىكى گرۇزىيە ھەربىي يولىدىكى دارىئال تاغ ئېغىزى. بۇ تاغ ئېغىزى تىبلىس بىلەن قىراس كافكازىنى تۇتاشتۇرىدۇ.

398. بۇ دۆلەتنىڭ تولۇق ئىسمى «ساھىب ئال ـ سارىر»، مەنىسى «تەخت ئىگىسى». بۇ نام ئەسلىدە ئەرەبلەرنىڭ يەرلىك خانىغا بېرىلگەن نام. ماركۇارت بىلەن بارتولد بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ سالبىدلار داغستاندىكى ئاۋارلار دەپ ئىسپاتلىغان. بۇ ئاۋارلار ھازىر ئاللىقاچان داغستانلىقلارغا ئايلىنىپ كەتتى. ھازىر ئاۋارلارنىڭ تىلى ئاۋۋالقۇدەكلا يەرلىك ئارىلاشما تىل.

399. 5 ـ باب 18 ـ پاراگرافقا قارالسۇن. بۇ يەردە ئېھتىمال ئاۋارلار زېمىنىنىڭ مەركىزى خۇنراك كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك.

400. يەنى ئالان ۋە سالىر.

401. ئەسلىي تېكىستتە ناھىيات ئى ھازاران دېيىلگەن،

بۇ هازار رايونى دېگەن مەنىدە، دۇخۇەن «سەپەر خاتىرىسى» دە ئېلى ئەرەب زېمىنىنىڭ غەربىي پاسىلىدا، ئەترابى نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ، چوڭ ئېقىنىنىڭ سۇيى شەرققە ئېقىپ ئاجروغا قۇيۇلىدۇ. . . شىمالدا هازار، تۇرك زېمىنى بىلەن تۇتىشىدۇ، هازارلارنىڭ شىمالىدا يەنە تۇركلەر بار، دېيىلگەن.

402. مىنورسكىي: ئەمەلىيەتتە لېكىن تۆت شەھەر بار، ئىككىسى ۋولگا دەريا سى ئېغىزىدا (ئاپتور بەش ئوخشاشمىغان نامنى قوللانغان)، باشقا ئىككىسى بالانجار بىلەن سەمەندەر؛ ئۇنىڭدىن باشقا بەش جاي گېكىغا تەۋە ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

403. ئېدىل شەھىرى ئېدىل دەريا سى تەرىپىدىن ئىككىگە بۆلۈۋېتىلگەن. بىر قىسمىدا پادىشاھ تۇرىدۇ. يەنە بىر قىسمى سودا مەركىزى.

404. مىنورسكىي: ئاپتور ئەنسا بىلەن گېكىخانىنىڭ بىرلەشتۈرۈپ بىر كىشى دەپ يېزىپ قويغان، دەپ قارايدۇ.

405. بۇ شەھەر كافكاز رايونىغا جايلاشقان. مەسئۇدى دارباندىن سەمەندەرگە سەككىز كۈنلۈك يول، سەمەندەردىن ئېدىلغا يەتتە كۈنلۈك يول دەپ ھېسابلايدۇ. ئادەتتە سەمەندەر Tarqu دەپ قارىلىدۇ. پېتروۋېسكىينىڭ غەربىي جەنۇبىدىن بىرقانچە كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان.

406. بالاندار كافكاز رايونىغا جايلاشقان. دارىئا بىلەن سەمەندەر ئارىلىقىدا.

407. مىنورسكىي: L. kN, SWRM. S, T قاتارلىق جايلار گېكىغا تەۋە ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

408. بۇ ئىككى جاي غەربىي كافكاز رايوندا.

409. ۋولگا بۇلغارلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

410. ئېھتىمال ئالمۇسنى كۆرسەتسە كېرەك. تۇنجى ماجار خانىدانلىقىنى قۇرغۇچىنىڭ ئوغلى.

411. VI — V ئەسىرلەردە ۋىزانتىيە ۋە باشقا خرىستىئان

ئاپتورلىرى بارچۇرا كافكازنىڭ شەرقىي شىمالى رايونىدا، دەپ قارىغان. X ئەسىردىكى مۇسۇلمان ئاپتورلار بارچۇرا ژولگا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا، دەپ قارىغان.

412. بۇلغار شەھىر ـ بازارلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا. 53 ـ، 54 ـ بابقا قارالسۇن.

413. بۇرادھاس (Buradhas) دەپ يېزىشقا بولىدۇ. ئىبنى رۇستا: بۇرادھاس لېسا بىلەن بۇلغار ئارىلىقىدا، لېسار بىلەن ئارلىقى 15 كۈنلۈك يول، دەپ ھېسابلايدۇ. ئىستەخرى: ژولگا دەريا‌سىنىڭ ۋادىسىغا جايلاشقان، بۇلغارنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى رايونىدا، دەپ قارايدۇ.

414. N. nd. r, Vanandar Vunundur دەپمۇ يېزىلىدۇ. دوناي بۇلغارلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

415. بۇلغارنىڭ قەدىمكى ئورنى بۇگۈنكى ژولگا دەريا‌سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا، سىپاسكى رايونى بالگاسكوي ياكى ئۇسىپېنسكىي كەنتى ئەتراپىدا.

416. مىنورسكىي: سۇۋار ئۇتكا دەريا‌سىغا جايلاشقان، بۇگۈنكى كوزنېچكا كەنتى ئەتراپىدا، دەپ قارايدۇ.

417. [] ئىچىدىكى ئابزاس 51 ـ بابقا تەۋە.

418. كەينىدىكى بىرقانچە بابتا بايان قىلىنغان يەرلەر زاباجىتتىن سىرت ئافرىقىنىمۇ جايلاشقان.

419. بۇ بابتا مۇسۇلمانلار بىلىدىغان پوتكۇل شەرقىي دېڭىز قىرغاقلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

420. ئاپتور خاتا ھالدا ئافرىقىنىڭ شەرقىي دېڭىز قىرغىقى غەربتىن شەرققە سوزۇلىدۇ، دەپ قارىغان. يەنە خاتا ھالدا زاباج بىلەن تۇتىشىدۇ، دەپ ھېسابلىغان، شۇڭلاشقا فارس، كېرمان قاتارلىق جايلار بۇ دېڭىز قىرغىقىنىڭ ئۇدۇلىغا جايلاشتۇرۇپ قويۇلغان.

421. ئىھتىمال مالىند بولۇشى مۇمكىن. مىنباسانىڭ

شمالىدىكى دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان.
422. سافالا مۇزامبىك چېگرىسى ئىچىدە، بايرانىڭ جەنۇبىدا.
423. ئېھتىمال خۇۋانى كۆرسەتسە كېرەك. ماداغاسقارنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، مىنورسكىي X ئەسىرىدىكى خۇۋانى كىشىلەر بىلمەسلىكى مۇمكىن، دەپ قارىغان.
424. زاباج بۇگۇنكى سۇماترانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى پۈتكۈل ئاراللار.
425. بۇ دۆلەت پۈتۈنلەي جەنۇبىي قىسمىدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان رايونلارنىڭ بىر قىسمى.
426. بۇ پادىشاھ Pati—jaha دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەنىسى ياۋا پادىشاھ.
427. ئېھتىمال M. jan ئارىلىنى كۆرسەتسە كېرەك. سودىگەر سۇلايمان بۇ ئاراڭ سەرەندىب بىلەن كارا ئارىلىقىدا، دەپ قارايدۇ.
428. دەسلەپكى مۇسۇلمان جۇغرافىيە ئالىملىرى خاتىرىلىگەن ئاشخىنىيە كۆپ هاللاردا ئېرتېرىيە بىلەن ئەسلىدىكى ئىنگلىزلارغا تەۋە سۇمالى رايونىنى كۆرسىتىدۇ. مىنورسكىي بۇ بابتىكى يەر نامىلىرى ئېغىر دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋېتىلگەچكە، تولۇق بولمىغان، تەرتىپ بويىچە باشقا تارىخي ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇش كېرەك، دەپ قارايدۇ.
429. ئەسلىي تېكىستتىكى 29 ـ بەتنىڭ ياقىلىرى پۈچۈلغان. 20، 23 ـ قۇرلاردىكى باشقا ئېشىپ قالغان خەتلەرنىڭ مەنىسى تولۇق ئەمەس.
430. ئېھتىمال پادىشاھنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئافرىقىدىكى پادىشاھلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلىرىنىڭ خەلقى بىلەن بىللە تۇرمىغان.
431. ئىستەھرى: نوۋېبىيە بىلەن مىسىر قوشنا، مىسىر

قوملۇقى بىلەن سۇدان ئارىلىقىغا جايلاشقان. بۇجگا قوملۇقى بىلەن قوشنا دەپ قارايدۇ. ياخۇت نوۋېمبېدە ئىككى پادىشاھ بار. ئۇلار ماچۇررا بىلەن ئالۇا دەپ قارايدۇ.

432. ئىبنى خۇردادبەھ زاگزاگ زاگىب زاگھى دەپ يازىدۇ، ماركۇارت: ئۇنى گانانىڭ پادىشاھى دەپ قارايدۇ.

433. سودىگەرنى كۆرستىدۇ.

434. بۇ ئىككى جاي ئېھتىمال بىر جاي، تىمبۇكتۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى گوگو بولۇشى مۇمكىن. نېگىر دەريا‌سى ۋادىسىغا جايلاشقان، مالى چېگرىسى ئىچىدە.

435. ئېھتىمال ماچس (ماكس) بولسا كېرەك. «باج يىغىش پونكىتى» دېگەن مەنىدە. نۇۋېمبېگە يېقىن مىسسىر قاراۋۇلخانىسى. خالفاۋادى (بۇگۇنكى سۇدان چېگرىسى ئىچىدە) غا ئالتە كۈنلۈك يول.

«هۇدۇدۇلئالەم» نىڭ خەنزۇچە نەشرىگە كىرىش سۆز

ۋاڭ جىلەي

(1)

بىز فارسچە يېزىلغان «هۇدۇدۇلئالەم» نامىلىق بۇ جۇغراپىيەۋى ئەسەرنى تۇنجى قېتىم خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانلىقىمىزدىن خۇشاللىنىش بىلەن بىللە، كىتابخانلىرىمىزغا بۇ ئەسەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان نۇرغۇن رۇسچە كىتابلاردا، ھەمىشە دېگۈدەك بۇ ئەسەرنى «تۇمانسكىنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىسى» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ ئەسلى نامىنى قىسقارتىۋەتكەن. ئۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇ كىتابنىڭ تېپىلىشى تۇمانسكى بىلەن ئاز ـ تولا مۇناسىۋەتلىك. شۇنداقتىمۇ ئۇنى ئاشۇنداق ئاتاش مۇۋاپىق ئەمەس.

بۇ كىتاب 1892 ـ يىلى بۇخارادا تېپىلغان. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي، چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا تارىختا — بولۇپمۇ مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇنى ئەرەبلەر ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن — مۇسۇلمانلارنىڭ شەرقتىكى سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغانىدى. سامانىي خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان بۇخارا ئىنسانلار مەدەنىيىتى توپلانغان جاي بولۇپ، ئۇ يەردە كاتتا كۈتۈپخانا بىنا قىلىنغان. شۇ يەردە تەرىبىيلىنىپ يېتىلگەن مەشھۇر ئالىم ھەم تېببىي ئۇلىما ئىبن

سىنا بۇخارا خانلىق كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان كىتابلاردىن پايدىلانغان ۋە ئۇ كۈتۈپخانىدىكى كىتابلارنىڭ ئىنتايىن كۆپلۈكىنى تەسۋىرلىگەن. كېيىنكىسى چاغلاردا، بۇخارا چېگىزخاننىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۆپ قېتىملىق ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئونتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر مەدەنىيەت شەھىرى دېگەن نامىنى باشتىن - ئاخىر يوقاتمىدى. قەدىمدىن تارتىپ يېقىنقى زامانغا قەدەر بۇخارانىڭ كونا كىتابلار بازىرىدا، تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە دائىر ئىنتايىن قىممەتلىك كلاسسىك كىتابلار دائىم ئۇچراپ تۇراتتى. رۇسىيە ۋە غەربىي ياۋروپادىكى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئالىملىرى ئۇ يەردىن ئەرەبچە، فارسچە ۋە تۈركچە سانسىزلىغان مەشھۇر ئەسەرلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ، كېيىن ئۇلارنى پېتىربۇرگ، لوندون، پارىژ قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ كۈتۈپخانىلاردا ساقلىغان.

1892 - يىلى پېرسىيەلىك مىرزا ئەبۇلفازىل تۇمانىسكىينىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، بۇخارانى زىيارەت قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلۇغبېكنىڭ يازغان، ئەمما يوقىلىپ كەتكەن بىر پارچە ئەسەر — «تۆت چوڭ خانلىق» (ئۇلۇس ئى. ئەلباغا) نى ئىزدىگەن، لېكىن ئۇنى زادىلا تاپالمىغان. بىر كۈنى ئۇ بازاردا تاسادىپىيلا، قولدا كۆچۈرۈلگەن بىر باغلام كونا كىتابنى ئۇچرىتىپ قالغان. ئۇنىڭ ئىچىدە تۆت خىل ئەسەر بولۇپ، بىرىنچى خىلى جۇغراپىيە توغرىسىدىكى ئەسەر. قارىغاندا، ئۇ بىر پارچە خەرىتە ئۈچۈن يېزىلغان كىرىش سۆز («ھۇدۇدۇلئالەم») بولسا كېرەك؛ ئىككىنچى خىلىمۇ جۇغراپىيە كىتابى بولۇپ، مىلادىيە 949 - يىلى يېزىلغان؛ ئۈچىنچى خىلى مۇزىكا توغرىسىدىكى قىسقا ماقالە؛ تۆتىنچى خىلى ئىمام فەخرى ئىبنى رازى يازغان «جامى ئەل ئۇلۇم» ئىدى. گۇلپەياقەننى 1892 - يىل 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بىر پارچە

خەت يېزىپ بۇ ئەھۋالنى تۇمانسكىغا خەۋەر قىلغان. كېيىنكى يىلى تۇمانسكى بۇخاراغا بارغان. ئۇنىڭ پېرسىيىلىك بۇ ئاغىنىسى «ئىلمنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۇچۇن، ئۇنى تەھرىرلەپ نەشر قىلىش كېرەك» دېگەن شەرت بىلەن بۇ كىتابلارنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان.

پاروتچىك (كېيىن گېنېرال مايور بولغان) تۇمانسكى بۇ كىتابنى قولغا چۇشۇرگەندىن كېيىن، پېرسىيەگە سەپەر قىلغانلىقى ۋە ھەربىي ۋەزىپىسىدە ئۆزگىرىش بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇنى دەرھال ئېلان قىلىشقا ئۇلگۇرەلمەي، «يېڭىدىن مەلۇم بولغان، X ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيە جۇغرافىيەشۇناسى ۋە ئۇنىڭ سىلاۋىيانلار بىلەن رۇسلارغا دائىر خاتىرىلىرى» دېگەن سەرلەۋھىدە بىر پارچە ماقالە يېزىپ، «رۇسىيە ئارخېئولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى شەرق بۆلۈمىنىڭ مەجمۇئەسى» نىڭ 1896 ـ يىلى 10 ـ توپلىمى (1897 ـ يىلى بېسىلغان) 1 ـ قىسىم (121 — 137 ـ بەتلەر) دا ئېلان قىلدۇرغان. مەزكۇر ماقالىدە بۇ كىتابنىڭ يېزىلغان ۋە كۆچۇرۇلگەن ۋاقتى، مەزمۇنىنىڭ مۇندەرىجىسى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان ھەمدە كىتابنىڭ سىلاۋىيانلار بىلەن رۇسلارغا دائىر قىسمىنىڭ فارسچە ئەسلىي تېكىستى ۋە رۇسچە تەرجىمە تېكىستىنى بېسىپ قىسقىچە ئىزاھ بەرگەن.

تۇمانسكى گەرچە بۇ كىتابنى نەشر قىلدۇرۇشنىڭ تەييارلىقىنى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاكى 1920 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كونستانتىنوپولدا ۋاپات بولغانغا قەدەر بۇ ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرالمىغان.

كېيىن «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ كۆچۇرۇلگەن نۇسخىسى رۇسىيىگە ئەۋەتىلىپ، بارتولدنىڭ مەسئۇللۇقىدا تەھرىرلىنىپ ئېلان قىلىنغان. بارتولد 1930 ـ يىلى بۇ كىتابنىڭ 78 بەتلىك ئەسلىي تېكىستىنىڭ فوتو نۇسخىسى بىلەن كۆرسەتكۈچلىرىنى

تۇزۇپ تەييارلىغان (رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنمىغان) ھەمدە ئۇنىڭغا رۇسچە كىرىش سۆز يازغان. بىراق، «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ بۇ فوتو نۇسخىسى نەشردىن چىقىش ئالدىدىلا يارتولدا ۋاپات بولدى. لېنىنگرادتىكى بۇ فوتو نۇسخىسى ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ تېمىسى: تۇمانىسكىنىڭ قولىيازمىسى: «ھۇدۇدۇلئالەم»، قوشۇمچە يارتولدنىڭ كىرىش سۆزى ۋە ئۇ تۇزگەن كاتالوگ، لېنىنگراد، 1930 ـ يىلى.

يارتولد ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەنگلىيىلىك ئىرانشۇناس مىنورسكىي بۇ كىتابنى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇ 6 ـ 7 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، «ھۇدۇدۇلئالەم»نى تەرجىمە قىلغان ۋە تەپسىلىي ئىزاھلىغان، يەنە ئىندېكسلىرىنىمۇ تۇزۇپ چىققان. مىنورسكىينىڭ تەرجىمە ۋە ئىزاھ نۇسخىسى 1937 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نەشردىن چىقتى. مىنورسكىي 1966 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، 1970 ـ يىلىي يەنە لوندوندا بوسۇورس تەھرىرلىگەن ئىككىنچى نەشرى نەشردىن چىقتى. بىزنىڭ بۇ تەرجىمە نۇسخىمىز ئەنە شۇ 1970 ـ يىلىدىكى ئىككىنچى نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىندى.

بۇ كىتابنىڭ فارسچە نۇسخىسىنىڭ ماۋزۇسى «ھۇدۇدۇلئالەم». مىنورسكىي «ھۇدۇد» دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «چېگرا سىزىقى» بولۇشى كېرەك، دەپ ئىزاھلايدۇ. روشەنكى، بۇ ماۋزۇ مەلۇم چېگرا دائىرىسىدىكى بىرقانچە رايوننى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، ئاپتور ئۆزى بىلىدىغان پۈتكۈل ئالەمنى مۇشۇنداق بىرقانچە رايونغا ئايرىغان ھەمدە بايان قىلىش جەريانىدا ھەربىر رايوننىڭ چېگرىسىنىڭ تۆت تەرىپىنى ئېنىق كۆرسىتىشكە ئالاھىدە دىققەت قىلغان. مىنورسكىي بۇ كىتابنىڭ نامىنى «دۇنيادىكى رايونلار» دەپ تەرجىمە قىلغان، لېكىن ئۇ

يەنە ئەك ياخشىسى بۇ كىتابنىڭ نامىنى «دۇنيادىكى پاسسللىق رايونلار» دەپ تەرجىمە قىلغان تۇزۇك، دەپ قارىغان. بارتولد ئۇنى «دۇنيانىڭ دائىرىسى» دەپ تەرجىمە قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۇزگەن «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» دېگەن كىتابتا «ЛРедеАаМИРа» دەپ تەرجىمە قىلىنغان (خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدا «ئالەمنىڭ دائىرىسى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان). قارىغاندا، بۇ تەرجىمىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئەسلىي مەنىسىگە دېگەندەك ئۇيغۇن كەلمەيدىغاندەك قىلىدۇ. بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان خەنزۇچە تەرجىمىسى بويىچە « 世界境域志 » دەپ قوللانغانلىقىمىز روشەنكى، يۇقىرىقى ھەر خىل تەرجىمىلەرگە قارىغاندا بىرقەدەر ياخشى بولغان (ئۇيغۇرچە مۇناسىۋەتلىك ماقالە ـ ئەسەرلەردە كىتابنىڭ ئەسلىي ئىسمىنى بويىچە «ھودۇدۇلئالەم» دەپ قوللىنىلماقتا — ت).

(2)

«ھودۇدۇلئالەم» نىڭ كۆچۈرمە نۇسخىسىدا ئاپتورنىڭ نامى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن. كىتابنىڭ ئاخىرىدا كۆچۈرگۈچى بۇ كىتابنىڭ ھىجرىيە 656 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەنلىكىنىلا ئىزھار قىلغان. شۇڭا، ئاپتورنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا بىزنىڭ بىلىدىغىنىمىز يوق دېيەرلىك. لېكىن، ئاپتور بۇ كىتابنىڭ 1 ـ بابىدىكى كىرىش سۆزنى مۇنداق دەپ باشلىغان: «بىز بەندىلەر بەختىيارلىق ۋە شاد ـ خۇراملىق بىلەن ئاللاغا ھەمدۇ ـ سانا ئېيتىمىز. ھەممىگە قادىر، مەڭگۈ مەۋجۇت، دۇنيانىڭ ياراتقۇچىسىغا رەھمەتلىرىمىزنى بايان قىلىمىز. ئاللا ھەممە مۇشكۈلاتنى ئاسان قىلغۇچىدۇر. ئېگەم ئۆز بەندىلىرىنى يېتەكلەيدۇ. ئۇ تۇرلۇك ئىلىملەر ئارقىلىق ئۆزىنى نامايان

قىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە ئوقۇيمىز! ئادىل پادىشاھ، مۆمىنلەرنىڭ يولباشچىسى، خەلىپە «ئاللا ئۇنىڭغا ئۇزاق ئۆمۈر ئاتا قىلسۇن» نىڭ بۇيرۇقى بويىچە دۇنيادىكى كىشىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان شاھنىشاھ ئەبۇل ھارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدنىڭ شان - شەۋكىتى، غەلىبىسى ۋە روناق تاپقانلىقى، شۇنداقلا ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە خەلق بەخت - سائادەتكە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، بىز پەيغەمبىرىمىز «ئاللا ئۇنىڭغا بەخت ئاتا قىلسۇن» ھىجرەت قىلغاندىن كېيىنكى 372 - يىلىدىن باشلاپ بۇ جۇغراپىيە كىتابىنى يېزىشقا كىرىشتۇق». بۇ بىر ئابزاس سۆزدىن كەم دېگەندە بىزگە شۇنىسى مەلۇم بولدىكى: (1) ئاپتور ئۆزى بىر مۇسۇلمان؛ (2) ئاپتور ئۆزى ئەبۇل ھارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدنىڭ پۇقراسى، ئۇ بۇ كىتابنى مۇشۇ پادىشاھقا تەقدىم قىلغان؛ (3) بۇ كىتاب ھىجرىيىنىڭ 372 - يىلى (مىلادىيە 982 - يىلى)، يەنى سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭ خان جاۋكۇاڭىينىڭ تەيپىڭ شىڭگو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7 - يىلى — ۋاڭ يەندېنىڭ قۇچۇغا ئەلچى بولۇپ بارغان يىلى — يېزىلغان.

ھەرقانداق بىر ئەسەرنى تەتقىق قىلىشتا ئۇنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئېنىقلىۋېلىش زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئالدى بىلەن ئاپتورنىڭ ئۆزى تەۋە بولغان دۆلەتنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ئۈستىدە بەزى چۈشەنچىلەرنى بېرىپ ئۆتىمىز.

ئاپتور ياشىغان دەۋر مىلادىيە X ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرى، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ساماني خاندانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن دەۋرى ئىدى. ئاپتورنىڭ يۇرتى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي قىسمىدىكى خۇشكەند دېگەن جاي بولۇپ، بۇ جاي مەرۋى بىلەن بەلخ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئەينى زاماندا، ساماني خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار ناھايىتى كەڭ

بولۇپ، ماۋارائۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى خۇراسان رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇڭا، ئاپتور بۇ كىتابنىڭ 23 ـ بابىدا خۇراسان بىلەن ماۋارائۇننەھر ھەر ئىككىسى بىر خانلىققا تەۋە، خان بۇخارادا تۇرانتتى، دەپ يازغان. خۇراسانىڭ پۈتۈن زېمىنىدا مۇشۇ خان تەيىنلىگەن ئەمەلدارلار بولغان. چېگرا رايونىڭ ھۆكۈمرانى نام جەھەتتە خانغا بويسۇنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆزى مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇپ، «چېگرا رايون تۈتۈقى» دەپ ئاتىلاتتى. ئاپتور خۇشكەندنى خوراسانىڭ بىر رايونى سۈپىتىدە قاراپ، بۇ رايونىڭ ھۆكۈمرانىنى چېگرا رايون تۈتۈقلىرىدىن بىرى، دەپ يازغان، يەنە خۇشكەندنىڭ ھۆكۈمرانىنى ئەفرىدوننىڭ ئەۋلادى دېگەن (23 ـ باب، 46 ـ بۆلۈمگە قارالسۇن). بۇ بايانلار X ئەسىردە خۇشكەند رايونىدا مۇستەقىل ياكى يېرىم مۇستەقىل بۇ خانلىقنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى، ئەبۇل ھارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد دەل مۇشۇ خانلىقنىڭ خانى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خۇشكەند رايونىدىكى بۇ خانلىق توغرىسىدا ئىلگىرى ئۆتكەن ئاپتورلارمۇ ئاز ـ تولا توختالغان، مەسىلەن XI ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى ئۇتبى: «سامانىي خاندانلىقى دەۋرىدە خۇشكەند رايونى فەرغانە جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. بۇ جەمەت ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد داۋاملىشىپ ھازىرغىچە يېتىپ كەلدى» [1] دېگەن. بارتولد: «(سامانى خاندانلىقىنىڭ) تۈرىلىك مەمۇرىيەت سىستېمىسىنى خاندانلىقنىڭ پۈتۈن دائىرىسىدە بىردەك يۈرگۈزەلمىگەن. بەزى رايونلار ئاۋۋالقۇدەكلا شۇ جايدىكى خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان، بەزى جايلاردىكىسى تېخى ناھايىتى قەدىمىي خانلىقلار ئىدى ... مەسىلەن، خۇشكەند (فەرغانە خانلىقى)، غەزنە بۇ جاينىڭ ھۆكۈمرانى كېيىن ئالىپ تېكىن تەرىپىدىن بىكار قىلىنغان، ... قاتارلىقلار» [2] دېگەن. ئۇ يەنە: IX ۋە X ئەسىرلەردە فەرغانە

دېگەن بىر خانلىق خوشكەندكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، كېيىن غەزىنە خانلىقىنىڭ خانى مەھمۇد تەرىپىدىن يوقىتىلغان» [3] دېگەن. ئەينى زامانىدا خوشكەندىكى فەرغۇن خانلىقى سامانىي خانىدانلىقىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالغان، نام جەھەتتە سامانىي خانىدانلىقىنىڭ بىر ئۆلكىسى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ئىدى، ئۇنىڭ خانلىرى مىراسلىق ئىدى. ماكدىسىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار سامانىي خانىدانلىقىغا «سوغات ئەۋەتىپ تۇرغان، ئەمما ئولپان تاپشۇرمىغان» [4].

فەرغۇن خانلىقىنىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكىنى دەللىلەيدىغان ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىيال يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خانلىققا ئائىت تارىخىي پاكىتلار پارچە - پۇرات بولۇپ، باش - ئايىغى ئۇلاشمايدۇ، ھەتتا ئۇنى قۇراشتۇرۇپ بىر نەرسە يازغىلىمۇ بولمايدۇ. ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن، خوشكەندىكى يەرلىك ھۆكۈمرانى ئۆزىنى «خوشكەند قۇدات» دەپ ئاتىغانلىقى بىزگە مەلۇم. فەرغۇن خانلىقىنىڭ ئاشۇ قۇداتلار بىلەن مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى بارمۇ - يوق، بۇنىسى نامەلۇم.

ئاپتور خوشكەندىكى ھۆكۈمرانى ئافەرىدۇننىڭ ئەۋلادى ئىدى، دەيدۇ. تۇمانىسكى «ئافەرىدۇن» نى «ئافەرغۇن» دەپ ئوقۇپ، ئەگەر بۇنىڭ بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇش A نى قىسقارتىۋەتسە، «فەرغۇن» بولىدۇ دېگەن. لېكىن، بارتولد تۇمانىسكىنىڭ بۇنداق ئوقۇشى ئاساسسىز دەپ قارىغان.

ئاپتور يەنە بىر جايدا («ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ 9 - بابىدا) جۇڭگونىڭ پادىشاھى فەرىدۇننىڭ ئەۋلادى (ئىلاۋە: فەرىدۇن دېگىنى ئافەرىدۇن) ئىدى، دەپ يازغان. ئۇنىڭ بۇنداق دېيىشتە ئۆز پادىشاھىنى جۇڭگو پادىشاھى بىلەن مەنبەداش قىلىپ كۆرسىتىپ چوڭ - كىچىكلىكتە سېلىشتۇرۇپ، ئۆز مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈش غەرىزى بارمىدۇ؟ يەنە بىر تەرەپتىن بۇ

گەپلەر قەدىمكى ئىران مىللىتىنىڭ رىۋايىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دېگەن كىتابىدىكى بايانداا فەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇر تۇركلەر بىلەن چىنلارنىڭ پادىشاھى بولغانكەن، شۇڭا ئۇ «تۇران شاھ» ياكى «شاھى چىن» دەپ ئاتالغانىكەن، دېيىلگەن. جۇۋەينىنىڭ «تارىخي جاھانكۇشاي» دېگەن كىتابى ۋە مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخي رەشىدى» دېگەن كىتابىدىمۇ مۇشۇ رىۋايەتنى نەقىل قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركلەرنىڭ سەرداري ئافراسىيابنى ئافەرىدۇننىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىغان. تاكى يېقىنقى زاماندا، ياقۇبېبەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن مەزگىلدە، يەكەن شەھىرىدىكى بىر ئۇيغۇر ئەمەلدارمۇ ئۆزىنى ئافەرىدۇن شاھ دەپ ئاتىۋالغان[5]. ھىندى، فارس ۋە ئەرەب رىۋايەتلىرىدىمۇ مۇرغاپ دەرياسى ۋادىسىدىكى مەرۋى رايونى قەدىم زاماندىكى شادلىق بېغى، ئارىيانلارنىڭ قەدىمي ماكانى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بۆشۈكى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. دېمەك، ئاپتورنىڭ خۇشكەند خانىنى ئافەرىدۇننىڭ ئەۋلادى دېيىشى بىر خىل كۆپتۇرۇشتىنلا ئىبارەت.

شۇنىڭغا ئوخشاش، خارەزمدىمۇ مىلادىيە III ئەسىردىن باشلاپلا ئافەرىغ خانىدانلىقى بار ئىدى[6]، كېيىن، مىلادىيە 996 - يىلى بۇ خانىدانلىقنىڭ ھاكىمىيىتى ئۇنىڭ دۈشمىنى مۇسۇلمان تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان، لېكىن مۇسۇلمان خانىدانلىقىمۇ خاتا ھالدا فەرغۇن خانىدانلىقى دەپ ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ خۇشكەندتىكى فەرغۇن خانىدانلىقى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئىدى. شۇڭا، خۇشكەند دېگەن بۇ خانىدانلىقنىڭ بىرقەدەر ئىشەنچلىك تارىخىنى پەقەت ئەبۇل ھارىس مۇھەممەدنىڭ ئاتىسى ئەھمەدتىن ھېسابلاشقىلا بولىدۇ. X ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب يازغۇچىسى نارشاھ (ھىجرىيە 348 - يىلى، مىلادىيە 959 - يىلى ئۆلگەن) خۇشكەند ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمى ئەھمەد ئىبنى فەرغۇن ئىدى دېگەن ئاپتور يەنە ئەھمەد ئىبنى فەرغۇننىڭ

خۇشكەندكە ئەمىر بولغان ۋاقتى مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلى ئىكەنلىكىنىمۇ ئىزھار قىلغان. ئۇتېمنىڭ ئەسىرىدىمۇ مەزكۇر خانىدانلىقنىڭ ساماني خانىدانلىقى باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولغانلىقى يېزىلمىغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، خۇشكەندتىكى فەرغۇن خانىدانلىقى ساماني خانىدانلىقى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇتبى فەرغۇننى راست ئۆتكەن ئادەم، بۇ ئادەم IX ئەسىردە ساماني خانىدانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ياشىغان، دەيدۇ. ماكدىس ئاندۇخۇدقا بىر كۈنلۈك، كېركىغا بىر كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جايدا ئەفەرىدۇن دېگەن بىر قەلئە بارلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ قەلئەنىڭ نامى فەرغۇن دېگەن بۇ ئادەمنىڭ پائالىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارالماقتا. مىنورسكي فەرغۇن خانىدانلىقىنى تۆۋەندىكىدەك بىر نەسەب جەدۋىلى قىلىپ چىققان:

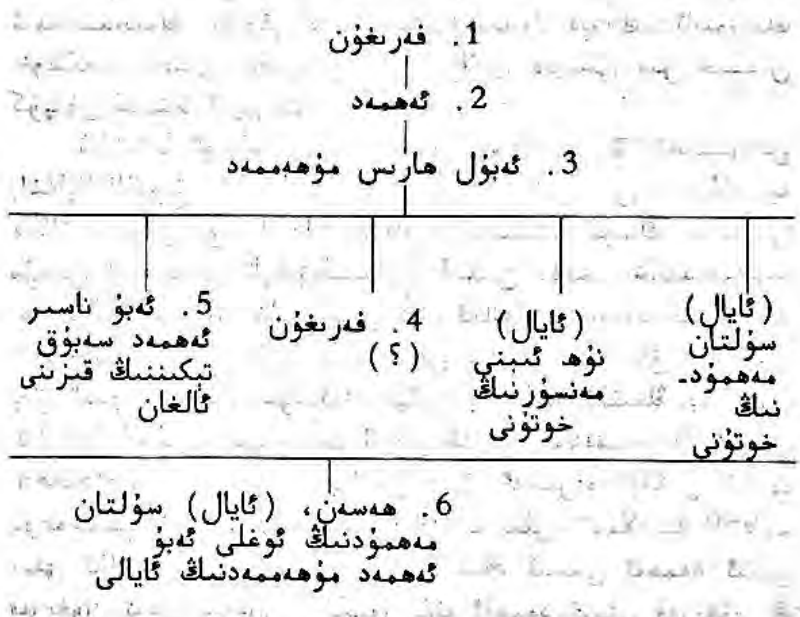

خۇشكەندتىكى فەرغۇن خانىدانلىقىنىڭ تارىخى توغرىسىدا بىز پەقەت مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن تۆۋەندىكى پارچە - پۈرات پاكىتلارنىلا بىلىمىز:

مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا، سەففەۋي خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئامۇل ئىبنى رەئىسنىڭ سامانىي خانىدانلىقىنىڭ خانى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بۇزۇلغان. ئامۇل ئۆزىنىڭ پېرسىيەدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، ئەرەب خەلىپىسى ئۇنىڭ پىكرى بويىچە ئىش قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مىلادىيە 898 - يىلى خەلىپە ئامۇلنىڭ تەلىپى بويىچە ئىسمائىلنى خانلىق ئورنىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئامۇلنى ماۋارائۇننەھرنىڭ ساھىب شۇغۇللۇقىغا تەيىنلىگەن. ئامۇل خەلىپىنىڭ يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خۇشكەندنىڭ ھۆكۈمرانى ئەھمەد ئىبنى فەرغۇننىڭ بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، فەرغۇن سامانىي خانىدانلىقىنىڭ خانى ئىسمائىلغا يارىدەم بېرىشنى خالىمىغانىكەن.

ئەھمەدنىڭ ئوغلى ئەبۇل ھارىس مۇھەممەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر خۇشكەندتىكى فەرغۇن خانلىقى گۈللەنگەن دەۋر بولۇپ، ئۇ سامانىي خانىدانلىقىنىڭ سەرداری نۇخ ئىبنى مەنسۇر ۋە غەزنە خانىدانلىقىنىڭ خانى سەبۇق تېكىن بىلەن يېقىن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغان. مىلادىيە 993 - يىلى نۇخ خۇراسانغا يۈرۈش قىلىپ خۇشكەندتىن ئۆتكەندە، ئەبۇل ھارىس مۇھەممەد ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ئەسكەر چىقىرىپ يارىدەملەشكەن. تەخمىنەن مۇشۇ چاغلاردا، ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ قىزىنى غەزنە خانىدانلىقىنىڭ خانى سەبۇق تېكىنىنىڭ ئوغلى مەھمۇدقا ياتلىق قىلىپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئوغلى ئەبۇ ناسىرغا سەبۇق تېكىنىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەرگەن.

مىلادىيە 997 - يىلى، سەبۇق تېكىن ئۆلگەن، ئەبۇل ھارىس مۇھەممەد بۇ چاغدا مەھمۇد بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى

ئىسمائىلنى ياراشتۇرۇپ قويغان. 999 ـ يىلى، مەھمۇد ئەسىرگە ئالغان ئىسمائىلنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. بۇ، ئەبۇل ھارىس مۇھەممەدنىڭ تارىخىي ماتېرىياللاردا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تىلغا ئېلىنىشى ھېسابلىنىدۇ.

X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10 يىلىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا قاراخانىيلار خانىدانلىقى قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى ۋە سەبۇق تېكىن بىلەن سامانىي خانىدانلىقىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزدى. 997 ـ يىلى سەبۇق تېكىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد 999 ـ يىلى سۇلتانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. شۇ يىلى قاراخانىيلار خانىدانلىقى بۇخاراغا كىردى ۋە ماۋارائۇننەھرنى ئىشغال قىلدى. سامانىيلار خانلىقى X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن بىللە ھالاك بولدى، ئۇنىڭ زېمىنىنى قاراخانىيلار خانىدانلىقى بىلەن غەزنە خانىدانلىقى بۆلۈشۈۋالدى.

مىلادىيە XI ئەسىردىن كېيىن، فەرغانە خانلىقى توغرىسىدىكى پاكىتلار «ھۇدۇدۇلئالەم» يېزىلىپ چىققاندىن كېيىنكى ئىشلار بولغاچقا، بۇ يەردە ئۇلارنى تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز.

يۇقىرىقىلار «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئاپتورنىڭ يۇرتى — خۇشكەند ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئۇزۇندىلىرى. ئاپتور بۇ كىتابنى ئۇزۇنىڭ پادىشاھى — خۇشكەنت فەرغانە خانلىقىنىڭ خانى ئەبۇل ھارىس مۇھەممەدكە تەقدىم قىلغان. خۇددى ئاپتور ئۆزى ئېيتقاندەك بۇ دەۋر مەزكۇر خانلىقنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى ئىدى.

(3)

«ھۇدۇدۇلئالەم» فارسچە يېزىلغان. لېكىن، ئاپتورنىڭ

مەدەنىيەت ژارىسلىقى جەھەتتە ئەرەبكە مەنسۇپ ئىكەنلىكسى شەكسىز. جۇغراپىيەۋى ئەسەر سۇپىتسىدىكى بۇ كىتاب ئاپتورنىڭ يەككە ئىجادىيىتى بولماستىن، بەلكى «ئەجدادلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىڭ ئەسلىمىسى» گە ئاساسەن يېزىپ چىقىلغان. شۇڭا، بۇ كىتابنىڭ ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە تارىخىدا تۇتقان ئورنىنى چۇشىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلساقلا ئۇنىڭ ئىلمىي قىممىتىگە توغرا باھا بېرەلەيمىز. ھالبۇكى، بارتولد بۇ كىتابنى «ئىلىم جەھەتتە ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا ئىگە» [7] دەپ ھېسابلىغان.

ئەرەب جۇغراپىيە تەتقىقاتى دۇنيا جۇغراپىيە تەتقىقاتىنى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بىزگە مەلۇم، گېرمانلار رېمنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىردىكى زۇلمەت دەۋرىگە كىرىپ، كلاسسىك بىلىملەر ھالاكەتكە يۇزلەنگەنىدى. ئەكسىچە، نۇرغۇن كلاسسىك ئەسەرلەر ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا ساقلىنىپ قېلىپ تەتقىق قىلىنىشقا، ژارىسلىق قىلىنىشقا ۋە راۋاجلىنىشقا ئېرىشتى. مەسىلەن، مەشھۇر پەيلاسوپ ئارىستوتېل ۋە ئاسترونوم ھەم جۇغراپىيەشۇناس فتولمى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان. ئەرەبلەر يۇنان، رىم جۇغراپىيە بىلىملىرىگە ژارىسلىق قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇنى راۋاجلاندۇرغان. ئەرەب سودىگەرلىرى ۋە سەييياھلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ئارقىلىق غەربلىكلەرنىڭ شەرقىلىقلارگە بولغان تونۇشىنى كېڭەيتكەن ۋە چوڭقۇرلاشتۇرغان. ئۇلار يەنە قەدىمكى زامان سوغدىلىرى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا دائىر نۇرغۇن ئەھۋاللارنى بىلگەن ۋە ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىقىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دە ئارىستوتېل بىلەن فتولمى بىرقانچە جايدا تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا، ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرىدىن

كىملەرنىڭ ئەسەرلىرى بۇ كىتابنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى قىلىنغانلىقى زادىلا تىلغا ئېلىنمىغان. بۇ، ئاپتورنىڭ مىللىي ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەنلىكىدىنمىدۇ؟ چۈنكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغاندىن كېيىن، ئەرەب تىل - يېزىقى ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنىڭ بارلىق ھۇججەت ۋە ئەسەرلىرىدە ئىزچىل قوللىنىلىدىغان تىل - يېزىق بولۇپ قالغانىدى. IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئەرەب دۆلىتى يىمىرىلىشكە يۈزلەندى. مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا يەرلىك مىللەتلەر قۇرغان يەرلىك خانىدانلىقلار بارلىققا كەلدى. بۇ يەرلىك خانىدانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەرەبچىنى قوللانماي فارسچىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. XI ئەسىرگە كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئەرەبچە كىتابلارنى ئوقۇشنى ئانچە ياقتۇرمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن يەرلىك مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئالغا سۈرۈلدى. بارتولد مۇنداق دېگەن: «ھىجرىيە IV ئەسىر (مىلادىيە X ئەسىر) دىن باشلاپ، فارس تىلى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا تەدرىجىي يوسۇندا ئەدەبىي تىلغا ئايلاندى» [8]. ئىھتىمال بۇمۇ ئاپتورنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشتا ئاساس قىلغان ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تىلغا ئالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى بولۇشى مۇمكىن.

لېكىن، مىنورسكىينىڭ تەنقىداتىدىن قارىغاندا، «ھۇدۇدۇلئالەم» دە ئىلگىرىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىلغان، ھەتتا بەزىدە پۈتۈنلەي كۆچۈرۈلگەن. بۇنىڭدا ئاساسلىقى مىلادىيە IX ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسى ئىبنى خۇرداذبىھ، X ئەسىردە ئۆتكەن بەلخى ئىبنى رۇستەم، ئىستەخرى، گەردىزى، جەھانى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە

بايان قىلىنغان بەزى غەرب ئەللىرىگە دائىر باب - پاراگرافلارنىڭ قىسمەنلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يۇقىرىقى ئەسەرلەردىن كۆچۈرۈلگەن، پەقەت ئۇنىڭ يېزىقىلا ئۆز بايانىنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن بىردەك بولغان. مەسىلەن، 2 - بابنىڭ 2 - پاراگرافى، 4 - بابنىڭ 5 -، 9 - پاراگرافلىرى، 42 -، 43 -، 56 -، 57 -، 58 -، 60 - بابلىرى ئىبنى خۇردەزبىھنىڭ ئەسىرىدىن كۆچۈرۈلگەن؛ 52 -، 53 - بابلىرى گەردىزىنىڭكىدىن كۆچۈرۈلگەن؛ 37 -، 38 -، 40 -، 41 -، 51 -، بابلىرى ئىبنى رۇستەمنىڭكىدىن كۆچۈرۈلگەن ۋەھاكازا. لېكىن، «ھۇدۇدۇلئالەم» دە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن جۇڭگونى بايان قىلىشتا قايسى تارىخىي ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان؟ بۇ بىزنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان مەسىلە.

«ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئاپتورى سامانىي خانىدانلىقى دەۋرىدە ياشىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە سامانىي خانىدانلىقىدا جۇغراپىيەشۇناس ئەسەرلەر يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان. شۇڭا، سامانىي خانىدانلىقىنىڭ جۇغراپىيەگە دائىر ھۆججەتلىرى ئاپتورنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن شەرق ئەللىرىنى بايان قىلىشتىكى مۇھىم ئاساسلىرى بولسا كېرەك، بولۇپمۇ سامانىي خانىدانلىقىنىڭ چېگرىسىنىڭ شەرق تەرىپى بىلەن شىمال تەرىپى كۆچمەن چارۋىچى تۈركىي مىللەتلەر جايلاشقان رايونلار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە قارلۇق قەبىلىسى سامانىي خانىدانلىقى بىلەن يېقىن قوشنا ئىدى. سامانىي خانىدانلىقى قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ناھايىتى دىققەت قىلىپ، يېراقتىكى بىلەن بىرلىشىپ يېقىنىدىكىگە ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، قارلۇقلارنى ئاجىزلاشتۇرۇش كويىدا بولغانىدى. شۇنداق دېيىش كېرەككى، سامانىي خانىدانلىقى بۇگۈنكى شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى بىلەن خېلى

پىششىق تونۇشلۇق ئىدى.

مىلادىيە 914 ـ يىللىدىن باشلاپ ساماني خانىدانلىقىنىڭ باش ۋەزىرى بولغان جەھاننىڭ ئۆزى جۇغراپىيىشۇناس ئىدى. ئۇ ساماني خانىدانلىقىدىكى جۇغراپىيەشۇناسلارنىڭ قوغدىغان، قوللىغان ۋە جۇغراپىيە تەتقىقاتىنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇ باشقا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە ئەھمىيەت بېرەتتى. ماكىدونىيەنىڭ ئىيتىمشىچە، ئۇنىڭ ئەھۋال ئىگىلەش چارىسى «چەت ئەللىكلەرنى يىغىپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراش» تىن ئىبارەت ئىكەن. بۇ جەھەتتە ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى جيادەنگە، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى جاۋرۇشىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تارىختا «جېنيۇەن يىللىرىدىكى باش ۋەزىر جيادەن ئەتراپتىكى رايونلارنىڭ ناھىيە، يېزا ـ كەنتلىرىنىڭ سانىنى تەپسىلىي بىلەتتى، چېگرا رايونلاردىن چەت ئەللەرگە بېرىپ كەلگەن ئادەملەردىن تەرجىمان ئارقىلىق ئەھۋال ئىگىلەپ، ئاڭلىغانلىرىنى قالدۇرماي خاتىرىلەيتتى» [9] دېيىلگەن. جەھانى گەردىزى ئىبنى خۇرداذبىھ بىلەن جەھاننىڭ ئەسىرى ئۇنىڭ ئۆز ئەسىرىدىكى تۈركىي مىللەتلەرگە ئالاقىدار باب، پاراگرافلاردىكى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ مەنبەسى قىلىنغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ ماتېرىياللار ئەلۋەتتە «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭمۇ ماتېرىيالى بولغان. جەھانى ئۆزى ماتېرىيال توپلىغاندىن سىرت، ئىبنى خۇرداذبىھنىڭ ئەسىرىدىن خېلى زور دەرىجىدە پايدىلانغان، دەپ قارالماقتا.

ئىبنى خۇرداذبىھ يازغان «مەسالىكۇل مەمالىك» (يول ۋە ئەللەر تەزكىرىسى) (ئەرەب جۇغراپىيىشۇناسلىرىدىن مۇشۇ تېمىدا كىتاب يازغانلاردىن بىرقانچىسى بار) مىلادىيە 846 ـ، 847 ـ يىللىرى يېزىلغان. 885 — 887 ـ يىللىرى ئۇ ئۆزى بۇ كىتابنى يەنە ئۆزگەرتىپ يازغان. ئۇنىڭ پايدىلانغان ماتېرىياللىرىⅧ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە، بىر قىسمىⅨ

ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە تەئەللۇق. ئۇنىڭ كىتابىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگوغا باردىغان يوللار تەسۋىرلەنگەن، لېكىن ئۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى بىلەنلا توختاپ قالغان. جەھانىنىڭ ئەسىرى (يوقاپ كەتكەن) دە بولسا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار سىستېمىلىق تەسۋىرلەنگەن. بۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئەڭ بۇرۇنقىسى ھېسابلىنىدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار مەيلى ۋاقىت ياكى كونكرېت مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مۇشۇ ئىككى ئادەمنىڭ ماتېرىيالى بىلەن ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىيال مەنبەسى بولغان جەھانىنىڭ ئەسىرىدە جەھانى ئۆزىدىن تېخىمۇ بۇرۇنقى ئەرەبلەرنىڭ ساياھەت خاتىرىلىرىدىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە ئۇنىڭدىن ئىككى خىلنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ: بىرى، تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسى، يەنە بىرى، مىسارنىڭ ساياھەت خاتىرىسى.

تەمىم ئىبنى بەھر ئەلى مۇتاۋېينىڭ ھاياتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق، ئۇ ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغان چاغدا پىدائىي ئەسكەر بولغان بولسا كېرەك. ئۇ يەنە توققۇز ئوغۇز رايونىغا ئەڭ بۇرۇن بارغان ئەرەب ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنىڭ بىر قىسمى ياقۇتى «جۇغراپىيە لۇغىتى» (Mu, gamabuldan) (مۇلجەمۇل بۇلدان فەقەم) گە نەقىل قىلىپ كىرگۈزۈلگەنلىكتىن ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىبنى ئەلى فەقىھنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەسىرىدىمۇ تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن نەقىل ئېلىنغان، بەلكى ئۇ ياقۇتنىڭ لۇغىتىگە كىرگۈزۈلگەن نەقىلدىن تېخىمۇ تولۇق. تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى تاپقان كىشى گېرمانىيىلىك پروفېسسور ۋالىد بولۇپ، ئۇ بۇ خاتىرىنىڭ بىر قىسمىنى ساقلىغان.

تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ئۇنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىگە بارغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ زادى قايسى جاي؟ بۇ ھەقتىكى گەپلەر ئوخشاش ئەمەس. بارتولد بۇ پايتەختنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بېشبالىق[10] دەپ قارىغان، ماركۋارت بولسا دەسلەپتە ئۇنى ئورخۇن ۋادىسىدىكى قارا بالغاسۇن بولسا كېرەك، دەپ قارىغان. يېقىنقى تەتقىقاتلار ماركۋارتنىڭ دەسلەپكى قارىشىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. مىنورسكىينىڭ قارىشىچە تەمىمنىڭمۇ ساياھىتى تەخمىنەن مىلادىيە 821 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ئۆزىنىڭ موڭغۇل يايلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا بارغان جەريانى بايان قىلىنغان، لېكىن ئۇنىڭ قەيەردىن يولغا چىققانلىقى ئېيتىلمىغان. ئۇ قاغاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ھەرقايسى ئۆتەڭلەر تەمىنلىگەن ئاتقا مىنىپ، يايلاقتا 20 كۈن يول يۈرگەن. يايلاقلاردا ئوت - چۆپ ۋە بۇلاقلار بولسىمۇ، ئەمما مەھەللە - كەنت، شەھەر - بازارلار بولمىغان. كېيىن ئۇ يەنە ئاھالىلەر قويۇق جايلاشقان رايونلاردىن 20 كۈن يول يۈرۈپ ئاندىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىگە يېتىپ بارغان. ئۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى ئاتەشپەرەسلەر ۋە مانى ئېتىقادچىلىرى ئىكەن. بۇ شەھەر ھەشەمەتلىك خان شەھىرى ۋە «12 چوڭ تۆمۈر دەرۋازا» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇ سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنىمۇ كۆرگەن. تەمىمنىڭ تەسۋىرلىشىچە، قارا بالغاسۇن شەھىرى نوپۇسى كۆپ، ئاھالىسى زىچ، بازىرى ئاۋات، سودا ئىشلىرى گۈللەنگەن شەھەر ئىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، شەھەرگە يېقىن جايلاردا «مەھەللە - كەنتلەر بىر - بىرىگە يېقىن ھەم زىچ جايلاشقان، يەنە ئېكىنزارلىقلارمۇ بار» ئىكەن. قارابالغاسۇن ئەسلىدە «كاتتا شەھەر بولۇپ، دېھقانچىلىقى تەرەققىي قىلغانىدى»[11]. بۇ تەسۋىرلەر يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان

ئىلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق ئىسپاتلاندى.

تەمىنلىك سایاھەت خاتىرىسى — ئىبنى خوردەزبىھ، قۇدامە، مەسار قاتارلىق كىشىلەر ئاساسلانغان تارىخىي ماتېرىيال — «ھودۇدۇلئالەم» دە ئاساسلانغان تارىخىي ماتېرىياللاردۇر.

مەسارنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ دۇئەف مەسار ئىبنى مۇھەلھىل ئىدى. بۇ ئادەم ھېنرى يۇلې تۇزگەن «قەدىمكى جۇڭگو ھەققىدە ئاڭلىغان - كۆرگەن ئىشلار» 1 - قىسىم (138 — 140 - بەت) دە تونۇشتۇرۇلغان. جاڭ شىڭلاڭ ئۇنى تەرجىمە قىلغان ۋە «جۇڭگو - غەرب قاتناش تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى» نىڭ 3 - قىسمىغا كىرگۈزگەن، ماۋزۇسى «ئىبنى مەيخاخىرنىڭ سایاھەت خاتىرىسى». فېڭ چېڭجۇن ئۇنىڭ ئىسمىنى مەسار دەپ تەرجىمە قىلغان («غەربىي يۇرت تارىخىغا دائىر تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» دىكى «ئەرەب مەسارنىڭ سایاھەت خاتىرىسىدە بايان قىلىنغان غەربىي يۇرتتىكى قەبىلىلەر» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن). فېڭ جیاشېڭ قاتارلىقلار تۇزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» (1 - قىسىم 62 - بەت) دا مۇخنى دەپ تەرجىمە قىلىنغان («جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىگە دائىر تەكشۈرۈپ دەلىللەش» 2 - قىسىم «خاتا ئاتلىپ كەلگەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى خان شەھىرى ۋە ئۇنىڭ سۇ كۆچىدىن پايدىلانغانلىقى» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن). بۇ تەرجىمىلەر ئوخشاش بولماسلىقى تۇپەيلىدىن ئاسانلا ئۇقۇشماسلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەسلىي تېكىستنى كۆرمىسە بۇ تۆت ئادەم بولسا كىرەك، دەپ قارىلىپ قىلىشى تۇرغان گەپ. خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشتىكى بۇنداق قالايمىقانچىلىقلاردىن ئىلاج قىلىپ ساقلىنىدىغان ۋاقىت بولۇپ

قالدى. ئىلاۋە: مۇھەممەد ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى، مەن فېڭ چېڭجۇننىڭ ئاددىيلاشتۇرۇپ قىلغان تەرجىمىسى بويىچە مىسار دەپ قوللاندىم؛ بۇ ئېلىمىزنىڭ ئادىتىگىمۇ ئويغۇن.

«قەدىمكى جۇڭگو ھەققىدە ئاڭلىغان - كۆرگەن ئىشلار» دېگەن ئەسەردە بايان قىلىنىشىچە، مىسار مىلادىيە 943 - يىلىدىن سەل ئىلگىرى بۇخارادا سامانىي خانلىقىنىڭ خانىي ناسىرنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. شۇ چاغلاردا، «جۇڭگو خانى قارا تېكىن ئىبنى ئوغۇل شاگىل» بۇخاراغا بىر ئەلچىلەر ئۈمىكى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ مەلىكىسىنى ناسىرنىڭ ئوغلى نۇھقا (كېيىن بۇ ئادەم خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان) يانتلىق قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە سامانىي خاندانلىقىنىڭ مەلىكىسىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش تەلىپىنى قويۇش مەسلىسى ئۇستىدە كېڭەشكەن. ناسىر ئۆز قىزىنى غەيرىي دىندىكى (كاپىر) ئەلگە يانتلىق قىلىشنى رەت قىلغان، لېكىن جۇڭگو مەلىكىسىنى كېلىن قىلىشقا ماقۇل بولغان. جۇڭگو ئەلچىلەر ئۈمىكى 941 - يىلى قايتقان، مىسار مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەزكۇر ئەلچىلەر ئۈمىكى بىلەن بىللە جۇڭگوغا بارغان. ئۇنىڭ خاتىرىسى ساقلىنىپ قالمىغان، ئەمما ئۇنىڭ بىر قىسمى نادىر يازغان «پەن ئاچقۇچلىرى» (فىھرىس - ئىندېكس) غا نەقىل قىلىپ كىرگۈزۈلگەن. ياقۇتى (؟ - 1220) بىلەن قەزۋىنى (1268 - 1269) دىن ئىبارەت بۇ ئىككى نەپەر ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسىمۇ مىسارنىڭ خاتىرىسىدىن نەقىل ئالغان (ماركۇارت ياقۇتنىڭ ئالغان نەقلى ساختا دەپ قارىغان). 1842 - يىلى گېرمانىيەلىك ۋىستېنفېر ياقۇتى بىلەن قەزۋىنىڭ ئەسىرىنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلغان. 1845 - يىلى، كۆرت فون شلوزېر يەنە بىر ئەرەبچە نۇسخىسىنى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭ لاتىنچە تەرجىمىسىنى قوشۇمچە بەرگەن. 1866 - يىلى، ھېنرى يۇلې بۇ لاتىنچە نۇسخىسىنى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ،

«قەدىمكى جۇڭگو ھەققىدە ئاڭلىغان ـ كۆرگەن ئىشلار» دېگەن كىتابقا كىرگۈزگەن. 1913 ـ يىلى فرانسۇز چېغا تەرجىمە قىلغان. شۇڭا، يۇلىنىڭ تەرجىمىسى ۋە يۇلىنىڭ تەرجىمىسىگە ئاساسەن قايتا تەرجىمە قىلىنغان جاك شىكلاگنىڭ تەرجىمىسى فرانسىيە كىتابخانىسىدىكى ئىشەنچلىك ئەمەس. 1903 ـ يىلى، ماركۇارت مىسارنىڭ خاتىرىسى ئۇستىدە بىر پارچە دەلىللەش ماقالىسى يازغان.

مىسارنىڭ سايا ھەت خاتىرىسىدىن جاك شىكلاك بىلەن فېلىك چېڭجۇنلەرنىڭ كىتابلىرىدا ئاز ـ تولا نەقىللەر بولغاچقا، بۇ يەردە تەكرار بايان قىلمايمىز. ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، مىسار ماۋارائۇننەھردىن چىقىپ، شىنجاڭ ئارقىلىق تاكى شەنەنبىر (شەنەنبىرنىڭ دېمەكچى) گىچە يېتىپ بارغان. ئۇ بۇ پايتەختتە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ماۋارائۇننەھرگە قايتىپ كەتكەن. ناسىرنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىنغان جۇڭگو مەلىكىسى ناسىر ئۇلۇغىدىن كېيىن (ناسىر 943 ـ يىلى ئۇلۇغ) بۇخاراغا، تەختكە ۋارىسلىق قىلغان سامانىي خانىي نۇھقا نىكاھلانغان. ماركۇارتنىڭ دەلىللىشىدىن قارىغاندا، شەنەنبىر گەنسۇدا ئىكەن. يېقىن زاماندا ئۇتكەن سېن جۇڭمېيەن: مىسارنىڭ ئېيتقىنى جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ، كونكرېت ئېيتقاندا، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ پايتەختى شەنەنبىر ئىكەن دېگىنى شەنەننى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ خانى قارا تېكىننىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى «شاگىل» نى «ئىزگىل» دەپ قارىغان. بۇ سۆزگە ئىشىنىشكە بولىدۇ [12]. بىراق، مىسارنىڭ بۇخارادىن چىقىپ جۇڭگوغا كەلگۈچە بېسىپ ئۇتكەن يوللىرى تولىمۇ ئېنىقسىز، ئۇ بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭمۇ كۆپىنچىسى دەلىلسىز، شۇڭا كىشىلەر بۇ سايا ھەت خاتىرىسىنى راست بىلەن يالغان ئارىلىشىپ كەتكەن دەپ قارايدۇ.

مىنورسكىي: مىسار تەمىنىڭ سايا ھەت خاتىرىسىدىن

پايدىلانغان، دەيدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئاپتورىمۇ ئۇنىڭدىن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا پايدىلانغان، ئەلۋەتتە. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، يەنە بىر ھېكايە بۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەك قىلىدۇ. بوسۇورسنىڭ بىر ماقالىسىدە، XI ئەسىردە ئۇتكەن ئەدىب ئەبۇل ھۇسەيىن ئەھمەد ئىبنى زۇبەر ھەققىدىكى بىر ۋەقە نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇ ماتېرىيالىستىك بىدئەت تەلىماتىدا چىڭ تۇرغان ۋە ئۇنى تەشۋىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، دىنغا قارشى چىققىنى دەپ ئەيىبلىنىپ زىندانغا تاشلانغانىكەن. بۇ ئادەم پۈرسەت تېپىپ جۇڭگوغا قېچىپ كېلىپتۇ. ئۇ پادىشاھقا: غەربتىكى ئىسلام دۆلەتلىرى ناھايىتى ئاجىز، كىچىككىنە بىر قوشۇن ئەۋەتىلسىلا ئۇلارنىڭ زېمىنى بىلەن ھوقۇقىنى تارتىۋالغىلى بولىدۇ، دەپتۇ. جۇڭگو پادىشاھى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئىشىنىپتۇ. كېيىن مىلادىيە 939 ـ يىلى ماۋارائۇننەھرگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئۆمەك تۆت نەپەر مەشھۇر ئالىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، يەنە 40 نەپەر چەۋەندаز ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ بېرىپتۇ. ئۇلار ناسىرغا جۇڭگو پادىشاھىنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ بارغانىكەن. مەكتۇپتا سامانىي خاندانلىقىنىڭ ئىلگىرىدىن تاپشۇرماي كەلگەن 27 يىللىق ئولپاننى تولۇقلاپ تاپشۇرۇشى ھەمدە سامانىي خاندانلىقى پۈتۈن دۆلىتى بويىچە جۇڭگو پادىشاھىنىڭ مېتروپوللۇقىنى ئېتىراپ قىلىشى تەلەپ قىلىنغان. ئەگەر سامانىي خاندانلىقى بۇ تەلەپكە ماقۇل بولمىسا، جۇڭگو پادىشاھى ئەسكەر ئەۋەتىپ جازالايدىغانلىقىنى ئىزھار قىلغانىكەن. جۇڭگو ئەلچىلەر ئۆمىكى ئالدى بىلەن پەرغانىگە كەپتۇ. بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى مالىك ناسىرغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى مەلۇم قىپتۇ. سامانىي خانى جاۋاب خەت يېزىپ، ئۇنىڭغا بۇ ئەلچىلەرنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىشنى، ھەربىر كىشىگە مىنىدىغان يېگى ئات

يەڭگۈشلەپ بېرىشنى ھەمدە ھەربىر ئەلچىگە مۇلازىملىق قىلىدىغان بىردىن قۇل بەلگىلەپ بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سامانىي خان يەنە پەرغانە، سۇتروشانا، فاراب، ئىسپىجاب، تاشكەنت، سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردا بارلىق مۇنتىزىم قوشۇن ۋە پىدائىي قوشۇنلارنى يىغىپ كۆرەك ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. يەنە پەرغانىدىن بۇخارا غىچە بولغان يول بويىدىكى شەھەر - بازارلارنىڭ ھەممىسىدە كوچىلارغا پانۇس ئېسىپ، شەلپەر (پىلاكات) تارتىپ، داغدۇغىلىق قارشى ئېلىش توغرۇلۇق پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. جۈڭگو ئەلچىلىرى پايتەخت بۇخارا غا يېتىپ كەلگەندە، بىر تەرەپتىن شەھەرنى خۇشاللىق كەيپىياتى قاپلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوراللىق قاراۋۇللار كۈچەيتىلىپ، قاتتىق مۇداپىئە كۈرۈلۈپتۇ. خانىدانلىقنىڭ ھەربىي قوشۇنى سانغۇنلاردىن تارتىپ لەشكەرلەرگىچە ساۋۇت كىيىپ، قالقان ۋە گۈرزە - ئۇمۇتلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، سۈرلۈك قىياپەتكە كىرىشىپتۇ. قىسقىسى، ئەلچىلەردە بۇ خانىدانلىق قۇدرەتلىك ھەم بايلىقات ئىكەن، دېگەن تەسىراتنى پەيدا قىپتۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئەلچىلەر ئۆز تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا زادىلا پېتىنالماپتۇ. ئۇلار ھەشەمەتلىك كۈتۈۋېلىنغاندىن كېيىن، يولغا چىقىپ ئۆز دۆلىتىگە قايتىپتۇ. ئۇلارنى ھەيران قالدۇرغىنى شۇ بولۇپتۇكى، سامانىي خانىدانلىقى زېمىنىدا سايا ھەت قىلغاندا، مۇھاپىزەتچى خادىملارنى بىللە ئېلىپ يۈرۈش پۈتۈنلەي ھاجەتسىز ئىكەن. ئاپتور ئاخىرىدا مۇنداق دەپ يازغان: بۇ قېتىمقى ئەلچى ئەۋەتىشنىڭ نەتىجىسى جۈڭگو پادىشاھىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا سەۋەب بولغان[13].

ئەبۇل ھۇسەين ئەھمەد ئىبنى زۇبەر ھەققىدىكى يۇقىرىدىكى بۇ ھېكايە مىسارنىڭ شەرقە سايا ھەت قىلغان ۋاقتى بىلەن ناھايىتى يېقىنلىشىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان جۈڭگو

پادىشاھى جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىدىكى خەنزۇ خانىدانلىقى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇ چاغلاردا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىدا ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ سەردارلىرى تۇراتتى. ئۇ زامانلاردا، ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ سەردارلىرى ئۆزىنى جۇڭگونىڭ خانى دەپ ئاتاپلا قالماستىن، بەلكى غەربتىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىمۇ ئۇلارنى جۇڭگونىڭ خانى دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. بوسۇورس مۇنداق دەيدۇ: جۇڭگونىڭ تەڭرىقۇتى ئۇزاقتىن بۇيان تەڭرىتاغنىڭ ۋە پامىرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنى جۇڭگونىڭ تەۋەسىدىكى جاي دەپ بىلەتتى. لېكىن، گاۋشىيەنجى تالاستا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ غەرب تەرەپتىكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا مادارى يەتمىگەن. تاڭ خانىدانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، بەش دەۋردىكى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنىڭ غەرب تەرەپكە تەھدىت سېلىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ناسىر دەۋرىدە، سامانىي خانىدانلىقى كۈچىيىپ، ئۇنىڭ ھەيۋە ـ ئىناۋىتى شەرققە كېڭەيگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىدىكى مىللەتلەر سامانىي خانىدانلىقى بىلەن دىپلوماتىك ئالاقە قىلىشقان بولۇشى مۇمكىن.

مەيلى تەمىمنىڭ بولسۇن ياكى مىسارنىڭ بولسۇن، ئۇلار ئۆز ساياھىتى ئارقىلىق شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنىڭ جۇغراپىيىسى، مىللەتلىرىگە دائىر ئېلىپ كەلگەن بىلىملەردىن «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ ئاپتورى ئۆزۈندە ئېلىپ پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ ئاپتورنىڭ ئۆزى بىر سەيياھ ئەمەس. ئۇنىڭ كىتابىنىڭ كۆپ قىسىم باب ـ پاراگرافلىرى ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسەن يېزىپ چىقىلغان. پەقەت 23 ـ بابنىڭ 46 — 66 ـ پاراگرافلىرىدىلا خۇشكەند توغرۇلۇق سۆزلەنگەن. بۇ رايون ئاپتورنىڭ ئۆز يۇرتى ھەم ئۇ بۇ رايوننى

بۇاستە بىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلگەنلىرى بىرىنچى قول ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە بولالىغان. بۇنىڭدىن باشقا بۇ كىتابنىڭ بىرمۇنچە باب - پاراگرافلىرىدا بايان قىلىنغان جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ توغرىلىقى، تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ ۋاقتى قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى مەسىلىلەر ساقلانغان، بۇ ھەقتە بىزنىڭ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ھۆكۈم قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى، بۇ كىتابتا ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ماتېرىياللار ئومۇملاشتۇرۇپ، ئايرىلىپ بولغان دۇنيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرى بويىچە بايان قىلىنغان بولغاچقا، كىتابنى ئوقۇغاندا كىشىنى ۋەقەلەرنىڭ بايانى راۋان، رايونلارنىڭ چېگرىسى ئېنىق ئىكەن دېگەن ھېسقا كەلتۈرىدۇ، بولۇپمۇ تۈركىي مىللەتلەر توغرىسىدىكى بايانلار باشقا كىتابلاردا بولمىغاچقا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بۇ جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى پايدىلانغان مىسارنىڭ سايامەت خاتىرىسىدىكى ۋەقەلەر كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى گاۋجوخەينىڭ ئۇدۇنغا ئەلچى بولۇپ بارغان ۋاقتىغا يېقىن كېلىدۇ؛ بۇ كىتابنىڭ يېزىلغان ۋاقتى بولسا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى ۋاڭ يەندېنىڭ قۇچۇغا ئەلچى بولۇپ بارغان يىلى بىلەن ئوخشاش؛ ئۇلار خاتىرىلىگەن ئەھۋاللار ئوخشاش تارىخىي پاكىتنىڭ ئىنكاسى بولۇشى كېرەك. شەرق بىلەن غەربنىڭ ئوخشاش بولمىغان خاتىرىلىرىنى ئۆزئارا دەلىللەپ، شۇ زامانداىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىنىڭ ھەقىقىي مەنزىرىسىنى قايتا نامايان قىلىش — بىزنىڭ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدىغان بىر تېما.

«مۇدۇدۇلئالەم» مىلادىيە X ئەسىردىكى مۇسۇلمانلار جۇغراپىيە تەتقىقاتىنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئاپتور فتولىمى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەبچە تەرجىمە نۇسخىسى ئارقىلىق كلاسسىك جۇغراپىيەشۇناسلىققا ۋارىسلىق قىلىغان. گەرچە ئۇ يەر شارىنىڭ قىسمەن رايونلىرى توغرىسىدىلا بۇاستە بىلىمگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن يەرشارىنى بىر پۈتۈن شار جىسىم دەپ بىلگەن ھەمدە ئېكۋاتورنى بۆلگۈچ سىزىق قىلىپ، يەر شارىنى شىمال ۋە جەنۇبقا ئايرىغان، مېرىدىئان ۋە پاراللېل گرادۇسى بويىچە رايونلارنىڭ كەڭ ـ تارلىقى ۋە ئارىلىقلىرىنى بەلگىلىگەن. ئاپتور ئەينى زاماندىكى ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشاش، يەنىلا فتولمىنىڭ يەر شارى مەركەز دېگەن تەلىماتىدىكى تونۇشتا بولۇپ، كوپېرنىكنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلغان قۇياش سىستېمىسى تەلىماتىدىكى تونۇش سەۋىيىسىگە تېخى يەتمىگەن، لېكىن ئاسمان يۈمىلاق، يەر ياپىلاق دەيدىغان قاراشتىن زور بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئاپتور بۇ كىتابتا بايان قىلغان رايون دائىرىسى كونا قۇرۇقلۇق بولۇپ، شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيانغىچە (ئۇنى «شەرقىي ئوكيان» دەپ ئاتىغان)، غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانغىچە (ئۇنى «غەربىي ئوكيان» دەپ ئاتىغان)، جەنۇبتا ھىندى ئوكيانغىچە (ئۇنى «ئۇلۇغ دېڭىز» دەپ ئاتىغان) بارىدۇ، ئارىلىقى ئونتۇرا دېڭىز، قارا دېڭىز، كاسپىي دېڭىز ۋە ئارال دېڭىزىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، جەمئىي يەتتە چوڭ ئوكيان ـ دېڭىزدىن ئىبارەت. كېيىن تېپىلغان يېڭى چوڭ قۇرۇقلۇق ـ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى، شۇنداقلا ئوكيانىيە قىتئەسىنى ئۇ چاغدىكى كىشىلەر تېخى بىلمەيتتى.

كونا چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن يېڭى چوڭ قۇرۇقلۇقنى، شۇنداقلا ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى دېڭىز - ئوكيانلار ئايرىپ تۇرغانلىقتىن، قاتناش مۇمكىن ئەمەس دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا، ئاپتور بۇ كىتابنىڭ 2 - باب 4 - پاراگرافىدا مۇنداق دېگەن: «‹شەرقىي دېڭىزدا› كېمە قاتنىيالمايدۇ، بۇ دېڭىزنى كېسىپ ئۆتكەن ئادەم يوق، بۇ دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپىنىڭ نەدىلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ ... كىشىلەر بۇ دېڭىزدىن كېمە بىلەن كېسىپ ئۆتۈشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرگەنلىكتىن، پەقەت ئولتۇراق رايونغا يېقىن بولغان دېڭىز تەۋەسىدىلا قاتنايدۇ». بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇنتۇرا ئەسىردىن ئىلگىرى، دېڭىز - ئوكيانلاردا قاتناش ئەڭ قىيىن ياكى قاتناش مۇمكىن ئەمەس دېيەرلىك ئىدى.

كونا قۇرۇقلۇقتىكى ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرى قۇرۇقلۇق ئارقىلىق بىر - بىرىگە تۇتاشقان. بۇ دائىرە ئىچىدە، كونا تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپلا شەرق بىلەن غەربنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلىرىدا، مەسىلەن جۇڭگونىڭ خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسى، ئۇنتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارائۇننەھر رايونى، مىسوپوتامىيىنىڭ ئىككى دەريا ۋادىسى، مىسىرنىڭ نىل دەرياسى ھەمدە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا بىرنەچچە ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەت مەركەزلىرى شەكىللەنگەن. ئىنسانىيەتنىڭ بىرقانچە مەدەنىيەت سىستېمىسى مۇشۇ بىرنەچچە رايوندا ئايرىم - ئايرىم ھالدا راۋاجلانغان. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى، ئالماشتۇرۇش ۋە سودا ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، يۇقىرىقى ئوخشاش بولمىغان رايونلارنىڭ ئۆزئارا باردى - كەلدىسىمۇ تەدرىجىي ئورنىتىلدى ۋە قانات يايدى. قەدىمكى زامانداا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرى شەرقتىكى جۇڭگودىن باشلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق غەربتىكى غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا

دېڭىز، ياۋروپا ۋە ئافرىقىغا، جەنۇبتىكى ھىندىستانغا كېڭەيدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى كېسىپ ئۆتكەن بۇ قەدىمكى سودا يولىنى كىشىلەر «يىپەك يولى» دەپ ئاتاشتى. «يىپەك يولى» شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ئالاقىنى تۇتاشتۇرۇش رولىنى ئويناپلا قالماي، يەنە مەدەنىيەت تارقىتىش رولىنى ئويناپ، ئىنسانلارنىڭ جۇغراپىيۋى بىلىملىرىنى كېڭەيتتى. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە شۇنچىۋالا رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ مۇمكىن بولغانلىقىنى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئارقىلىق توپلانغان جۇغراپىيۋى بىلىملەردىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم» ئەسلىدە بىر خەرىتە ئۈچۈن يېزىلغان كىرىش سۆز ياكى چۈشەندۈرۈش بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇنداق بولغان: ئاۋۋال ئاپتور ئۆزى بىلىدىغان دۇنيانىڭ رايونلارغا بۆلۈنۈشى، دېڭىز - ئوكيانلار، ئاراللار، تاغ تىزمىلىرى، دەريالار ۋە قۇملۇقلار ئوستىدە ئومۇمىي بايان بەرگەن؛ ئاندىن دۇنيانى دۆلەت ۋە رايونلار بويىچە ئايرىم - ئايرىم بايان قىلغان. ئۇنىڭ بايان قىلىش تەرتىپى شەرقتىن باشلاپ غەربكە ئۆتكەن. 9 - بابتىن 11 - بابقىچە جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ۋە تىبەت سۆزلەنگەن؛ 12 - بابتىن 17 - بابقىچە شەرقىي جەنۇبتىكى تۈركىي قەبىلىلەر (توققۇز ئوغۇز، ياغما، قىرغىز، قارلۇق، چىگىل، تۈركەش) سۆزلەنگەن؛ 18 - بابتىن 22 - بابقىچە غەربىي شىمالدىكى تۈركىي قەبىلىلەر (قىپچاق ئوغۇز، پېچىنىگ، قىپچاق، ماجارى) سۆزلەنگەن؛ 23 - بابتىن 26 - بابقىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارائۇننەھر، خوراسان ۋە ئۇنىڭ چېگرا رايونلىرى سۆزلەنگەن؛ كېيىنكى بابلاردا ھىندىستان (سىند)، ئىرانىنىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرى، ئىراق، ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە، ئەرەب، سۇرىيە، شىمالىي ئافرىقا، ئىسپانىيە، ۋىزانتىيە،

ئاندىن قايتىپ كېلىپ روسىيە ۋە رۇسىيە دائىرىسىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر (پېچېنىگ، قاسار قاتارلىقلار) سۆزلەنگەن؛ ئاخىرىدا شەرقىي ئافرىقا، سۇدان قاتارلىق جايلار سۆزلەنگەن. بايان قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق بولغان: ئالدى بىلەن بىر دۆلەت ياكى رايوننىڭ تۆت تەرەپتىكى چېگرىسى ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بايان قىلىنغان، ئاندىن بۇ دۆلەت ياكى رايوننىڭ ھەرقايسى شەھەر ـ بازارلىرى، ئۆلكە، ۋىلايەتلىرىنىڭ يەر شارائىتى، مىللىتى، ماددىي مەھسۇلاتلىرى، مەنزىرىلىرى، ئۆرپ ـ ئادىتى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئىچىدە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى سۆزلەنگەن بابلارنىڭ باشقا بابلاردىن پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، بۇ تۈركىي قەبىلىلەر دائىم دېگۈدەك كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، مۇقىم بىر جايدا تۇرمايدۇ. ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سىزىقىنى مۇقىم ئايرىش تەس. ئۇلارنىڭ تارقالغان رايونلىرى بىر ـ بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇنىڭغا باشقا بابلارغا ئوخشاش مۇقىم چېگرالىق دۆلەت سۈپتىدە تېما قويماي، بىر قوۋم خەلقنى تېما قىلىپ، بۇ قوۋمنىڭ ئەھلىي ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان، بولۇپمۇ شەرقىي جەنۇبتىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئەسلىي جۇغگو تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلار بېشبالىق، ئەنشى تۆت كەنتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئەمەلىيەتتە ئۇلار جۇغگو پۇقراسى ئىدى. ئۇلارنى بىر دۆلەت سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. شۇ مۇناسىۋەت سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، غەربتىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرىنىڭ مەخسۇس تۈركىي قەبىلىلەر بايان قىلىنغان ئەسەرلىرى يوق دېيەرلىك. بارتولد مۇنداق دېگەن: «ھۇدۇدۇلئالەم» دىن ئىبارەت ئىنتايىن قىزىقارلىق بۇ ئەسەر... نىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرىنىڭ قارىغاندا، بۇ ئەسەردە تۈركلەرنىڭ

زېمىنى تەپسىلىي سۆزلەنگەن ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەيرىي مۇسۇلمانلار رايونلىرى ئومۇمىي يوسۇن سۈپىتىدە بايان قىلىنغان» [15]. بۇمۇ دەل بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيەت بېرىۋاتقان تەرىپىمىز.

«ھۇدۇدۇلئالەم» فارسچە يېزىلغان جۇغراپىيەۋى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا قوللىنىلغان يەر ناملىرى پۈتۈنلەي ئىران تىلى (سوغدى تىلى)، شۇڭا ئۇنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇ تىلى ياكى باشقا تىللاردىكى يەر ناملىرى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن، چاڭئەن ئايمىقىنى قومدان دەپ ئاتىغان، قۇچۇنى چىنانچىكەنت (Chinanjkant) دەپ ئاتىغان، سىچۇەننىڭ چوڭچىڭ شەھىرىنى باغشۇر (Baghhsur) [16] دەپ ئاتىغان، ھازىرقى شىنجاڭدىكى يەكەن دەريالىرى، قەشقەر دەريالىرى، ئاقسۇ دەريالىرى قاتارلىق دەريالارنىڭ ئىران تىلىدا ئاتىلىدىغان نامىلىرى (ئىران تىلىدا دەريا غۇن دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە باشقىلار، بۇنى تەپسىلىي ئېيتىپ ئولتۇرمايمىز. ئوتتۇرا ئاسيا ئەڭ دەسلەپتە ئىرانلىقلار ئولتۇراقلاشقان جاي بولغاچقا ئىران تىلىدىكى يەر ناملىرىنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. لېكىن، جۇڭگو زېمىنى ئىچىدىكى بەزى جايلارنىڭ ئىران تىلى (سوغدى تىلى) بىلەن ئاتىلىدىغان نامى بولغانلىقى قەدىم زاماندا يىپەك يولىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ۋە سوغدىلارنىڭ تىجارەت قىلىش ياكى ئاھالە كۆچۈرۈش پائالىيەت دائىرىسىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسياغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ئۆزئارا ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

مەسىلەن، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. جۇغراپىيىلىك تەپسىرات») تا جىيادەننىڭ «ناھىيە ۋە يېزا - كەنتلەر تەزكىرىسى» دىن نەقىل ئېلىپ لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرق، غەرب تەرەپلىرىدىكى جايلارنىڭ ئەھۋالى ئۇستىدە توختالغاندا مۇنداق دېيىلگەن: «يەنە بىر يول شاجۇ ئايمىقىدىكى شۇچاڭ

ناھىيىسىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ 10 چاقىرىم ماڭغاندا يانگۈەن قوۋۇقىدىكى قەدىمىي شەھەرگە بارىدۇ، يەنە غەربتە لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى 1000 چاقىرىم يەرگىچە بارىدۇ، لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنىڭ غەربىدە چىتۇنچېڭ شەھىرى بار، بۇ شەھەر خەن دەۋرىدىكى يىشۇن «مىران» شەھىرىدۇر. يەنە ئۇنىڭ غەربىدىن 80 چاقىرىم يىراقلىقتا غەربىي شەھەر «شىچېڭ» شەھىرى بار، بۇ شەھەر خەن دەۋرىدىكى لۇلەن «كرورەن» دۆلىتىدۇر. يەنە شەنشەن «پىشامشان» دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر بار، بۇ شەھەر لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن 300 چاقىرىم يىراق جايدا. كاڭ يەندىيەن باسقاق مۇشاۋۇر بولۇپ، غەربىي رايونغا كەلگەن. يەنە غەربكە 200 چاقىرىم يىراقلىغاندا يېڭىشەھەر بار، بۇ شەھەر يەنە نۇجىچېڭ «Navijkant ۋاش شەھىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنى كاڭ يەندىيەن سالدۇرغان. يەنە ئۇنىڭ غەربىدە تېلجىن ئارقىلىق چەرچەن دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، 500 چاقىرىم يىراقلىقتا بوشىيەنجېن دېگەن شەھەر بار. بۇ شەھەر قەدىمكى چەمۇ «چەرچەن» شەھىرىدۇر. بۇ نام گاۋزۇڭ پادىشاھنىڭ شاڭيۇەن يىللىرى ئۆزگەرتىلگەن». ئىلاۋە: كاڭ يەندىيەن سەمەرقەندلىك ئادەم. بۇ يەردە ئېيتىلغان يېڭى شەھەر ماۋارائۇننەھردىن كەلگەن سوغدىلار تۇرۇشلۇق رايوندۇر.

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچىنىڭ تۇنجى يىلى يېزىلغان «شاجۇ، ئېۋرغول تەزكىرىسى»نىڭ كەمتۈك جىلدىنمۇ مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «شېچېڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە 1500چاقىرىم يىراقلىقتا شاجۇ ئايمىقى بار، پايتەخت بىلەن بولغان ئارىلىقى 6100 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ شەھەر ئەسلىي خەن دەۋرىدىكى كرورەن دۆلىتى ئىدى ... سۇي دەۋرىدە پىشامشان ھەربىي كەنتى تەسىس قىلىندى. سۇي سۇلالىسى پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالغاندا، ئۇ ھەربىي كەنت ئەمەلدىن قالدى. جېنگۈەن

يىللىرى سەمەرقەند دۆلىتىنىڭ كاتتا سەرداری كالۇ يەندىيەن شەرققە كېلىپ مۇشۇ شەھەردە تۇرغان، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوغۇزلارمۇ كەلگەن، بۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، يەنخېچىك «چارقىلىق» دەپمۇ ئاتالغان». يەنە «يېڭى شەھەر (شەرقتىكى كرورەن شەھىرىگە 240 چاقىرىم كېلىدۇ، بۇ، كالۇ يەندىيەن تۇرغان پىشامشان شەھىرى، ئۇ ئاۋۇال مۇشۇ شەھەرنى بىنا قىلغان، شۇڭا يېڭى شەھەر دەپ ئاتالغان). خەن دەۋرىدە نۇجىچىك ـ نەۋجىكەنت «ۋاش شەھىرى دەپ ئاتالغان»، پۇتاۋچىك ئىران تىلىدا «سوغدى تىلىدىمۇ» «يېڭى شەھەر» دېيىلىدۇ. مىنورسكىي جەنۇبتىكى كرورەن شەھىرىگە تۆت چاقىرىم كېلىدۇ، بۇ شەھەرنى كالۇ يەندىيەن بىنا قىلغان، بۇ شەھەردە ئۇزۇم كۆپ تېرىلغاچقا، ئۇزۇم شەھىرى دەپ ئاتالغان. سابىچىك «يەنى savinK شەھىرى، غەربىي شىمال تەرەپتىكى كرورەن شەھىرىگە 480 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ شەھەرنى كالۇ يەندىيەن بىنا قىلغان. بۇ شەھەر سابىز تېغىغا يېقىن بولۇپ، بۇ تاغ خەتەرلىك، تۇبۇتلەر بىلەن تۇيغۇنلار ھەمىشە ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرىدۇ، قاتارلىق شەھەرلەر بار.» (بۇ خاتىرە دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيدىن چىققان بەش دەۋردىكى كېيىنكى جىن سۇلالىسى تېيەنفۇ يىلنامىسىنىڭ 10 ـ يىلى يېزىلغان «شۇچاڭ ناھىيىسى جۇغراپىيىسى» دىكى خاتىرە بىلەن بىرئاز ئوخشىشىپ كېتىدۇ).

يۇقىرىقى خاتىرە بىلەن «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى بايانلار تامامەن ئوخشاش. بۇ كىتابنىڭ 9 ـ باب 22 ـ پاراگرافىدا تىلغا ئېلىنغان Navjikant ئىران تىلى (سوغدى تىلى) دا (نەۋجىكەنت) دېيىلىدۇ. مىنورسكىي Bulhimu بىلەن Navjikant دېگەن بۇ ئىككى جاي جۇڭگونىڭ سوغدى پۇقرالىرى ئولتۇراقلاشقان نۇقتىلار، دەپ قارىغان. چۈنكى، مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ 25 ـ يىلىدىن كېيىن، كرورەن رايونىدىن سوغدىلار

ئولتۇراقلاشقان بىر رايون بارلىققا كېلىپ، دىيەنخېچىك (چارقىلىق) دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 675 ـ يىلى ئۇ جاي شاجۇ ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن[17]. شۇ ئاپتور يەنە 20 ـ، 21 ـ پاراگرافتا تىلغا ئالغان kutmbبىلەنSavnik نىمۇ لوپنۇر رايونىدىكى جايلار دەپ قارىغان، مەنNavjikantنى كالك يەندىيەن بىنا قىلغان «يېڭى شەھەر» — سوغدىلارنىڭ ئاھالە نۇقتىسى دەپ قارايمەن.

يەنە مەسىلەن، 12 ـ بابنىڭ 7 ـ پاراگرافىدا، «بېك تېل كەنتى سوغدىلار ئولتۇراقلاشقان بەش كەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. شۇ بابنىڭ 2 ـ پاراگرافىدا «T. fqan تۇرپان؟ تېغىنىڭ ئارقىسىدا بەش كەنت بار» دېيىلگەن. كەنت ناملىرىنىڭ ھەممىسى سوغدى تىلىغا ئوخشاشمايدۇ. يەنە «توققۇز ئوغۇز خانى ياز كۈنلىرى ،ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى، Panjikent ـ پەنجىكەنتتە تۇرىدۇ» دېيىلگەن. مىنورسكىي: بۇ بەش كەنت بېشبالىق (بالىق تۇركىي سۆز بولۇپ، شەھەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ[18] دەپ كۆرسەتكەن) دېگەن. تەمىم بىلەن ۋالك يەندى ھەر ئىككىسى شۇ جايلارغا بارغان. ۋالك يەندى قۇچۇغا بارغاندا، ئارسلانخان بېشبالىقتا سالقىنداپ دەم ئېلىۋاتقانىكەن.

يەنە 17 ـ بابنىڭ 3 ـ پاراگرافىدا، «Begligh (بەگلىك پۇقرالىرىنىڭ ئائىلىسى بىر چوك كەنت بولۇپ، سوغدى تىلىدا S. M. Kant دەپ ئاتىلىدۇ دېيىلگەن. مىنورسكىي: تاغ كەنتىنىڭ يەنە بىر سوغدىچە نامى بار. بۇ ئۇ يەردە سوغدىلارنىڭ بىر ئاھالە نۇقتىسى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ[19] دەپ قارىغان.

يەنە 26 ـ بابنىڭ 18 ـ پاراگرافىدا Samarkand دېگەن بىر چوك كەنت تىلغا ئېلىنغان. مىنورسكىي: بۇ كەنتنىڭ ئورنى موڭغۇل يېرىنىڭ غەربىي قىسمىدا، بېشبالىقتىن يەتتە كۈنلۈك يىراقلىقتا، دەپ قارىغان. بارتولد: بۇ موڭغۇل يېرىنىڭ غەربىي

قىسمىدىمۇ سوغدىلارنىڭ بىر ئاھالە نۇقتىسى بارلىقىنى، شۇنداقلا ئۇ جايىنىڭ سودا جەھەتتىمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، دەپ قارىغان. بىراق، بۇ كەنت ۋاخان رايونى بولۇشىمۇ ئېتىمال[20].

«ھۇدۇدۇلئالەم» دە بايان قىلىنغان جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كەلسەك، بۇنى ئاپتور پۈتۈنلەي ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرى ياكى سوغدى سودىگەرلىرىدىن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن يازغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەرەب جۇغرافىيە ئالىمى مەسئۇدى ئۆزىنىڭ بەلختە بىر بۇۋاينى ئۇچرىتىپ قالغانلىقىنى، ئۇ كىشىنىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق جۇڭگوغا بىرنەچچە قېتىم سايا‌ھەت قىلىپ بارغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەنلىكىنى، ئۇ يەنە خۇراساندىمۇ باشقا ئادەملەرنىڭ سوغدى رايونى ئارقىلىق تۇرپانغا ۋە جۇڭگوغا بارغانلىقىنى بىلىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلغان. قەدىم زامانداء ماۋارائۇننەھردىن جۇڭگوغا بارىدىغان يولنى بويلاپ ھەممىلا يەردە سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئاياغ ئىزى ۋە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرى بولغان. ئۇلارنىڭ يول بويىدىكى ھەممە جايلارنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئىگىلىشى شۇبھىسىز. مىنورسكىي مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگونىڭ بەزى شەھەر - بازارلىرىنىڭ ئىران تىلى «سوغدى تىلى» بىلەن ئاتىلىدىغان باشقا نامىلىرى كېيىنكى چاغدا مۇسۇلمانلارنىڭ جۇڭگو توغرىسىدىكى بىلىملەرگە ئېرىشىشتىكى يولى بولۇپ قالغان»[21]. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە جۇڭگونى «چىنىستان» (Chinistna) دەپ، ھىندىستاننى «Hindustna» دەپ، چاڭئەن (شىئەن) نى «Khumdan» (خۇمدان) دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ كىتابنىڭ 9 - باب 4 - پاراگرافىدىكى «Baghshur» (باغشۇر)، 5 - پاراگرافىدىكى «Kuchan» (كۇچان) دېگەن جايلارنى مىنورسكىي ئايرىم - ئايرىم ھالدا چۈشەنچىلىك بىلەن لەنجۇنى كۆرسىتىدۇ. دەپ قارىغان.

ئىزاھ: ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئاياغ ئىزى چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىلىرىغا يېتىپ بارغان. بۇ قەدىم زاماندىكى جۇڭگونىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ۋە يىپەك يولىغا دائىر قىزغارلىق ماتېرىياللاردۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە يەنە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم شەھەر - بازارلار بار. مەسىلەن، ب. لۇرى (B. luri) چولۇ بولۇر، يەنى بالتىستان - Baltistan، نى كۆرسىتىدۇ، (11 - باب - 2 - پاراگرافقا قارالۇ)، «تۇبۇتلەرنىڭ بىر رايونى، بولۇر بىلەن چېگرىداش، خەلقلىرى ئاساسەن سودىگەرلەر». KRimnkant (15 - باب - 9 - پاراگرافتا) «چولۇ كەنت، سودىگەرلەر ھەرقايسى جايلاردىن بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان». ئىسپىنجاب (25 - باب - 84 - پاراگرافقا قارالۇ) «مۇسۇلمانلار بىلەن غەيرى دىندىكىلەرنىڭ چېگرىسىدىكى بىر رايون. تۇركىستاننىڭ ھەرقانداق جايىدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار بۇ يەرگە توشۇپ كېلىنىدۇ. بۇ يەردە پۇتۇن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن تۇرغۇن سودىگەرلەر ئولتۇراقلاشقان». گورگانچ (26 - باب 25 - پاراگرافتا) «بۇ شەھەر ناھايىتى بايلىقات بولۇپ، تۇركىستانغا ئوتتىدىغان مۇھىم ئېغىز ۋە سودىگەرلەر دائىم باردىغان جاي». كات (kath) (26 - باب 22 - پاراگرافتا) «تۇركلەر، تۇركىستانلىقلار، ماۋارائۇننەھر-لىكلەر ۋە قاسارلارنىڭ سودا مەركىزى، سودىگەرلەر دائىم باردىغان جاي»، «ئوغۇزلار دائىم باردىغان جاي». Sabran (25 - باب 90 - پاراگرافتا) «ئوغۇزلار دائىم باردىغان جاي.» فاراب (25 - باب 88 - پاراگرافتا) «سودىگەرلەر دائىم باردىغان جاي». پەرغانە (25 - باب 45 - پاراگرافتا) «تۇركىستانغا ئوتتىدىغان مۇھىم ئېغىز، تۇرغۇن تۇرك قوللار بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنىپ مۇسۇلمان

دۆلەتلەرگە سېتىپ بېرىلمدۇ. بەدەخشان (24 - باب 24 - پاراگرافتا) «سودىگەرلەر دائىم بارىدىغان جاي.» نۇرغۇن بايلىقى بار. بۇست (24 - باب 9 - پاراگرافتا) «ھىندىستانغا ئۆتىدىغان مۇھىم ئېغىز، سودىگەرلەر دائىم بارىدىغان جاي، ناھايىتى ئاۋات، ھىندىستاننىڭ سودا مەركىزى.» بۇنىڭدىن باشقا، يەنە نىشاپۇر، ھىرات، قەندىھار قاتارلىق جايلارمۇ مۇھىم سودا مەركەزلىرىدۇر. مانا بۇ سودا شەھەر - بازارلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇب تەرەپلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى تۇتاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى يېپەك يولىغا ئايلاندۇرغان تۈگۈنلەردۇر.

قەدىم زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودىگەرلەر شەرق ۋە غەربنىڭ سودا يولىدا قاتناپ، جۈڭگونىڭ يېپەك مالىلىرىنى توشۇپ سېتىش بىلەن بىللە، ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى راۋانلاشتۇرغانىدى. ئۇلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ جۈڭگونىڭ ئېچكى رايونلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇراتتى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەھسۇلاتلىرى شۇ جايلارنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىگىلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەھسۇلاتلىرى ۋە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئاساسلىقى تۇرلۇك ئاشلىقلار (چىقىدىغان جايى ئانداراب، داغستان، گارچىستان، نىسا، توخارىستان)، پاختا (چىقىدىغان جايى نىشاپۇر، مەرۋى)، تۇرلۇك مېۋىلەر (چىقىدىغان يېرى بۇخارا، توخارىستان)؛ چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن ئات (چىقىدىغان يېرى ساغانىيان، چىگىل قەبلىسى، ئوغۇز قەبلىسى، خۇشكەند، قارلۇق قەبلىسى، قىرغىز قەبلىسى، خوتل، تۇبۇت، تۇركەش قەبلىسى، توققۇز

ئوغۇز قەبلىسى، توخارىستان، ياغما قەبلىسى)، قوي (چىقىدىغان يېرى خۇشكەند، ئىسپىجاب، چىگىل قەبلىسى، ئوغۇز قەبلىسى، قارلۇق قەبلىسى، قاسار قەبلىسى، پېچېنىگ قەبلىسى، قىرغىز قەبلىسى، قىپچاق قەبلىسى، توققۇز ئوغۇز قەبلىسى، تۈركەش قەبلىسى، ياغما قەبلىسى، توخارىستان)، ئېشەك (چىقىدىغان يېرى كېش — ھازىرقى شەھىرى سەبز)؛ ئۇۋچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ئوۋ قىلىپ ئېلىنغان تۈرلۈك نەرسىلەر (مەسىلەن ئوغۇز قەبلىسى، ياغما قەبلىسىنىڭ ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرى)، بۇغا (چىقىدىغان يېرى تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمى)، ئىپار كېيىك (چىقىدىغان يېرى تۇبۇت، شاجۇ)، بۇلغۇن (چىقىدىغان يېرى تۇبۇت)، قارا تۇلكە (چىقىدىغان يېرى توققۇز ئوغۇز قەبلىسى)، تىبىن (چىقىدىغان يېرى تۇبۇت)؛ كان مەھسۇلاتلىرىدىن ئالتۇن (ئاخشى، بەدەخشان، پەرغانە، خوتەن)، كۈمۈش (ئاخشى، ئانداراب، خۇشكەند، خۇراسان، خوتەن، پەنجشىر)، مىس (پەرغانە، خۇشكەند)، تۆمۈر (خۇشكەند، سۇتروشنا)، قوغۇشۇن (پەرغانە، خۇشكەند، ماۋارائۇننەھر)، نۆشادۇر (بۇتامان، پەرغانە، ماۋارائۇننەھر)، گۈڭگۇرت (ماۋارائۇننەھر)، سىماب (پەرغانە)، زەمچە (خۇشكەند، ماۋارائۇننەھر) رەۋەن (پەرغانە)، قىزىل تۇز (كېش)، ياقۇت (بەدەخشان)، كۆكتاش (بەدەخشان) قاتارلىقلار بار.

قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن پاختا توقۇلمىلار (خۇراسان، نىشاپۇر، ھېرات، كات)، يۇڭ توقۇلمىلار (ساغانىيان، خۇراسان)، كىگىز (خۇشكەند، ئىسپىجاب، كات، تالىكەن)، گىلەم (ئامول)، پالاس (ساغانىيان، خۇشكەند)، چىگە (سەمەرقەند)، كىگىز ئۆي (تۈركەش قەبلىسى)، خام يىپەك (خۇشكەند، خۇراسان، كېش، ماۋارائۇننەھر)، ئىپار (قىرغىز، تۇبۇت، توققۇز ئوغۇز، تۈركەش قەبلىلىرى)،

قورال ـ ياراغ ۋە ساۋۇت ـ دۇبۇلغا (گۇر)، ئوقيا (تاشكەند)، سوپۇن (بۇست، تېرمىز) قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرى ھەمىشە قۇل قىلىپ سېتىلىپ، مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە ئېلىپ كېتىلەتتى. قۇل ئېكسپورت قىلىپ ساتىدىغان قەبىلىلەر ئالان، قاسار، پېچېنىگ قەبىلىلىرى بولۇپ، پەرغانە، گۇر قاتارلىق رايونلارغا ئېكسپورت قىلىناتتى.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى — ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەغەز ئىشلەپچىقىرىشى. «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ 25 ـ باب 13 ـ پاراگرافىدا «سەمەرقەندتە قەغەز ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىغا ئېكسپورت قىلىنىدۇ» دەپ ئېنىق يېزىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەغەز ئىشلەپچىقىرىشىنى بىلۈۋېلىشىدىكى تۆھپە جۇڭگولۇقلارنىڭ تەسىرىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. بۇ نۇقتا ئەرەب يازغۇچى مەرۋەزى ئەسىرىدىمۇ بايان قىلىنغان. بۇ يازغۇچى مۇنداق دەيدۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سەمەرقەند رايونى ئەسلىي جۇڭگوغا تەۋە يەرلەر ئىدى. مۇسۇلمانلار ئۇنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ كۆپى كېتىپ قالغان. پەقەت سىپتا قەغەز ياساش تېخنىكىسىلا سەمەرقەندتە قېپقالغان [22]. باشقا يازغۇچىلار، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەغەز ياساشنى ئۆگىنىۋېلىشى مىلادىيە 751 ـ يىلىدىكى تالاس جېڭىدىن كېيىن بولغان، دېيىشىدۇ. مەسىلەن، بارتولد مۇنداق دەپ قارىغان: «جۇڭگولۇقلار 751 ـ يىلىدىكى جەڭدە ئەسىرگە ئېلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان، ئۇلار سەمەرقەند ئاھالىلىرىگە لاتا پۇرۇچىلىرىدىن قەغەز ياساشنى ئۆگىتىپ قويغان. بۇنداق قەغەز ياساش ئۇسۇلى سەمەرقەندتىن تېزلا غەربكە تارالغان ھەمدە قوي تېرىسىدىن ياسالغان قەغەز ۋە مىسىرنىڭ سامان قەغىزىنى بازاردىن چىقىرىۋەتكەن» [23]. كارتمۇ مۇنداق دېگەن: «VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سەمەرقەندتە

ئولتۇراقلاشقان ئەرەبلەر ئەسىرگە چۈشكەن جۇڭگولۇقلاردىن قەغەز ياساشنىڭ سىرىنى بىلىۋالغان. XI ۋە XII ئەسىرلەردە، مول ئۇنى يەنە ئىسپانىيە ئىستېلاچىلىرىغا تارقاتقان»[24]. يەنە بىر جايدا ئۇ تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ: زىيادە جەڭدە ئەسىر ئالغان جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارغا قەغەز ياساشنى ئۆگىتىپ قويغان[25] دەيدۇ. يېقىن زاماندىكى كىشىلەردىن بەي شۇبى، ياۋشىئالارمۇ بۇ پاكىتنى تىلغا ئالغان[26].

خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، بەش دەۋرده غەربىي يۇرتتىن جۇڭگوغا ئەۋەتىلگەن تارتۇقلار ئاساسلىقى: نۆشۈدۇر، بۆكەن مۇڭگۈزى، پېرسىيە كىمخابى، كۇچا ماتىرى، زەمچە، دانىكا، چەكمەن، قاشتېشى، كەھرىۋا، قوتاز قۇيرۇقى، بۇلغۇن - تىيىن تېرىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت[27]. بۇلار بىزگە بىر تەرەپتىن قەدىم زاماندىكى يىپەك يولىدا ئېلىپ بېرىلغان سودىدىكى ئاساسلىق بۇيۇملاردىن مەلۇمات بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

بىراق، ئەينى زاماندىكى سودىنىڭ كۆپ قىسمى ئېھتىمال قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈش، تاۋارلارنى مۇساپىلەرگە بۆلۈپ توشۇش ئۈسۈلى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن مۇساپىنى بىر يولىلا بېسىپ ئۆتىدىغان كارۋانلار كۆپ بولۇشى ناتايىن. شۇڭا، يىپەك يولىنىڭ ئىككى بېشىدىكى خەلقلەر بىر - بىرىنى ئانچە بىلمىشىپ كەتمىگەن. ئەرەب جۇغرافىيە ئالىملىرى جۇڭگو ئىچكى رايونلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيتتى. ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمى ۋە جۇڭگوغا بارىدىغان يوللار توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇجمەل ئىدى. ئىبنى خۇرداذبىھ خاتىرىلىگەن يوللار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىگىچىلا كېلىپ توختىغان، قۇدامە پەقەت قۇمدان، قەشقەرنىلا تىلغا ئالغان. شۇڭا، يۇقىرىقى تارىخ ماتېرىياللىرىنى

مۇھىم ئاساس قىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» دە پەقەت گەنسۇ رايونىلا كۆپرەك بايان قىلىنىپ، گەنسۇنىڭ شەرقىدىكى جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ھېچنېمە دېيىلمىگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. بىراق، ئۇنىڭ بايانلىرىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن بۇيانقى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ئاز - تولا بولسىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

(5)

تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا قەدىم زاماندا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ قۇدرەتلىك، مەدەنىيىتى ئەڭ تەرەققىي قىلغان چوڭ دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. «يېڭى تاڭنامە جۇغرافىيىلىك تەپسىرات» تا مۇنداق دېيىلگەن: «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى گۈللەنگەن دەۋرى كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تېخنباۋ يىللىرى ئىدى. زېمىن دائىرىسى شەرقتە ئەندۇڭخەچە (لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغىچە - ت). غەربتە ئەنشىگىچە (كۇچا، قەشقەر، خوتەن، سۇيئاب تۆت ھەربىي كەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايون - ت)، جەنۇبتا رىنەنگىچە (ھازىرقى ۋىيېتنامنىڭ گۇاڭجى ئۆلكىسى دائىرىسىدە - ت) سوزۇلغانىدى، شىمالدا ھون تەڭرىقۇت مەھكىمىسىگە باراتتى. جەنۇب ۋە شىمالدىكى خەنزۇلار شۇنداق قۇدرەت تاپقان ئىدىكى، شەرق ۋە غەربتىكى ئەللەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيتتى». بۇ سۆزدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى ئەھۋال توغرا يەكۈنلەنگەن.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشتىن زەئىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى ئايرىشتا Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى

ئۆكلۈك ـ سۆيگىن توپلىڭىنى بۆلگۈچ سىزىق قىلىشقا بولىدۇ. بۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا ژەنبىيتىمىدە يۇز بەرگەن ئۆزگىرىشتىمۇ ئەكس ئەتكەن. بىرقانچە زور تارىخىي پاكىتلار ژەنبىيەتتىكى بۇ ئۆزگىرىشنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىر تەرەپتىن، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە ئەرەبلەرنىڭ «ئەرەب شەرقىي يول ئەمىرلەشكىرى» قۇتەيبە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارائۇننەھر رايونىنى سىستېمىلىق تۇردە بويسۇندۇردى، يەرلىك شەھەر بەگلىكلىرى سىرتتىن تۇركەشلەرنىڭ ياردىمى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن تاقابىل تۇرالمىدى. ئاخىر 751 ـ يىلى تالاس جېڭىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئەرەبلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چېكىنىپ چىقتى. ماۋارائۇننەھر رايونى خەلىپە ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىندى.

يەنە بىر تەرىتىن، تۇبۇتلەر باش كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە كېڭىيىشكە باشلىدى. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىلا تۇبۇتلەرنىڭ كۆچى غەربىي يۇرتقا كېڭىيىپ كىرىشكە باشلىغانىدى. 665 ـ يىلى سۇلى بىلەن كۆنەسىلەر تۇبۇتلەرنى ئۇدۇنغا باشلاپ كىردى، بەش يىلدىن كېيىن، تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىكى 18 قارام ئايماقنى مۇنقەرز قىلدى ۋە ئۇدۇنلار بىلەن بىرلىشىپ كۆچا ھەم پەرغانىنى ئىشغال قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنى تۆت ھەربىي كەنتتىن ژاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تاڭ سۇلالىسى گەرچە كۆچا قاتارلىق ئەنشى تۆت ھەربىي كەنتنى قايتۇرۇۋالغان بولسىمۇ، لېكىن تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتقا يەنىلا پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. مەسىلەن، تۇبۇتلەر بولۇر (ھازىرقى گىلگىت) نى كونترول قىلىپ، شۇ يول ئارقىلىق ئەنشى تۆت ھەربىي كەنتكە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، مىلادىيە 722 ـ يىلى ئۇنىڭ

قارىمىقىدىكى توققۇز شەھەرنى تارتىۋالدى. 747 - يىلى «تۇبۇتلەر ئۆز قىزىنى بولۇر خانىغا ياتلىق قىلدى، ئۇنىڭ ئەترايىدىكى 20 نەچچە ئەل تۇبۇتلەرگە قارام بولۇپ، مەركىزىي خانىدانلىققا ئولپان تاپشۇرمايدىغان بولدى». تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ زېمىنىغا ئەسكەر ئەۋەتتى. «بولور خانى بىلەن تۇبۇت مەلىكىسىنى ئەسىر ئالدى» [28]. لېكىن، گاۋشىيەنجى تالاس جېڭىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ئەسلىدىكى ھەربىي كۈچىنى ساقلاپ قالالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىچكى رايوندا ئۇيغۇلۇق - سۆيگۈن توپىلىڭى يۈز بېرىپ، تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايوندىكى ھەربىي قوشۇنىنى ئىچكى رايونغا يارىدەم بېرىشكە چاقىرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، تۇبۇتلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنى بېسىۋالدى. «نەچچە يىل ئىچىدىلا غەربىي شىمالدىكى ئونلىغان ئايماق ئارقىمۇئارقا قولدىن كەتتى، فېڭشياڭ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي، فېنجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالى پۈتۈنلەي تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى [29]. مىلادىيە 787 - يىلى، تۇبۇتلەر يەنە ئەنشى (كۇچا)، بېشبالىقنى بېسىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن «گەنسۇنىڭ غەربىدىكى ئايماق، ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسى قولدىن كەتتى» [30].

شىمال تەرەپتە ئۇيغۇر خانلىقى قۇدرەت تېپىپ گۈللىنىش دەۋرىدە تۇراتتى. ئۇيغۇرلار ئەسكەر چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆڭلۇك - سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا يارىدەم بەردى. لېكىن، ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە [31] جايلاشقان قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، بىر - بىرىگە دۈشمەنلەشكەنىدى. جى دې (756 — 758) يىللىرىدىن كېيىن، غەرب تەرەپ (ھازىرقى يەتتەسۇ رايونى) تىكى تۇركەشلەر ئاجىزلىشىپ، «سېرىق - قارا ئۇرۇقلارنىڭ ھەممىسى

ئۆزلىرىدىن خان تىكلەپ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشۋاناتتى» [32]، قارلۇقلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربكە كۆچۈپ «ئون ئوق قاغانلىق» قەدىمكى جايىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ھازىرقى سۇيئاب، تالاس شەھەرلىرىنى ئىگىلىدى، [33]. شۇنىڭ بىلەن قارلۇقلار ئونتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارائۇننەھر رايونىغا يېقىن جايدىكى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالدى.

يۇقىرىقى بۇ بىرنەچچە زور ۋەقە مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈز بەرگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى نەچچە ئون يىل ئىچىدە، تۇبۇتلەر، ئۇيغۇرلار، قارلۇقلاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ كۈچ غەربىي يۇرتتا تېرىكەشتى. قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ، تۇبۇتلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارنى تىزگىنلىمەكچى بولدى. ئۇيغۇرلار بولسا تۇبۇتلەر بىلەن بېشىبالمىقنى تالىشىپ كۈرەش قىلدى. بېشىبالىق ئۇيغۇرلارغا يېقىن بولغانلىقتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچى VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ، يەرلىك قەبىلىلەرنى ئەزگەنلىكتىن، ئۇلار ئۇيغۇرلاردىن بىزار بولۇپ تۇراتتى. قارلۇقلار بىلەن تۈركلەر تۇبۇتلەرگە بېقىنىپ، ئۇنىڭ بېشىبالمىقنى ئىشغال قىلىشىغا يارەملەشتى. شۇڭا، ۋاڭ گوۋېي: «تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىق بىلەن ئەنشى ‹كۇچا› نى ئىشغال قىلىۋېلىشى پۈتۈنلەي قارلۇقلار يارەملەشكەنلىكتىن بولغان» دەپ يازغان.

790 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى چوڭ ۋەزىر ئېل ئۇگەسنى قوشۇن باشلاپ يارەدەم بېرىشكە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن تۇبۇتلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. قارلۇقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇتسار (ھازىرقى جىمىسار) شەھىرىنى تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 70 يىل (790 — 860) تۇبۇتلەرنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى بولدى.

تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلار ئۆزئارا يول قويۇشقا كېلىشۈالغانلىقىدىن بولسا كېرەك، قارلۇقلارمۇ كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىپ، بالاساغۇندىن جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ، قەشقەر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان [35]. «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ 13 - پاراگرافىدا قەشقەرنىڭ ھاكىمى ئىلگىرى قارلۇقلاردىن ئىدى، دەپ يېزىلغان.

IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر قوشۇنلىرى غەربكە يۇرۇش قىلىپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدا تۇبۇتلەرنىڭ ئىزى قالمىدى، تۇبۇت قوشۇنى كۈسەندىن ئۇچتۇرپانغا چېكىنىپ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن مۇھاسىرە قىلىندى، ئۇيغۇر قوشۇنى قوغلاپ يۇرۇپ زەربە بەردى. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان ئابىدىسى» دە «شىمالدىكى ئىنچى دەريا سىغچە قوغلاپ باردى»، «قارلۇقلارغا، تۇبۇتلەرگە جازا يۇرۇشى قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇغ - ئەلەملىرىنى تارتىۋېلىپ، باشلىرىنى كېسىپ شىمالغىچە، غەربتە فەرغانىغىچە قوغلاپ باردى» [36] دېيىلگەن. ۋاڭ گوۋېي مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار جەنۇبتا تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، شىمالدا قارلۇقلارنى بويسۇندۇرۇپ، غەربتە كۈچىنى تاكى پامىرنىڭ غەربىغىچە يەتكۈزگەن. بۇ پاكىتلار تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلمىغان، كېيىنكى چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ ۋەقە پەقەت مۇشۇ ئابىدە ئارقىلىقلا مەلۇم بولغان» [37]. ۋاڭ گوۋېينىڭ قارىشىچە، شۇ چاغلاردا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار پامىرنىڭ غەربىگە كۆچۈپ بولغان. ئىسلام تارىخ ماتېرىياللىرىدا شۇ مەزگىللەردە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ماۋارائۇننەھرىدىكى سىياسىي ۋەقەلەرگە ئارىلاشقانلىقى خاتىرىلەنگەن [38]. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇيغۇرلار IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدىلا ماۋارائۇننەھرگە ياكى

ماۋارائۇننەھرنىڭ چېگرا رايونلىرىغا يېتىپ بارغان. ئۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئاللىقاچانلا مەۋجۇت بولغانلىقتىن، كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇ يەرگە كۆچۈپ بېرىشى تەبىئىي ئەھۋالدۇر.

قىسقىسى، IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە غەربىي رايوننىڭ ۋەزىيىتى مۇنداق بولغان: يەتتە سۇ رايونى، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى ئاقسۇغىچە بولغان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جايلاردا قارلۇقلار تۇرۇشلۇق ئىدى؛ كۆچادىن قۇمۇلغىچە بولغان جايلار تۇبۇتلەرنىڭ چېكىنىپ چىقىشى بىلەن ئاستا ـ ئاستا مۇستەقىللىققا ئېرىشتى؛ جەنۇبىي يولدىكى خوتەنمۇ مۇستەقىل ئورۇنغا ئېرىشتى. ستەين مۇنداق دەپ قارىغان: خوتەن ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇپ، تاكى XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 10 يىلىغا كەلگەندە قاراخانىيلار خاندانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان [39].

40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ۋەزىيەتتە يەنە ئۆزگىرىش بولدى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىپىرەن بولۇپ كېتىشى ۋە تۇبۇتلەرنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى كەيفىڭنىڭ 4 ـ يىلى (839 ـ يىلى)، ئۇيغۇرلار «يىلمۇيىل ئاچارچىلىققا ئۇچراپ، مال ـ چارۋىلىرى ئۆلۈپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتتىق قار ئاپىتى بولغانلىقى» [40] ئۈچۈن، شىمال تەرەپتىكى قىرغىزلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلدى، «ئۇلارنىڭ ئوردىسى خارابلىشىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قېچىپ توزۇپ كەتتى. ۋەزىر قۇزا مەڭلىگ تېكىن 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلارنىڭ يېرىگە كۆچۈپ باردى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تۇرپانغا باردى، بىر قىسمى ئەنشى (كۇچا) گە باردى [41]. شۇ چاغدا، تۇبۇتلەرمۇ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنىدى. تارىختا: «، 838 ـ يىل تەختكە ئولتۇرغان زەنپۇ خان، «دارما ئەيش ـ ئىشرەتپەرەس زالىم خان بولۇپ، پۇقرالار ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلمايتتى. داۋاملىق ئاپەت يۈز بېرىپ

تۇرغانلىقتىن تۇبۇتلەر زەئىپلىشىشكە باشلىدى» [42]. بۇ چاغدا تاڭ خانىدانلىقى، ئۇيغۇرلار، تۇبۇتلەردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ كۈچ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنىدى [43]. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈرك قەبىلىلىرى ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بۆلۈنۈپ، ئۆزى بەگ ئۆزى خان بولۇۋالغان، بىرلىككە كېلەلمىگەن ۋەزىيەت شەكىللەندى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى تۇپەيلىدىن شەكىللەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەزىيىتىمۇ ھەم مىللەتلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى «ھۇدۇدۇلئالەم» دە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. لېكىن، غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى چۆشىنىشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئىككى تەرەپنىڭ خاتىرىسىنى سېلىشتۇرۇپ دەلىللەش خېلى قىيىنغا چۈشىدۇ. مىسارنىڭ ساياھەت خاتىرىسى بىلەن گاۋجوخەينىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى، «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خاتىرە بىلەن ۋالىخ يەندېنىڭ قۇچۇغا ئەلچىلىككە بارغاندىكى خاتىرىسىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش بۇگۈنكى كۈنگىچە يەنىلا يېڭى تېما بولۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېلىمىز ئالىملىرى تېخى تەتقىق قىلىپ كۆرمىگەن قىسىمى تېمىدۇر.

(6)

مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا تەپرىقىچىلىق سېلىپ كەلگەن ئاساسلىق كۈچ روشەنكى تۇبۇتلەر ئىدى. ئەمدى بىز «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى تۇبۇتلەرگە دائىر خاتىرىلەرنى كۆرۈپ باقايلى. بۇ كىتابنىڭ 11 ـ بابىدا مەخسۇس تۇبۇتلەر ئۈستىدە توختالغاندىن تاشقىرى، باشقا باب ـ پاراگرافلاردىمۇ تۇبۇتلەر قوشۇمچە تىلغا ئېلىنغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ماتېرىياللار تۇبۇتلەرنىڭ قۇدرەت تاپقان

مەزگىللىرىگە (838 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى مەزگىللەرگە) ئائىت ماتېرىياللار بولسا كېرەك.

تۇبۇتلەر قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردە ناھايىتى كەڭ زېمىننى ئىشغال قىلغان. مەزكۇر كىتابتىكى خاتىرىدىن قارىغاندا، «كۇچاڭ (مىنورسكىي بۇ جايىنى ھازىر لەنجۇ دەپ قارىغان) دا تۇبۇتلەر بىلەن خەنزۇ سودىگەرلىرى ئولتۇراقلاشقان». «گەنجۇنىڭ يېرىمى خەنزۇلارغا تەۋە، يېرىمى تۇبۇتلەرگە تەۋە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇلمەس ئۇرۇش بولۇپ تۇرغان. ئۇلار بۇنقا چوقۇنغوچىلار، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتى تۇبۇت قاغانىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ». «سۇجۇ بولسا تۇبۇتلەرنىڭ چېگرا رايونى» (يۇقىرىقىلار 9 ـ بابتا بايان قىلىنغان). بۇ، تۇبۇتلەرنىڭ كۈچى خېشى رايونىغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان لەنجۇ رايونى بىلەن سۇجۇ ئايمىقىنىڭ ئەھۋالى تۇبۇتلەر كېڭىيىشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋال بولسا كېرەك. گەنجۇنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى خاتىرىنى مىنورسكىي تەمىم دەۋرى (760 — 800 ـ يىللار) گە ئائىت خاتىرە، ئۇ دەل تۇبۇتلەر قاغانىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ» دېيىلگەن، دەپ قارىغان. لېكىن، خەنزۇلار تۇبۇتلەرگە قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلغان. بۇ ئاپتونۇرنىڭ جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، ئۇ تۇرلۇك كىتابلاردىن ئۇزۇندە ئېلىپ، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ماتېرىياللارنى ئارىلاشتۇرۇپ تۇزۇپ چىققان بولغاچقا قاملاشمايى قالغان. ئۇڭلۇك ـ سولىگەن توپىلىڭدىن كېيىن تۇبۇتلەر «خېشى بىلەن گەنسۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى قويماي ئىشغال قىلىۋالغان» [44]، خەنزۇلار زۇلۇمغا ئۇچراپ، «ياتلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنغان» [45]، يەنى قۇلغا ئوخشاش ئەھۋالدا قالغان بولۇپ، ئاپتور تەسۋىرلىگەندەك ئۇنداق ئەھۋالدا ئەمەس ئىدى.

غەرب تەرەپتىكى گۇاجۇ، شاجۇ رايونلىرى توغرىسىدا پەقەت

«ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ئاھالىلىرى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.» ياكى «بۇنقا چوقۇنغۇچىلار» دېيىلگەن. بۇنىڭدا ئىككى خىل ئېھتىمال بار: بىر خىل ئېھتىمال، ئۇنىڭدا ئېيتىلغىنى تۇبۇتلەر كېڭىيىشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋال بولۇشى مۇمكىن؛ يەنە بىر ئېھتىمال بۇ رايونلارنى خەنزۇلار قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىنكى ئەھۋال بولۇشى مۇمكىن. خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، شاجۇ رايونى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنجۇڭ 2 ـ يىلى (871 ـ يىلى) تۇبۇتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، 70 يىل (871 — 850) ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ يىللىرىدا جاڭ يىچاۋ تۇبۇتلەر ئاجىزلىشىپ مالمانچىلىق ئىچىدە قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 848 ـ يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇ يەردىن تۇبۇتلەرنىڭ كۈچىنى قوغلاپ چىقارغان. ئۇنىڭ كەينىدىنلا قوشۇن تارتىپ، ئەتراپتىكى گۇاجۇ، يىجۇ (قۇمۇل)، شىجۇ (تۇرپان)، گەنجۇ، سۇجۇ، لەنجۇ، شەنشەن (پىچان)، خېجۇ، مىجۇ، گوجۇدىن ئىبارەت 10 ئايماقنى تىنچلاندۇرۇپ، ئۇزىنىڭ ئاكىسى جاڭ يىتەندىن 11 ئايماقنىڭ خەرىتىسىنى تاڭ خانىدانلىقىغا تەقدىم قىلىپ ئەۋەتكەن. جاڭ يىچاۋنىڭ خېشى رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقى جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. لېكىن، «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خاتىرىدە بايان قىلىنغان ئەھۋال Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرىكى ئەھۋالنى كۆرسىتىشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن، Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى جاڭ جەمەتى ھاكىمىيىتىنى كۆرسەتمەيدۇ، ئۇنىڭدا «ئاھالىلىرى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ» دېيىلگىنى ئېھتىمال شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

ئۇنىڭمۇ غەربىدە K. san بولۇپ، «ئۇنىڭ ھاكىمىنى تۇبۇتلەر ئەۋەتكەن». مىنورسكىي بۇ جايىنى ئالتۇن تاغنىڭ غەربى

ۋە كوئىنلۇن تېغىنىڭ جەنۇبى دەپ قارىغان. كۇتىمىنىڭ ھاكىمى تۇبۇتلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ . بۇ جاي تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىجىڭ بازىرى (ھازىرقى چاڭقىلىق) دۇر. ئاپتور تىلغا ئالغان يۇقىرىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىي جۇڭگوغا تەۋە بولۇپ، كېيىن تۇبۇتلەر ئىشغال قىلىۋالغان.

مەخسۇس تۇبۇتلەر توغرىسىدا سۆزلەنگەن 11 ـ بابنىڭ بېشىدىلا، تۇبۇتلەرنىڭ غەرب تەرىپى ماۋارائۇننەھر بىلەن تۇتىشىدۇ، دېيىلگەن. شەكسىزكى، بۇ، تۇبۇتلەر كېڭىيىپ شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال قىلىۋالغان مەزگىللىرى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 26 ـ بابنىڭ 15 ـ پاراگرافىدا ژاخان (ئافغانىستان دائىرىسىدە) khamdadh دېگەن بىر كەند تىلغا ئېلىنىپ، ئۇ يەردە بۇددا ئىبادەتخانىسى بار، ئۇنىڭ سول تەرىپىدە بىر قەلئە بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇبۇتلەر تۇرىدۇ، دېيىلگەن؛ 18 ـ پاراگرافتا ماۋارائۇننەھرنىڭ چېگرىسىدىكى samarQandaQ كەنتى تىلغا ئېلىنىپ، ئۇ يەردە تۇبۇتلەر تۇرىدۇ، دېيىلگەن؛ 20 ـ پاراگرافتا ھازىرقى سىرىنگاگارنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى andras شەھىرى (ئۇز زامانىدا چوڭ بولۇر، يەنى بالتىستان تەۋەسىدە ئىدى) تىلغا ئېلىنىپ، ئۇ يەردىمۇ تۇبۇتلەر تۇرىدۇ، دېيىلگەن. بۇلار تۇبۇتلەرنىڭ كۈچى پامىرغا يېقىنلىشىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۇبۇتلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى تۆت ھەربىي كەنتىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن، VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدىلا چوڭ ـ كىچىك بولۇر رايونىغا كېڭەيگەنلىكى توغرىسىدىكى دەلىللەرنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتتۇق. كېيىنكى چاغلاردا تۇبۇتلەر كۈچا بىلەن بېشبالىقنى بىر مەھەل ئىشغال قىلىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار تېرىكەشكەنلىكى ئۈچۈن، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى زادىلا تىكلىيەلمىدى. تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلار ئاساسەن

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى، شەرقىي قىسمى ۋە شەرقىي شىمال قىسمىدىكى بەزى رايونلار ئىدى. ئۇيغۇرلار ھېشبالىقنى قاپتۇر ۋۇالغاندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا «تۇبۇتلەرنىڭ ئىزى قالمىغان» ئىدى. شۇڭا، «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلىرى ئاساسەن ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلار بولغان. B. luri لاداق رايونىغا توغرا كېلىدۇ، ئۇ «تۇبۇتلەرنىڭ بىر رايونى» سۈپىتىدە، كېيىنكى چاغلاردا «كىچىك تۇبۇت» دەپ ئاتالغان. يەنە زاۋا دېگەن جاي بولۇپ، تەخمىنەن خوتەن ئەتراپىدا، Twsmt تەۋەسىدىكى بىر كىچىك كەنت، بۈمۇ تۇبۇت رايونى دەپ ئاتالغان.

AJayul,AJa تۇبۇتچە Ha. za ، پېللىئوت بۇ تۇيغۇنلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىغان. AJyaul تۇيغۇنلار رايونى بولۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ بىر تەرىپى پىشامشان دۆلىتىگە، يەنە بىر تەرىپى شاجۇ ئايمىقىغا تۇتىشىدۇ [46]، لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدا. ئاپتور مۇنداق يازغان: «بۇ جايدا ئوتلاق، يايلاقلار ۋە تۇبۇتلەرنىڭ كىگىز ئۆيلىرى بار. تۇبۇتلەرنىڭ قاغانى ئۆلۈپ، ‹m. yul› قەبىلىسىدە ئادەم قالمىغان چاغدا، خەلقەر Ajayul لۇقلاردىن بىرسىنى ئۆزلىرىگە سەردار قىلىپ سايلىغان».

8 ـ پاراگرافتا تىلغا ئېلىنغان چوڭ ـ كىچىك J. RM. N. GAN نىڭ ئورنى Ajayaul بىلەن Twsmt نىڭ ئارىلىقىدا، بۇ ئېھتىمال چەرچەن بولۇشى مۇمكىن. Twsmt بولسا خوتەننىڭ جەنۇبىدا. ئاپتور «بۇ جاي ئىلگىرى خەنزۇلارغا تەۋە ئىدى، ھازىر بولسا تۇبۇتلەرنىڭ ئىلكىدە، ئۇ يەردە تۇبۇت قاغانىنىڭ ھەربىي قوشۇنى بار» دەپ يازغان. بۇ، تۇبۇتلەرنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن تىلغا ئېلىنغان 11 جاينىڭ نامى تامامەن ئىران تىلىدا يېزىلغان. ئاپتور مۇنداق يازغان: «‹بۇ جايلار›

ئىلگىرى جۇڭگوغا تەۋە ئىدى، لېكىن ھازىر تۇبۇتلەر ئىگىلىگەن. بۇ جايلاردا نۇرغۇن توققۇز ئوغۇزلار بار. kunkra ... بىلەن Raykuiya ئارىلىقىدا ناھايىتى زور قورغان بار، تۇبۇت قاغانىنىڭ دۆلەت خەزىنىسى شۇ يەرگە سېلىنغان». بۇ جايلارنى خوتەندىن قەشقەرگە بارىدىغان يول ئوستىدە دەپ قارىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، 21 - پاراگرافتا تۇبۇتلەر بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسى تۇتىشىدىغان جاي كۇچا دەرياسىنىڭ يېنىدىكى GH. ZA غىچە يېتىپ بارىدۇ، دېيىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۇبۇتلەر تاكى قەشقەرنىڭ يېنىغىچە كېڭىيىپ بارغان، خوتەن بولسا تۇبۇتلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان. ئاپتور ئېيتقان بۇ ئەھۋال ۋاقىت جەھەتتىن بىرقەدەر ئىلگىرى بولۇپ، مىلادىيە 840 - يىلىدىن ئاۋۋالقى ئەھۋال بولۇشقا تېگىشلىك. ھالبۇكى، ئۇ چاغدا بۇ رايونغا توققۇز ئوغۇزلار كېلىپ بولغان.

تۇبۇتلەر ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىغا كېڭىيىپ كىرگەنلىكتىن، غەربتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەر بىلەنمۇ بىۋاستە قاتناش ۋە سودا ئالاقىسى قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن. شۇڭا، 11 - بابنىڭ كىرىش سۆزىدە: «ھىندىستاننىڭ ھەممە مالىلىرى تۇبۇت رايونىغا كىرگۈزۈلىدۇ، ئاندىن تۇبۇت رايونىدىن مۇسۇلمان دۆلەتلەرگە چىقىرىلىدۇ» دەپ يېزىلغان.

خوتەن رايونىغا كەلسەك جېنىيۇەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 785 - يىلى) ئۇدۇن خانى ئۇرچى ياۋ تاڭ خانىدانلىقىغا ئەلچى ئارقىلىق مەكتۇپ يوللاپ، ئۆز ئاكىسى شېڭزىرۇينى خانلىق تەختىگە چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلغاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي «تۇبۇتلەر ئەنشى قاتارلىق تۆت ھەربىي كەنتنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقتىن، تاڭ خانىدانلىقى بىلەن بولغان ئالاقە ئۇزۇلۇپ قالدى، تاكى تاڭ خانىدانلىقى ئاخىرلاشقانغا قەدەر ئۇدۇن توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بولمىدى» [47]. مىلادىيە VIII

ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خوتەن رايونىنىمۇ تۆبۈتلەر كونترول قىلىۋالدى [48]. لېكىن، ئومۇمەن قارىغاندا، خوتەننىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانى ئىزچىل تۇرده ئۇزۇنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كەلگەن، تۆبۈت كۈچىيىپ قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردىمۇ پەقەت تۆبۈت ئەمەلدارلىرىنىڭ نازارىتىدىلا بولغان. IX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، تۆبۈتلەر ئاجىزلاپ، خوتەن يەنە تولۇق مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن. ستەين خوتەندە ئارخېئولوگىيلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ھاسىل قىلغان تەسىراتى بويىچە، خوتەن ئەينى زاماندا ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ئىدى، بۇ مۇستەقىللىق تاكى XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 10 يىللىدا قاراخانىيلار خانىدانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانغا قەدەر داۋاملاشقان، دەپ قارىغان. شۇڭا، «ھۇدۇدۇلئالەم» دە خوتەننى 9 - بابقا قويۇپ، جۇڭگونىڭ بىر رايونى سۈپىتىدە بايان قىلغان، بەزىدە ھەتتا خوتەننى (چىن) دەپ ئاتىغان. ئاپتور مۇنداق يازغان: «ئۇدۇن خانى ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغان تەكەببۇر ئادەم بولۇپ، ئۇزۇنى «تۇركلەر بىلەن تۆبۈتلەرنىڭ خانى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ جۇڭگو بىلەن تۆبۈتنىڭ چېگرا سىزىقىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا تەۋە رايونلارنى ساراي غوجىسى مەسئۇل بولۇپ باشقۇرىدۇ». مىنورسكىي بۇ ماتېرىيالدا ئېيتىلغان ئەھۋال ۋاقىت جەھەتتىن كېيىنرەك، دەپ قارىغان. ئۇدۇن خانى دېگىنى لى شېكتىيەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇ چاغ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىدى.

تۆبۈتچە خەت - چەكلەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، خوتەن رايونى ئىزچىل تۇرده ئۇزۇنىڭ بىر يۈرۈش ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن، گويا ئۇ تۆبۈتلەر زېمىنى ئىچىدە تۇرغان جۇڭگونىڭ بىر پارچە ئۇتۇشمە يېرىگە ئوخشىشىدۇ. تۆبۈتلەرنىڭ چېكىنىپ چىقىشى بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچى كەرىپ كەلگەن. لى شېكتىيەن ئۇيغۇر

بولۇشى مۇمكىن، كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ تېخنىقۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3 ـ يىلى (938 ـ يىلى)، ئۇدۇن خانى لى شېڭتىيەن ئەلچىلىرى ئارقىلىق تارتۇق يوللىغان. جىن سۇلالىسى جاڭ كۇاڭيىن، گاۋجۇخەي قاتارلىقلارنى ئۇنىڭ دۆلىتىگە ئەۋەتىپ، لى شېڭتيەنگە نائىب ئۇدۇن خانى دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن. ئۇدۇن خانى شاجۇ ئايمىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ساۋ جەمەتى بىلەن ئۆز ئارا قۇدىلىشىپ، ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان.

(7)

مەزكۇر ئەسەرنىڭ 12 ـ بابىدا توققۇز ئوغۇزلار رايونى ۋە ئۇلارنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى ئۇستىدە توختالغان. توققۇز ئوغۇز دېگەن مىللەت ئىسمىدۇر، يەنى توققۇز ئوغۇز توققۇز ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىلگىرى ئورخۇن دەريا‌سى ۋادىسىدا مىلادىيە VIII ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قارالغان تۈرك مەدەنىيىتى ئىزى — مەڭگۈ تاشلار بايقالغاندى؛ بۇلارنىڭ مەزمۇن دائىرىسى نىسبەتەن كەڭ بولۇپ، پۈتۈن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغىمۇ چېتىلىدۇ. ئەرەب يازغۇچىلىرى، بولۇپمۇ فارس قەلەمكەشلىرى بايان قىلغان توققۇز ئوغۇزلار ئاساسلىقى مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن كېيىن غەربكە كۆچۈپ تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە كەلگەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن سىرت، ئۇنتۇرا ئەسىردە ئەرەبچە، فارسچە يېزىلغان سان ـ ساناقسىز ئەسەرلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنى توققۇز ئوغۇزلار دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلار روشەنكى، غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ، ۋاقىت جەھەتتىن مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى مەزگىلدىكى ئوغۇزلار، خالاس.

ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا كىرگەن ۋاقتى نىسبەتەن بۇرۇندۇر. تۇبۇتلەر گۇللەنگەن مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلار بىلەن

بېشبالىقتا ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يوللارغىچە تەسىر دائىرىسىدە تۇتۇپ تۇرالىغان. بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا بىرمالال بېرىپ - كېلەلەيدىغان بولغان. مەزكۇر كىتابتىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، خوتەن دالىلىرىغا توققۇز ئوغۇزلار ماكانلاشقان. شەرقتە لوپنۇر ۋە گەنسۇدىكى خېشى كارىدورىدىمۇ توققۇز ئوغۇزلار ماكانلاشقان. سامورىن ستەيىنىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇرلار ئورخۇن خانلىقىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنلا بۇ رايونغا كىرىپ بولغانىدى، دەيدۇ. ستەيىن لوپنۇر رايونىدىكى مىرەن قەدىمكى شەھىرىدىن رۇنىڭ يېزىقىدىكى تۇركچە ھۆججەتلەرنى بايقىغان. بۇ مۇشۇ رايوندىن تېپىلغان بىردىنبىر غەيرىي زاڭزۇچە ئەدەبىي كىتاب، ۋاقتى تۇبۇتلەر بۇ رايوننى بېسىۋېلىشتىن خېلىلا بۇرۇنقى مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ [49].

مىلادىيە 840 - يىلى ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. خانلىقىمۇ زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، ئۇلار كۆچۈشكە باشلىدى. خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، غەربكە كۆچكەن قارلۇق ئوغۇزلىرى 15 ئۇرۇقتىن كۆپ، يولباشچىسى مەڭلىگ تېكىن دېگەن كىشى ئىدى. ئۇلار تۇبۇت (گەنجۇ)، ئەنشى (ئىدىقۇت) غا توپلاشتى. ئالدىنقى قىسىملىرى قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇنداق بولۇشى شەرتسىز ئىدى. بىر تەرەپتىن غەربكە كۆچكەنلەرنىڭ سانى كۆپ بولۇپ، 15 قىسىمدىن ئارتۇق ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ دۆلىتى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاچقا، ھاياتلىق ئۇچۇن جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. ھېنرى يۇلې «قەدىمكى جۇڭگو ھەققىدە كۆرگەن - ئاڭلىغانلارنىڭ خاتىرىسى» دە، قارلۇقلار پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى [51]، دەيدۇ.

ئەمما، خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىيە 856 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئېرىشكەن دوكلاتتا، مەڭلىگ تېكىن ئۆزىنى «خاقان» دەپ جاكارلاپ، ئەنشىدە تۇرغانلىقى [52] مەلۇم. مەڭلىگ تېكىننىڭ كېيىن قۇرۇلغان قاراخانىيلار بىلەن، شۇنداقلا قۇچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتى بارلىقى بولسا يەنىلا تەتقىق قىلىپ بېقىشىمىزغا ئەرزىيدىغان مۇھىم تېما.

تۇبۇتلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا، شاجۇلۇق جاڭ يىچاۋ ھەر مىللەت خەلقىنى ھەربىكەتلەندۇرۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇبۇتلەرنىڭ كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقاردى ۋە خېشى كارىدورىنى ئىگىلىدى. تاڭ سۇلالىسى ئىدىقۇتقا قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ كەلدى. شاجۇ، گۇاجۇ، ئېۋرغول، شىجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ، لەنجۇ، شەنجۇ، خېجۇ، مىنجۇ، لاڭجۇ 11 ئايماقنى تەسىس قىلدى، جاڭ يىچاۋ تۇتۇق بېگى 11 ئايماقنى باشقۇرغۇچى ۋەزىر (بەگ) بولدى. شۇ مەزگىلدىكى گۇاجۇ، شاجۇ، ئۇۋېرغول، شىجۇ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانىدى. خەنزۇلارلا بولۇپ قالماي، تۇبۇتلەر، ئۇيغۇرلار، تۇيغۇنلارمۇ بار ئىدى. پېللىئوت دۇنخۇاڭدىن تاپقان 2962 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتتە تۇيغۇن خانى تۇبۇتلىكلەرنى توپلاپ، ئىدىقۇتقا جازا يۈرۈشى قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. جاڭ يىچاۋ سانغۇن ئىدىقۇتقا غەرب ۋە جەنۇب تەرەپتىن لەشكەر تارتىپ كىرگەن، دىشىتۇڭ ئەتراپىدا (دىشىتۇڭ ئىدىقۇتنىڭ غەربىدە سازلىق بار، دۇنخۇاڭغا ئانچە يىراق ئەمەس) تۇيغۇن قېچىپ كېتىدۇ، مىڭ چاقىرىمچە قوغلاپ، ئۇدۇل ئۇنىڭ چېگرىسىغا كىرىپ، ئاندىن چېكىنىدۇ. زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. [53] بۇ يەردە سۆزلەنگەن تۇيغۇن ئېھتىمال مەزكۇر كىتابتا قەيت قىلىنغان AjayuL بولسا كېرەك. يەنە «دۇنخۇاڭ خاتىرىلىرى» نىڭ 1 ـ، 2 ـ جىلدلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئېۋرغول، غەربىي لاپچۇق ناھىيىسى قاتارلىقلاردا ئۇز ۋاقتىدا

ئۇيغۇرلار، تۇيغۇنلار ئولتۇراقلاشقان، ئىدىقۇتتا توختاۋسىز پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان. جاڭ يىچاۋ 10 - يىلى (856 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى شەخسەن ئۆزى ئەسكەر باشلاپ تېگىش قىلغان. لاپچۇقىنى ئىشغال قىلىپ، غەلىبە بىلەن قايتقان[54]. شۇ چاغدا ئۇ ئۇيغۇرلار، تۇبۇتلەر بىلەن قىلغان جەڭلىرىدە باتۇرلۇقىنى نامايان قىلغان.

ئەينى چاغدا تۇبۇتلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشنىڭ يەنىلا نەتىجىسى چىقمىغان. خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، «جەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى (866 - يىل) 10 - ئايدا، ئىدىقۇت تۇتۇق بېگى جاڭ يىچاۋنىڭ دېيىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى پۇقۇچىن تۇبۇتلەرنىڭ سانغۇنى شياڭكۇڭرى بىلەن جەڭ قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. تۇبۇتلەر قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان، زان كومىبىزىرنىڭ بېشى ئېلىنغان»[55]. «بېشبالىق، ئىدىقۇت، بۇگۇر، مۇسۇلمان شەھىرى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغان»[56]. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە پۇقۇچىن رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى، جاڭ يىچاۋ قوماندانلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. جاڭ يىچاۋ ئالدى بىلەن قۇچۇغا يەرلىك بولغان ئۇيغۇرلارنى ئەل قىلدى، ئاندىن تۇبۇتلەرنى يەڭدى. نەتىجىدە تۇبۇتلەر ئىدىقۇتتىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىلدى.

تۇبۇتلەر قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئىدىقۇتقا ئىگىدارچىلىق قىلدى، ئىدىقۇت ئۇيغۇلارنىڭ يېڭى سىياسىي مەركىزىگە ئايلاندى. خۇاڭ ۋېنبېينىڭ ئېيتىشىچە، «ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، غەربكە كۆچتى. بۇ 840 - يىلى ئىدى. شۇ چاغ بىلەن بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالغۇچە بولغان ئارىلىقتا تەخمىنەن 20 يىل ئۆتتى (ئەينى چاغدا ئۇلارنىڭ ئىدىقۇتنىمۇ قايتۇرۇۋالغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يوق ئىدى)، كېيىنرەك پۇقۇچىن تەخمىنەن 20 يىلدا قۇچۇنى قولغا

كەلتۈرگەن. 20 يىلدىن كېيىن بېشبالىقتىن قۇچۇغا كىرىپ، قۇچۇنى ئىگىلىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي مەركىزى تۇرپانغا يۆتكىلىدۇ، ئۇ قۇچۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاستانىغا يېقىن كوناشەھەر ئوردا (ئىدىقۇت) قىلىنغان. لېكىن، بېشبالىق يەنىلا ئىدىقۇت پادىشاھىنىڭ ئىككىنچى پايتەختى بولۇۋېرگەن (ۋاڭ يەندې خاتىرىسىگە قارالسۇن). «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان ئەھۋال بولسا، ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇتتا ئولتۇراقلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تۇرپانغا كۆچۈرگەندىن كېيىنكى مەزگىللەردىكى ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى بايانلاردىن قارىغاندا، توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لار ئولتۇراقلاشقان جايلار شەرقتە تۇرپان (5 ـ باب 6 ـ پاراگرافقا قارالسۇن) خەنزۇلارنىڭ زېمىنى (كىتابتا جۇڭگو دېيىلگەن) بىلەن تۇتاشقان. غەربتە ئىسسىقكۆلگىچە يېتىپ بارىدۇ، ئالايلى، 3 ـ بابتا سۆزلەنگەن ئىسسىقكۆل چىگىللار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان، 5 ـ باب 8 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسى بولسا ئىسسىقكۆلگە يېقىن. 15 ـ باب 1 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگەن ئىسسىقكۆلنىڭ قىرغىقىدىكى بارسخان شەھىرىنىڭ ئاھالىسى توققۇز ئوغۇزلارغا سادىق ئىدى. 12 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگەن Jamghar (ماناسنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ھۆكۈمەت ۋەكىلى توققۇز ئوغۇز پادىشاھى ئىدى، 11 ـ بابتا سۆزلەنگەن قەشقەردىن خوتەنگە بارىدىغان يول ئۇستىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ھەممىسىدە توققۇز ئوغۇزلار بولۇپلا قالماي، بەلكى Khirm.ki يېزىسىدىمۇ توققۇز ئوغۇزلار بار ئىدى. 11 ـ باب 21 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگەن كۆچا دەريا‌سى ئەتراپىدىكى تۆبۈتلەر توققۇز ئوغۇزلار بىلەن چېگىرىداش ئىدى، 9 ـ باب 10 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگەن كۆچا ھەر دائىم توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ تۇراتتى. يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،

مۇئەللىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن كۆچانىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئوخشاشلا بىر خىل نام (ئىسىم) بىلەن ئاتاپ، پەرقلەندۈرمىگەن. ئەينى چاغدا كۆچانىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنىدى. بۇ، يازغۇچى بايان قىلغان ئەھۋالنىڭ نىسبەتەن بۇرۇنقى دەۋرلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ھەمدە تەخمىنەن مىلادىيە 860 ـ يىللىدىن مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

12 ـ باب 1 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان «چىنانجىكەند» شۇبھىسىزكى، ئىدىقۇتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ شەھەرنى «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى ... جۇڭگو چېگرىسى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ. يازلىقى ئوتلاق ئىسسىق، قىشتا بەك سوغۇق» دەيدۇ. 2 ـ پاراگرافتا ئىدىقۇت ئەتراپىدا تۇرپان تېغى بار، تاغنىڭ كەينىدە بەش يېزا (كەند) بار، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شاھى يازلىقى مۇشۇ شەھەردە ئىسسىقتىن پاناھلىنىدۇ، دەپ بايان قىلىنىدۇ. بۇ بۆلەكتە بايان قىلىنغان مەزمۇن بىلەن ۋاڭ يەندېنىڭ «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»نى سېلىشتۇرساق، ئوخشاش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

«ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، ۋاڭ يەندې ئېۋرغول ئايمىقى، يىدۇ، ناپچۇق (لاپچۇقمۇ دېيىلىدۇ) تىن ئۆتۈپ زېتىيەن بۇتخانىسىغا بارغاندىن كېيىن، «ئەلچى بولۇپ كەلگىنىمىزنى ئاڭلاپ، ئىدىقۇتلۇقلار ئەۋەتكەن كىشىلەر قىزغىن كۈتۈۋالدى. سىلى دېگەن يەر ئىسمى شىجۇاڭ، ئالتە مەنزىلدىن كېيىن قۇچۇغا بارغىلى بولىدۇ. قۇچۇ ئىدىقۇت (غەربىي ئايماق) دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ... ئۇ يەردە ھۆل ـ يېغىندىن ئەسەرمۇ يوق، ئىنتايىن ئىسسىق. ھەر يىلى تومۇزدا كىشىلەر پۈتۈنلەي كېمىر ئۆيلەردە تۇرىدۇ. ئۇچار قۇشلار ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويلىرىدا تۇرىدۇ ۋە ياكى ئۇچۇپ

يۇرۇشىدۇ. بولمىسا ھاۋا بەك ئىسسىق بولغانلىقتىن، كۆيۈشۈپ قالىدۇ. ئۇي ئىچىنى ھاك بىلەن ئاقارتىدۇ. ئىككى يىل ئىچىدە يامغۇر ياغماي، ئۆيلەر بۇزۇلۇپ كەتكەن. بوغدا چوققىسىدىن سۇيى كېلىدۇ. ئەترايى سېپىل بىلەن قورشالغان، سۇغىرىدىغان ئېتىز، باغۋارانلىرى بار، يەر ئاستى سۇيى ئىشلىتىدۇ. بەش خىل دانلىق زىرائەت تېرىيدۇ، ھەتتا قارا بۇغداينىمۇ تېرىمايدۇ. ئىسىلزادىلىرى ئات گۆشى يەيدۇ. قوي، ھەتتا ياۋا غازلارنى سەدىقە بېرىۋېتىدۇ. پىپا، غوجىغا قاتارلىق سازلىرى بار، كەشتىچىلىككە ماھىر، گۈللۈك رەخت كىيىشىدۇ. ئۇۋ ئۇۋلاشقا ئۇستا. قىز ـ ئاياللىرى (گىلەم) (سۇباش) دوپپا كىيىشىدۇ. كەيىۋەتنىڭ 7 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى سوغۇق تائام بايرىمى ئۆتكۈزگەنلىكتىن، ئاۋام (2 ـ دەرىجىلىك پۇقرا) غا سەدىقە بېرىشتى. قىش ۋاقتىدىمۇ مېتال (كۈمۈش) ياكى ياغاچ (سوغا) چىلەكلەر بىلەن سۇ ئەكېلىپ، بىر ـ بىرىگە سۇ چېچىشىدۇ. بۇ ئاغرىق ـ سىلاقتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۇچۇندۇر. يولۇچىلىرى يېنىدىن ساز ئارتىمايدۇ. 50 تىن كۆپ بۇددا ئىبادەتخانىسى بولۇپ، بۇلارنى تاڭ سۇلالىسى ئىنئام قىلغان. ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىچىدە «تىرى پىتاكا»، «تاڭ سۇلالىسى كۈيلىرى»، «سۆزلەر جەۋھىرى»، «سۇترا سۆزادا» قاتارلىقلار بار. پۇقرالار باھار ئايلىرىدا بايرام قىلىشىدۇ. چەۋەندازلىرى ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، ئوقيا ئېتىپ ئۇۋ ئۇۋلايدۇ، بۇ ئارقىلىق ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئالارمىش؛ كۇتۇپخانىسىدا تاڭ تەيزۇڭ ئالىيلىرى ئۆز قولى بىلەن يېزىپ چۈشۈرگەن مەنسەپكە تەيىنلەش توغرىسىدىكى يارلىقلار ساقلانغان. يەنە مانى ئىبادەتخانىسى، فارس دىندارلىرى بولۇپ، بۇددىستلار، يەنى ئاتالمىش بىدئەتچىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا چىڭ تۇرىدۇ. جەنۇب تۈركلىرى، شىمال تۈركلىرى، ئۇلۇغ چىگىللار، كىچىك چىگىللار، ياغمىلار، قارلۇقلار، قىرغىزلار (بامانغۇت)، ئۇرۇن قاتارلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان. پۇقرالىرى باي، يېمەك ـ ئىچمەكتىن

پەرھەز تۇتقانلارغا كۆپچىلىك ياردەم بېرىدۇ. پۇقرالىرى بايباشات، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرىدۇ. 4 - ئايدا ئارسلانخان ئىسسىقتىن پاناھلىنىپ، بېشىبالىقتا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تاغىسى ئادو ۋاكالىتەن دۆلەت باشقۇرىدۇ. ھال سوراشقا ئەۋەتىلگەن كىشى ۋاڭ يەندېگە ھۆرمەت بىلەن: — مەن پادىشاھنىڭ تاغىسى بولىمەن، ئەلچىلەر ماڭا تەزىم بەجا كەلتۈرمەمدىكەن؟ — دېدى. يەندې جاۋابەن: — سۇلالىمىزنىڭ بۈيرۇقى بىلەن كەلدىم، تەزىم - تاۋاپ قىلغىلى كەلمىدىم، — دېدى. — پادىشاھنى كۆرسەڭمۇ تازىم قىلمامسەن؟ — دەپ يېنىشلاپ سورىدى ئادۇ. يەندې جاۋابەن: — ئۇنداق قىلىشقا مۇڭاپىق كەلمەيدۇ، — دېدى. ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچراشتى. خۇسۇسەن ئۆزى قىزغىن كۈتۈۋالدى. ئاتا ئوگە ئارسلانخان يەندېنى بېشىبالىقتا تەكلىپ قىلدى. خېجۇ ئايمىقىنى زىيارەت قىلدى، ئادەتتە ئالتە كۈن تۇرۇپ، ئالتۇن چوققا ئېغىزىغا (ئۇ يەردىن ئېسىل بۈيۈملار چىقىدىكەن)، يەنە ئىككى كۈن تۇرۇپ خەنزۇ مازىرى كەنتىگە باردى. يەنە بەش كۈن تۇرۇپ، ئالتۇن چوققىغا چىقتى. چوققىدىن ئۆتكەندە ھۆل - يېغىن كۆپ ئىكەن، چوققىنىڭ ئۈستىدىكى ئىبادەتخانىدا (خەت ئويۇلغان تاش) بار ئىكەن، ۋەھاكازالار. كىچىك قارلىق چوققىلار بار ئىكەن. چوققىنىڭ ئۈستىدە غۇچلا قار - مۇز بولۇپ، يولۇچىلار قېلىن كىينىۋېلىشى لازىمكەن. تاغدىن چۈشۈپ، بىرىنچى كۈنى بېشىبالىقتا كەلدى. گاۋتەي بۇتخانىسىدا ئارام ئالدى. خۇسۇسەن پادىشاھ قوي - ئات گۆشلىرىنى پىشۇرۇپ، تاۋاملاندۇرۇپ تۇردى. ئۇ يەردە ئات كۆپ ئىكەن، خان جەمەتىنىڭ ئات باقارلىرى ئاتلارنى تۇزلەڭلىككە (يايلاققا) قويۇۋېتىدىكەن، دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىكەن. ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى ئاتلار سان - ساناقسىز ئىكەن. بېشىبالىقنىڭ دائىرىسى نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىكەن، نەقىش قىلىپ ئويۇلغان قۇرغۇي - ئاققۇلار خۇددى ھاياتتەك تۇيغۇ بېرىدۇ. ياپيېشىل گۈزەل ئوتلاقلىرى زادىلا چېچەكلەپ

كەتمەيدۇ. ئوغرى چاشقانلىرى خوددى توشقاندەك، ئۇلار ئاشلىق - تۇلۇككە زىيان سالىدۇ. پادىشاھنىڭ كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتكەن خادىملىرى خەت ئېلىپ كەلسە، ئەلچىلەر بىلەن بىكىتىلگەن كۈنى كۆرۈشىدۇ، ئۆزى بىلەن يوشۇرۇن كۆرۈشكەنگە ھەيران قالماسلىقنى خالايدۇ. 7 - ئايغىچە ئۆزى پادىشاھ ۋە بەگزادە بىلەن كۆرۈشىدۇ. كۈتكۈچىلەرنىڭ ھەممىسى كۈن چىقىشقا قاراپ تەزىم قىلغانچە ئىنئامغا ئېرىشىدۇ. يان تەرەپتە ساز چالغۇچىلار جۈپتاش ئورۇپ① چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابى قاشتېشى ياكى تاشتىن ياسىلىدۇ، شەكلى ئەگرى سىزغۇچقا ئوخشىشىدۇ، شادىيانە كۈيلىرى بىلەن بايرام تەنتەنىسى قىلىشىدۇ. پادىشاھ بۇ سازنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ بەيئەت (ئىبادەت) قىلىدۇ. خانزادە تېكىنلەر بايرام مەزگىلىدە ئىنئامغا ئېرىشىدۇ. خۇشال - خۇرام زىياپەت ئۈتكۈزىدۇ، سېرىك ئويىنىلىدۇ، ئەلىيانقۇغىچە داۋاملىشىدۇ. ئەتىسى قولۇاق بىلەن كۆلچەككە كىرىدۇ، كۆلچەكنىڭ تۆت ئەتراپىدا داقا - دۆمباق ياڭرايدۇ. يەنە ئەتىسى بۇددا ئىبادەتخانىسى تاۋېپى قىزىپ كېتىدۇ. بەخت - ئامەت تىلىشىدۇ. جېنگۈەننىڭ 14 - يىلى بېشىبالىقنىڭ شىمالىي تېغىدىن نۆشۈدۇر چىقىدۇ، تاغ ئارىسىدىن پۇرقىراپ ئىس چىقىپ تۇرىدۇ، تۇمان يوق. كەچ كىرگەندە ئوت يالقۇنى ئەتراپنى يورۇتۇۋېتىدۇ، ئۇچار قۇش، چاشقانلارنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ، نۆشۈدۇرچىلەر يىغىلىپ، دەرەخ كۆتكىدىن سەندەل (كەشە) ياسايدۇ، كۆنچىلەر قالايدۇ. ئاستىدا خۇمدان بار، لايلار خۇمداندا پىشۇرۇلۇپ ساپال - خىشلارغا ئايلىنىدۇ، تەرەققىي قىلمىغان جايدىكى كىشىلەر كۆن چىقىرىدۇ. شەھەردە كۆپلىگەن راۋاق - شىپاڭ بولىدۇ، كىشىلەر ئاپئاق، نازۇك ھەم يارىملىق ئەسۋابلارنى ئىشلەپ چىقىرىدۇ. ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈردىن ھەر خىل نەپىس قوراللارنى ياسايدۇ. بىر

① بۇنداراڭ ئىشلىتىدىغان ساز.

ياخشى ئاتنى بىر توپ تاۋار ـ دۇردۇنغا ئالماشتۇرىدۇ. ناچار ئاتلارنى ئۆزلىرى يەيدۇ. نامراتلارنىڭ بارلىق يېمەكلىكى گۆشتۇر. ئۇلار غەربتە ئەنشىغىچە، يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە سوزۇلغان. 7 ـ ئايدا يەندى بۇيرۇق بويىچە ئالدى بىلەن ئۆز ئېلىگە قايتتى. پەقىرنىڭ (ئۆز) پادىشاھى ھۇزۇرىغا 9 ـ ئايدا باردى» [57]. يۇقىرىقى خاتىرە بىلەن «ھۇدۇدۇلئالەم»نى، ھەتتا خالىغان بىر ئەرەب جۇغرافىيە ئالىمىنىڭ مەشھۇر ئەسىرىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ۋاڭ يەندى خاتىرىسىنىڭ ئىنچىكىلىك جەھەتتە كۆپ ئارتۇقچىلىقلا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بىز ئەينى دەۋردىكى تۇرپان ۋە ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ئەڭ ئىشەنچلىك، ئەڭ جانلىق تەسىراتقا ئىگە بولالايمىز، شۇنداقلا بىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئايتۇرنىڭ ئادەتتىكى بايانلىرىغا قارىتا تېخىمۇ توغرا، چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز.

مەزكۇر كىتابتا قۇمۇل رايونىنى (9 ـ پاراگرافتا) بايان قىلغاندا، «ئوتلاق ۋە چارۋىچىلىق مەيدانى بار، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېدىرى ۋە كىگىز ئۆيلىرى بار، ئاھالىلىرىنىڭ قويلىرى كۆپ» دېسە، ۋاڭ يەندى سايامەت خاتىرىسىدە ئىلى رايونىنى بايان قىلغاندا «قويلىرى بار، بۇ قويلار قۇيرۇقلىرىنىڭ چوڭلۇقىدىن ماڭالماي قېلىشىدۇ، چوڭ قۇيرۇقلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 جىڭ① كېلىدۇ، كىچىك قۇيرۇقلىرى 1 جىڭ كېلىدۇ. گۆشى تاتلىق، ئاق ھەم بەك پاكىز» دەيدۇ. 10 ـ پاراگرافتا J. MLIKATH بايان قىلغان، مىنورسكىيىنىڭ قارىشىچە بۇ جاي كىنگىت بولۇپ، «بۇ يەرنىڭ سەرداری يابغۇ دەپ ئاتىلىدۇ»، ئۇ پانتېكىننىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، «يېڭى تاڭنامە. غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنىشىچە، «غەربكە كۆچۈشتىن كېيىن،

① بەلكىم ئۇ زاماندىكى جىڭ ئېغىرلىق جەھەتتە ھازىرقىدىن ئىنچە ھەسسە ئېغىر بولىشىغا كۆزىمىز كېرەك.

قارلۇقلار گۈللەندى، سۇيئاب دەرياسى بويىغا كۆچتى. تۈركەشلەرنىڭ سىرتىق - قارا ئىككى ئۇرۇقى ئاجىزلاپ قارلۇقلارغا باش ئەگدى. قىبئارلار ئۇيغۇرلارغا بېقىندى. ئۇيغۇرلار ژەيران بولغاندا مەڭلىگ تېكىن كىنگىتتا ئۆزىنى يابغۇ دەپ جاكارلىغان». بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يابغۇ بولسا قارلۇقلارنىڭ رەھبىرى. ئۇ ژە پۇقرالىرى توققۇز ئوغۇزلارغا قارام ئىدى. بۇ تەخمىنەن مىلادىيە 8 - ئەسىردىن كېيىنكى ئەھۋاللاردۇر. 12 - ئابزاستا MAB. NJJ. RABAS نى تىلغا ئالىدۇ. مىنورسكىينىڭ قارشىچە بۇ، يافىنج (yafiniJ) دۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ شەھەر تىلغا ئېلىنىدۇ، «ئىلى دەريالىسىنىڭ ئەتراپىدا» دەپىلىدۇ. مىنورسكىي يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يافىنج بىر دەريانىڭ ئىسمى دەيدۇ. بۇ قارا - تال (Qara — TaL) دۇر، باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. 16 - ئابزاستا TRGUZGUKATH نى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ، بۇ ئىلى دەريالىسى بىلەن ياشىنىڭ دەريالىسى ئارىلىقىدىكى Iki — oguz دۇر. يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ مۇئەللىپى تىلغا ئالغان ئاشۇ جاي توققۇز ئوغۇزلارنىڭ رايونىدۇر. 17 - ئابزاستا IGHRAT. ART نى تىلغا ئالىدۇ، بۇ مۇزئارت تېغىنى (مۇز داۋاننى) كۆرسىتىدۇ. يىل بويى قار ئېرىمەيدۇ، بۇمۇ توققۇز ئوغۇزلار رايونىدۇر.

مەزكۇر كىتابنىڭ 13 - بابىدا سۆزلەنگەن ياغمىلار ئەمەلىيەتتە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقىدۇر. ماقالىنىڭ مۇقەددىمىسىدە قەيت قىلىنغاندەك «ئۇلارنىڭ شاھى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شاھى بىر نەسەبدىندۇر». ئۇلارنىڭ زېمىنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىدە، بىر قىسىم ياغمىلار توققۇز ئوغۇزلارغا ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان (ماقالىنىڭ 3 - پاراگرافىدا) ژە قوشۇلۇپ كەتكەن (ماقالىنىڭ مۇقەددىمىسى). ياغما دېگەن بۇ ئۇرۇق ژاڭ يەندىنىڭ «ئىدىقۇت ئېلىگە ئەلچىلىككە ببرىش

خاتىرىسى» بىلەن مىسارنىڭ ساياھەتنامىسىدە خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، 12 ـ ئەسىردە بارلىققا كەلگەن «مۇجمەلل تاۋارىخ» (ئاپتورى ئېنىق ئەمەس) تا «ياغما ئۇرۇقىنىڭ پادىشاھى بۇغراخاندۇر» دېيىلگەن. ئاپتور بۇ يەردە قەشقەرنى ياغمىلارنىڭ بىر ماكانى دەپ كۆرسىتىدۇ، يەنە «زېمىنى جۇڭگوغا تەۋە، ئەمما ئۇرنى ياغما، تۇبۇت، قىرغىزلارنىڭ ۋە جۇڭگو چېگرىسىنىڭ ئارىسىدا. قەشقەر ھۆكۈمرانى قارلۇقلار ياكى ياغمىلاردۇر» دەيدۇ. مىنورسكىي بۇ يەردە ئىلگىرى قارلۇقلارغا ئوخشاش ياغمىلارنىڭ قەشقەرنى تالىشىپ ئۇرۇش قىلغانلىقى ئېنىقسىز، دەيدۇ. مەزكۇر كىتابتا بايان قىلىنغان ياغما رايونى ئۇچ يۇرتنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرمۇ ئۇلارنىڭ چېگرىسى ئىچىدە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاتۇش (ئۇستۇن ئاتۇش) نى ئاللىبۇرۇن چېگرىسى دائىرىسىدىن چىقىرىۋەتكەن. (تارىخي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان مىلادىيە 955 ـ يىلى ئاتۇشقا دەپنە قىلىنغان، مەزكۇر ئەسەردە تىلغا ئېلىنغىنى ئەلۋەتتە ئىلگىرىكى مەزگىلنى كۆرسىتىدۇ). ئۇنىڭدىن باشقا KHIRM. KJ (ئاستىن ئاتۇش) دېگەن كەنتنى تىلغا ئالىدۇ. ئاھالىسى ئاتۇشلۇقلاردۇر. يېزىدا ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە توققۇز ئوغۇزلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ياغمىلارنىڭ زېمىنى دەپ قارالغان جايلار (نارىن دەريا‌سى) جەنۇبتا قەشقەر، يەنى بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كەڭ كەتكەن جايلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ شەرقى، شىمالى بىلەن قارلۇقلارنىڭ چېگرىسى نارىن دەريا‌سى ئەتراپىدا تۇتىشىپ كېتىدۇ. بۇگۇنكى شەرقىي شىنجاڭدا ياغمىلار ياشايدۇ، بۇ ۋاقىت يەندىنىڭ خاتىرىسىدىن مەلۇم بولۇپلا قالماي، بەلكى مەزكۇر كىتابنىڭ 5 ـ باب 7 ـ پاراگرافىدا تۇرپاننىڭ ئەتراپىدا بىر تاغ

بولۇپ غەربكە سوزۇلىدۇ، بۇ توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ياغمىلارنىڭ چېگرىسى، دەپىلگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئىلى دەريياسى ساھىلىدا ياغما قەبىلىسى بار، دەپىلگەن. بۇ مەزكۇر كىتابنىڭ 12 ـ باب، 10 ـ پاراگرافىدا بايان قىلىنغىنىغا ئوخشاش. مىنورسكىي بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان ياغمىلار چۇ دەريياسى بىلەن سىر دەريياسى ئويمانلىقىدىكى بۇرۇنقى ياغمىلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدۇ.

12 ـ بابنىڭ مۇقەددىمىسىدە يەنە «تاتارلارمۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى» دەپىلگەن. بۇنىڭ بىلەن تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن مەلۇماتلار ئوخشاشتۇر. مەسىلەن، ۋاڭ يەندېنىڭ «ئىدىقۇت ئېلىگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە «دازى ۋاڭ (پادىشاھ، ئەۋلادىدىن، توققۇز تاتارلار (ئوغۇزلار؟)) نىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەرلىرى»، «تاتارلار بۇرۇن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان» دەپىلگەن. قۇتۇبى ئامۇ دەريياسى ساھىلىدا غەزنەۋىيلەر بىلەن سوقۇش قىلغان قاراخانىيلار قوشۇنىدىكى «تۈركلەر» نىڭ سىرتقى قىياپىتىنى تەسۋىرلەپ: «يۈزى كەڭ، كۆزى كىچىك، قاڭشارلىق، ساقال ـ بۇرۇتلۇق، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى بار، قارا كىيىم كىيىشكەن»، بۇلار موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە بولۇپ، ئەينى چاغدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇقى دەپ قارىلاتتى دېگەن.

(8)

مەزكۇر ئەسەرنىڭ 15 ـ بابىدا قارلۇق قەبىلىسى ھەققىدە توختالغان. بۇ قەبىلە ئىنتايىن مەشھۇر ئىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چەت ئەللىك ئىلىم ئەھلىلىرى 10 ـ ئەسىردىن كېيىن ئۇلار قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى قۇرغان دەپ قاراشتى. بىراق، بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان قارلۇقلار توغرىسىدىكى ئەھۋاللار

ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپتۇر.

ئېلىمىزنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئالتاي تېغى بىلەن ئېرتىش دەرياسى ئەتراپلىرىدا قارلۇقلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى مەلۇم، «جىدې يىللىرى، 756 ~ 757 يىللار، دىن كېيىن، قارلۇقلار كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىدى، ئۇيغۇرلار بىلەن سوقۇش قىلدى، قاغاننىڭ زېمىنىغا كۆچۈپ سۈيئاب، تالاس شەھەرلىرىنى ئىگىلىدى» [60]. قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ھاياتىغا ئالاقىدار ماتېرىياللار تارىخ ماتېرىياللىرىدا بەك ئاز، بىراق «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلىرى بۇ تەرەپتىكى بوشلۇقنى (يېتەرسىزلىكنى) تولدۇرۇپ كېتەلەيدۇ.

مەزكۇر كىتابتا بايان قىلىنغان قارلۇقلار غەربكە كۆچۈپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمىگەن مەزگىلدىكى قارلۇقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى چاغدا تۇبۇتلەر تېخى غەربىي رايوندىن تولۇق چېكىنىپ كەتمىگەن بولۇپ، شەرقتە قارلۇق چېگرىسى ئۇلار بىلەن تۇتىشىپ كېتەتتى. غەربتە قارلۇقلار چۇ دەريا ساھىللىرىنى ئىگىلىگەن. ئېلىمىز تارىخ ماتېرىياللىرىدا سۆزلەنگەن ئون ئوق «خاقان زېمىنى» غەربتە ئوغۇزلار بىلەن تۇتىشاتتى. جەنۇبتا ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىغا سوزۇلاتتى، ياغما قەبىلىسى بىلەن قوشنا ئىدى. X ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئىبىن قاھار قارلۇقلارنىڭ زېمىنى پەرغانىدىن شەرققە قاراپ 30 كۈنلۈك يولغىچە سوزۇلىدۇ، دەپ قارايدۇ. يازغۇچى بايان قىلىپ ئۆتكەن تۈركلەر ئىچىدە قارلۇقلار نىسبەتەن مەدەنىيەتلىك ئىدى، ئۇلار تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بولسىمۇ، چېگرىسى مۇسۇلمانلارغا تۇتىشىپ كەتكەنىدى. يازغۇچى ئۇلارنى مەدەنىي مىللەت، ئىنتايىن مېھماندوست، باشقا ئەللەر بىلەن ئالاقىلىشىشكە ئامراق، دەيدۇ، قارلۇقلارنىڭ «بەزىلىرى

ئوۋچى، بەزىلىرى دېھقان، بەزىلىرى چارۋىچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ بايلىقى ئات، قوي، شۇنداقلا ھەر خىل چارۋا مالىلارنىڭ تېرە، يۇڭلىرى» دۇر.

مەزكۇر كىتابتا، قارلۇقلارنىڭ رەھبەرلىرى «يابغۇ» دەپ ئاتىلىدۇ، دېيىلگەن. بۇ، ئېلىمىز تارىخ ماتېرىيالىلىرىدا خاتىرىلەنگىنى بىلەن ئوخشاش. ئالايلۇق «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تېيەن باۋ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، كۆل بىلگە بىلەن قارلۇقلار ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنى يابغۇ دەپ ئاتايتتى»، «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مۇھىم بايان» نىڭ 100 - جىلدىدا: «ياغمىلار يوشۇرۇنچە جەنۇبقا تىكىۋەتكەندىن كېيىن. . . . قارلۇقلار ئۆتۈكەن تېغى ئەتراپىدا بىر ھاكىمىيەت قۇردى. توققۇز ئوغۇزلارنى ئەل قىلدى، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدە ئوردىسى بولۇپ، ھۆكۈمرانى ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتىدى» دېيىلگەن. قارلۇقلار چۇ دەريا‌سى ساھىلىغا كۆچكەندىن كېيىنكى ئەھۋاللار ئېلىمىز تارىخ ماتېرىيالىلىرىدا خاتىرىلىنىپلا قالماي، بەلكى «ئۇيغۇرلارنىڭ بىلگە قاغان ئابىدىسى» دىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ مەڭگۈ تاشتا: «ئۇچ قارلۇق نىيىتىنى بۇزۇپ، غەرب تەرەپتىكى ئون ساداق قەبىلىسىگە بېسىپ كىردى» (ۋاڭ جىنرۇڭ تەرجىمىسىگە ئاساسلانغاندا)، «يېڭى تاڭنامە، قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە» دە: «‹قارلۇقلار› نىڭ ئۇچ ئۇرۇقى بار، . . . بۇ ئۇچ ئۇرۇق غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىسىدا بولۇپ، دەسلەپتە گۈللىنىپ، كېيىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، ئۇلار ئەتراپىدىكىلەرگە ئازار بەرمەيتتى. كېيىن جەنۇبقا سۈرۈلدى، ئاتامىنى ئۆزىنى ئۇچ ئۇرۇقنىڭ يابغۇسى دەپ جاكارلىدى. ئەسكىرىي كۈچى ئۈستۈن بولۇپ، بېشىبالىقنىڭ غەربىدىكى تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلاردىن تەپ تارتاتتى». مەزكۇر كىتابتا: «ئۇلار جەڭگىۋار مىللەت ئىدى» دېيىلگەن. قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى توخرىلار رايونىغا كۆچۈپ باردى.

ئۇلار ئۆز رەھبىرىنى «يابغۇ» دەپ ئاتاپ، ئۆزلىرىنى يەنە يابغۇ قەبىلىسى دەپ ئاتىدى. مىسالغا ئالساق، مەزكۇر كىتابنىڭ 23 - باب 69 - پاراگرافىدا «توخرىلارنىڭ، يايلىقىدا ئولتۇراقلاشقانلار قارلۇق تۇركلىرىدۇر» دېيىلگەن. يەنە باشقا قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، غەزنەۋىي خانلىقىنى قۇرغۇچى سابۇق تېكىن ئەسلىدە ئىسسىقكۆل ساھىلىدىكى بارغۇنلۇق ئەتراپىدىكى قارلۇق تۇركلىرىدىن ئىكەن.

قارلۇقلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن چۇ دەرياسى ساھىللىرىدا ياشىغان. بۇ نۇقتىنى 15 - بابنىڭ 1 -، 2 - پاراگرافلىرىدا كۆرسىتىلگەن كۆلان ۋە مىركى شەھەرلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ ئىككى جايىنىڭ جەنۇبى بىلەن دەريانىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى مۇسۇلمانلار رايونى بىلەن چېگرىداش ئىدى، ھەممىسى (ئۇلار) سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تالاس رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تۆمۇر يول لىنىيىسىدە ئىدى، ئۇلار بۇ يەرلەردە دېھقانچىلىق قىلاتتى، يەنە سودا - سېتىقمۇ راۋاجلانغان. كىتابتا يەنە بۇ ئىككى كەنتنىڭ ئارىلىقىدا ئولتۇراقلاشقان قارلۇقلارنىڭ ئۇچ قەبىلىسىنىڭ ناملىرى: بىستان (Bistan)، خايىم (Khaym) ۋە بېرىش (B. rish) دەپ كۆرسىتىلگەن.

مەشھۇر ئىسسىقكۆل توققۇز ئوغۇز، قارلۇقلار، شۇنداقلا چىگىللارنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقاندى. كىتابنىڭ 3 - بابىدا، تۆز كۆل قارلۇقلار رايونىغا جايلاشقان، ئىسسىقكۆل چىگىللار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىدا، دېيىلگەن. 15 - باب بىلەن 3 - بابتا سۆزلەنگەن يەتتە قارلۇق قەبىلىسى تۆز كۆلدىن تۆز ئېلىپ ئىشلىتەتتى، دېيىلگەن. بارتولدنىڭ قارشىچە «ھۇدۇدۇلئالەم» دە سۆزلەنگەن ئىسسىقكۆل بىلەن تۆز كۆل بىرلا كۆلدۇر. مىنورسكىينىڭ قارشىچە، شور كۆل (shor. kul) دەل خۇنتكتون ئېيتقان تۆزلۇق كۆلنى كۆرسىتىدۇ، قارلۇقلار بىلەن ياغمىلار چېگرىسى ئارىسىغا جايلاشقان. ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىغا

يېقىن جايدا TUNL ۋە TALKH. ZA (تۇنىل بىلەن تالكازار) دېگەن ئىككى كەنت بولۇپ، چىگىللار بىلەن قارلۇقلارنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان.

15 ـ بابتا كۆرسىتىلگەن جايلارنىڭ كۆپ قىسمى قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان ماكانلاردۇر. مەسىلەن، نۇنكات (NUNKAT)، چىنكسىر (CU. NKSIR)، كۇكيال (KUKYAL)، ئاتلا لىغ (ATLALIGH)، لۇلىچ (LUL. GH)، ئۇزكەند (UZKATH)، مىلجكاتھ (M, LJKATH)، كىرمىنكا كەنت (KJARMINKATH)، بارسخان (BARSKHAN)، جامغىر (JAMGH. R)، ئاچراچىر (AQ. RAQ. R)، ئۇج (JU) قاتارلىق شەھەرلەر. يازغۇچىنىڭ بايانىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدىكى قارلۇقلارنىڭ رەھبىرى بۇرۇنقىدەكلا يابغۇ دەپ ئاتالغان، خاقان دەپ ئاتالمىغان. يازغۇچى كۆرسەتكەن ئاقسۇ (B. NJUL) بىلەن ئوش بولسا قارلۇقلار چېگرىسى ئىچىدە.

10 ـ بابتا چىگىللار ھەققىدە توختالغان بولۇپ، «ئۇلار ئەزەلدىنلا قارلۇقلارغا تەۋە» ئىدى دەپ قارالغان. ئېلىمىز تارىخ ماتېرىياللىرىدا سۆزلەنگەن چىگىللارنىڭ ئەجدادى ئۇچ قارلۇقلارنىڭ بىرسىدۇر. «يېڭى تاڭنامە. قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە» دە: «قارلۇقلارنىڭ ئۇچ ئۇرۇقى بولۇپ، بىرىنچىسى، پۇلادلار؛ ئىككىنچىسى، چىگىللار (بايانلار)؛ ئۈچىنچىسى، توخسۇلاردىن ئىبارەت» دېيىلگەن. تاڭ گاۋزۇڭ «شىيەنچىڭنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 657 ـ يىلى)، مولۇ قەبىلىسى قاراڭغۇ تاغنى، چىگىل قەبىلىسى گوبى قۇملۇقىنى توخسۇلار شۇەنچىنى پايتەخت قىلدى. ھەربىر قەبىلىنىڭ باشلىقى ئۇزۇنىڭ پايتەختىدە تۇراتتى». گوبى قۇملۇقى دېگەن جاي بولسا بۈگۈنكى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ئۇلۇغۇر دەريا‌سى ساھىلىغا جايلاشقان. مەزكۇر كىتابتا بايان قىلىنغان چىگىللار ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا جايلاشقان، بۇ دەل غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى

مەزگىلنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، مەزكۇر كىتابتا چىگىللارنىڭ ئورنى خاتا بايان قىلىنغان. مەسىلەن، 16 - بابنىڭ كىرىش سۆزىدە «ئۇنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمى تۈركەش زېمىنى چېگرىسىدۇر» دېيىلگەن (ئەمەلىيەتتە تۈركەشلەر چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدا ياشايتتى). يەنە 17 - بابتا چىگىللار ھەققىدە توختىلىپ، تۈركەشلەرنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدا ياشايدۇ، دېيىلگەن. 3 - بابتا تىلغا ئېلىنغان ئىسسىقكۆل چىگىللار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. 15 - بابتا قارلۇقلارنىڭ غەربىدە چىگىللار بار، دېيىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بارخون چوققىسى ئەتراپلىرىغىمۇ چىگىللار ئولتۇراقلاشقان.

مەزكۇر كىتابتا بايان قىلىنغان چىگىل قەبىلىلىرى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىدۇر. «ئۇلار چېدىر ياكى كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، ئاۋات شەھەر ۋە يېزا - كەنتلىرى ئاز، ئۇلارنىڭ بايلىقى قوي، كالا، ئات». ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئىشەنمەيدۇ، بەلكى «قۇياش ۋە باشقا يۇلتۇزلارغا چوقۇنغۇچىلار» دۇر. مىسار خاتىرىسىدە چىگىل قەبىلىسىنى خرىستىئان مۇرتىلىرى دېگەن. چىگىللار زېمىنى «مۇسۇلمانلارنىڭ زېمىنى» غا يېقىن. بىراق، ئۇلار مۇسۇلمان ئەمەس. چىگىللارنىڭ سىكۇل (sikuL) دېگەن شەھىرى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە. گەردىزى «ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپىدىكى بارلىق جايلار چىگىللارنىڭ» دەپ قارايدۇ. بۇ يەردە ئۇ چىگىل، قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانىدەك قىلىدۇ.

قارلۇق قەبىلىسى بولسا تۈركەشلەرنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندىن كېيىن قېپقالغان قىسمى بولۇپ، ئۇلار غەربكە كۆچكەن. بارتولد: «تۈركەش ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى (تالاس

ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيىتىنى دېمەكچى!) تۇپەيلىدىن، ماۋارائۇننەھر رايونىدا ئىككى قۇدرەتلىك دۆلەت ۋۇجۇدقا كەلدى. يەتتەسۇ يىلەن سىر دەرياسى ئۇلكىسىنىڭ شەرقىنى قارلۇقلار ئىگىلىدى، ئۇلار مىلادىيە 766 ـ يىلى تۇركەشلەرنىڭ پايتەختى سۇياۋنى ئىشغال قىلدى. سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا كۆچمەن چارۋىچى ئوغۇزلار دۆلىتى قۇرۇلدى. ئوغۇزلار تۇركىستاندىكى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئوخشاش نەسەبتىندۇر. ئۇلار روشەنكى، سولۇق ئۇلگەندىن كېيىن بۆلۈنۈپ بۆلۈنۈپ غەربىي تۇركلەرنىڭ بىرنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ قالدى» [63]. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدا تۇركەش قەبىلىسىنىڭ پائالىيىتى ئىنتايىن ئاز خاتىرىلەنگەن. مەزكۇر كىتابنىڭ 17 ـ بابىدا بايان قىلىنغان توخسى (Tukhs) تەتقىقاتچىلارنىڭ بىر دەك قارىشىچە، تۇركەشلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى كۆرسىتىدۇ. يازغۇچىنىڭ بايانىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇلار تارقالغان (ئولتۇراقلاشقان) جايلار چۆ دەريانىڭ شىمالى، چىگىللارنىڭ غەربىدە؛ جەنۇبتىكى ئالېكساندىر روبوروۋسكى تېغى «قارلۇقلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونىدۇر». ئۇلارنىڭ چېگرىسى ئىچىدە بىر چوڭ كەند بار، ئىسمى سۇياۋ (suyab)، چۆ دەريانىڭ غەربىدە. بۇ، ئېلىمىز تارىخ ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلگەن چۆ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى سۇياۋ (بۇگۇنكى توقماقتۇر) بىلەن ئوخشاش بىر جاينى كۆرسەتمەيدۇ. Bigliligh دېگەن سۆز بۇ كىتاب ۋە گەردىز دېگەن كىتاب، شۇنداقلا مۇجمەلىل تارىخ دېگەن كىتابلاردا تىلغا ئېلىنغان. ئۇ جاي تەخمىنەن ئىلى دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يوشىبداننىڭ كوپ (Kop) دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا (كوپ دەريانىڭ مەنبەسى ئوكۇرداي تېغىنىڭ شەرقىدە). بۇ ئىسىم «بۇكتىكى پۇقرالار ئائىلىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سوغدى تىلىدا S. M. Kna دەپ

ئاتىلىدۇ. ئېھتىمال بۇ سوغدىلار ماكانى دېگەننى بىلدۈرسە كېرەك.

مەزكۇر كىتابتا بايان قىلىنغان تۈركەشلەر، ئېنىقكى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يازغۇچى: «ئۇلارنىڭ بايلىقى ئات، قوي، چېدىر ۋە كىگىز ئۈي. قىش - ياز «پەسلىگە قاراپ» ئوت - سۇ قوغلىشىپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ» دەيدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ، ئۇلار تېخى ئىسلامغا كىرمىگەن مەزگىلدىكى ئىش.

مۇشۇ كىتابنىڭ 14 - بابىدا سۆزلەنگەن قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. بۇ بابتا باشتىلا قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ چېگرىسى بايان قىلىنغان. بۇ، ۋاقىت جەھەتتىن يېنىسەي دەرياسى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ يۈرگەن مەزگىلنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار چىگگىزخان دەۋرىگە كەلگەندە مۇشۇ رايوننىڭ ئاساسلىق پۇقراسىغا ئايلانغان. بۇ بابتا كۆرسىتىلگەن بىرنەچچە قەبىلىنىڭ نامى، مەسىلەن Furi (قۇرىقان)، K. SAYM لار جەنۇبىي سىبىرىيىدە. بىراق، باشقا بابلاردا سۆزلەنگەن بۇگۇنكى شىنجاڭدىكى B. NJUL (ئاقسۇ) قىرغىزلارنىڭ ماكانى (15 - باب، 13 - پاراگرافقا ئاساسلانغاندا)، چىگىللارنىڭ غەربىدە قىرغىزلار بار (16 - باب)، تۈركەشلەرنىڭ شىمالىدا ھەم قىرغىزلار بار؛ 12 - بابتا بايان قىلىنغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنىنى بويلاپ قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان دېيىلگەن. بۇ ئارقىلىق يازغۇچى يەنە نېمە دېمەكچى؟ مېنىڭچە بەزى جايلار بەلكىم يازغۇچى تەرىپىدىن بايان قىلىنغان (بۇنى مۇشۇ كىتابتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ) ۋە ياكى يازغۇچى تارقاق - تارقاق قىرغىزلارنى بەلكىم قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن!

قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىقتى.

تەبىئىيكى، قىرغىزلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلىدى. ئېلىمىزنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا «قۇملۇقنىڭ غەربىي»، قاراشەھەر (كىنگىت) نىڭ شىمالى قىرغىز قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان جاي[64] ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

خۇيچاڭنىڭ 3 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، جاۋبەن (خۇيچاڭ؟) نىڭ 3 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، قىرغىزلار ئەنشى بېشبالىق تۆتۈق مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلغان»[65]، شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 863 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا «قىرغىزلار ئۇزۇنىڭ ۋەزىرى ئالىپ ئىنانچىنى نوم ئەكىلىشكە ئەۋەتىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ». بۇ پاكىتلار قىرغىزلارنىڭ غەربىي يۇرتقا يېتىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ ئىش «ھۇدۇدۇلئالەم» دىمۇ بايان قىلىنغان.

مەزكۇر كىتابنىڭ مۇئەللىپى «خاقان» دېگەن نامنى تىلغا ئالىدۇ. قىرغىزلارنىڭ «پادىشاھى قىرغىز خاقان دېيىلىدۇ». قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار، ياغمىلار، چىگىللار ئىلگىرى ـ كېيىن بايان قىلىپ ئۆتكەندەك ئۇزلىرىنىڭ سەردارىنى «خاقان» دەپ ئاتىمىغان. بۇنى كېيىنكى مەزگىللەردىكى قاراخانىيلارنىڭ سۇلتانىنى «خاقان» دەپ ئاتاش بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولىدۇ.

قىرغىزلارنىڭ چېگرىسى مۇسۇلمانلاردىن نىسبەتەن يىراق ئىدى. مۇئەللىپ ئۇلارنى بەدىئىي خەلق دەپ قارىغان. ئۇلارنىڭ «تەبىئىتى ياۋايى، يۈز ـ كۆزلىرى قاسساق، چاچلىرى شالاڭ»، «قانۇن ـ تۈزۈمى يوق، ئىنتايىن ۋەھشىي، باتۇر ھەم ئۇرۇشخۇمار» كېلىدۇ، دەپ يازغان.

قىرغىزلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئاساس، ئۇلار يەنە ئوۋچىلىقمۇ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بايلىقى قوي، ئات، كالا، ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش

كەچۈرىدۇ. «چىدىر ياكى كىگىز ئۆيدە تۇرىدۇ، ئوۋ ئوۋلايدۇ، ئىنتايىن ۋەھشىي». ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدۇ، بەلكى «ئوتقا چوقۇنىدۇ، ئۇلۇكلىرىنى ئوتتا كۆيدۈرىدۇ».

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان توققۇز ئوغۇزلار بىلەن (تاتار؟) ياغما، قىرغىز، قارلۇق، چىگىل، تۈركەش قەبىلىلىرى مىنورسكىينىڭ قارىشىچە، شەرقىي جەنۇبىي تۈركلەردۇر. قىماق، ئوغۇز، پېچېنىگ، قىپچاق، ماجار ئۇرۇقلىرى غەربىي شىمال تۈركلىرىدۇر. غەربىي شىمال تۈركلىرى ئىچىدە ئوغۇز قەبىلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بىلەن نىسبەتەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان.

قىماق قەبىلىسى تەمىم، مىسارنىڭ ساياھەت خاتىرىلىرىدە ئۇچرايدۇ. گەردىزى، ئىبنى قاتارلىق يازغۇچىلارمۇ ئۇلار توغرىسىدا توختالغان. كىتابتىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنىسقكى، ئىرتىش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان [67]. ئىبنى خۇردەزبىھنىڭ قارىشىچە تالاستىن قىماقلارنىڭ يۇرتىغىچە 80 ~ 81 كۈنلەر مېڭىشقا توغرا كېلىدىكەن. ئادەتتە كېيىنكى قىپچاقلار قىماقلاردىن بۆلۈنۈپ چىققان دەپ قارىلىدۇ. خۇسۇسەن مىلادىيە XI ئەسىردىن كېيىن بۇ قەبىلىنىڭ نامى تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنمىگەن. شۇڭلاشقا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتتىت تۈرك» تە ئاتالمىش قىماق قەبىلىسى ھەققىدە مەلۇمات يوق. قىماقلار قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى قوللانغان، ئۇلار تاغ ـ دەريا، ئوت، قۇياشقا ئېتىقاد قىلىدۇ، كۆپ قىسمى مانى دىنىغا ئىشىنىدۇ.

مەركۇز كىتابنىڭ 19 ـ بابىدا ئوغۇزلار ھەققىدە سۆزلەنگەن. ئاپتور: ئوغۇزلا شەرقتە ئوغۇز قۇملۇقى، ماۋارائۇننەھر، جەنۇبتا كاسپىي دېڭىز، غەرب بىلەن شىمالدا ئېدىل دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا ياشايدۇ، دەيدۇ. بارتولد ئوغۇزلار سولۇق ئۆلگەندىن كېيىن پارچىلاندى، غەربىي

تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقى دەيدۇ. مىنورسكىينىڭ قارىشىچە، قارلۇقلارنىڭ غەربىي تۈركلەرنى يېڭىشى ئوغۇزلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىكى مۇھىم سەۋەبتۇر. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇن مىلادىيە VI ئەسىرلەردە، تۈركلەر كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى يايلاقلارنى ئىگىلىگەن. ئوغۇزلار ماۋارائۇننەھر، خۇراسانغا ئىسلام دىنى كىرىشتىن بۇرۇنلا ئىگە بولۇشقا باشلىغان، مىلادىيە X ئەسىردە، ئۇلارنىڭ دائىرىسى ئوغۇزلار بىلەن ئىسلام مەملىكىتىنىڭ دارىلئىسلام چېگرىسىغا تۇتاشقان. ئۇلارنىڭ زېمىن دائىرىسى كاسپىي دېڭىز ئەتراپىدىكى گۇزگان (جۇرگان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن باشلىنىپ ئوتراردىن ئۆتۈپ، سىر دەرياسى بويىدىكى ئىسپىجاب شەھرىگىچە بارىدۇ. ئۇلار غەربتە ھازار قەبىلىسى ياكى بۇلغار بىلەن؛ شەرقتە قارلۇقلار، شىمالدا قىماق بىلەن قوشنا. ئىستەھرى يەنە ئوغۇزلار بىلەن قىماقلارنىڭ چېگرىسى كاسپىي دېڭىزنىڭ باش تەرىپىدىكى قاما دەرياسى، دەيدۇ. X ئەسىردە، بىر قىسىم ئوغۇزلار ئادەمزات ئاياغ باسمىغان (مانخشلاق) يېرىم ئارىلىغا كۆچۈپ بارغان، ئۇلار شۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. ئىسلام ئەھلىلىرىنىڭ قارىشىچە، ئۇلار شۇ چاغدىن باشلاپ ئۆزلىرىنى تۈركمەنلەر دەپ ئاتىغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا يەنە بەلخ رايونىدىكى ئوغۇزلار ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئىبنى ئەسىرنىڭ قارىشىچە، خۇراسانلىق بىر قىسىم تارىخچىلار خەلىپە مەھدى (775 ~ 785 ـ يىللار) دەۋرىدە ئوغۇزلار يېراقتىكى تۈركلەر رايونىدىن ماۋارائۇننەھرگە كۆچۈپ كەلگەن، مۇقەننا ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا ياردەم بەرگەن، ئۇلار باشتا گۇللىنىپ، كېيىن خارابلاشقان. بۇ قېتىمقى قارلۇقلار ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان، ئۇلارنى يۇرتلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. قىسقىسى، ئوغۇزلارنىڭ زېمىنى تەخمىنەن شەرقتە ئېرتىش

دەريا‌سى، غەربته ئېدىل دەريا‌سى، جەنۇبتا كاسپىي دېڭىز بىلەن ماۋارائۇننەھردۇر. بۇ رايونلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئەھۋالى ھەققىدە بۇگۈنكى تەتقىقات يېتەرلىك ئەمەس، كىشىلەرنىڭ بىلىدىغىنى ناھايىتى ئاز.

بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ. كىتابتا دائىم تىلغا ئېلىنغان مەلۇم بىر جاي «ناسارا، ئەتەشپەرەسلەر ياكى كاپىرلار ئولتۇراقلاشقان» جايىنى كۆرسىتىدۇ. تۈركلەر ئۇ چاغدا مۇسۇلمان بولمىغانىدى. كىتابتا تىلغا ئېلىنغان ھەربىر تائىپە «مۇسۇلمانلار بىلەن چېگرىداش» تۇر. بۇلار سامانىيلار پادىشاھلىقى بىلەن قوشنىدۇر. مىلادىيە X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىرىشكە باشلىدى. كېيىن ئىسلاملاشتى.

بۇ كىتابتىكى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن بىز ئۇيغۇرلار مۇنەررەز بولۇپ، غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشىنىۋالالايمىز، ھەتتا قارلۇق قەبىلىسى غەربكە كۆچۈپ 10 قەبىلىنىڭ زېمىنلىرىغا بارغانلىقى، تۇبۇت، ياغما، چىگىل، قىرغىز، قىماق قاتارلىقلار ھەققىدىمۇ بەلگىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولالايمىز. مانا بۇلار دەل ئېلىمىزنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا كەم ئۇچرايدىغان ماتېرىياللاردۇر. بۇ، يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بېرى ئېلىمىزدىكى غەربىي يۇرت، تۈركلەر ۋە جۇڭگو ـ غەرب قاتناش تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىملارغا تونۇشتۇرۇلمىغان نۇقتىلاردۇر. بىز بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ تالاش سۇئالىنى، كېيىنكى بەش سۇئالە دەۋرلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز، چۈنكى ئاشۇ دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى بىزگە ئەڭ ئېنىقسىزدۇر.

بۇ كىتابتا تىلغا ئېلىنغان شەرقىي جەنۇب تۈركلىرىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى خۇراسان، ماۋارائۇننەھرلەرگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ دەل بۈگۈنكى دۇنيادا ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى دائىرىسىگە كىرىدىغان رايونلاردۇر. مۇبادا ئىلگىرىكىلەر مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا تەۋە ئەمەس دېسەك، مۇئەللىپنىڭ بىلىمى كىتابلاردىكى ماتېرىياللار ياكى قىسسە ـ رىۋايەتلەر جۈملىسىدىنلا بولىدۇ ـ دە، خاتالىشىپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ! ئۇنداقتا، خۇراسان، ماۋارائۇننەھر دەل مۇسۇلمانلار (ئىسلام) مەدەنىيىتى گۈللەنگەن جايلاردۇر. مۇئەللىپ بۇ جايلار ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى ئېنىق ھەم توغرا يازغان، جۈملىدىن گۈزگانلارغا ئالاقىدار خاتىرىلىرى بولسا مۇشۇ ھەقتە قالدۇرۇلغان بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ، تېخىمۇ پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئاپتور بايان قىلغان خۇراسان ھازىرقى ئىرانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خۇراسان بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى ئافغانىستان ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركمەنىستانى، شىمالىي ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، تۈركمەنىستان بىلەن قازاقىستاننىڭ جەنۇبىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونلار دەل بىز تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا قىزىقىپلا قالماي، بەلكى تەتقىق قىلىشىمىز زۆرۈر بولغان جايلاردۇر، ئەلۋەتتە.

تۈرك قەبىلىلىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار بۈرۈنقىسىغا ئانچە ئوخشاشمايدۇ. بۇ كىتابتىكى ماۋارائۇننەھر ۋە خۇراسانغا ئالاقىدار ماتېرىياللار مۇئەللىپ ياشىغان مەزگىللەردىن ئېلىنغان بولۇپ، سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇقتۇر. ئالايلى كىتابتا: «خۇراسان پادىشاھى ئىلگىرىكى زامانلاردىكى ماۋارائۇننەھر پادىشاھلىرىدىن پەرقلىنىدۇ، بىراق ئۇمۇ ھازىر

بىر پادىشاھ. خۇراساننىڭ ئەمرى بۇخارادا تۇرىدۇ. ئۇ سامانىيلار نەسەبىدىن، بەھرام شاھنىڭ ئەۋلادىدۇر. بۇ پادىشاھلار ئۆزلىرىنى شەرقنىڭ مەلىكىسى (ھۆكۈمرانى) دەپ قارايتتى. پۈتكۈل خۇراسان ئېلىدە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى يۈرت باشقۇراتتى. خۇراسانغا چېگرىداش رايونلارنىڭ پادىشاھلىرى «چېگرا رايون ھاكىملىرى» دەپ ئاتىلاتتى» (23 ـ باب كىرىش سۆزگە قارالا) يەنە «ئۆتمۈشتىكى خۇراسان ئەمرى مەرۋىدە تۇراتتى، بىراق ھازىرقىلىرى بۇخارادا تۇرىدۇ» (23 ـ باب، 42 ـ پاراگرافقا قارالا). «بۇخارا ھازىر شەرق پادىشاھىنىڭ پايتەختىدۇر» (25 ـ باب، 1 ـ پاراگراف). يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلىرى سامانىيلار پادىشاھلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۇلالىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە قۇرغۇچى زاتنىڭ ئىسمى سامان بولۇپ، ئۇ بەلخلىق كىشى ئىدى (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ بەلخ ئەتراپىدىكى سامان دېگەن كەنتتىن ئىكەن[68]. سامانىنىڭ ھاياتى ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھىسامنىڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئۆزىنى قەدىمكى فارس ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاتامانى بەھرامنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدۇ. مەزكۇر كىتابتىكى بايانلار بۇنىڭغا بىرئاز زىت كېلىدۇ.

ئەينى چاغدا مەيلى خۇراسان ياكى ماۋارائۇننەھر بولسۇن، خەلىپە (ئەرەب ئىمپېرىيىسى» گە تەۋە ئۆلكىلەر ئىدى. قەدىمكى زاماندا خۇراسان ئىرانىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ماۋارائۇننەھر تۇران دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئىككىسى ئامۇ دەرياسىغىچە سوزۇلاتتى. باشقا بەگلىكلەرنى ئۆزلىرىنىڭ دۈشمىنى دەپ بىلەتتى. ئەرەب ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ماۋارائۇننەھر ئادەتتە خۇراسان ھاكىملىقى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئەرەبلەرگە تەۋە بولدى.

مىلادىيە 821 ـ يىلى، خەلىپە مەمۇن خۇراسانىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى. تاھىر ئۆزىنى بەك چوڭ تۇتاتتى، ئۇ

ئاستا ـ ئاستا ئۆز هۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنى مۇستەقىل خانلىققا ئايلاندۇردى. بۇ سۇلالە تارىخىي كىتابلاردا تاھىرىيلەر سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. تاھىر ھاكىم بولۇشتىن بۇرۇن، مەمۇن 818 ـ يىلى ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، ساماننىڭ تۆت نەۋرىسى ماۋارائۇننەھرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى باشقۇرۇشقا باشلىغان. كېيىن بۇ جەمەت ماۋارائۇننەھرگە تەۋە بارلىق جايلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خۇراسان بىلەن ماۋارائۇننەھر ھۆكۈمرانلىرى بىر ـ بىرىگە تەۋە ئەمەس ئىدى.

كېيىن سامانىيلار ماۋارائۇننەھرنى بىرلىككە كەلتۈردى. ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، تاھىرىيلار سۇلالىسىنىڭ داۋامىي بولغان سەففەۋىلەر سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى (تاھىرىيلار سۇلالىسى مىلادىيە 873 ـ يىلى سافار سۇلالىسى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان). سامانىيلار سۇلالىسى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ خۇراسانىنمۇ باشقۇردى، بۇ رايونلارنى كېيىن ئۆزىمىزنىڭ زېمىنى دەپ جاكارلىدى. كېيىن پەستانىنمۇ ئىشغال قىلدى. خەلىپە پەقەت سامانىيلارنىڭ پادىشاھى ئىسمائىلنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن چاغدىلا ماۋارائۇننەھر، خۇراسان، تۈركىستان، ھەتتا ھىندى دەريا ۋادىسىغا ۋالىيلارنى ئەۋەتىپ باشقۇرغان، شۇڭلاشقا بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان ماۋارائۇننەھر بىلەن خۇراسان بىرلا پادىشاھلىقنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى بۇخارادۇر. لىللا گەپنى قىلغاندا، سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەلىپە (ئەرەب ئىمپېرىيىسى) تەيىنلىگەن يەرلىك ئەمەلدارىدۇر. ئۇ ئەمىر دەپ ئاتالغان.

سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ بىرمۇنچە يىراقتىكى جايلارغا تەسىر كۈچى يېتىشمەيتتى. ئۇلار ئۆز ئالدىغا دۆلەت ياكى يەرلىك ھۆكۈمرانلىق ئىدى. شۇنداقتىمۇ سامانىيلار سۇلالىسى دىنىي

مەركەز ھېسابلىنىتتى. ئالايلى، گۈزگانلارنىڭ قالىگون سۇلالىسى دەل شۇنداقلارنىڭ بىرسى. بۇ كىتابتىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، يەرلىك ھۆكۈمرانلىقى بار، ئەمما چېگرا رايون مەھكىمىسىگە يىراق بولغان جايلار دەپ قارالغان ئورۇنلار: پەرغانە (25 ـ باب 45 ـ پاراگراف)، ئىلاج (25 ـ باب 63 ـ پاراگراف)، چاش (25 ـ باب، 79 ـ پاراگراف)، گۈزگان (23 ـ باب، 46 ـ پاراگراف) قاتارلىقلار. نۇرغۇن جايلار، ئالايلۇق، بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالى، ھەتتا كابۇل دەريا‌سى ساھىلىدىكى ئاھالىلەر ئۇ چاغدا تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايتتى. مەزكۇر كىتابتا بايان قىلىنغان كابۇل «ئاھالىسى مۇسۇلمان ۋە ھىندى، شەھەردە بۇتخانىلىرى بار»، ھەتتا بۇ جايىنىڭ پادىشاھلىرى بۇتخانىلاردا ئىبادەت قىلغاندىن كېيىنلا ھوقۇقى كۈچكە ئىگە بولىدۇ (24 ـ باب، 20 ـ پاراگراف). غەزنەۋىيلەر مۇسۇلمانلار بىلەن كاپىرلارنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان دۆلەت (24 ـ باب، 19 ـ پاراگراف). مەرۋى دەريا‌سى ساھىلىدىكى بالاكەردىز رايونى مەجۇسىي مۇرىتلىرى ماكانلىرىدۇر (23 ـ باب، 40 ـ پاراگراف). ژاخان، شىگلان ئەتراپىدىكى رايونلار X ئەسىردە تېخى غەيرىي دىن مۇرىتلىرى ياشىغان جايلار ئىدى، ھەتتا ماۋارائۇننەھرنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى سەمەرقەند قەلئەسىدىكىلەر ئارىسىدا مانى مۇرىتلىرى ۋە مانى ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى (25 ـ باب 13 ـ پاراگراف). فىھرىس دېگەن كىتابتىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، خەلىپە مۇقتەدىر ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋر (932 — 907 يىللار) دە، مانى مۇرىتلىرى ئۈستىدىن دىنىي زىيانكەشلىك ئېلىپ بېرىلغان، مانى مۇرىتلىرى خۇراسانغا قېچىپ كەتكەن. تەخمىنەن 500 چە مانى مۇرىتى سەمەرقەندكە توپلانغان. سامانىيلار ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنى قىرىپ تاشلاشنى ئويلىغان. بۇ چاغدا، جۇڭگونىڭ پادىشاھى (Fihtist نىڭ ئاپتورى

al—Nadim توققۇز ئوغۇز پادىشاھىنى كۆرسىتىدۇ دەيدۇ) ئاگاھلاندۇرۇش بېرىدۇ. سامانىيلار ئاشۇنداق قىلىدىغان بولسا، ئۇ جۇڭگودا ئولتۇراقلاشقان مۇسۇلمانلاردىن ئۆچ ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىر مەيدان دىپلوماتىيىنىڭ رولى بىلەن سەمەرقەندتىكى مانى مۇرىتلىرى بالا - قازادىن ئامان قالىدۇ. بەلكىم «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ مۇئەللىپى ياشىغان مەزگىللەردە، سامانىيلار سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىدىكى مانى مۇرىتلىرى ئاۋۇالقۇدەكلا بىخەتەرلىك كاپالىتىگە ئېرىشكەن بولسا كېرەك، شۇڭلاشقا كىتابتا سەمەرقەندتە مانى مۇرىتلىرى ۋە ئىبادەتخانىلىرى بار، دەپ يازغان.

ماۋارائۇننەھر بىلەن خۇراساننىڭ بىر قىسىم شەھەر، كەنتلىرى ئىسلام مەركىزى ياكى ئىسلام دىنى گۈللەنگەن جايلارغا ئايلانغان. مەسىلەن، تۇس (بۈگۈنكى ئاشخابادنىڭ غەربىي شىمالىدىن بىر يېرىم ئىنگلىز چاقىرىم يىراقلىقتا) شىئە مەزھىپىنىڭ ئۇلۇغ جايى بولۇپ، شەھەردە شىئەلەرنىڭ ئىمامى ئەلى ئىبنى مۇسا ئەلى رىزانىڭ قەبرىسى بار ئىدى. كىشىلەر بۇ جاينى تاۋاپ قىلاتتى. خەلىپە ھارۇن ئەلى راشىدىننىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردە ئىدى (23 - باب، 11 - پاراگراف). ئاسپوزارنىڭ ئاھالىسى قارجىت مەزھىپىدىن بولۇپ، ئۇرۇشخۇمار كېلىدۇ (23 - باب، 29 - پاراگراف). چاش (تاشكەند)، خارەزم، بۇخارا قاتارلىق جايلار، شۇنداقلا پۈتكۈل ماۋارائۇننەھر رايونى ئىسلام دىنى گۈللەنگەن دىيارلاردۇر، مۇخلىسلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئىنتايىن كۈچلۈك، شۇڭلاشقا ئۇلار «ئاكتىپ جىھادچىلار»، («دىن ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان جەڭچىلەر») دۇر (25 - باب، كىرىش سۆز، 79 - پاراگراف، 26 - باب، 22 - پاراگراف، 25 - باب، 1 - پاراگراف).

سامانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلىرىگە، سودا ۋە جىھاد ئۇسۇللىرىغا تايىنىپ ئەتراپىدىكى

رایونلارغا ئىسلام دىنىنى تارقاتتى. ماۋارائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى تۈركلەر ھەمىشە بوستانلىقلارغا ھۇجۇم قىلاتتى، سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ دىن تارقىتىش ھەرىكىتى قارشىلىققا ئۇچرىدى. ئوش بولسا سامانىيلارنىڭ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشىدىكى مۇھىم ئورۇن ئىدى (25 ـ باب، 56 ـ پاراگراف). سامانىيلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى جۇڭگو تارىخ ماتېرىيالىرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن چېگرا رايونىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. بۇ ھال ئىران شائىرى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە ئىرانلىقلار بىلەن تۈرانلارنىڭ ئۇرۇشى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. تۈركىي تىلىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا دائىم ھۇجۇم قىلىدۇ، بۇ ھال بىر خىل دائىملىق تەھدىت دەپ قارىلىدۇ. بىراق، چارۋىچىلار بىلەن يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى — ئۇرۇش ۋە تالاش ـ تارتىشنى ئەزەلدىن ساقىت قىلساق — نورمال دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ مەشھۇر جۇغراپىيە كىتابلىرىدا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە شەھەر ئىقتىساد بەلۋېغى بىر ـ بىرىنى تولۇقلىغان، ئىلگىرى سۇرگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. ئىستەھرىنىڭ قارىشىچە، ئوغۇزلار بىلەن قارلۇقلار سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ، شىمالدىكى قاراقۇرۇم قاتارلىق جايلاردا ماۋارائۇننەھر بىلەن خارەزملىقلارنى ئات، قوي، تۆگە، ئېشەك قاتارلىق ھايۋانلار بىلەن تەمىنلىگەن، يەنە جۇڭا بىلەن چارۋا مەھسۇلاتلىرى بار ئىدى. دېھقانچىلىق رايونلىرى ئۆز نۆۋىتىدە چارۋىچىلارنى ئاشلىق، قول سانائىتى بۇيۇملىرى، رەخت، جەڭ قوراللىرى قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلىگەن. ئەينى دەۋردە سودىگەرلەر چارۋىچىلارنىڭ ماكانىغا مال ئېلىپ كېلىپلا قالماي، بەلكى دەريا ساھىللىرىغا ۋە تۈركلەرنىڭ زېمىنىغا مال ئېلىپ كىرگەن. مىلادىيە IX ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن ماتېماتىك ۋە

جۇغراپىيە ئالىمى خارەزمى تالاسنى «سودا شەھىرىدۇر» دەيدۇ. بۇ كىتابتىمۇ تالاس رايونىدا مۇسۇلمانلار، تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان دېيىلگەن، بۇ رايون سودىگەرلەر ماكانىدۇر، قارلۇقلارغا يېتىپ بارىدىغان دەرۋازىدۇر (25 ـ باب، 93 ـ پاراگراف). مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى دىن تارقاتقۇچىلاردۇر. ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەنلا يەرگە ئىسلام دىنى تارقىلىدۇ، بارتولد: «ماۋارائۇننەھر بىلەن كەڭ يايلاقلار ئارىسىدا قويۇق سودا ئالاقىسى بار ئىدى، ماۋارائۇننەھردە نۇرغۇن دىندارلار (مۇسۇلمانلار) بولۇپ، شۇبھىسىزكى، ئىسلام دىنى يايلاق قەبىلىلىرى ئىچىگە شۇلار ئارقىلىق تارقالغان» دەيدۇ.

ئىسلام دىنى دەرۋەقە يېقىندىن يىراققا قاراپ تارقالغان. ئۇنى ئەڭ ئاۋۋال ماۋارائۇننەھر چېگرىسىغا يېقىن رايونلاردىكى سامانىيلار بىلەن ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەن تۈركلەر قوبۇل قىلغان. مەزكۇر كىتابنىڭ مۇئەللىپى بۇ تۈركلەرنى «‹trucial turks›، ئۇرۇشنى توختاتقان تۈركلەر» دەپ ئاتىغان. ئالايلى، سۇ تېكەن، ئىسپىجاب (Isbiab) لاردا مۇشۇ خىلدىكى تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان. مۇئەللىپ ئۇلار كۆپلەپ ئىسلام دىنىغا كىردى، مۇسۇلمان بولدى، دەيدۇ (25 ـ باب 87 ـ، 89 ـ پاراگراف). يىراقتىكى تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن. قارىغاندا مۇئەللىپ بۇنى بىلمىسە كېرەك، كىتابتىكى ئەھۋال مۇشۇنداق، ئەلۋەتتە. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقىنى نىسبەتەن بۇرۇنقى دەۋرلەردۇر.

ئىسلام دۆلەتلىرىدە غەيرىي دىن مۇرىتلىرىنى ساتىدىغان ياكى قۇل قىلىدىغان ئادەت ساقلانغان. بۇ بەلكىم مۇئەللىپ ياشىغان دەۋرلەردىمۇ بولسا كېرەك. سامانىيلار ھۆكۈمرانلىرى ئاساسلىقى تۈركلەردىن قۇل كىرگۈزەتتى. تۈركلەرنىڭ ھەممىسى چىرايلىق، كېلىشكەن بولۇپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە

سېلىشتۇرما، ئوردا مۇھاپىزەتچىسى قىلىشقىنىڭ باب كېلەتتى. بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان قۇل ئوغرىلاپ كىرگۈزىدىغان جاي پەرغانىدۇر (25 ـ باب 45 ـ ئابزاس). بۇ يەردە «تۈركىستانغا كىرىدىغان دەرۋازا بولۇپ، كۆپلىگەن تۈرك قۇللىرى بۇ جايغا يۆتكەپ كېلىنىدۇ». يەنە بىر قۇل چىقىدىغان جاي گۇر تاغلىق رايونى. ھەمىشە «گۇر مىللىتىدىن بولغان نۇرغۇن قۇل گۇر تاغلىق رايونلىرىدىن خۇراسانغا ئېلىپ كېلىنىدۇ». چۈنكى، ئۆتمۈشتە گۇرلار «غەيرىي دىن مۇرتىلىرى» ئىدى (24 ـ باب، مۇقەددىمە، 1 ـ ئابزاس). ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۈرك قۇللىرى قوشۇلىدىغان جايلار بولغانلىقى مەلۇم، لېكىن بۇ كىتابتا ئۇلار ھەققىدە توختالمىغان. مەسىلەن، ئوكسفورد ئىران تارىخى (5 ـ توم 6 ـ بەت) دا: غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى سەبۈك تېكىن ئەسلىدە ئىسىستقكۆل ئەتراپىدىكى بارخۇن (بارسخان) لىق قارلۇقلاردىن ئىكەن. ئۇ بىر قېتىم قەبىلىلەر ئۇرۇشىدا تۈركەشلەرگە ئەسىر چۈشۈپ قالغان، تاشكەندكە ئېلىپ كېلىنىپ سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇل بازىرىدا سېتىلغان. كېيىن سامانىيلارنىڭ ھەرەم ئاغىسى خاس (قوغدىغۇچىسى) بولغان. چوڭ ھاجىپ ئالىپ تېكىنگە ئەگىشىپ غەزنە ئېلىگە بارغان. 977 ـ يىلىغا كەلگەندە، شۇ يەردە ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىنى قۇرغان، تەھلىلچىلەرنىڭ قارىشىچە، ئاتالمىش غەزنەۋي سۇلالىسى قارلۇقلار قۇرغان سۇلالىدۇر.

پەرغانە ئەرەبلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرلىرىدە تۈرك قۇللىرىنى ساتىدىغان چېگرا ئېغىزى ئىدى. ئەرەب خەلىپىلىرى تۈرك قۇللىرىنى ئۆزلىرىگە مەخسۇس قوغدىغۇچى قىلىپ ئىشلەتكەن. ئابباسىيلار ھۆكۈمىتىدە مەخسۇس «تۈرك ئەسكىرىنى باشقۇرىدىغان» دىۋان بولغان. بىر قىسىم تۈرك قۇللىرى خەلىپىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، گېنېرالىققا ئۆسكەن. ئورنى

يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئەمەلىي ھوقۇق تۈتقان. مەسىلەن، مىسىر مەملۇك سۇلالىسى بولسا كافكازلىق تۈرك قۇل (ئاساسلىقى كافكاز رايونىدىكى چېركەسلەردىن) تەربىيىدىن قۇرۇلغان («مەملۇك» نىڭ مەنىسى «قۇل ئىگىلىۋالغان» دېگەنلىكتۇر). سامانىيلار سۇلالىسىدە تۈرك قۇللار ئوردا مۇھاپىزەتچىسى قوشۇنى بولغان. بارتولد «نىزامىل مۇلۇك» نىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، بىر تۈرك قۇلنىڭ سامانىيلار ئوردىسىدا يىلمۇيىل ئۆسۈپ، يۇقىرى مەنسەپكە ئېرىشكەنلىك تارىخىنى بايان قىلغان. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تۇنجى يىللىق بۇ قۇل (غۇلام، ghulam) ئات باقار بولۇپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىدىكەن، جازادىن قورقۇپ ھەتتا ئوغرىلىقچە ئات مىنىشكىمۇ جۈرئەت قىلالمايدىكەن. بۇ مەزگىلدە ئۇ زەندان (zandan بۇخارانىڭ ئەتراپىدىكى يېزىسىنىڭ نامى) رەختىدىن تىكىلگەن كىيىم كىيىدىكەن. بىر يىلدىن كېيىن بىر ئات ۋە ئات جابدۇقلىرىغا ئىگە بولىدىكەن. 3 ـ يىلى ئۇ بىر ئالاھىدە بەلۋاغقا ئېرىشىپتۇ. 5 ـ يىلى تېخىمۇ ياخشى بىر ئېگەر، قىممەتلىك يۈگەنگە ئېرىشىپتۇ. شۇنىڭغا يارىشا كىيىم ـ كېچىكىمۇ پۈزۈرلىشىپ كېتىپتۇ. 6 ـ يىلى ھۆرمەت قاراۋۇللىرى كىيىمى بېرىلىپتۇ. 7 ـ يىلى ۋىتاغ باشى (Withag bashi ـ چېدىرنى قوغدىغۇچىلار باشلىقى) بولۇپ، ئەمەلدارلىققا كۆتۈرۈلۈپتۇ. كېيىن، قەدەممۇقەدەم ئۆرلەپ ھەل باشى (ئوتتۇرا ئەترەت باشلىقى) ۋە ھاجىپ بولۇپتۇ، ئۇلۇغ ھاجىپ (Hajib—i—buzurg ئاساسلىق ھاجىپ) ياكى ھاجىپلارنىڭ ھاجىپى (ھاجىبول ـ ھاججاب ← Hajib al—hajjab) بولۇپ، پۈتۈن ئوردىدىكى ئاپپاراتلارنىڭ باشلىقى بولۇپتۇ. دۆلەتنىڭ چوڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ بىرسىگە ئايلىنىپتۇ[70]. سامانىيلار سۇلالىسى پادىشاھى ئىسمائىل تۈرك قۇللاردىن خاس قوغدىغۇچىلار قوشۇنى تەشكىللەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ئىكەن.

ساماڼيلار هۆكۈمرانى تۈرك قۆللاردىن پايدىلىنىپ ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى قۇرغان. ئادەتتىكى بەگلەر قۇللارنى دېھقانچىلىق قىلدۇرغان ياكى ئېرىق - ئۆستەك، قۇدۇق قازدۇرغان. ئۇلار قازغان كارىزلار بولسا ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا دائىم دېگۈدەك قوللىنىلىپ كەلگەن ئالاھىدە بىر خىل سۇ چىقىرىش ۋاستىسىدۇر. مەزكۇر كىتابتا تىلغا ئېلىنغان كارىز سۇيىدىن پايدىلىنىدىغان رايونلار: تاباسەيىن (23 - باب، 15 - پاراگراف)، خۇر (23 - باب، 18 - پاراگراف)، خۇڑاش (24 - باب، 8 - پاراگراف) قاتارلىقلار. دەرۋەقە بۇ بىرقانچە مىسالدىنلا ئىبارەت. ئۇلاردىن باشقا كارىز سۇيىدىن پايدىلىنىدىغان رايونلار تېخىمۇ كۆپتۇر. كارىز يېزا ئىگىلىكىدىكى سۇغرىشتا يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىشنى مەقسەت قىلىپ ياسالغان ئۆستەڭدۇر. يەرلىك كىشىلەر (ئاۋاملار) ئاسانلىقچە ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمايدۇ، پومپىشچىكلار سىنىپى ۋە هۆكۈمەت ئۇنى كونترول قىلىۋالىدۇ. خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ. ئۇ دېھقانلاردىن سۇ بېجى يىغىدىغان بىر خىل ۋاستىدۇر. بۇ كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، مەرۋ‌ى بىلەن قۇرمانا دېگەن جايلاردا يەر بېجى سۇغرىلىدىغان يەر كۆلىمىگە قاراپ ئېلىنىدۇ (23 - باب، 42 -، 68 - پاراگراف).

مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە غەيرىي دىن مۇرىتلىرى سېتىۋېلىنىپ قۇل قىلىنىدۇ. ساماڼيلار دەۋرىدە بۇ خىل ئادەت جانلىنىپ كەتكەن. كېيىن تېمۇرىيلەر سۇلالىسى (جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ) دەۋرىدە، ھەتتا چىڭ سۇلالىسى ۋە يېقىنقى زاماندىمۇ بۇ ئىش داۋاملاشقان. ئالايلۇق تېمۇرىيلەرنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ھەمىشە شىنجاڭ رايوندىكى موغۇللار قۇل قىلىپ سېتىلغان. گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىكى خەنزۇلارمۇ سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردا قۇل قىلىپ سېتىلغان[71]. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

بولۇرلۇق كىشىلەر قىز - ئوغۇللارنى سېتىۋېلىپ ئەنجان قاتارلىق جايلاردا قۇل قىلغان. شۇ ۋاقىتتا تۇرغۇتلار، خوشۇنلارنىڭ قىز - ئوغۇللىرىمۇ مۇسۇلمانلارغا قۇل ئورنىدا سېتىپ بېرىلەتتى [72]. ئەنگلىيىلىك ئىلچىلاس 1805 - يىلى پامىرنى تەكشۈرگىلى بارغاندا، دارۋاز ۋە لوشەندە نۇرغۇنلىغان ئادەمزاتسىز كەنتلەرنى ئۇچرانقان، شۇ جايىنىڭ ئاھالىلىرى پۈتۈنلەي مىر تەرىپىدىن سېتىۋېتىلىپ، قەشقەر بىلەن قوقەند قاتارلىق جايلارغا يۆتكەپ كېلىنىپ قۇل قىلىنغان ئىكەن [73]. بۇ ھادىسىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يات دىنداىكىلەرنى قۇل قىلىش مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ئادىتىدۇر.

بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان بولۇر دەۋرىدە (26 - باب، 19 - پاراگراف) تارقالغان مۇنداق بىر رىۋايەت بار: شۇ يەرنىڭ پادىشاھى ئۆزىنى قۇياشنىڭ ئوغلى دەپ ئاتايدىكەن. بۇ شۇەنزاڭ ئىلگىرى ئاڭلىغان خەنزۇلارنىڭ يارالمىش ئەپسانىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «بۇيۇك تاڭ ئىلىدىن غەربكە سايا‌ھەت» كە ئاساسلانغاندا، قەرپاند پادىشاھى ئۆزىنىڭ ئەجدادىنى ئانا تەرەپتىن تۇپراققا، ئاتا تەرەپتىن قۇياشقا باغلايدىكەن، شۇڭلاشقا ئۆزىنى يەرۇ - كۆكنىڭ قوشۇلۇشىدىن يارالغان دەپ بىلگەن. پادىشاھ جەمەتىدىكىلەر جۇڭگولۇقلارغا ئوخشاش ياسىنىشقان بولۇپ، زىننەت بۇيۇملىرى شاھانە ئىدى، ئۇيغۇرچە كىيىنەتتى [74]، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا مەزكۇر رىۋايەت پامىر ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقالغىنىغا ئۇزاق زامانلار بولغان، مەزكۇر جايلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن قويۇق ھەم ئۇزاق مۇددەتلىك مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ كىتابتا نۇرغۇن قەدىمكى رىۋايەتلەر تىلغا ئېلىنىپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرى ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈلگەن. مەسىلەن، بامىياندىكى چوڭ بۇت (23 - باب 78 - پاراگراف)، بەلخ شەھىرىدىكى سامانىيلار ئوردىسىنىڭ

قورغان تاملىرىدىكى رەسىملەرنىڭ قالدۇق ئىزلىرى (23 - باب، 67 - پاراگراف) قاتارلىقلار. مۇئەللىپ بەلخ، سەمەرقەند، چاش، ھىرات قاتارلىق شەھەرلەرنى بايان قىلغاندىكى مەلۇماتلاردىن ئونتۇرا ئەسىردىكى ئونتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ شەھەر قۇرۇلۇش سەنئىتىنى چۈشىنىۋالالايمىز. ئادەتتە ھەممىسى شەھىرىستان، شەھەر سىرتى ۋە شەھەر قەلئەسىدىن تەركىب تاپىدۇ[75]. يەنە تۇزلەڭلىكلەردە بىرمۇنچە كەنتلەر بولىدۇ. بۇ خىلدىكى يېزا - بازارلار نۇرغۇن مۇداپىئە ئۆيلىرىدىن شەكىللەنگەن. مۇداپىئەنىڭ مەقسىتى چارۋىچىلارنى دۈشمەندىن ۋە ئوغرى - يالغاندىن ساقلاش. كەند - بازارلارنىڭ ئەتراپىدا قورغان تېمى قوپۇرۇلىدۇ. يەنە سىرتتىن كەلگەن سودىگەرلەر چۈشكۈن قىلىدىغان قونالغۇ ئۆتەڭلەر بولىدۇ. 23 - باب، 44 - پاراگرافتا سۆزلەنگەن دەندانىنا كەنتى بولسا ئاشۇنداق يېزا بازىرىدۇر.

بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان ئاتالمىش «تۈركىستان» بىلەن ھازىرقى چۈشەنچە ئوخشاشمايدۇ. مۇئەللىپ خۇراسان بىلەن ماۋارائۇننەھىردىن باشقا جايلار تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان رايون، دەپ كۆرسىتىدۇ، يازغۇچىنىڭ قارىشىچە، خۇراسان دۇنياسىدىكى ئىنسانلار مەدەنىيىتى ئەڭ تەرەققىي قىلغان، كىشىلەر مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونغا يېقىندۇر. ئۇ خۇراسان، پەرغانە، ماۋارائۇننەھر، قوقەندلەرنىڭ ھەممىسى «تۈركىستانغا باردىغان دەرۋازا» بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كېتىزمۇ «گۈر تۈركىستانغا باردىغان دەرۋازىدۇر» دەيدۇ. بۇ، ئېھتىمال شۇ زاماندا ماۋارائۇننەھر، خۇراسانلاردا ياشايدىغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ماۋارائۇننەھردىكى خەلقلەرنىڭ تۈركلىشىپ كېتىشى بولسا XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى بۇ رايونىنى ئىشغال قىلغاندىن

كېيىنكى ئىش. بىراق، بەزى جايلاردا بىر قىسىم ئەرەبلەر بولغان. مەسىلەن، ھىرات، گۇزگان يايلىقى (23 ـ باب 65 ـ پاراگراف)، ئوش (20 ـ باب، 66 ـ پاراگراف) قاتارلىق جايلاردا ئەرەبلەر كۆپ ئىدى. توخارىستاندا قارلۇق تۈركلىرى بار ئىدى (23 ـ باب 69 ـ پاراگراف). غەزنە، بەلخ، توخارىستان، باست، گۇزگان قاتارلىق جايلاردا قارلۇق تۈركلىرى بار ئىدى (24 ـ باب، 22 ـ پاراگراف). يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە، ئارىلاش ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى تاجىكستان رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن.

(10)

«ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئاپتورى مىلادىيە X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان. بۇ دەل سامانىيلار زاۋاللىققا يۈزلەنگەن مەزگىلدۇر. بىراق، بۇ، ئۇنىڭ يۇرتى گۇزگاندىكى فەرىدۇن سۇلالىسى گۈللىنىشكە باشلىغان دەۋر ئىدى. مۇئەللىپ كىتابىدا ئەڭ پاساھەتلىك تىللارنى ئىشلىتىپ بۇ دۆلەتكە ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانى ئابدۇل خالىس مۇھەممەدكە مەدھىيە ئوقۇيدۇ. گۇزگان ئەسلىدە 23 ـ بابتا بايان قىلىنغان خۇراسانىنىڭ بىر رايونىدۇر. ئەمما، بۇ رايونىنى خۇددى بىر دۆلەتكە ئوخشىتىپ ئالدى بىلەن ئەتراپىدىكى چېگرىسى توغرۇلۇق توختىلىدۇ. مۇقەددىمىدىكى گۇزگانمۇ بىر چېگرا رايونىدۇر. ئالايلى، چېگرا رايون R. BUSHARAN مۇ گۇزگانغا ئولپان تاپشۇراتتى. يەنە گۇزگان پادىشاھى «فەرىدۇننىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدۇر، قىرغىزىستان بىلەن گور تەۋەسىدىكى بارلىق ئەمىرلەر ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدۇ. ئۇ بارلىق چېگرا رايون بەگلىرىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىندۇر» ۋە باشقىلار. بۇ بىر ئابزاس مۇشۇ كىتابتا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان.

مۇئەللىپ ياشىغان دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تۈركلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىككى دۆلەت بارلىققا كەلگەنىدى. بىرى، بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى قاراخانىيلار، يەنە بىرى، ئافغانىستاننىڭ غەزنەۋي سۇلالىسى. مۇئەللىپ بۇ كىتابنى يېزىپ بولۇپ ئون نەچچە يىلدىن كېيىن، سامانىيلار سۇلالىسى مىلادىيە 999 ـ يىلى قاراخانىيلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. بۇ زېمىننى يېڭىدىن قۇرۇلغان ئىككىنچى دۆلەت بۆلۈشۈۋالدى. شۇڭلاشقا، مۇئەللىپ بۇ ئىككى دۆلەت تازا گۈللەنگەن مەزگىلدە ياشىغان كىشىدۇر.

ئەمما، ئەجەبلىنەرلىكى، مۇئەللىپ بۇ كىتابتا بۇ ئىككى دۆلەت ھەققىدە قىلچە توختالمىغان. بۇنىڭ سەۋەبىنى نېمە؟ بىرىنچىدىن، مۇئەللىپ تۈركلەرگە دائىر بايان قىلغان ماتېرىياللار نىسبەتەن كونىدۇر. ئۇ باشتىكىسى مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن بۇرۇنقى گۈللەنگەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە، ئۇ ئاخىرقىسى، مىلادىيە 943 ـ يىلغىچە[76] ئېلىنغان. ئۇ چاغلاردا تېخى قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلمىغانىدى. بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىياللاردا ھېچقانداق مەلۇمات يوق، بۇنى توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، مۇئەللىپ سەييا ئەمەس، شىنجاڭغىمۇ كېلىپ باقمىغان؛ شۇڭلاشقا بۇ جايلارنى چۈشەنمەيدۇ. بەلكىم بۇمۇ بىر سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. بىراق، مۇئەللىپنىڭ يۇرتىغا يېقىن ھەم چېگرىداش غەزنەۋىيلەرگە كەلسەك، بۇ نۇقتىنى چۈشەندۇرۇپ بەرمەك تەس! ئازدۇر ـ كۆپتۇر خەۋەرمۇ ئاڭلىماي قالارمۇ؟ بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭچە، مۇئەللىپ بەلكىم فارس بولسا كېرەك. فارس يازغۇچىلىرىدا تۈرانىيلارغا نىسبەتەن ھەمىشە مەنسىتمەسلىك ھەم دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسى بولىدۇ. بۇ دەل فىردەۋسى «شاھنامە» دە ئارىئان روھىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، ئالسىنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلىگىنىدەك، قاراخانىيلار سامانىيلارنىڭ زېمىنىنى

يۇتۇۋالغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشى تۇرغانلا گەپ. مۇئەللىپ تۇركلەرنىڭ بۇ ئىككى قۇدرەتلىك دۆلىتى ھەققىدە توختىلىشنى ئەلۋەتتە خالىمايدۇ.

شۇنداقتىمۇ بىز بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان تۇرك قەبىلىلىرىگە ئالاقىدار بايانلاردىن قاراخانىيلارنىڭ مەنبەسى (قۇرغۇچىسى) مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىلھام ۋە يېڭى ماتېرىياللارغا ئېرىشەلەيمىزمۇ - يوق؟ بۇ بىزنىڭ تەتقىق قىلىپ بېقىشىمىزغا ئەرزىيدىغان تېمىسىدۇر.

خەلقئارادا يېقىنقى 100 يىل ئىچىدە قاراخانىيلارغا ئائىت تەتقىقاتتا بىرمۇنچە يېڭى چۈشەنچە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئىلىمىزدە، بۇ تېما ئەدىلا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىشقا باشلىدى. شۇبھىسىزكى، قاراخانىيلار تارىخى بولسا جۇڭگو تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، بىز بۇ نۇقتىغا سەل قارىساق ياكى بۇنى چۈشەنمىسەك زادىلا بولمايدۇ.

پەقەرنىڭ قاراخانىيلارغا بولغان تونۇشى مۇنداق: ئالدى بىلەن ئۇ يەر ئىسلام دۆلىتى، ئۇ مىلادىيە X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن قۇرۇلغان. جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدا، مەڭلىگ تېكىننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ 15 قەبىلىسىنى باشلاپ، غەربكە، قارلۇقلار ئىلىگە كۆچكەنلىكى، بۇ كۆچۈش يەتتەسۇ رايونى ۋە پۈتۈن شىنجاڭ رايونىغا نىسبەتەن قەبىلە - مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكى، يېڭى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ. بىراق، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەڭلىگ تېكىن ۋە ئۇنىڭ قەبىلىلىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىسلاملىشىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلاردىن قاراخانىيلار ئۇلاردىن بىر ئەسىر بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، توققۇز ئوغۇزلار، ياغمىلار، قارلۇقلار، چىگىللار، تۇركەشلەر،

قىرغىزلارمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايتتى. قارلۇقلارنىڭ رەھبىرى ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتايتتى، خان دەپ باقمىغانىدى. بۇلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يۇقىرىقىلار قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋاللاردۇر. بۇنىڭدىن زادى قايسى قەبىلىنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغۇچى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىش تەس.

بۇگۈنكى شىنجاڭدىكى (بولۇپمۇ ئۇنىڭ غەربىدىكى) تۈرك قەبىلىلىرىنى ئومۇمەن ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرى، ئۇيغۇرلار (خۇيخۇ)، ئۇلار توققۇز ئوغۇزلاردۇر. ياغمىلار بۇلارنىڭ بىر تارمىقى؛ يەنە بىرى، قارلۇقلار، چىگىللار ئەسلىدە ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. «تارىخىي رەشىدى»نى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ئىلىئاس ھەتتا قارلۇقلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارايدۇ[77]. ئەگەر شۇنداق بولسا، تۈركلەرنىڭ بارلىق قەبىلىسى بىر ئائىلە (جەمەت) كىشىلىرىدۇر. ئۇلارنى ئايرىۋېتىشكە زادىلا بولمايدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنى زادى قايسى قەبىلىنىڭ قۇرغانلىقىغا ئائىت قاراشلار ئۆتمۈشتە بەك كۆپ ئىدى. «ھۇدۇدۇلئالەم»نى تەرجىمە قىلغان ۋە مۇھىم ئىزاھلارنى بەرگەن مىنورسكىي ياغمالار توققۇز ئوغۇزلاردۇر دەپ قارايدۇ، ئۇ بۇنىڭ سەۋەبى: «مۇجمەل تاۋارىخ» دېگەن كىتابتا «ياغمىلار پادىشاھى بۇغراخان دەپ ئاتالغان» لىقىدا دەيدۇ. بۇغراخان قاراخانىيلار پادىشاھىنىڭ ناممدۇر. بۇ كىتابنىڭ 13 - بابىدا ياغمىلارنىڭ پادىشاھى «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى بىلەن ئوخشاش جەمەتتىن» دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «توققۇز ئوغۇزلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى» دەيدۇ. ماركۇارتنىڭ ئىسپاتلىشى بىلەن مىسارنىڭ ساياھەتنامىسىگە ئاساسلانغاندا ياغمىلارنىڭ ئىككى دۆلىتى بار. بىرىنىڭ نامى Bughraj، يەنە بىرىنىڭ نامى Khargah بولۇپ، بۇ چېدىر دېگەن مەنىنى

بىلدۇرىدۇ. بۇ تۈركچە «خان ئوردا»، «كەند»، «بىلون» دېگەن گەپلەرگە باراۋەر كېلىدۇ. خان ئوردا، كەند قەشقەرنى كۆرسىتىدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ 13 ـ باب 1 ـ پاراگرافىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئىلگىرى قەشقەردە قارلۇق قەبىلىسى ياشىغان، كېيىن بۇ شەھەرنى ياغمىلار تارتىۋالغان. ياغما دۆلىتى (قاراخانىيلارنى كۆرسىتىدۇ) مىلادىيە 943 ـ يىلى چۈ دەريا‌سى ۋادىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ۋە قارلۇقلارنى يۇتۇۋالغان، بۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار كۈچەيگەن. بۇ كىتابتىكى بايانلار مىلادىيە 943 ـ يىلىدىن بۇرۇنقى ۋەقەلەرگە باغلىنىدۇ. بارتولد چېگىللار قاراخانىيلار قوشۇننىڭ ئاساسلىق كۈچىدۇر [78]، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە «مېنىڭ دىققىتىمنى تارتقىنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قارلۇقلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقىدۇر، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ياغمىلار قەشقەرنى ئىگىلىگەنلىكى، غەيرىي دىندىكى تۈركلەرنىڭ بالاساغۇنىنى بويسۇندۇرغانلىقىغا ئائىت ماتېرىياللاردۇر. قاراخانىيلارنىڭ پادىشاھى قارلۇق دۆلىتىنى يوقاتقان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ رەھبىرىدۇر» [79] دەيدۇ. بۇلارغا ئاساسلانغاندا مىنورسكىي: «قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى ياغما، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى، لار قۇرغان» دەيدۇ. 1955 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇزبېكىستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى ئومۇمىي تارىخى» دىمۇ: «ياغمىلار X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چۈ دەريا‌سى ساھىلىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، بۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان» دېيىلگەن.

يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر قاراخانىيلار ئۇيغۇرلار سۇلالىسىدۇر، دەيدۇ. ئۇنىڭ‌ئاساسىنى بۇ خىل قاراشتىكى كىشىلەر نىسبەتەن كۆپ ئىدى. ئالايلۇق، ۋامبېرى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 2 ـ قىسمى قەشقەردە يېزىلغانلىقىنى ئاساس قىلىپ، X ئەسىردىن بۇرۇن بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇ

ئىلىكخان تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرلارنى بىرلىككە كەلتۈردى. سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشى بىرلەشكەن ئۇيغۇرلار دۆلىتى — قاراخانىيلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس بولۇپ قالدى [80]، دەيدۇ. ئىلئاس: «ئىلىكخان دۆلىتى ۋە سۇلالە ئەملىيەتتە ئۇيغۇرلارغا تەۋەدۇر. بۇ يېتەرلىك ئاساسقا ئىگە. ئەمما، مۇسۇلمان يازغۇچىلار خېلى كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندىلا ئۇيغۇر دېگەن ئىسمنى قوللىنىشقا باشلىدى، XII ئەسىرگە كەلگەندىلا غەربنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئۇيغۇرلار دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان، ئۇلار «توققۇز ئوغۇزلار» [81] دەپ ئاتىغاندەكلا ئىش ئىدى. يەنە بىر يەردە، ئۇ: «تۈركلەرنىڭ «ئافراسياب؟» جەمەتى ..... ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلاردۇر» [82] دەپ يەنە بىر قېتىم تەستىقلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، دېكنى (براشىندېر)، فرېمن روس، رادلوف، يۈتيەنخېك، خانبدا تورۇ، فېك جياشېك قاتارلىقلار قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە باشقىچە پىكىر يوق.

50 ـ يىللاردا گېرمانىيىلىك پرتساك دېگەن كىشى «قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قارلۇقلار قۇرغان» دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى. بېقىنقى يىللاردا بۇ قاراشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان كىشىلەر كۆپەيدى، لېكىن پرتساك خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى بىلمەيدۇ، شۇڭا بۇ يېزىقتىكى ماتېرىياللارنى چۈشىنىش ۋە ماھىيىتىنى ئىگىلەش جەھەتتە ئۇنىڭدا ھەقىقەتەن مەسىلە بار. «ھۇدۇدۇلئالەم» دېكى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى ئىسپاتلىيالمىغۇدەك ئاساس يېتەرلىك ئەمەس. مەسىلەن قارلۇقلارنىڭ ئوچ ئۇرۇقى ياغمىلار بىلەن چىگىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە تېخى قارلۇقلارنىڭ رەھبىرى خان دەپ ئاتالمىغان، قارلۇقلار ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن دېيىلگەن ۋە باشقىلار. قاراخانىيلارنىڭ

ئاخىرقى خانى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە، قارلۇقلارنىڭ مەركىزىي ھەربىي ئىشلار گۇرۇھى ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن. قاراخانىيلار پادىشاھى مەھمۇد I مىلادىيە 1141 ـ يىلى سۇلتان سەنجەرنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، قارلۇقلارنى باستۇرغان. شۇ سەۋەبتىن كېيىنچە قارلۇقلار قاراقىتانلارنىڭ چېگرىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن، ماۋارائۇننەھردىن غەربىي لىياۋ دۆلىتىگە كىرىپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇپ قالغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭىينىڭ «تەۋارىخىي جاھانكۈشاي» دېگەن ئەسىرىدە موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن بۇرۇن قاراخانىيلارنىڭ پادىشاھى خارەزم پادىشاھلىقىنى يوقىتىدۇ. شۇ چاغدا باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىدا يەنە قارلۇقلار بەگلىكى بار ئىدى. كىتابتا قارلۇق قەبىلىسىنىڭ پائالىيىتى خېلى كۆپ جايدا ئايرىم بايان قىلىنىدۇ. قاراخانىيلار بىلەن قارلۇق قەبىلىسى تېرىكىشىپ تۇرىدۇ. قاراخانىيلار قارلۇق قەبىلىسىگە ھەرگىز باراۋەر ئەمەس، شۇڭلاشقا مەن پرتساكنىڭ پىكرىگە قوشۇلالمايمەن، ئۆز پىكرىمدە قالىمەن.

«ھۇدۇدۇلئالەم»دە قاراخانىيلار ھەققىدە مەلۇمات يوق. قاراخانىيلارنىڭ قايسى قەبىلە تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى ۋە تارىخى قاتارلىقلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىق قىلىش بۇ ماقالىنىڭ ۋەزىپىسى ئەمەس. بىراق، بۇ كىتابتا تۈركلەرنىڭ بارلىق قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىنكى قاراخانىيلارنىڭ مەنبەسى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە كېلىشىمىزگە ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلىشى ئىنتايىن مۇھىم. شۇ چاغدا جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتتىن تارتىپ تاكى سىر دەريابويىغىچە بولغان رايونلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانىدى. ھەرقايسى قەبىلىلەر ئىرق، تىل، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە ئانچە

پەرقلەنمەيدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ سۇلالىنى بۇگۈنكى كۈندە قايسى مىللەتنىڭ قۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىش ھەقىقەتەن تەسكە چۈشىدۇ. بەلكىم بۇ ئىلمىي قاراش بولمىسا كېرەك، ئەمما قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاربلاشما تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى ھەر پاكىت، بۇنىڭغا قىل سىغمايدۇ.

بىزنىڭ «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابنى تونۇشتۇرۇشىمىز-دىكى مەقسەت تاكى سۇلالىسى، كېيىنكى بەش سۇلالە دەۋرلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا كېرەكلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىشتىن ئىبارەت. كىتابتا سۆزلەنگەن نۇرغۇن ھادىسىلەر ۋە مەسىلىلەر يەنىلا تارىخچىلىرىمىزنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىپ بېقىشىغا ئەرزىيدۇ.

---

① «ھۇدۇدۇلئالەم»، مىنورسكىينىڭ ئىزاھاتى، 175 - بەت.

② «بارتولد ماقالىلىرى»، رۇسچە، 1 - توم، 292 - بەت.

③ ئالدىنقىسى بىلەن ئوخشاش، 130 - بەت.

④ 2 - ئىزاھ بىلەن ئوخشاش.

⑤ بولگىر: «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 1978 - يىلى، ئىنگلىزچە نەشرى، 98 -، 99 - بەتلەر.

⑥ ۋالىخ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، 1 - تۇم، 133 -، 134 - بەتلەر.

⑦ بارتولدنىڭ مۇشۇ كىتابقا يازغان كىرىش سۆزى. مىنورسكىينىڭ تەرجىمىسى، 4 - بەت.

⑧ «بارتولد ماقالىلىرى»، رۇسچە، 1 - تۇم، 45 -،

46 ـ بەتلەر.

⑨ «يېڭى تاڭنامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى» 33، ئارقىسى.

⑩ «بارتولد ماقالىلىرى»، رۇسچە، 4 ـ توم، 52 ـ بەت، «ھۇدۇدئالەم» گە كىرىش سۆز.

⑪ مىنورسكىينىڭ تەرجىمىسى، «تەمىمنىڭ سايامەتنامىسى» (minorsky Taminibn Bahrs Touney)، 283 ـ بەت.

⑫ ھېنرى ژىيۇل: «كونا جۇڭگودا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» 1 ـ توم، 138 — 140 ـ بەتلەر. ماچېنيۇن: «غەربىي يۇرت جەنۇبىي دېڭىز تارىخ، ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر» دىكى «ئابباسىيلار پۇقراسى مىسارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قەبىلىلەر ھەققىدە يازغان سايامەتنامىسى» دېگەن بىر ماقالە. چېن جۇڭمېن «جۇڭگو ـ چەت ئەل تارىخ ـ ئارخېئولوگىيە ھۆججەتلىرى» كېيىنكى قىسمى، «جۇڭگونىڭ قەدىمكى سۇلالىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سۇ كۆچىدىن پايدىلىنىشىغا دائىر رىۋايەتلەر» دېگەن ماقالىسى.

⑬ بوسۋورس: «ئىران، ئافغانستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى» (C. E. BosworthThenedievalhistoryofIran Afghanistan and centraL Asia) 1977 ـ يىلى لوندون نەشرى، 22 ـ باب.

⑭ «يېڭى بەش سۇلالە تارىخى» 74 ـ جىلد: جىنتىيەنفۇنىڭ 3 ـ يىلى، مىلادىيە 938 ـ يىلى) جىن سۇلالىسى ئولپانچى ئەمەلدار جاڭ كۇاڭيېنى خۇڭلۇغا ئەۋەتتى، گاۋ جۇخۇيىنى دادخاھ دەپ بەلگىلىدى. لى تۇرەم ئۇلۇغ ئەل ئۇدۇن دۆلىتىگە خانلىققا تەينىلەندى. بۇ 12 ـ ئاي بولۇپ، كۇاڭيې قاتارلىقلار زىلىڭ ئايمىقىدىن يولغا چىقىپ 2 ـ يىلى ئۇدۇنغا كەلدى، يەتتە يىل قىشلاپ قايتىشتى». «گاۋ جۇخۇيىنىڭ ئۇدۇندىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى»، «تاڭ سۇلالىسى ھۆججەتلىرى

تولۇق توپلىمى» نىڭ 850 ـ سىدە خاتىرىلەنگەن قىسقارتىلمىسى.

⑮ «بارتولد ماقالىلىرى»، رۇسچە، 1 ـ توم، 58 ـ بەت.

⑯ «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى، 230 ـ بەت، مىنورسكىينىڭ ئىزاھى.

⑰ ئالدىنقى كىتاب، 234 ـ، 235 ـ بەتلەر.

⑱ ئالدىنقى كىتاب، 271 ـ 273 ـ بەتلەر.

⑲ ئالدىنقى كىتاب، 304 ـ بەت.

⑳ ئالدىنقى كىتاب، 369 ـ بەت.

㉑ ئالدىنقى كىتاب، 225 ـ بەت.

㉒ مەرۋازى: «جۇغگو، تۈرك ۋە ھىندىلار ھەققىدە» 18 ـ پاراگراف، جۈيلاك «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر» 410 ـ بەتتىن ئالغان نەقىل.

㉓ بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتىدىكى تۇنجى قەدەم ئۇسۇل 1 ـ توم، 14 ـ بەت».

㉔ كات: «جۇغگو مەتبەئەچىلىكى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى» 17 ـ بەت.

㉕ يۇقىرىقى كىتاب، 113 ـ بەت. ۋاڭ جىلەي «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، 252 ـ بەت.

㉖ بەي شۇيى: «تالاس ئۇرۇشىدىن ئىسلام دىنىنىڭ توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خەنزۇچە مەلۇماتلارغىچە»، («يۇگۇك») 5 ـ توم، 2 ـ نەشرى، 57 ـ بەت. ياۋ شىئاۋ «جۇغگو قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنىڭ ياۋروپاغا تارقىلىشى». «پۇرىنشۇ تەزكىرىسى»، 41 ـ، 42 ـ بەتلەر.

㉗ «كونا بەش سۇلالە تارىخى» 138 ـ جىلد؛ «بەش سۇلالە تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 29 ـ جىلد.

㉘ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا دائىر ئومۇمىي ئۇرۇنىكىلەر»

215 ـ جىلد.

يۇقىرقى كىتاب، 223 ـ جىلد.

«يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى».

«يېڭى تاڭنامە»، 217 ـ جىلدنىڭ داۋامى، «قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە»؛ «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 100 ـ جىلد.

«يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉝ «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 100 ـ جىلد.

㉞ ژاڭ گوژېي: «گۈەنتاڭ توپلىمى» 20 ـ جىلد، «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى» «مەڭگۈ تېشىغا خاتىمە». «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر ھەققىدە مۇلاھىزە» 19، جاۋ فېڭ «كېيىنكى تاڭ ئۇلۇغ ئەجدادلىرى يىلنامە خاتىرىسى» دېزۇڭ جېنيۈەننىڭ 5 ـ يىلى، ئۇيغۇر، قارلۇق قەبىلىلىرى بىلەن ئاق كىيىملىك تۈركلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ساداقەتمەن قاغانىغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇبۇتلەرگە بەيئەت قىلغان، . . . » «كونا تاڭنامە، تۇبۇتلەر ھەققىدە قىسسە».

㉟ سامۇرىن: « XII ئەسىردىن بۇرۇنقى. . . تۈركىستان»، ئىنگلىزچە، 69 ـ بەت پرتساكنىڭ سۆزى.

«توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى».

34 ـ بىلەن ئوخشاش.

«بارتولد ماقالىلىرى» رۇسچە، 1 ـ توم، 269 ـ بەت.

35 ـ بىلەن ئوخشاش، 70 ـ بەت.

«تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 98 ـ جىلد.

㊶ «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 ـ جىلد.

㊷ ئالدىنقىسى بىلەن ئوخشاش، 246 ـ جىلد.

㊸ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا دائىر ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، خۇسەنشېڭنىڭ ئىزاھاتى.

㊹ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا دائىر ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 223 ـ جىلد.

㊺ «يېڭى تاڭنامە. تۇبۇتلەر ھەققىدە قىسسە».

㊻ف. ۋ. توماس «شىنجاڭدىن تېپىلغان تۇبۇتچە يازمىلار ھەققىدە»، 2 ـ قىسىم، 34 ـ بەت.

㊼ ۋالڭ گوۋېي: «گۇەنتاڭ تۇپلىمى» 20 ـ جىلد، 24 ـ بەتنىڭ يۇقىرىسى.

㊽ 46 ـ بىلەن ئوخشاش، 185 ـ بەت.

㊾ 35 ـ بىلەن ئوخشاش، 68 ـ بەت، ستەين، «قەدىمكى خوتەن»، ئىنگلىزچە، 1 ـ تۇم، 533 ـ 535 ـ بەتلەر، serindia 1 ـ tom، 471 ـ، 472 ـ، 473 ـ بەتلەر.

㊿ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

(51) ھېنرى ۋىيول: «قەدىمكى جۇڭگودا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» 1 ـ تۇم، 60 ـ بەت.

(52) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» 249 ـ جىلد: داجۇڭنىڭ 10 ـ يىلى «. . . يېقىن ئەتراپتا ئەل بولغانلار بار، مەڭلىگ تېكىن ئاللىبۇرۇن ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلاپ، ئەنشىنى پايتەخت قىلدى». (سېن جۇڭمىيەن بۇ كىشى مەڭلىگ تېكىندۇر، دەيدۇ)، يەنە «سۇڭ تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر توپلىمى» 7714. «خۇيچاڭ يىللىرىدا، ئۇلارنىڭ ئېلىدە توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى، قوزا ئۆزىنىڭ جىيەنى پان تېكىننى ۋەزىپىگە تەينىلەپ قويۇپ ئەنشىگە قاچتى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئايمىقى سانغۇن جاڭ جۇڭۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، مەڭلىگ تېكىن ئۆزىنى يەنىلا خاقان دەپ جاكارلاپ، گەنجۇ، شاجۇ ۋە غەربىي ئايماقلاردا ئولتۇراقلاشتى، لېكىن قايتا گۇللىنەلمىدى»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە:

«شۇ ۋاقتىدا تېكىن ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلىدى، گەنجۇ ئايمىقى ۋە قۇملۇقتىكى غەربىدىكى بارلىق شەھەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلدى.»، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»: «ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى — ئاۋار قۇملۇقتىكى شىمالىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. ساناقسىز چېدىرلار، تاغ، ئېدىر، ئورمانلارغا جايلاشتى، زېمىنى كېڭىيىپ، غەربتە ئەنشىگە قەدەر مەڭلىگ تېكىنگە قاراشلىق بولدى. مەڭلىگ تېكىن ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلىدى. قۇملۇقتىكى غەربىدىكى بارلىق شەھەرلەر ئۇلارغا قارىدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە، كۈچلۈكلەرگە قارام بولدى. گەنجۇ ئايمىقى ئىلگىرىكىدەك گۈللىنەلمىدى»، سېن جۇڭمىيەننىڭ قارىشىچە «يېڭى تاڭنامە» دىكى خاتىرىلەردە خاتالىق بار. چۈنكى، مەڭلىگ تېكىن ئەنشىدە، گەنجۇ ئايمىقىدا تۇرۇپ باقمىغان. سۇن كەيدى گەنجۇ ئايمىقىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن مەڭلىگ تېكىن بىر تارماق ئەمەس دەپ قارىغان. گەنجۇ ئايمىقىدىكى ئۇيغۇرلار گەنجۇ ئايمىقىدا تۇرۇپ قېلىشى چېنىنىڭ 1 ـ يىلى (894 ـ يىلى) دىن كېيىن، تېنىيۇنىڭ 3 ـ يىلى (906 ـ يىلى) دىن بۇرۇن بولغان ئىش.

㊸ ۋاڭ چۈڭمىن «دۇنخۇاڭ قەدىمكى كىتابلار كاتالوگى» 362 ـ بەت.

㊹ ۋاڭ چۈڭمىن: «دۇنخۇاڭ قەدىمكى كىتابلار كاتالوگى» 362 ـ بەت، 2962 ـ نومۇرلۇق، سېن جۇڭمىيەن «تاڭنامە. سۇن كەيدى: گەنجۇ» 199 ـ بەت، ئۇيغۇرلارغا مەرتىۋە بېرىلگەنلىكىگە ئائىت مۇھىم ۋەقەلەر.

㊺ «تاڭ تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 97 ـ جىلد، تۇبۇت.

㊻ «تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 250 ـ جىلد.

⑤⑦ ۋالك گوۋېينىك قەدىمكى سايامەتنامىسىگە ئاساسەن سېلىشتۇرۇلغان.
⑤⑧ 1 ـ بىلەن ئوخشاش، 280 ـ بەت.
⑤⑨ بارتولد: «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان»، ئىنگلىزچە، 273 ـ بەت.
⑥⑩ «يېڭى تاڭنامە. قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە».
⑥① فېلىك پېيلى: «تۈركىستانغا ئائىت قېزىلمىلار توغرىسىدا»، ژاشىنگتون، 1905 ـ يىل نەشرى، 208 ـ بەت.
⑥② ئەسلىي يېزىقتا ChigiL. بۇ يەردە سېن جۇڭمىيەننىڭ قارىشى ئاساس قىلىندى.
⑥③ 59 ـ بىلەن ئوخشاش، 201 ـ بەت.
⑥④ ئەلنى ئىدارە قىلىشقا دائىر ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 ـ جىلد.
⑥⑤ «كونا تاڭنامە، لى دىيۇنىڭ تەرجىمھالى».
⑥⑥ 64 ـ بىلەن ئوخشاش 250 ـ جىلد.
⑥⑦ قىماق قەبىلىسىنىڭ پائالىيىتى مەركىزى سىمىرچ. بۇ قاراش توغرا بولۇشى ناتايىن. ياپونىيە «شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى»غا قارالسۇن، 58 ـ جىلد، 1 ـ، 2 ـ نومۇر.
⑥⑧ 63 ـ بىلەن ئوخشاش.
⑥⑨ سپوللىر: «مۇسۇلمانلار دۇنياسى» ئىنگلىزچە نەشرى، نېمىسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان، 1969 ـ يىل، لېدېن نەشرى، 1 ـ توم 77 ـ بەت.
⑦⑩ «بارتولد ماقالىلىرى» رۇسچە، 1 ـ توم، 286 ـ بەت.
⑦① مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدى».
⑦② چۇن يۈەن «غەربىي يۈرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، 3 ـ جىلد.
⑦③ ئىدۇارد. مورگان: «ئىلىئاسنىڭ تەرجىمھالى»، 1971 ـ يىل، لوندون نەشرى.

⑦④ «ئۇلۇغ تالانت سۆلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا قىلىنغان ساياھەت» 12 ـ جىلد.

⑦⑤ ژاك جىلدى: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 269 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑦⑥ 1 ـ گە ئوخشاش، 280 ـ بەت.

⑦⑦ «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى ـ تارىخىي رەشىدى» ئىنگلىزچە، 1972 ـ يىل قايتا نەشرى، 93 ـ 94 ـ بەت.

⑦⑧ 59 ـ بىلەن ئوخشاش، 317 ـ بەت.

⑦⑨ 78 ـ بىلەن ئوخشاش، 254 ـ بەت.

⑧⓪ ۋامبېرى: «بۇخارا تارىخى»، ئىنگلىزچە، 81 ـ، 82 ـ بەت.

⑧①77 ـ بىلەن ئوخشاش، 93 ـ، 94 ـ بەتلەر.

⑧② 81 ـ بىلەن ئوخشاش، 287 ـ بەت، 1 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

书中介绍中亚(包括新疆)中世纪地理,及主要河流,山脉,城镇,村庄,自然景观,与特产等。

مەسئۇل مۇھەررىرى: روزى سەيدىن
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلباھار مەمەتئىمىن
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: غەيرەت موللىنىياز

ھۇدۇدۇلئالەم (دۇنيانىڭ چېگرا - پاسىللىرى)

تۈزگۈچى: ئابلەت نۇردۇن قۇربغار

---

*

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تار بوغۇز يولى 14 - قورۇ، پوچتا نومۇرى 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168 × 850 مم، 1/32 باسما تاۋىقى: 13.75
2003 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—3,500
ISBN 7—5373—1111—O/K

باھاسى: 20.00 يۈەن

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: غەيرەت موللىنىياز

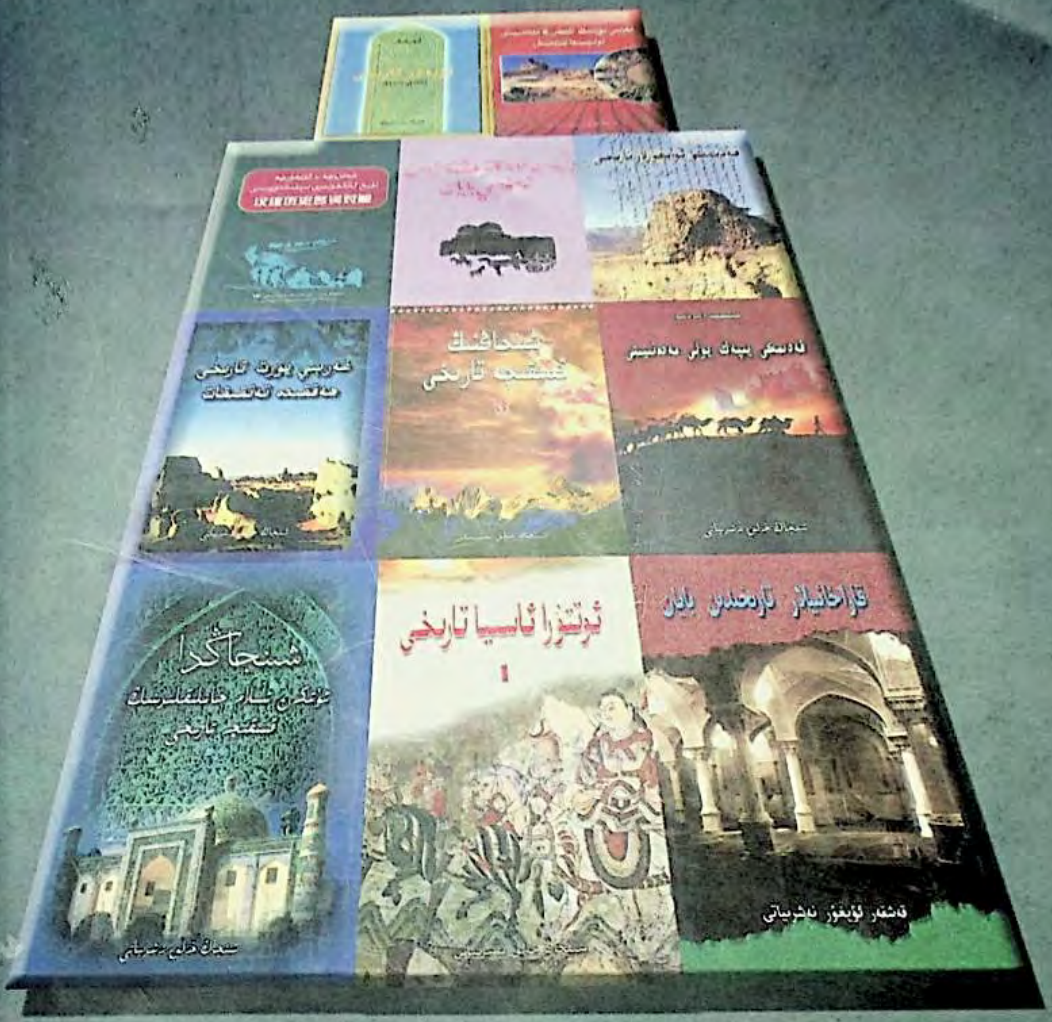

ISBN7-5373-1111-0

K·139（民文） 定价：20.00元

ISBN 7-5373-1111-0

9 787537 311113 >